

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО

проф. г.с.н. Георги Найденов

100-годишната парадигма

фототипно издание

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС - УНСС
София, 2015

Всички права са запазени! Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на книги или на части от тях по какъвто и да е начин без писменото разрешение на Издателски комплекс – УНСС.

Авторът носи пълна отговорност за оригиналността на произведението, както и за грешки, допуснати по негова вина.

© **Георги Ненев Найденов**

© ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Изп. директор: Веселин Ангелов, тел. 81-95-251

Зам. изп. директор: Стефан Власев, тел. 81-95-551

Гл. редактор: Лилия Даскалова, тел. 81-95-564

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
София, Студентски град „Христо Ботев”

Предговор

Две са причините за преиздаването на книгата „Стогодишната парадигма“. Първата е потребността от текстове, по които да се готвят моите студенти от магистърската степен по социология за дисциплината „Съвременни трансформации на икономическите и социалните институции“. Втората е, че минаха 12 години от първото издание на книгата. Тя отдавна е изчерпана и е недостъпна (освен в интернет) за студентите и колегите. А и за широката публика. Така че преиздаването ѝ е належащо. Вместо да предлагам второ, преработено издание, предпочитам фототипното издание. Основната причина за това е, че книгата е свидетелство на своето време. Затова искам читателите да видят това свидетелство в автентичния му вид. Но тъй като са минали 12 години от издаването на „Стогодишната парадигма“, ще се опитам накратко да отбележа няколко неща, свързани с моята теоретична работа в този период, и да насоча читателя към теми и публикации, органично свързани с проблематиката на книгата:

а) Силен тласък на моите изследвания на „социализма“ в периода след издаването на монографията (2003 г.) даде запознаването ми с доц. д-р Калоян Харалампиев (2006 г.), който е статистик по образование и професионална реализация. Двамата направихме силен екип и реализирахме три големи изследвания. Първото е за дългите вълни на Кондратиев при „социализма“. Имаме множество статии и доклади. През 2014 г. издадохме монография, посветена на 120-годишния юбилей от рождението на Н. Кондратиев¹. Второто изследване е клъстерен анализ на видовете капитализъм. В него за първи път в световната наука направихме типологизация на видовете капитализъм чрез използване на индуктивни, а не на дедуктивни методи. Освен многото статии и доклади през 2012 г. издадохме монография². Третият тематичен кръг са съвместните ни изследвания на „социалистическата“ държавна собственост. В тях съществено беше участието и на колегата от катедра „Икономикс“ на УНСС – доц. д-р Марчо Марков. Тези изследвания добиха завършена форма в издадената през 2015 г. монография³.

---

¹ Найденов, Г., К. Харалампиев. Дългите вълни на Кондратиев при „социализма“. С., Издателски комплекс – УНСС, 2014.

² Найденов, Г., К. Харалампиев и съавт. Клъстерите на капитализма (типология и динамика на капиталистическите икономики). С., Издателски комплекс – УНСС, 2012.

³ Марков, М., Г. Найденов, К. Харалампиев и съавт. Българската „социалистическа“ държавна собственост – политикономически анализ. С., Издателски комплекс – УНСС, 2015.

б) За изминалите години много мислех как да формулирам специфичната форма на държавен капитализъм, резултат на Великата октомврийска революция в Русия през 1917 г. В монографията „Стогодишната парадигма“ използвам термина „държавен капитализъм“, като изрично уточнявам за кой държавен капитализъм става дума – възникналия в резултат на Октомврийската революция в Русия нов начин на производство. Но е очевидно, че този вид капитализъм, който се превърна в основна форма на утвърждаване на капиталистическия начин на производство в повечето развиващи се страни, трябва да има определение, което в максимална степен отразява неговата същност. В последните години се спрях на термина – „съветски държавен капитализъм“. Основанията са:

- Този вид държавен капитализъм възниква в резултат на установяването на **съветска** власт след победата на Октомврийската революция. Самото название на нововъзникналата държава е Съюз на **съветските** социалистически републики. Страните, в които впоследствие се установява този вид капитализъм, са от сферата на влияние на СССР след Втората световна война и възникналият в тях начин на производство в голяма степен се дължи на влиянието на **съветската** власт върху техните политически елити.

- Понякога, в по-раншни мои публикации, съм използвал определението **социалистически** държавен капитализъм. Основанието ми е било, че именно като „социалистически“ в официалната идеология се определя видът държавен капитализъм в СССР и другите страни от „социалистическия“ лагер. Сега считам това определение за неправилно. Първо, защото не съм длъжен да се придържам към официалните идеологеми. Второ, защото „социализъм“ и „капитализъм“ са алтернативни характеристики – и в науката, и в масовото съзнание. Едното не може да служи като определение на другото. Трето, с термина „социализъм“ Маркс нарича хипотетичния бъдещ посткапиталистически начин на производство. А начинът на производство в СССР и другите страни от неговия лагер не е **посткапиталистически**. Следователно не може с термина „социалистически“ да се назовава общество, което е всичко друго, но не и посткапитализъм. Няма причина да „изневеряваме“ на Марксовата методология.

в) В книгата си „Какво става“, а впоследствие и в „Стогодишната парадигма“, се обръщам към читателите с апел, ако са им известни автори, които развиват подобна на моята концепция, а именно, че Октомврийската революция в Русия 1917 г. е буржоазна революция, че общественият строй е държавен капитализъм и че средствата за производство са групова, а не „обществена“ собственост, да ми съобщат по мейла. Досега не съм получил такава информация. Но в интернет открих трима автори, които също като мен в теоретичните си работи опровергават официалната парадигма на съвременната наука – „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, и използват класическия марксизъм в анализа на „социализма“. Това са А. А. Здравов от Украйна в книгата си „Государственный капи-

тализм и модернизация Советского союза (к вопросу о классовой природе советского общества)“ . Одесса, 1998 г., и руските учени В. М. Межуев – „Маркс против марксизма. Статьи на непопулярную тему“ . Москва, 2007 г. и М. И. Войсков – „Трансформационная Россия: Поиск адекватной теории“ . Москва, 2003 г.; „Два лика русского марксизма“ . В: Марксизм – Альтернативы XXI века, Москва, 2011 г. Горещо препоръчам техните книги – има ги в Гугъл. Както обаче неведнъж съм отбелязвал в свои публикации, лаская се от това, че първи в световната наука лансирах алтернативна на официалната парадигма. В периода след излизането на двете мои монографии – „Какво става“, 1991 г. и „Стогодишната парадигма“, 2003 г., още двама български учени започнаха да анализират „социализма“ и „прехода“ през призмата на класическия марксизъм. Това са доц. д-р Петя Пачкова⁴ и доц. Минчо Христов⁵.

г) В редица публикации съм посочил авторите, които считам за теоретични предшественици на парадигмата „буржоазна революция, държавен капитализъм, групов собственоост“ – Карл Кауцки и Георги Плеханов. Скоро, „ровейки“ се в списанието на Димитър Михалчев „Философски преглед“, случайно попаднах на българския автор Нанко Моралиев. В много интересната си статията „Социалната същност на руската революция“, публикувана в първия брой на „Философски преглед“ през 1929 г., той отхвърля „социалистическия“ характер на Октомврийската революция. Според него: „Професионалният революционер – различинецът интелгент, организиран в боева, централистична организация, се опря на големите разбунтувани народни маси, приспособи се към тях и извърши революцията, която по своя исторически резултат е буржоазна, но той я нарече социалистическа, като продължаваше да вярва още, че тя е такава“⁶.

Тезата на Н. Моралиев се опира единствено на текстове на Маркс, Енгелс, Плеханов, Акселрод и др. за невъзможността от победа на социалистическа революция в изостанала страна, а не на анализ на социално-икономическите отношения по това време в СССР. Това е минус на статията. **Но самата теза е вярна.** Освен това в статията има великолепни находки – например за **генетическата връзка на болшевиизма с народничеството и различинството**, обстойно развити по-късно от Николай Бердяев. Парадоксална, но в същото време много интересна е и тезата му, че: „Меншевиизмът изразяваше пролетарските тенденции, а болшевиизмът представляваше буржоазните тенденции в руското революционно движение. Революционната фраза прикриваше истинския характер на болшевиизма в руската революционна

⁴ Пачкова, П. Елитът на прехода. С., М8М, 2003; Също и статията, специално насочена към изследване на континуитета – Кризисна междупоколенческа дистанция. – Ново време, № 3, 2007 г.

⁵ Христов, М. Социализъм и преход към пазарно общество в България. С., Авангард, 2003.

⁶ Моралиев, Н. Социалната същност на руската революция. – сп. Философски преглед, № 1, 1929 г., стр. 86.

мисъл“⁷. Така че парадигмата „буржоазна революция, държавен капитализъм, групова собственост“ има и **български** автор в „пантеона“ на своите теоретични предшественици.

д) Пак сравнително скоро открих още един значим изследовател на съветския държавен капитализъм – Тони Клиф.

Тони Клиф е неотроцкист⁸. В изследването си „Государственный капитализм в России“, издадено през 1948 г., той се придържа към концептуалната схема за „**предадената**“ революция, тоест към разбирането на Троцки, че болшевиките са направили една прекрасна „социалистическа“ революция, но за зла беда по-късно „лошите“ хора в техните редици начело със Сталин, които завземат властта, извършват предателство към идеалите на комунизма, отклоняват партията от верния път в строителството на „социализма“ и създават предпоставки за връщане към капитализма. Въпреки съществените си слабости тази концептуална схема е една от най-плодотворните по отношение на анализа на съветското общество. Оставайки в рамките на създадената от Ленин и общоприета в световната наука парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, теоретичната схема за „предадената“ революция в най-висока степен **ерозира** Лениновата теоретична парадигма. Несъмнено най-голяма заслуга за „ерозирането“ на официалната парадигма има Тони Клиф. Именно Тони Клиф още в средата на ХХ век прави **най-задълбочения** политикономически марксистки анализ на така наречения „социализъм“. Той реално разрушава два от трите опорните теоретични постулата на Лениновата парадигма: а) доказва, че съветското общество е държавен капитализъм, а не „социализъм“; б) че държавната собственост е групова, а не „обществена“.

Дойде моментът на „брутална“ искреност. Многократно съм подчертавал, че за мен класическият марксизъм е най-добрият теоретичен инструмент в макроанализа на обществото и социалната промяна. Научността на една теория в голяма степен се изразява в нейните **евристични** възможности. За ефективността на методологията се съди по **резултатите** на нейното използване. Моите изследвания дават ясен отговор на въпроса доколко марксизма като методология е **ефективен**. Имам претенция, че няма друга цялостна теория от началото на прехода в България, която да има евристичните качества на моята теория за „социалистическата“ революция и съветския държавен капитализъм и за същността на прехода. Имам претенция, че **първи** не само в българската наука, но и в световната наука от 1929 г. насам **реактивирам** класическия Марксов подход в изследване на така наречения „социализъм“ (съветския държавен капитализъм) и на същността на прехода. Моята книга „Какво става“, в която разглеждам Октомврийска-

⁷ Моралиев, Н. Социалната същност на руската революция. – сп. Философски преглед, № 1, 1929 г., стр. 83.

⁸ Така го определят всички, така се самоопределя и самият той. Интересно е, че се самоопределя още и за „марксист-ленинец“, което при цялата условност на това понятие е вярно.

та революция в Русия през 1917 г., Деветосептемврийската през 1944 г. в България и т.н. като буржоазни революции, възникнали в резултат на такъв тип революции обществен строй като държавен капитализъм и всеобемащата държавна собственост като групова, а не „обществена“ собственост (собственост на комунистическата номенклатура), е издадена през 1991 г. А следващата книга, в която е разработена подобна теория – на А. А. Здравов „Государственный капитализм и модернизация Советского союза (к вопросу о классовой природе советского общества)“, е издадена през 1998 г. В книгата ми „Какво става“ няма нито едно нещо, което да е опровергано през тези 24 години. Моите тези, които предложих на общественото внимание през 1991 г., се потвърдиха напълно. По-долу давам два типа анализи, публикувани в книгата „Какво става“: а) анализи, които напълно са потвърдени от 25-годишния преход и вече са широко приети в обществените науки и общественото съзнание; б) анализи, които също са се потвърдили и макар и по-трудно, но постепенно също „проникват“ в обществените науки и в общественото съзнание.

А. Анализи, които напълно са потвърдени от 25-годишния преход и вече са широко приети в обществените науки и общественото съзнание

А.1. Нито демокрацията, нито авторитаризмът сами по себе си са „добри“ или „лоши“ форми на политически отношения. Демократичното политическо устройство не може автоматично да доведе до социален просперитет. Очакванията на известни учени като З. Бжежински, Р. Дарендорф и др., публикувани в техни книги и статии в началото на „прехода“, в които те радостно прокламираха „светлото бъдеще“ в резултат на установяването на демокрация, се оказаха напълно неверни. Впоследствие те признаха своите грешки.

А.2. Българската история има континуитет (приемственост). Икономическото, политическото, културното и социалното в най-общ план развитие, по времето на така наречения „социализъм“ (съветския тип държавен капитализъм) е естествено продължение на предходното историческо развитие.

А.3. Насилието в България след 9.09.1944 г., чрез което се утвърждава капиталистическият начин на производство, е сравнително „цивилизовано“ в сравнение с насилието през този период (на генезис на капитализма) в страните от първия ешелон на капитализма, а и в сравнение с утвърждаването на капитализма понастоящем в развиващите се страни.

А.4. Стратегията на ценовите шокове през 90-те години на XX век в България е брутален грабеж на националното богатство и на спестяванията на населението. Тя е възможно най-лошият вариант на социална трансформация. Най-облагодетелствани от нея са членовете на бившата номенклатура на БКП.

А.5. В края на осемдесетте години банкрутира не българският народ, който беше обикновена работна сила, а комунистическата номенклатура, която от средата на седемдесетте години не изпълняваше ефективно ролята си на предприемач. Съответно трябваше да се обяви фалит на номенклатурата, а не на българското гражданство. Трябваше да се направи бърза при-

ватизация и от постъпленията от нея комунистическата номенклатура да изплати външния си дълг, да възстанови изпразнените от нея пенсионни и здравноосигурителни фондове, да реституира заграбената собственост и изплати пропуснатите ползи – например рентата за владееето на поземления фонд и т.н.

Б. Анализи, които също са се потвърдили и макар и по-трудно, постепенно също „проникват“ в обществените науки и в общественото съзнание

Б.1. Движението на финансовите потоци, чрез което се осъществи грабежът (концентрация и централизация на индивидуалните капитали) в продължение на 25 години, е по следната верига: 1. Спестяванията на населението се акумулират в държавните банки. 2. От там има два варианта: а) директно от банките отиват като кредити на „наши хора“; б) от държавните банки отиват в държавните предприятия и от тях към фирми на „наши хора“ на изхода и входа на предприятията. 3. След три години се прави ценови шок (1991, 1994, 1997 г.) чрез който се обезценяват задълженията на „нашите хора“ към предприятията, на предприятията към банките и на банките към вложилите в тях парите си български граждани.

Б.2. Съветският държавен капитализъм е успешна форма на генезис на капитализма в България, имаща своята възходяща и след 1976 г. низходяща фаза.

Б.3. Авторитарният политически режим в България след 9.09.1944 г. е естествена форма на политически отношения за етапа на развитие на капитализма в България и за националната специфика на българския народ.

Б.4. „Червеният“ и „синият“ елит разиграват политически „театър“ „смяна на властта“ и насъсвайки двата електората, преследват заедно и съгласувано общите си грубо материални интереси. „Легитимирането“ на източването на спестяванията на населението и декапитализацията на предприятията става чрез ценови шокове. Възлов момент в тях е отклоняването на вниманието на населението от защита на икономическите му интереси чрез „смяна на властта“. Оптималната политическа конфигурация за политическия „театър“ и ценовите шокове е БСП на власт, СДС – в опозиция.

Б.5. Октомврийската революция от 1917 г., Деветосептемврийската от 1944 г. и всички други революции от този тип са буржоазни по своя характер, обществото, което възниква в резултат от тези революции, е държавен капитализъм, а държавната собственост в тези общества е групова, а не „обществена собственост“ – собственик на средствата за производство е комунистическата номенклатура, а не „народът“.

Б.6. Македонската нация е реалност, а не фикция. Тя е следствие от продължителните борби на българските македонци (и власи) за политическа автономия и държавност. В резултат на историческото развитие, при което българската народност в етапа на генезиса на капитализма е била териториално разделена, от нея се раждат две нации и държави – българска и македонска (Найденев 2012 А: 142-143).

Към тези вече публично афиширани през 2012 г. претенции ще добавя още следното:

В. Изследвания, чрез които се разкриват нови полета в българската и световната наука

В.1. Ново проблемно поле за българските обществени науки (и по специално за икономическата наука) е анализът на държавната собственост при съветския държавен капитализъм с методологията на класическия марксизъм. Още преди 10.11.1989 г. успях да публикувам осем статии и доклади, в които държавната собственост се разглежда като отношения на **отчуждаване и присвояване** на принадлеен продукт между социални субекти. В новата монография – „Българската „социалистическа“ държавна собственост – политикономически анализ“, вече детайлно съм изследвал формите, степента и динамиката на експлоатация на работническата класа от комунистическата номенклатура. Това проблемно поле не е ново за световната наука. Защото изследването на Тони Клиф, в което се прилага класическият марксистки подход към съветското общество от 1948 г., и досега е **ненадминато**. Но за българската икономическа наука моето изследване създава ново проблемно поле.

В.2. Не особено значимо, но все пак съществено за разбиране на квазиетническото съзнание на „червения“ и „синия“ електорат, е лансираната от мен теза, че причината за това е **смяната на социалните роли** на значителни маси от населението след двете възлови в новата и най-новата ни история дати – 9.09.1944 г. и 10.11.1989 г.

В.3. Засягащо тесен проблем е разбирането за Българската комунистическа, впоследствие социалистическа партия като **дясна** партия. В първите години след 10.11.1989 г. много малко бяхме авторите, които защитавахме тази теза. Освен моя милост – проф. Ивайло Дичев и проф. Мартин Табаков.

В.4. Ново проблемно поле за световната наука е лансирането на парадигмата „буржоазна революция, държавен капитализъм, групова собственост“. След сто години тотална доминация на Лениновата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ лансирането на нова, алтернативна парадигма, при това, която има своите идейни корени, която има своите предшественици и която се отнася за толкова **голям** клас явления, като така наречените „социалистически“ държави, за мен е възможно най-голямата претенция, която може да има един учен.

В.5. От същия мащаб като научно постижение и ново проблемно поле е клъстерният анализ на видовете капитализъм. За пръв път в световната наука типологията на капиталистическия начин на производство се прави по **индуктивен**, а не по **дедуктивен** път. Това изследване, винаги изрично го подчертавам, използва за своя методология класическия марксизъм.

В.6. Един порядък по-ниско, но също значимо за световната наука, е проблемното поле, разкрито с изследванията на дългите вълни на Кондратиев

при „социализма“. На тези изследвания, също навсякъде изрично го подчертавам, методологическата основа е класическият марксизъм.

В.7. На национално равнище нови проблемни полета са изследванията, в които като теоретичен инструментариум включих анализа на **еволуцията на световния пазар**, а именно:

- а) причините за световната икономическа криза;
- б) рисковете от световна термоядрена война;
- в) митът за „неолибералната“ икономическа политика на българския и световния елит.

Относно въпроса за ефективността на марксистката методология в съвременността отговарям – който се съмнява в нейната ефективност, да прочете моите изследвания!

Изтъквайки плюсовете в използваната от мен методология на класическия марксизъм, искам да подчертая, че ни най-малко **не** подценявам постиженията в изследването на „социализма“ и „прехода“ на моите колеги, които използват друга методология. Напротив, считам, че в българските социални науки (и особено в социологията в периода след 10.11.1989 г.) има забележителни постижения.

На първо място искам да посоча автори, които, използвайки терминологията на теориите за модернизацията, в конкретните си изследвания практически също излизат извън Лениновата парадигма и реално разкриват континуитета на българската съвременност. Това са социолозите Духомир Минев в изследванията на същността на прехода⁹, Иван Чалъков в изследванията върху предприемачеството¹⁰, Иво Христов в изследването на правосъдната система¹¹, и философът Димитър Цацов в изследванията на континуитета на българската философия¹². Има и един друг много интересен случай – на икономиста Румен Аврамов. При него има много ясно изразено **противоречие между идеология и съдържание** на конкретните му изследвания. Придържайки се към фразеологията на официалната идеология (разбира се, оценявайки отрицателно „социализма“, защото той е либерал), в конкретните си изследвания по стопанска история на България той показва историческия **континуитет** на стопанското развитие на страната и приемствеността в държавната икономическа политика¹³.

⁹ Минев, Д., П. Кабакчиева. Преходът, елити, стратегии. С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 1996.

¹⁰ Например неговата работа в: Мрежите на прехода – какво всъщност се случи в България след 1989 г. С., Изток-Запад, 2008.

¹¹ Например в: Право и модерност, Кротал, С., 2003.

¹² Цацов, Д. Линии на кохерентност в българската философска история. В: Философията като призвание, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010 г., също и последната му монография: От постмодерност към самобитност. Издателство, Фабер, 2011.

¹³ Аврамов, Р. Стопанският ХХ век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

Приятна изненада за мен беше да прочета книгата на Александър Везенков – 9-ти септември 1944 г.¹⁴. Радвам се, че един млад учен като него успешно се ориентира и задълбочено изследва континуитета на българската история.

В заключение ще кажа следното. Марксистки изследвания на „социализма“ и „прехода“ понастоящем са **възможни**. Но те винаги ще останат **маргинални**. По простата причина, че директно засягат интересите на управляващата класа – раздвоилата се на „син“ и „червен“ отряд комунистическа номенклатура. Създадената от Ленин парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ ще търпи периоди на „отливи“ и „приливи“, тоест на вяра в нея и съответно на съмнение в нея. Но винаги именно тя ще бъде парадигмата на официалната наука! Защото тя е парадигмата, която най-добре изразява интересите на управляващите класи по целия свят.

Авторът се извинява за печатните грешки, допуснатги при първото издание.

---

¹⁴ Везенков, А. 9 септември 1944 г. С., изд. „Сиела“, 2014.

Георги Найденов

100-ГОДИШНАТА
ПАРАДИГМА

© Георги Найденов
100-ГОДИШНАТА ПАРАДИГМА

Рецензенти: проф. д. ф. н. Стефан Дончев
доц. д-р Духомир Минев

Редактор: Румяна Кръстева

Институт по социология - БАН

ISBN 954-90844-8-5

Съдържание

Предговор	9
I ЧАСТ	
Генезис и функции на стогодишната парадигма	19
1 ГЛАВА. Генезис на основната стратегическа идеология на болшевиизма	19
1.1. Периодът на възникване на Болшевишката партия (1901-1905 г.)	18
1.2. Периодът на Първата световна война и Февруарската революция	25
1.3. Периодът от Февруарската революция до победата на Октомврийската революция	28
1.4. Периодът от победата на Октомврийската революция до пролетта на 1918 г.	33
2 ГЛАВА. Функции на основната стратегическа идеология	41
2.1. Функции на основната стратегическа идеология в етапа на държавния капитализъм	41
2.2. Функции на основната стратегическа идеология в периода след 10.11.1989 г.	43
3 ГЛАВА. Марксизъм и ленинизъм	47
3.1. Възможността за победа на „социалистическа“ революция в отделна слаборазвита страна	47
3.2. Двойствеността на марксизма	49
II ЧАСТ	
Парадигмата: „Буржоазна революция, държавен капитализъм, групова собственост“	57
4 ГЛАВА. Същност на държавния капитализъм	58
4.1. Каква е същността на Октомврийската, Деветосептемврийската и останалите революции от този тип?	58

4.2. Колективизацията - важен етап в утвърждаването на капиталистическия начин на производство в СССР	63
4.3. Обществена или частна е държавната собственост?	76
4.4. Политиката на международната социалдемократия за „обобществяване“ на собствеността	83
4.5. Кой е собственик на средствата за производство при държавната форма на собственост.	98
4.6. Характер на отношенията между собственика на средствата за производство и непосредствения производител.	102
4.7. Присвояване и предприемаческа дейност.	111
5 ГЛАВА. Произход на държавния капитализъм - икономически и политически фактори	121
5.1. Икономически фактори за възникване и утвърждаване на държавния капитализъм.	124
5.2. Политически фактори за възникване и утвърждаване на държавния капитализъм.	136
6 ГЛАВА. Идеологически и социално-психически фактори за възникването и утвърждаването на държавния капитализъм.	159
6.1. Идеологически фактори - етатизъм и егалитаризъм на комунизма.	159
6.2. Социално-психически фактори за възникване и утвърждаване на държавния капитализъм	164
7 ГЛАВА. Причини за кризата на централизираната икономика.	170
7.1. Феномените на кризата.	172
7.2. Причини за кризата.	180
7.3. Стратегията и идеологемите на номенклатурата на БКП в условията на криза	194
8 ГЛАВА. Социалната промяна в България след 10.11.1989 г.	201
8.1. Същност на социалната промяна.	201
8.2. Приватизацията и нейното идеологемно поле.	210
8.3. Приватизация или ценови шокове - два модела на икономическа трансформация.	220

8.4. Сравнителен анализ на ценовите шокове през 1991 г. и 1997 г.	230
8.5. „Червеният“ и „синият“ квазиетноси - субстратна основа на двуполюсния политически модел.	239
III ЧАСТ.	
Концептуалното поле на стогодишната парадигма.	251
Предварителни бележки.	251
9 ГЛАВА. „Верният модел“ - идеологията на комунистическите партии за „посткапитализма“.	255
10 ГЛАВА. „Грешният модел“ - теориите за „тоталитаризма“ и „колективизма“.	266
10.1. Хосе Ортега-и-Гасет.	266
10.2. Хана Аренд.	273
10.3. Фридрих фон Хайек.	295
10.4. Михаил Восленски.	307
10.5. Асен Игнатов.	317
10.6. Обобщение на теориите за „тоталитаризма“ и „колективизма“.	323
11 ГЛАВА. „Сбърканият“ модел - концепциите за „предадената“ революция.	326
11.1. Лев Троцки.	326
11.2. Николай Бердяев.	348
11.3. Жан-Пол Сартр.	365
11.4. Милован Джилас.	381
11.5. Обобщение на теориите за „предадената“ революция.	392
12 ГЛАВА. „Другият“ модел - теориите за модернизацията.	396
12.1. Раймонд Арон.	398
12.2. Збигнев Бжежински.	407
12.3. Ралф Дарендорф.	412
12.4. Обобщение на теориите за модернизацията.	420

ПРИЛОЖЕНИЕ №1: Понятието „основната стратегическа идеология“	425
ПРИЛОЖЕНИЕ №2: Потреблението като индикатор за „социалистическия“ характер на държавната собственост.	429
ПРИЛОЖЕНИЕ №3: Разбирането на Маркс и Енгелс за едрата промишленост като материална предпоставка за самоотричането на капиталистическия начин на производство.	434
ПРИЛОЖЕНИЕ №4: Стимулите за труд и иновационната активност според Маркс при „социализма“.	438
ПРИЛОЖЕНИЕ №5: Акционерната форма на собственост.	441
ПРИЛОЖЕНИЕ №6: Изграждане на ново самосъзнание, субординация и координация в колективния предприемач.	445
ПРИЛОЖЕНИЕ №7: Мащабност на предприемаческата дейност при държавния капитализъм.	451
ПРИЛОЖЕНИЕ №8: Лява или дясна партия е БСП?	454
ПРИЛОЖЕНИЕ №9: Възможно ли беше да се обяви фалит?	457
ПРИЛОЖЕНИЕ №10: Проблемът за рентата.	460
ПРИЛОЖЕНИЕ №11: Национални елити, МВФ и финансовата стабилност на световния икономически ред	463
ПРИЛОЖЕНИЕ №12: Дилемата „историческа необходимост-морална оценка“.	470
Цитирана литература	473

Предговор

През ХХ век значителна част от слаборазвитите страни реализират прехода от традиционно, патриархално към капиталистическо общество чрез **пълна централизация на националния капитал и установяване на еднопартийна политическа система**. Централизацията на капитала води до възникване на държавен капитализъм. Тази форма на държавен капитализъм - пълна централизация на националния капитал и еднопартийна политическа система, за пръв път възниква в Русия след революцията през октомври 1917 г. Идеологическата доктрина на политическия елит, реализиращ този тип трансформация в повечето случаи е „комунизмът“. Ядро на „комунистическата“ идеология, е създадената от Ленин **„теория“ за „социалистическата революция“**. Тази „теория“ служи за легитимация на новия институционален ред. Чрез нея се „обясняват“ и **оправдават** новият тип властови отношения и привилегированите позиции на новия управляващ елит. Опорните точки на комунистическата идеология са тезите, че Октомврийската революция в Русия, а и всички революции от този вид са антибуржоазни - „социалистически“ революции, че възникналото в резултат на тези революции общество е посткапиталистическо - „социалистическо“ общество, а доминиращата в тези общества държавна собственост е „обществена“ собственост.

Парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ се оказва изключително мощна **идеология**. Тя става кристализационно ядро на ефективна система от идеологеми и митове.⁽¹⁾ На основата на тази парадигма се изгражда нова **символна вселена**.⁽²⁾ Всички институции, всекидневният живот на населението, взаимоотношенията с другите държави и т. н. се схващат като елементи на новия символен свят. Дори най-яроостните врагове на комунистическите елити възприемат своята борба, са-

¹ Относно видовете, същността и класификацията на идеологемите виж: Приложение № 1.

² Символните вселени са най-високо ниво на социална легитимация. Те представляват „Корпуси на теоретична традиция, които интегрират различни полета от значения и обхващат институционалния ред в символна тоталност“. Виж: Бъргър П. и Лукман Т., „Социалното конструиране на реалността“, ИК „Критика и Хуманизъм“, С, 1996 г., стр. 116.

моосъзнават себе си и своята легитимираща идеология като елемент на комунистическата символна вселена. Забравя се елементарния факт, че новата символна вселена е **социален продукт**, който подлежи на **различна интерпретация**; изчезва споменът, че лидерите на II Интернационал, а също и меншевиките в Русия дълго време са отричали лениновата „теория за социалистическата революция“; изчезва всякакво съмнение в нейната **истинност**.

Комунистическата символна вселена се изгражда чрез многобройни „теории“ - например, вече споменатата, ленинова теория за социалистическата революция, теорията за диктатурата на пролетариата и нейната роля в строителството на социализма, теорията за социално-класовата структура на социалистическото общество и пътищата за достигане на социална еднородност, теорията за марксистко-ленинската партия като ръководна и направляваща сила в строителството на социализма, теорията за всеотдайния труд в името на личността при социализма и комунистическото възпитание на трудещите се и т. н. Символната вселена се изгражда още и чрез множество исторически, мемоарни и т. н. съчинения, възхваляващи героичната борба против капитализма и всеотдайния труд в името на комунизма. Художествената литература, изобразителното изкуство, киното и т. н. също изиграват значителна роля за изграждане на новата символна вселена. Най-важният фактор за налагането на комунистическата символна вселена обаче е могъществото на легитиматорите, които често използват насилие срещу конкурентни идеологии. Освен това комунистическата идеология изиграва силно положителна социална роля в първия етап на трансформацията на патриархалното общество в капиталистическо. Обикновено в рамките на едно десетилетие след „комунистическите“ революции конкурентните символни вселени практически изчезват. Хората с антикомунистически нагласи, колкото и да е странно, без капчица съмнение възприемат основните тези на лениновата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Отхвърляйки комунизма като ценност, антикомунистите го приемат като визия на трансформацията. Впрочем другояче не може и да бъде. Защото за да има антикомунизъм, преди това трябва да има комунизъм. Двете ценностни системи са като сиамски близнаци. Връзката между тях е лениновата теория за социалистическата революция.

Непосредствено след 10 ноември 1989 г. аз изживях **интелектуален шок**. Един път, вървейки по коридора на нашия институт (ВМЕИ) с Ренета Инжова, с ентузиазъм споделих с нея, че сега вече няма никакви пречки открито да говорим, че в България не е

имало никакъв „социализъм“, а нашето общество си е било най-обикновен държавен капитализъм. Ренета ми отговори - „Как така не е било „социализъм“, напротив „социализъм“ си беше“. Ренета Инжова е личност, която и тогава, и сега извънредно уважавам. Тя е човек със завидна интелигентност, гражданска доблест и лична почтенност. Освен това никога не е крила негативното си отношение към официалната комунистическа идеология. Шокиран бях, че интелектуалец като нея, приема без капчица съмнение основополагащата теза на ленинизма. Оттогава и досега **не съм срещнал нито един антикомунист, който да отхвърля лениновата теоретична парадигма**. На практика новият антикомунистически елит, групиран около Съюза на демократическите сили, след 10.11.1989 г. **реактивира** лениновата теоретична парадигма.

Моля Вас, уважаеми читателю, ако някъде в програмите, платформите, изказванията и т. н. на лидерите, идеолозите, активистите и т. н. на СДС, и останалите антикомунистически политически сили, сте срещнали поне едно изречение, отхвърлящо парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, да ми съобщите на Е-mail: naidenov@vmei.acad.bg.

Причините, след 10 ноември 1989 г., в България, лениновата визия за същността на Октомврийската революция активно да се поддържа от нововъзникналата антикомунистическа опозиция, са многобройни. Едни от най-важните са следните:

1. По времето на държавния капитализъм, хората потомствено принадлежащи към победените елити, или пък засегнати по един или друг начин от „мероприятията“ на „народната власт“, живееха с чувството на **жертви на несправедливо насилие**. След 10 ноември те искаха **възмездие**. Ето защо, те възприемаха моята теза, че Октомврийската, Деветосептемврийската и останалите революции от този тип са буржоазни революции, а нововъзникналото общество е държавен капитализъм, като опит на „хитрите комунисти“ да се измъкнат от отговорност. Не, казваха те, сега вече всички видяха, че „комунизмът“ е нещо много лошо. Не ни излизайте с номера, че не е било „истински комунизъм“ - вие сте дробили супата, сърбайте си сега попарата.

2. Непосредствено след 10 ноември, най-актуалният въпрос на политическата борба беше изместването на Българската комунистическа партия от нейните властови позиции във всички сфери на социалния живот. Яростният антикомунизъм създаваше благоприятна атмосфера за изтласкването на комунистическата партия от командните и позиции. Но автентичен антикомунизъм може да има само то-

гава, когато той има насреща си автентичен комунизъм. Така че и дума не можеше да става за отхвърляне на лениновата идеология „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“.

3. Основната причина, обаче за плътното придържане на новия антикомунистически елит към лениновата теоретична парадигма бяха **неговите икономически интереси**. Синият политически елит влезе в нечистоплътна игра с червения политически елит. Двата елита се възползваха от предубежденията, стереотипите, симпатиите и омразите на „червения“ и „синия“ квазиетноси, насъскваха ги един срещу друг, и ловко реализираха стратегията си на ценови шокове. Декапитализирайки предприятията и източвайки спестяванията на населението, те натрупаха своя „първоначален капитал“ и в края на деветдесетте години, ускорявайки приватизацията, станаха собственици на значителни части от националното богатство. Стратегията на ценовите шокове имаше своето **морално** оправдание в лениновата теоретична парадигма. Ако Ленин е прав, както упорито внушаваха червеният и синият елити, и действително, Октомврийската, Деветосептемврийската и т. н. революции са „социалистически“, и средствата за производство в България са били „обществена“ собственост, то **отговорността** за икономическия банкрут в края на осемдесетте години носи собственикът на националния капитал - **българският народ**. Следователно стратегията на ценовите шокове, при която българското гражданство беше подложено на брутален грабеж е напълно справедлива - страда този който е виновен, собственикът на националния капитал - българското гражданство.

Към лениновата теоретична парадигма през 90-те години плътно се придържаше и социалдемократизиращият се български „комунистически“ елит. Причините за липсата на ревизия на лениновата парадигма от страна на червения елит са многообразни. Според мен двете най-важни са:

1. Неговите материални интереси. Ядро на червения елит бяха групирани около А. Луканов „перестройчици“. Те бяха тясно обвързани с „червената“ стопанска номенклатура. Целта на „перестройчиците“ и на стопанската номенклатура беше в условията на социална промяна те да се превърнат от съвкупен капиталист в съвкупност от капиталисти. Това можеше да стане, и стана, чрез стратегията на ценовите шокове. А както по-горе отбелязах, моралното оправдание на тази стратегия на брутален грабеж на българското гражданство се опираше на лениновата теоретична парадигма.

2. Червеният елит трябваше да се съобразява с чувствата и самосъзнанието на червения квазиетнос, който през 90-те години беше негова политическа опора. **Самосъзнанието и самоуважението** на

червения квазиетност винаги се е опирало, и се опира, на представата за Октомврийската, Деветосептемврийската и пр. революции като „социалистически“ революции. Разговарял съм с възрастни, рядко интелигентни комунисти, хора с изключителна лична почтеност. Тези хора, които в додеветосептемврийския период с огромно мъжество са залагали, в буквалния смисъл, главата си в борбата срещу официалната власт, след 10 ноември не можеха да намерят капчица мъжество, за да признаят, че ето, ние - комунистите направихме буржоазна революция; в продължение на 40 години бяхме собственици на националния капитал; две десетилетия успешно изпълнявахме ролята си на предприемач и създадохме значимо богатство; от средата на седемдесетте години постепенно банкрутирахме като собственик на националния капитал; сега трябва да обявим фалит, да направим приватизация и от постъпленията да изплатим външния си дълг, да създадем пенсионни и здравно-осигурителни фондове, да реституираме национализираната собственост и да изплатим пропуснатите ползи, да изплатим рентата на селяните и пр. За мое огромно **изумление и съжаление** никой „комунист“ не можеше да приеме тези прости истини.

Родил съм се и съм израснал в комунистическо семейство. Представите за справедливост, за чест и достойнство съм попил чрез комунистическата идеология. Много ми е тъжно да констатирам, че изглежда съм останал последния комунист. В продължение на вече 13 години след 10 ноември, освен мен не се намери никой друг комунист, който да поеме отговорност за икономическия банкрут на нашата номенклатура. Оказва се, че на комунизма като идеология липсва пластичност. Изпаднала в критична ситуация, комунистическата идеология не може да погледне на себе си „отвън“, не може да отчете новите реалности и да създаде адекватна стратегия за политическо поведение. Елитът на БСП постепенно се „социалдемократизира“, а така наречените „комунистически“ партии, са жалки апологети на едрия, централизиран държавно-монополистичен капитал. Но докато през 50-те, 60-те и първата половина на 70-те години държавно-монополистичният капитализъм играеше прогресивна роля в развитието на нашата страна, сега той няма никаква историческа перспектива.

Моята вяра в официалната комунистическа идеология беше унищожена през 1968 г., когато войските на Варшавския договор нахлуха в Чехословакия. За мен справедливостта и насилието са несъвместими. От тогава пролемът за същността на „социалистическото“ общество живо ме вълнува. През 1978 г. станах аспирант в Академията за обществени науки и социално управление към ЦК на

БКП. При една разходка по Витоша с моя приятел Витко Пантев, в която споряхме е ли нашето общество държавен капитализъм и ако да, защо така се е получило, ми проблясна идеята, че всъщност има по-важен проблем. Това е проблемът за **същността на революциите**, в резултат от които възниква този тип общество. В този период беше абсурдно публично да се подхвърля на съмнение социалистическият характер на Октомврийската, Деветосептемврийската и т. н. революции. Ето защо преди 10 ноември концентрирах изследователските си усилия към анализ на същността на обществените отношения при „социализма“. Като добре подготвен марксист се насочих към анализ на **държавната форма на собственост**. Още в първата ми дисертация, която защитих 1982 г. разгледах собственическите отношения като **субектни отношения**, тоест като отношения между социални субекти. Дотогава, анализът на държавната собственост се свеждаше до разглеждане на развитието на средствата за производство и доколко кооперативната собственост се „сближава“ към държавната собственост. В дисертацията си изследвах държавната собственост като отношения на разпореждане, присвояване, владеење и стопанисване между два социални субекта - държавата, която е собственик на средствата за производство и трудовете колективи, които са собственик на работната си сила. Успях да публикувам няколко статии - например статията „Социалистическата собственост и нейните социални измерения“ в сп. „Ново време“, 1987 г., №7.

Забавно, но и жалко е, че и досега, 13 години след 10 ноември, никой икономист не е изследвал **наемните отношения** между номенклатурата на БКП, в качеството и на собственик на националния капитал и работническата класа, в качеството и на работна сила. Никой български икономист не изследва формите и степента на експлоатация на нашата работническата класа и динамиката на нейната експлоатация по времето на държавния капитализъм. Днешните академични икономисти не се интересуват от наука, а от просперитета на частните си фирми.

След 10 ноември концентрирах усилията си върху проблема за същността на „социалистическите“ революции. През 1991 г. публикувах монографията „Какво става“.³ Имам претенцията, че тази монография за пръв път теоретично оборва лениновата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Вече 13 години упорито защитавам тезата, че Октомврийската, Деветосептемврийската и т. н. революции са буржоазни по

³ Виж: Найденов, Г. „Какво става“, изд. „ВИКОМ-КОС“, С, 1991 г.

своя характер, че тяхната победа води до **утвърждаването** на капиталистическия начин на производство и, по-специално, до възникване на **държавномонополистичен капитализъм**, че основните средства за производство в този вид общества са **социалногрупова собственост**, по-точно средствата за производство са собственост на партийно-държавната бюрокрация, на партийната номенклатура. Логиката на тази парадигма ни показва, че през целият период на „тоталитаризма“ българският народ беше обикновена наемна работна сила. Българският работник продаваше на номенклатурата на БКП своята работоспособност и предоставяше на нея правото и задължението да употреби неговата работоспособност по най-добрия начин. За това, че през седемдесетте и осемдесетте години партийно-държавният апарат на изпълняваше ефективно ролята си на организатор на производствения процес, ролята си на предприемач, българският работник не носи никаква отговорност. В края на осемдесетте години **банкрутира не българското гражданство, а номенклатурата на БКП**. Следователно след 10.11.1989 г. трябваше да се обяви фалит не на българския народ, а на номенклатурата на БКП. Трябваше чрез бърза приватизация да се продаде нейната собственост - заводи, фабрики, хотели, почивни станции, инфраструктура и т. н. и да се покрие огромния и външен дълг, да се създадат пенсионни и осигурителни фондове, да се изплати рентата от земята и пропуснатите ползи от национализираната собственост и т. н. Тази стратегия на икономическа трансформация щеше да доведе до възникване на пазарна икономика в страната и до **реинтегрирането** на нашата икономика в световния икономически процес.

В продължение на 13 години моята теза остана „глас в пустиня“. (4) Червеният и синият елит искаха да използват държавните предприятия като помпа за източване спестяванията на населението, и да натрупат „първоначалния си капитал“. За това им беше нужно реактивирането на ленинизма, което те направиха чрез насъскването на своите електорати по координатната ос „комунизъм - антикомунизъм“. Сега, в началото на XXI век този модел на социално-икономическа трансформация вече е изчерпан. Основният ресурс, на който той се крепеше - държавната собственост е на привършване. Дай Боже, да бъркам, но не виждам как икономиката

⁴ Единственото изключение е Духомир Минев. През 1996 г. той започна да публикува научни статии и студии, в които лансира теза, подобна на моята - че всъщност това, което става в България през 90-те години не е преход от „социализъм“ към капитализъм.

може да издържи на бремето на външния дълг. А и липсват пенсионни и здравноосигурителни фондове. Търпението на българския народ и готовността му за жертви и „затягане на коланите“ в името на хипотетичното „светло бъдеще“ вече са изчерпани.

Показател за това е, че на парламентарните избори през 2001 г. избирателите дадоха своя вот на Националното движение Симеон Втори, което обяви в своята платформа, че отхвърля вредното за обществото противопоставяне комунизъм - антикомунизъм. За съжаление, превръщайки се в управляваща партия, НДСВ изобщо не постави на публичен дебат въпроса кой трябва да плаща външния дълг - българският данъкоплатец и българският бизнес, или тези около 2000 политически лица (депутати, министри, партийни лидери и т. н.), които чрез своите разпределителни коалиции всмукаха националното богатство. Икономическият екип на НДСВ страда от илюзията, че ако се пресекат каналите за кражба и бандитизъм, икономиката ще заработи и няма да има проблем с изплащането на външния дълг. Това се оказа фатална грешка. Доброжелателното отношение на обществеността и на медиите към икономическата политика на НДСВ много скоро се промени. През 2002 г. започнаха чести стачки, протести и медийни атаки срещу безрезултатната икономическа политика на НДСВ.

* * *

Настоящата книга е своеобразно продължение на книгата „Какво става“. Значителни части от „Какво става“ влязоха почти без изменение в „Стогодишната парадигма“. Мисля, че малко автори от деветдесетте години могат да включват своите анализи от началото на десетилетието в сегашните си публикации. 36. Бжежински, Р. Дарендорф, и много други, публично заявиха, че едно са очаквали, а друго се е получило. Аз мога да кажа, че нищо от книгата ми „Какво става“ не се е оказало погрешно. Причината е, че новата парадигма, която лансирах в началото на деветдесетте години, е вярна и е изключително ефективно теоретично оръжие за анализ за разлика от лениновата парадигма, към която се придържат болшинството, да не кажа всички автори.(5)

⁵ Книгата ми е теоретична критика на лениновата парадигма. Не искам това да се възприеме като отрицателно отношение към личността на Ленин и към неговата политическа и обществена дейност. Ленин е създател на изключително мощна идеология, която се превърна в идейно знаме на повечето буржоазни революции на XX век. Той е безспорно една от най-големите исторически фигури на изминалото столетие.

В основата на книгата стои големият ми докторат по социология „Държавният капитализъм - произход, същност, идеологеми“. Защитата на доктората премина през безброй перипетии. Тъй като докторската ми теза е рушителна за идеологията на червения и синия елит, срещу мен беше организирана ожесточена съпротива. Но получих и силна подкрепа. Убедих се, че истинските учени, независимо от своите политически пристрастия, застават на страната на този, който търси истината. Трябва да изкажа благодарност на много хора. Не мога да благодаря на всички. Затова благодарността ми е към тези, които изиграха възлова роля за успешното приключване на защитата. На първо място благодаря на проф. Г. Фотев, който ми беше суперрецензент. Той е поел тежката мисия да бъде стожер на нашата социологическа гилдия. Благодаря също на проф. Г. Цветков, проф. Сл. Йорданов и проф. Г. Марков. Благодарности и към проф. Г. Горнев и проф. Е. Герганов. Специални благодарности на моите приятели проф. С. Саркисян, чл. кор. проф. Ст. Михайлов и ст.н.с. А. Величков. Благодаря на рецензентите си проф. Ст. Дончев, проф. К. Геров, доц. Д. Минев и проф. Н. Генов. Специални благодарности и на литературната ми редакторка Р. Кръстева.

Структурата на книгата е различна от структурата на доктората. Анализът на основните теории за произхода и същността на така наречения „социализъм“, разположени в полето на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, в книгата е в последната и част, за разлика от доктората, където е в началото.

В първата част на книгата разглеждам генезиса и същността на основната стратегическа идеологема на болшеvizма. Във втората излагам **моето** разбиране за произхода и същността на обществата с централизиран национален капитал и еднопартийна политическа система - защитавам парадигмата „буржоазна революция, държавно-монополистичен капитализъм, социално-групова собственост“. Показвам причините за кризата на този тип общество и основните параметри на извършващата се след 10.11.1989 г. социална промяна в нашата страна. В тази част на книгата са влезли големи раздели от „Какво става“. Аргументацията на новата парадигма, обаче е значително разширена и задълбочена. Разработени са много нови идеи, проблеми и тези. Съдържанието на 8 гл. - „Социалната промяна в България след 10.11.1989 г.“ е практически изцяло ново.

В третата част на книгата разглеждам основните теории в концептуалното поле на стогодишната парадигма. При анализа на възгледите на различните автори, използвам термина „социали-

зъм", а не „държавен капитализъм". Причината е, че авторите, на които се спирам, употребяват термина „социализъм". За да не създавам излишни терминологични усложнения, излагам техните възгледи със собствената им терминология. Когато правя критика на възгледите им, терминът „социализъм" поставям в кавички, за да покажа условността в неговата употреба. (6) Тази част на книгата е изцяло нова, с изключение на 1 глава, в която използвам разработки от книгата „Какво става".

Давам си сметка, че е нескромно автор от малка, и не особено високоразвита страна да предлага след сто години нова парадигма в обществените науки, относно едно от най-значимите явления на XX век - държавния капитализъм. Освен това ми е напълно ясно, че в момента съществено влияние в науката оказват публикациите в англосаксонския свят. Най-вероятно моите книги няма да направят „преврат" в науката. Освен това, вече създадена, една символна вселена има невероятна устойчивост в общественото съзнание. Така че лениновата теоретична парадигма най-вероятно ще продължи да властва в общественото съзнание. Но в науката тя рано или късно ще бъде отхвърлена. Тази крачка - ясното формулиране и обосноваване отхвърляне на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост" беше назряла. В рамките на теориите за „предадената революция" и теориите за „модернизацията", две от опорните точки „социализъм" и „обществена собственост" в голяма степен са отхвърлени. Неизбежно беше да се подложи на научен дебат адекватността на самата парадигма. В науката е много важно поставянето на въпроси. А в историята на науката винаги се отчитат първите крачки към новите парадигми. Гордея се с това, че съм завоювал приоритет за българската наука в лансирането на новата парадигма.

⁶ Когато се ползва терминологията на една теория, тя трябва да се употребява със съдържанието, което тази теория влага в нея. С понятието „социализъм" Маркс означава бъдещо посткапиталистическо общество. Ясно е, че общественият строй на така наречените „социалистически" страни е всичко друго, но не и посткапитализъм. Дали по принцип е възможен „посткапитализъм" и как той трябва да бъде назоваван, е съвсем друг въпрос. Освен това да се означава типът общественото устройство по името на упражняващата властта партия е най-малкото несериозно. При такъв подход САЩ биха били в един период републиканско, а в друг период демократично общество. Англия би била един път консервативно, а друг път лейбъристко общество. Така че при означаване на обществения строй на страните с централизиран национален капитал и еднопартийна политическа система с термина „социализъм" поне кавичките са задължителни, ако искаме да сме минимално прецизни.

I част

Генезис и функции на стогодишната парадигма

1 глава

Генезис на основната стратегическа идеологема на болшевизма

Идеологическата доктрина на елита, реализиращ прехода от патриархално към капиталистическо общество, в повечето от слаборазвитите страни през XX век се опира на създадената от Ленин теоретична парадигма **„социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“**. Груповото съзнание на болшевишкия елит възприема Октомврийската революция като антибуржоазна - **„социалистическа“ революция**, възникналото в резултат на тази революция общество като „посткапитализъм“ - „социализъм“, а доминиращата държавна собственост като **„обществена“ собственост**.

Парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, в теоретичен план е **кардинална ревизия** на марксизма, въпреки че самият Ленин има претенцията, че е последователен марксист. Парадигмата кристализира бавно и постепенно. В окончателен вид, като цялостна система, тя е утвърдена от Сталин след смъртта на Ленин. Бавното и постепенно кристализиране на идеологията дава възможност на болшевишкия контраелит да използва цялата критична мощ на марксизма в борбата за завоюване на властта, без да изпитва морален дискомфорт от ревизията на основните му теоретични положения. Тя се утвърждава в упоритата идейна и политическа борба с последователните защитници на марксистката теория в руската социалдемократия - меншевиките.

Кристализирането на основната стратегическа идеологема

преминава през различни етапи, свързани с конкретното развитие на политическия живот в Русия, по-късно в Съветска Русия, а също и с различните етапи в развитието на руската социалдемократия. Всеки от основните етапи, от своя страна, преминава през различни фази. Различните етапи и фази в кристализирането на основната стратегическа идеология, твърде често са свързани с необходимостта от вземане на решения по **съдбоносни социални проблеми** и протича в условията на **остра фракционна борба**. Окончателното **кристализиране** на основната стратегическа идеология приключва през **пролетта на 1918 г.** Но окончателното й **утвърждаване** като основна стратегическа идеология на болшевишкия елит, става близо 10 години след това - когато Троцки е изгонен от СССР, тъй като в този период, нейни основни положения са предметно поле за дискусия в борбата за власт между фракциите на Сталин и Троцки.

Според мен следните периоди имат възлово значение за генезиса на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ и представляват основни етапи в нейното развитие:

1. Периодът на възникване на Болшевишката партия (1901 - 1905 г.);
2. Периодът на Първата световна война и февруарската революция;
3. Периодът от февруарската до Октомврийската революция;
4. Периодът от победата на Октомврийската революция до пролетта на 1918 г.

Ще разгледам последователно тези основни етапи на възникването на основната стратегическа идеология.

1.1. Периодът на възникване на болшевишката партия (1901-1905 г.)

Първият етап в генезиса на основната стратегическа идеология е свързан с дейността на Ленин за организиране на боева и дисциплинирана, поставяща си за цел завоюването на пълната власт социалдемократическа партия. Необходима е идеологията, която да ги **мотивира** и да обоснове пред тях необходимостта от борба за **власт** на социалдемократията в слабо развита страна като Русия, което по теорията на Маркс е **безсмислено**.

Важна роля през този етап имат дейността на Ленин във в. „Искра“ и особено статията му „С какво да се почне“, публикувана през май 1901 г. В нея Ленин излага план за изграждане на боеспо-

собна социалдемократическа партия.

Друг възлов момент е излизането през март 1902 г. на неговата книга „Какво да се прави?“. В нея той води теоретична война срещу така наречения „икономизъм“, имащ значително влияние сред руската социалдемократия. Тоест срещу възгледа, че в страна като Русия, в която предстои да се извърши буржоазна, а не социалистическа революция, руската социалдемократия трябва да се занимава предимно с **просветителска и организационна** дейност сред работниците. Тя трябва да се бори предимно за защита на техните ежедневни икономически нужди, а не да си поставя безпредметни задачи, като тази да бъде лидер в предстоящата буржоазна революция. В книгата си Ленин обвинява „икономистите“ в преклонение пред стихийността на работническото движение и подценяване ролята на „съзнателността“. В книгата му има две тези, които са кристализационни ядра в изграждането на идеологията „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Първото е, че руската социалдемократия трябва да изгради партия, която да е **лидер** в политическата борба срещу царизма. Втората е, че руският пролетариат може и трябва да се превърне в **авангард** на международния пролетариат.⁽¹⁾ От първата теза впоследствие се стига до формулирането на целта за завземане на **пълната власт**. А от втората - до обосноваването на тази цел със спекулацията, че след като авангардът на международния пролетариат (руският пролетариат, воден от болшевишката партия) завземе властта, той ще даде тласък на международната революция. В резултат на което и пролетариатът от развитите страни ще завземе политическата власт. И тогава държавно организираният западноевропейски пролетариат ще **помогне** на руския пролетариат да създаде икономическите условия за социализъм.

Следващият възлов момент в кристализирането на основната стратегическа идеология е победата на групирания около Ленин крило на руската социалдемократия на проведения II конгрес на РСДРП, който заседава тайно най-напред в Брюксел, а след това в Лондон от 17 юли до 10 август 1903 г. Това е конгрес, на който рус-

¹ „Историята - пише Ленин - е поставила сега пред нас непосредствена задача, която е най-революционната от всички непосредствени задачи на пролетариата в която и да е друга страна. Осъществяването на тази задача, разрушаването на най-могъщата опора - не само на европейската, но също (можем да кажем сега) и на азиатската реакция, би направило от руския пролетариат авангард на международния революционен пролетариат.“ Виж: Ленин, В. И. Съч., т. 5, стр. 13.

ката социалдемократия се разцепва на двете си основни крила - **болшевики и меншевики**, конгрес, на който възниква болшевишката партия. На конгреса се приемат програма-**минимум** и програма-**максимум**. В програмата-минимум се формулират актуалните задачи на партията: борба за събаряне на царизма и установяване на демократична република, за осемчасов работен ден, за премахване на остатъците от крепостничеството в селата, за равноправие на всички нации и правото им на самоопределение и др. В програмата-максимум се формулира крайната цел - извършване на социалистическа революция, установяване на диктатура на пролетариата и построяване на социалистическо общество. На този етап все още не съществува въпросът за връзката между предстоящата буржоазна революция (на която обаче лидер трябва да бъдат болшевиките) и стратегическата перспектива за социалистическа революция, за времевата дистанция между тях, за прерастването на едната в другата и пр.

Част от тези въпроси се поставят на следващия - III конгрес на болшевишката фракция на РСДРП. Той се провежда в Лондон от 12 до 27 април 1905 г. По това време е приключила първата руска революция. На този конгрес задачата болшевишката партия да е водач на буржоазната революция **се разширява** с намерението болшевиките да участват във формираното след успеха на революцията **Временно правителство**.⁽²⁾ Този въпрос - за участието в бъдещото Временно правителство, се превръща във възлов пункт на разногласията между болшевиките и меншевиките, които се отделят и провеждат първата конференция на своята фракция.

В резолюцията на III конгрес болшевиките отбелязват, че осъществяването на демократична република в Русия е възможно единствено в резултат на победоносно народно въстание, орган на което ще стане Временно революционно правителство, и че демократичният преврат ще доведе до засилване на господството на буржоазията, която ще се опита да отнеме от руския пролетариат колкото се може повече от завоеванията на революционния период. Ето защо болшевиките трябва да участват във Временното революционно правителство, за да се борят безпощадно с всички контра-революционни опити и да отстояват самостоятелните интереси на работническата класа. Целта на болшевиките е установяване на

² „Руският пролетариат - заявява на конгреса Ленин - ще съумее да изпълни докрай своя революционен дълг. Той ще съумее да застане начело на народното въоръжено въстание. Той не ще се уплаши да участва във Временното революционно правителство, ако тази задача се падне на него (подч. от мен). Ленин, В. И. Съч., т.8, стр. 443.

правителство на революционно-демократическата диктатура на пролетариата и селячеството, което да изпълнява програмата-**минимум** на партията. (3)

Меншевиките, верни на разбирането си за буржоазния характер на предстоящата революция, считат, че лидер в нея може да бъде **единствено буржоазията**. Пролетариатът не може и не е длъжен да играе ръководна роля в тази революция. Следователно руската социалдемократия не трябва да си поставя за цел да завзема властта и да доминира или да участва във Временното правителство. Руската социалдемократия трябва да остане партия на крайната революционна опозиция. (4)

На позициите на меншевиките стои и основателят на руската социалдемократия - Плеханов. Въпреки че на II конгрес на РСДРП той подкрепя Ленин, през 1905 г. категорично се разграничава от него. В предговора си към второто издание на руския превод на Енгелсовата брошура „Лудвиг фойербах и краят на немската класическа философия“ той отбелязва: „...сред руските социалдемократи се разпространяват доста странни възгледи относно политическите задачи на работническата класа. Достатъчно е да се напомнят мненията за завземането на властта от социалдемократите по време на предстоящата ни сега буржоазна революция. Привържениците на това завземане забравят, че диктатурата на работническата класа ще бъде възможна и уместна само там, където става дума за социалистически преврат. Тези привърженици (обединени около вестник „Пролетарий“) се връщат към политическото гледище на покойното „народоволство“. Основателите на научния социализъм гледаха другояче на въпроса за завземането на властта... На Ленин и заобикалящите го ницшеанци и махисти би им било много полезно да се позамислят над това.“(5)

формулираната на III конгрес на болшевиките цел - в предстоящата буржоазна революция те да се стремят към установяване на революционно-демократическа диктатура на пролетариата и селячеството, която да изпълнява програмата-минимум, е аргументирана и обоснована от Ленин малко по-късно в издадената през лятото на 1905 г. книга „Две тактики на социалдемократията в демократическата революция“ и в редица статии, писани в този период.

В тази книга той аргументира тезата, че руската революция ще

³ „Болшевики“, Политической литературы, М., 1990 г., стр. 54, 55.

⁴ Пак там.

⁵ Плеханов, Г. В. Избр. пр., том II, стр. 31-32.

бъде **особена** буржоазна революция. Особена поради това, че руската буржоазия вече е показала - в революцията от 1905 г., че не може да бъде лидер в борбата против царизма, че лидер в борбата може да е само пролетариатът в съюз със селячеството. И съответно след победата на революцията правителството, което ще упражнява властта, не може да бъде друго, освен диктатура на работниците и селяните. (6)

По-нататъшно развитие получава и тезата му за руския пролетариат като авангард на международния пролетариат. Според него руската революция ще открие нова епоха на политически сътресения и революции. Тя може да стане пролог за социалистически революции в цяла Европа. (7)

В книгата се прави още една важна крачка в кристализирането на основната стратегическа идеологията. Ленин формулира цели на политическата борба, които практически **сближават** във времето програмата-**минимум** и програмата-**максимум**. Според него, след като извърши успешна буржоазна революция и с помощта на селячеството завземе държавната власт, пролетариатът трябва веднага да продължи по-нататък и от изпълнение на програмата-минимум да пристъпи към изпълнение на програмата-максимум. „Пролетариатът - пише Ленин - трябва да проведе докрай демократически преврат, като присъедини към себе си селските маси, за да смаже със сила съпротивата на самодържавието и да парализира неустойчивостта на буржоазията. Пролетариатът трябва да извърши **социалистически** (подч. от мен) преврат, като присъедини към себе си масата на полупролетарските елементи от населението, за да сломи със сила съпротивата на буржоазията и да парализира неустойчивостта на селяните и дребната буржоазия. (8) Под **социалистически** преврат Ленин разбира отстраняването от власт на партиите, изразяващи интересите на селячеството, и завоюването на пълната власт от болшевишката партия.

В написаната по същото време - през 1905 г., статия „Отношението на социалдемократията към селското движение“ Ленин използва и термина за **„непрекъснатата революция“**. С този термин, но в неговата латинска транскрипция, Троцки назовава своята „теория“ за „социалистическата“ революция, а именно „теория“ за **перманентната революция**. В статията си Ленин лансира идеята за непосредственото прерастване на буржоазнодемократичната рево-

⁶ Ленин, В. И. Съч., т. 9, стр. 45.

⁷ Пак там, стр. 445

⁸ Пак там, стр. 92

люция в „социалистическа“. Според него „...От демократическата революция ние веднага ще започнем да преминаваме и именно в зависимост от нашата сила, от силата на съзнателния и организиран пролетариат, ще започнем да преминаваме към социалистическа революция. Ние сме за непрекъснатата революция. Ние няма да спрем на сред пътя.“ (9)

Официалната догматика на КПСС счита, че през 1905 г. Ленин е създал нова „теория“ за „социалистическата“ революция; че в тази „теория“ се съдържат всички предпоставки за направения 10 години по-късно от Ленин „извод“ за „възможността социализмът да победи първоначално в една отделно взета капиталистическа страна“. (10)

Това, разбира се, е пресилено. Но безспорно през 1905 г. приключва важен етап - първият етап в кристализирането на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. За пет години чрез „теоретичната“ и политическата си дейност Ленин успява да създаде идейна конструкция, която изиграва изключително силна роля сред руската социалдемократия. Тя се оказва достатъчно убедителна, за да се преодолее противоречието между стремежа на въодушевените от революционния дух на марксизма радикални слоеве на руската социалдемократия да правят революция, да се стремят към завоюване на пълната власт и **несъответствието** на тези стремежи с теоретична основа на тяхната идеология - **марксизма**. Следващите 10 години - до началото на Първата световна война, тази идейна конструкция действа изключително ефективно и силно мотивирани от нея, в условията на реакция единствено болшевиките успяват да запазят своята боеспособност и организационна структура. Другите фракции на руската социалдемократия търпят сериозни поражения и почти изцяло преустановяват дейността си.

1.2. Периодът на Първата световна война и Февруарската революция

Вторият етап в кристализирането на основната стратегическа идеология е свързан с теоретичната и политическата дейност на Ленин в периода на Първата световна война и свалянето на цариз-

⁹ Пак там, стр. 237.

¹⁰ „История на Комунистическата партия на Съветския съюз“, Партиздат, С, 1978 г., стр. 116.

ма през февруарската революция.

В условията на социално-икономическа криза и назряваща революция той прави следващата стъпка за ревизиране на основната марксова теза, че социалистическа революция може да победи, ако се извърши едновременно във всички цивилизовани страни или поне в Англия, Америка, Франция и Германия.

В предходния период груповото съзнание на болшевиките вече възприема лениновата теза, че ние ще завземем властта в предстоящата буржоазна революция, ще дадем тласък на социалистическите революции в развитите страни и с помощта на победилия в тези страни пролетариат ще извършим социалистическа революция и при нас.

Във втория етап Ленин започва да обработва тяхното съзнание в посока на идеята, че след като завземат властта в буржоазната революция, **не е нужно да се чака** избухването на „социалистическа“ революция в развитите страни, за да се пристъпи към „социалистическа“ революция в Русия. Нищо не пречи болшевиките да започнат **прерастването** на буржоазната революция в „социалистическа“, макар и **без помощта** на победилия в развитите страни пролетариат. Тази идеология - че прерастването на буржоазнодемократическата революция в „социалистическа“ в Русия може да стане и **без** необходимото условие на успешни „социалистически“ революции в развитите страни, се ражда от прочутата теза на Ленин за възможността за победа на „социалистическата“ революция в **отделна страна**. За пръв път тази теза се лансира в статията му „За лозунга Европейски съединени щати“, публикувана през 1915 г. В нея Ленин пише: „Неравномерността на икономическото и политическото развитие е безусловен закон на капитализма. От тук следва, че е възможна победа на социализма първоначално в не много или дори в една, отделно взета капиталистическа страна.“(11)

Тук обаче изобщо не става дума, че тази страна може да е Русия и предположението има изцяло **хипотетичен** характер. По-късно тезата за неравномерното развитие на капитализма като предпоставка за победата на „социалистическата“ революция в група страни или една отделно взета страна, е обстойно „аргументирана“ в издадения през 1916 г. труд „Империализмът като най-висок стадий на капитализма“. Анализирайки неравномерността в развитието

¹¹ Ленин, В. И. Съч., т. 21, стр. 342.

на водещите капиталистически страни, Ленин показва крайното изостряне на противоречията: 1) между отделните империалистически държави и групи държави за нова подялба на света; 2) между метрополиите и колониите; 3) между монополите и трудещите се. Според него извънредното засилване на тези противоречия определя империализма като последен стадий на капитализма, като „умиращ капитализъм“. Сливането на борбата на пролетариата: 1. от развитите страни; 2. от страните, в които предстои да се извърши буржоазна революция; 3. от колониалните страни в единен поток срещу световния империализъм, ще доведе до поражение на капитализма, до успешна „социалистическа“ революция. Империализмът е навечерие на социалната революция на пролетариата, пише Ленин.⁽¹²⁾ Империализмът води неизбежно до война, а войната създава революционна криза. Революционната криза създава благоприятна ситуация за превръщането на **империалистическата** война в **гражданска** война на пролетариата срещу буржоазията и победата на световната „социалистическа“ революция. И тъй като самата световна „социалистическа“ революция е **процес** (още в статията си „За лозунга за Европейски съединени щати“, той счита че световната революция „...не може да се разглежда като отделен акт, а трябва да се разглежда като епоха на бурни политически и икономически сътресения, на най-изострена класова борба, на гражданска война, на революции и контрареволуции.“)⁽¹³⁾, то очевидно тя ще победи най-напред само в някои страни или дори в **една** отделно взета страна.

По-късно в статията си „Военната програма на пролетарската революция“ Ленин преминава към друг, **по-краен** извод от „закона за неравномерното развитие на капитализма“. През 1915 г. изводът е за **възможността** от победа на „социалистическата“ революция в една или няколко страни. През 1916 г. от същия закон той прави вече извода за **неизбежността** от победа на „социалистическата“ революция само в една или няколко страни.⁽¹⁴⁾ Възможността се превръща в неизбежност. Ленин не определя тази неизбежност от побе-

¹² Ленин, В. И. Съч., т. 22, стр. 198.

¹³ Ленин, В. И. „За лозунга за Европейски съединени щати“, Избр. пр., т. 6, стр. 109.

¹⁴ „Развитието на капитализма - пише той - се извършва във висша степен неравномерно в разните страни. Иначе не може и да бъде при стоковото производство. Оттук следва неоспоримият извод: социализмът не може да победи едновременно във всички страни. Той ще победи най-напред в една или няколко страни, а другите в течение на известно време ще останат буржоазни или добуржоазни.“: Съч., т. 23, стр. 77.

дата на „социалистическата“ революция за Русия. Но като се има предвид, че болшевиките вече гледат на себе си като на авангард на международния пролетариат, то очевидно в своето групово съзнание те се считат за партия, която трябва да реализира тази възможност.

Мотивирани от безспорно убедителната идеология на Ленин, по време на войната болшевиките развиват активна антивоенна дейност, поставяйки си за цел да превърнат империалистическата война в гражданска, в революция срещу господстващите класи. Те се готвят да станат **лидери** на буржоазната революция, да завземат властта и да установят на първо време „диктатура на работниците и селяните“, а впоследствие да пристъпят към „прерастването на буржоазната революция в социалистическа“. Активната антивоенна дейност на болшевиките играе значителна роля за революционизиране на народните маси. Когато обаче през февруари 1917 г. избухва руската буржоазна революция, тя се развива не според ленинската „теория“, а според предвижданията на меншевиките. Революцията избухва като **стихийен бунт** на потиснатите класи. На гребена на революцията се оказват **буржоазните партии**, а не **болшевиките**. Във Временното правителство имат доминация представителите на буржоазията, а не на работниците и селяните. Новата ситуация изисква обяснение и води до следващия етап в развитието на основната стратегическа идеологията.

1.3. Периодът от Февруарската революция до победата на Октомврийската революция

Завърналият се в началото на април от емиграция Ленин в прословутите си априлски тезиси „За задачите на пролетариата в сегашната революция“ обяснява несполучливото развитие на революцията с „недостатъчната съзнателност и организираност на пролетариата“. (15) Тази несполука според него не отменя необходимостта да се премине към завземането на властта от болшевишката партия - установяване на власт на Съветите на работническите,

¹⁵ „Своеобразието на настоящия момент в Русия - пише Ленин - се състои в прехода от първия етап на революцията, който поради недостатъчната съзнателност и организираност на пролетариата предаде властта на буржоазията, към втория неин етап, който трябва да даде властта в ръцете на пролетариата и бедните селски слоеве.“ Ленин, В. И. „Задачите на пролетариата в сегашната революция“, Избр. пр. т. 7, стр. 6.

войнишките и селските депутати. Въпреки че не са успели да вземат властта в първата фаза на революцията, болшевиките трябва да пристъпят към „прерастването на буржоазната революция в социалистическа“.

Може да ми се възрази, че Ленин никъде в произведенията си - в периода от февруарската до Октомврийската революция, не използва фразата „прерастване на буржоазната революция в социалистическа“, никъде не поставя за цел на болшевишката партия извършването на „социалистическа“ революция. И от тази гледна точка може би е по-правилно да се тълкуват неговите тези като поставяне на задачата за извършване на това, което е **пропуснато** - извършване на **първата** фаза на революцията - завземане на властта от работниците и селяните. А впоследствие, **след** успеха на Октомврийската революция, тя е наречена „социалистическа“, независимо че в самосъзнанието на нейните извършители тя е била нещо **друго**.

В това възражение има голяма доза истина. Ленин никъде в периода **непосредствено** преди Октомврийската революция не използва термина „социалистическа“ революция. Той говори за революция на работниците и селяните, за пролетарска революция и т. н. Нещо повече! В априлските тезиси изрично подчертава, че целта на болшевиките в предстоящата фаза на революцията е: „Не „въвеждане“ на социализма като наша непосредствена задача, а веднага да се премине само към контрол от страна на Съветите на работническите депутати над общественото производство и разпределението на продуктите“.(16)

Веднага след априлските тезиси Ленин разработва програмата на болшевишката партия. В нея той също пише, че „Партията на пролетариата не може по никакъв начин да си поставя за цел „въвеждането“ на социализма в дребностопанска селска страна, докато грамадното мнозинство от населението не е дошло до съзнанието за необходимостта от социалистическа революция.“(17) От тези фрази може да се направи заключението, че завземането на властта от Съветите на работническите, войнишките и селските депутати за Ленин е **първата** фаза на революцията, която трябва да реализира програмата-**минимум** на болшевишката партия. А **по-**

¹⁶ Пак там, стр. 7.

¹⁷ Ленин, В. И. „Задачите на пролетариата в нашата революция“, Съч., т. 7, стр. 27.

късно, след като се създадат благоприятни условия, ще се стигне до **втората** фаза, до истинската социалистическа революция, която ще реализира програмата-**максимум** на партията. На пръв поглед е така, **но фактически не е!** Защо?

Защото задачите, които Ленин формулира пред предстоящата революция, съвсем не са идентични със задачите на програмата-минимум на болшевишката партия, а са задачи, които въпреки че не са формулирани в терминологията на програмата-максимум на партията, фактически, по съдържание **съответстват на програмата-максимум** (извършване на „социалистическа“ революция). Докато основната задача на програмата-минимум е събарянето на царизма и установяването на демократична република (задача, която вече е решена в първата фаза на революцията), основните задачи, които се поставят в априлската проектопрограма, са задачи на „социалистическа“ революция.⁽¹⁸⁾ Именно като задачи за прерастването на буржоазнодемократичната революция в „социалистическа“ се възприемат те от болшевиките. Показателно за това е, че едно съществено ядро от елита на болшевишката партия (Каменев, Риков, Пятиков и др.) се обявява срещу априлските тезиси, защото според него Русия не е узряла за „социалистическа“ революция.

Струва ми се, че Ленин съвсем **съзнателно** избягва отговора на въпроса предстоящото завземане на властта от Съветите на работническите, войнишките и селските депутати реализиране на програмата-максимум ли е или не. Както в априлските тезиси и проектопрограмата на партията, така и на априлската Общоруска конференция на болшевишката партия той не дава отговор на този въпрос.⁽¹⁹⁾ Трудно е да се прецени каква е причината за **неопределеността** във формулировката на Ленин за същността на предстоящата „пролетарска“ революция. Дали самият той не е наясно пред се-

18 В сферата на политиката - заменяне на полицията с народна милиция, заменяне на постоянната армия с всеобщо въоръжаване на народа, чиновническите длъжности са изборни и сменяеми; в сферата на икономиката - национализация на земята, национализация на банките и на „синдикатите на капиталистите“.

¹⁹ На обвиненията на Каменев, Риков и др. на конференцията, че поставя задачи на „социалистическа“ революция, а това е невъзможно в слаборазвита страна като Русия, Ленин отговаря: „...Риков казва, че социализмът трябва да дойде от другите страни с по-развита промишленост. Но това не е така. Не може да се каже кой ще почне и кой ще довърши.“ Ленин, В. И. Съч., т. 24, стр. 238.

бе си (20), или се съобразява с мнението на водещи фигури от болшевишката партия и не желае да ги загуби като дейци на революцията, или си е оставял вратички за някакви съюзи с меншевиките и есерите?(21) Най-вероятно са действали и трите мотива.

Съмненията сред болшевишкия елит за възможността за победа на „социалистическа“ революция в Русия в този период **са много силни**. Водещи фигури на болшевишката партия въпреки активното си участие в подготовката на революцията не искат да гледат на нея като на „социалистическа“. Такива са позициите на Бухарин и Преображенски на VI конгрес на болшевишката партия, проведен от 26 юли до 3 август в Петроград. Преображенски предлага допълнение към резолюцията за завземане на властта, в което иска да се отбележи, че властта на Съветите може да бъде предпоставка за построяването на социализъм само при наличието на пролетарска революция в развитите западни страни. Сталин отговаря на това предложение, припомняйки тезата на Ленин за възможността за победа на социализма в една страна (Ленин не присъства на конгреса, тъй като се издирва от властта). „Не е изключена възможността - казва Сталин - именно Русия да бъде страната, която ще проправи пътя към социализма.“ (22) Това е може би първият път, когато формулировката на Ленин за възможността за победа на „социалистическа“ революция **официално се конкретизира за Русия**.

Отхвърлянето на предложението на Преображенски с голямо болшинство означава, че на практика в този период, въпреки че не е формулирано като цел (Сталин говори за **възможност**, тоест **хипо-**

²⁰ Дори и значително по-късно, когато болшевишката партия официално е обявила Октомврийската революция за „социалистическа“, Ленин има изказвания, които водят до извода, че според него Октомврийският преврат е в рамките на буржоазната революция. Такива изказвания има в брошурата му „Пролетарската революция и ренегатът Кауцки“, в доклада му „За работата в село“, изнесен пред VIII конгрес на РКП (б) на 23 март 1919 г., и др. В доклада си пред VIII конгрес например той казва следното: „В Октомври 1917 г. ние взехме властта заедно с цялото селячество. Това беше буржоазна революция, доколкото класовата борба в село още не беше се разгърнала. ...Едва през лятото на 1918 г. (когато преминават към военен комунизъм и насилствено изземване на селскостопанските „излишъци“ от „кулаците“ - бел. моя) се започна истинската пролетарска революция в село.“ Избр. пр., т. 8, стр. 130.

²¹ Показателно за това, че Ленин е готов на съюз с есерите и меншевиките, е предложението, което той им прави през август непосредствено след потушаването на корниловия метеж, да се свалят Временното правителство и властта да премине в Съветите на работническите, войнишките и селските депутати, в които по това време есерите и меншевиките имат болшинство.

²² Сталин, Й. В. Съч. т. 3, стр. 151.

тетично), по-голямата част от болшевишките функционери действат със съзнанието, че правят „социалистическа“ революция.

Следващият възлов момент в кристализирането на основната стратегическа идеология става непосредствено преди Октомврийската революция. В условията на изменено в полза на болшевишките съотношение на силите Ленин написва произведенията - „Застрашаващата катастрофа и как да се борим с нея“ и „Държавата и революцията“. В тях за пръв път той напуска почвата на хипотетичните предположения и дава формулировки, които позволяват установяването на властта на Съветите на работническите, войнишките и селските депутати да се разбира като осъществяване на „социалистическа“ революция. В първото произведение той ясно определя, че завзелите властта работници и селяни ще правят „грамадни крачки по пътя на социализма“, във второто произведение дава названието и основните характеристики на периода, през който ще се правят тези крачки - това е преходен период от капитализма към социализма.

1. В „Застрашаващата катастрофа и как да се борим с нея“ има параграф „Можем ли да вървим напред, когато се боим да вървим към социализма?“ Отговорът е, че: „...е невъзможно да се отива напред, без да се отива към социализъм“. (23) Според Ленин в Русия е налице прерастване на монополизма в държавномонополистически капитализъм. А държавномонополистическият капитализъм според него е най-пълната материална подготовка на социализма, е неговото предверие, е онова стъпалце на историческата стълба, между което (стъпалце) и стъпалцето, наречено социализъм, няма никакви междинни стъпала. (24) „...Социализмът - пише Ленин - не е нищо друго, освен най-близката крачка напред от държавнокапиталистическия монопол. Или иначе: социализмът не е нищо друго, освен държавнокапиталистически монопол, обърнат в полза на целия народ, и дотолкова е престанал да бъде капиталистически монопол.“ (25)

Така че според Ленин, след като болшевиките завземат властта, тъй като те са пролетарска партия и ще водят политика „в интерес на целия народ“, използвайки материалната основа на същес-

²³ Ленин, В. И. „Застрашаващата катастрофа и как да се борим с нея“, Избр.пр., т. 7, стр. 109.

²⁴ Пак там, стр. 111.

²⁵ Пак там, стр. 110.

твущите държавни монополи, те ще правят съществени крачки по пътя на „социализма“. Например ще въведат всеобщата трудова повинност! „Всеобщата трудова повинност, която се въвежда, регулира, и направлява от Съветите на работническите, войнишките и селските депутати, това още не е социализъм, но това вече не е капитализъм. Това е граматна крачка към социализма...“(26)

2. Проблемът за „преходния период“ е разработен в произведението „Държавата и революцията“. Същественото е, че тук за пръв път Ленин нарича очакваната власт на Съветите „отмираща държава“. Това определение е марксозна характеристика на **„социалистическата“** държава. Освен това икономическите характеристики, които той дава на „преходния период“ (в общотероретичен план), са практически тъждествени на задачите в икономическата сфера, които той по-рано формулира като непосредствени задачи на властта на Съветите на работническите, войнишките и селските депутати.

3. В „Държавата и революцията“, макар и само на едно място, той определя Парижката комуна (а за него властта на Съветите и Парижката комуна са еднотипни) като „пролетарска социалистическа република. (27)

1.4. Периодът от победата на Октомврийската революция до пролепа на 1918 г.

В първите възвания на съветската власт след Октомврийската революция думата „социализъм“ **изобщо липсва**. Болшевиките не определят Октомврийската революция като „социалистическа“. Успехите в отстояване на властта (потушаване на метежите на ген. Краснов, на юнкерите в Петроград и Москва, на казаците в Дон и Южен Урал и пр.), разрушаването на старата държавна машина и изграждането на нов управленски апарат, национализацията на банките и установяването на „работнически“ контрол в заводите и фабриките им дават самочувствие и в края на декември в проектотезисите си за Учредителното събрание Ленин **за първи път** нарича Октомврийската революция „социалистическа“. (28) От началото на януари 1918 г. Ленин често нарича Октомврийската революция „социалистическа“, съветската власт - „социалистическа“, задачи-

²⁶ Пак там, стр. 111.

²⁷ Ленин, В. И. „Държавата и революцията“, Избр. пр., т. 7, стр. 171.

²⁸ Ленин, В. И. Избр. произв. т. 7, стр. 263.

те на Октомврийската революция и съветската власт - задачи на победата на „социализма“. (29)

Определянето на Октомврийската революция за „социалистическа“ маркира почти в окончателен вид основната стратегическа идеологема. Но остава един последен проблем. Идеологемата до този момент работи, тъй като в условията на война и на остри класови битки в целия свят болшевиките очакват всеки момент избухването на „социалистически“ революции в развитите страни. Но те не избухват! И възниква проблемът - каква да е политиката на болшевиките по-нататък. Според Маркс, дори и да победи „социалистическата“ революция в отделна страна, останала изолирано явление, нейното поражение и реставрацията на капитализма са неизбежни. Ето защо Ленин и по-късно Сталин се заемат да „обосноват“, че не само „социалистическа“ революция може да победи в отделна страна, но е възможно и „социализмът“ да бъде построен в отделна страна. Всъщност това е последната крачка в ревизирането на марксизма.

Първата стъпка в обосноваването на тази последна теза е направена през януари 1918 г. Подложени на невероятно силна пропагандна атака от монархисти, кадети, есери, меншевики и т. н., болшевиките се разколебават в първоначалното си намерение да сключат на всяка цена сепаративен договор с Германия. В ЦК на болшевишката партия, водени от Троцки и Бухарин, повечето лидери на болшевишката партия се обявяват **против** сключването на мир с Германия, окупираше значителни части от Русия. Един от аргументите, използвани от Троцки и Бухарин, е, че войната трябва да продължи до избухването на „социалистическите“ революции в Германия и другите развити страни, тъй като е безпредметно Русия да се опитва сама да „строи социализма“. Гибелта на „социализма“ в една страна е неизбежна. Единственият шанс е световната революция, за което е нужно продължаването на войната.

Какъв отговор намира Ленин на така поставения проблем?

Ленин създава нова **помощна идеологема**. Той въвежда понятието „**окончателна победа на „социализма“**“. И чрез него прокарва тезата, че не само „социалистическата“ революция може да победи в отделна страна, но и „социализмът“ да се строи в отделна страна. Той казва: „Няма съмнение, че социалистическата революция в Ев-

²⁹ Например, в проектодекрета за разтуряне на Учредителното събрание, написан на 6 януари 1918 г., в тезисите по въпроса за незабавното сключване на сепаративен и анексионистичен мир, написани на 20 януари, и пр. Виж: Ленин, В. И. Избр. пр., т. 7, стр. 285, 291.

ропа трябва да настъпи и ще настъпи. Всички наши надежди за **окончателната** (подч. от него) победа на социализма се основават на тази увереност и на това научно предвиждане... Но ще бъде грешка да се строи тактиката на социалистическото правителство в Русия на опитите да се определи - ще настъпи ли европейската и особено германската социалистическа революция в следващата половина година (или подобен кратък срок), или не ще настъпи. Тъй като това не може да се определи по никакъв начин, всички подобни опити обективно биха се свели до сляпа хазартна игра."⁽³⁰⁾ Според него тактиката на болшевишката партия при вземането на решения по съдбоносни въпроси, а случаят със сключването на мира е точно такъв въпрос, трябва да тръгва не от очакванията за победата на „социалистическата“ революция в другите страни, а от принципа „как по-сигурно и по-надеждно може да се осигури на социалистическата революция възможност да се укрепи или поне да се задържи в една страна дотогава, докато се присъединят други страни.“ (31)

Тази теза е една чудесна демагогия. От една страна, не се отрича, че социализмът може да победи само като световноисторическо явление, каквото е Марксовото разбиране. Но това разбиране на Маркс се отнася за „**окончателната победа на социализма**“. (Прилагателното „окончателна“ е голямото „откритие“ на Ленин). От друга страна, в практическата си дейност болшевиките ще действат, напълно игнорирайки този въпрос, все едно че той не съществува - те ще се борят не за **окончателна**, а просто за **победа на „социализма“**. (32)

Новата теза на Ленин се налага сред елита на болшевишката партия в условия на остра фракционна борба. По вина на Троцки се провалят първите опити за сключване на мир с Германия (10 февруари). В условията на започнало германско настъпление Ленин успява с огромни усилия в безкомпромисна борба с водените от Бухарин „леви комунисти“ (Бухарин, Урицки, Ломов, Бубнов и др.) да прокара в ЦК на партията решение за сключване на мир. „Левите

30 Ленин, В. И. Избр. пр., т. 7, стр. 288.

³¹ Пак там, стр. 290.

32 Всъщност такъв проблем действително няма. Държавният капитализъм съвсем спокойно може да съществува в една отделно взета страна. Проблемът възниква не от спора, дали е възможно запазване на болшевишката власт в една отделно взета страна, а от това, че болшевиките считат, че тяхната власт е длъжна да „построи социализма“. Според Маркс това е невъзможно в отделно взета страна. И от тук необходимостта от Лениновата демагогия.

комунисти" обаче продължават борбата против това решение. Московското областно бюро на партията, което се е намирало под тяхно влияние, взема единодушно (!?) решение, в което изказва недоверие в ЦК и отказва да се подчинява на ЦК по въпроса за мирния договор. Основната теза на „левите“ комунисти е, че тъй като по принцип е невъзможна победата на „социализма“ в отделна страна, то е безпредметно да се правят опити за сключване на мир и „строителство на социализма“ в Съветска Русия. Трябва да се продължи войната с Германия, дори при опасността да се претърпи поражение и да се загуби властта, но да се **подтикне** световната „социалистическа“ революция.

В борбата си против „левите комунисти“ Ленин въвежда още една помощна идеологема - „**теорията за отдиha**“. Тезата му е, че болшевиките трябва да се възползват от противоречията в лагера на империализма, от „отдиha“, който им се дава, поради вътрешните борби между двата лагера на империализма. Трябва да стане пренасочване на усилията на болшевиките. Те трябва да концентрират усилията си върху организационна работа, за да се научат руският работник, руският народ на **дисциплина и ред**.⁽³³⁾ Пътят към победата на световната революция на този етап е в изграждането на **могъща и изобилна** Съветска Русия. За това според Ленин има всички предпоставки - природни богатства, огромно пространство, човешки ресурси и ентузиазъм и творчески размах, родени от революцията. Необходимо е само болшевиките да се отгърсят от революционното фразьорство и да се захванат с ежедневна организационна работа.⁽³⁴⁾ Главната задача на болшевиките на този етап спо-

³³ „Последната война даде горчива, мъчителна, но сериозна поука на руския народ - да се организира, да се дисциплинира, да се подчинява, да създаде такава дисциплина, която да бъде образец. Учете се от германеца на дисциплина, иначе ние сме загинал народ и вечно ще останем в робство.“ Доклад за войната и мира пред VII конгрес на партията, изнесен на 7 март 1918 г.: Избр. пр., т. 7, стр. 329.

³⁴ „Русия ще стане такава (могъща и изобилна - бел. моя) - пише Ленин - ако ние захвърлим настрана всяко обезсърчаване и всяка фраза, ако, като стиснем зъби, съберем всичките си сили, ако напрегнем всеки нерв, ако опънем всеки мускул, ако разберем, че спасението е възможно само по тоя път на международната социалистическа революция, на който ние стъпихме. Да вървим напред по този път, без да падаме духом от пораженията, да градим камък по камък здравата основа на социалистическото общество, да работим безспирно за създаването на дисциплина и самодисциплина, за укрепването навсякъде на организираност, ред, деловитост, хармонично сътрудничество на общонародните сили, всеобща отчетност и контрол над производството и разпределението на продуктите - такъв е пътят към създаването на военната и социалистическата мощ.“ „Главната задача на нашите дни“, Избр. пр., т. 7, стр. 383, 384.

ред Ленин е организирането на **управлението на Русия**. „...Всичкото своеобразие на преживявания момент, всичката трудност се състои в това - да се разберат особеностите на прехода от главната задача на убеждаване на народа и военното смазване на експлоататорите към главната задача на управлението.“(35) На практика така формулираното **пренасочване** на дейността на болшевиките не означава нищо друго, освен че след като те вече са заграбили руския национален капитал и нямат практическа възможност да заграбят националните капитали на други страни (под световна социалистическа революция болшевиките всъщност разбират заграбването на националния капитал на други страни), то те трябва да пристъпят към основната си функция на собственици на националния капитал - да се заемат с **предприемачество**.

Тези формулировки на Ленин много ясно показват, неговата прагматичност - той вярно оценява международната ситуация и необходимостта да се ограничат апетитите на новия крупен хищник.(36) Силата му е в това, че той не се поддава, на илюзии, а изработва нови идеологеми, които да обслужват **реалните апетити** на новия крупен хищник. Окончателната ревизия на марксистката теория за възможността от победа на комунизма само като световно историческо явление той извършва с обявяването на „световната социалистическа революция“ за **абстрактна въз^одност**. Световната революция неизбежно ще победи, пише той, но^това е **абстрактна истина**.(37) Само конкретният анализ на състоянието на икономиката, на армията, на класовите битки в другите страни може да покаже има ли смисъл болшевиките да воюват срещу националната буржоазия на другите страни, или няма смисъл (в болшевишката терминология - да подтикват социалистическата революция в другите страни, да оказват братска помощ на техния пролетариат).

На 6-8 март 1918 г. в Петроград се провежда VII извънреден конгрес на болшевишката партия, на който става последната решителна битка срещу „левите комунисти“. Предложената от Ленин резолюция за утвърждаването на Бресткия мирен'договор е приета с 30 гласа „за“, 12 „против“ и 4 „въздържали се“. За^ главна задача на болшевишката партия се обявява **затвърдяването и защитата** на за-

³⁵ Ленин, В. И. „Предстоящите задачи на съветската власт“, Избр. пр., т. 7, стр. 340.

³⁶ По това време върхушката на болшевишката партия вече е притежавала огромни капитали - руските банки, държавните предприятия, железниците, флота и т. н.

³⁷ Доклад за войната и мира пред VII конгрес на партията, изнесен на 7 март 1918 г., Избр. пр., стр. 319.

воеванията на „социалистическата“ революция, организирането на новото общество.

Решенията на конгреса показват, че Лениновата идеология за „социалистическия“ характер на Октомврийската революция и за възможността да се построи „социализъм“ в Русия, дори и да няма скорошна революция в напредналите страни, вече е станала доминираща в класовото съзнание на болшевишкия елит. На практика през пролетта на 1918 г. завършва окончателното кристализиране на идеологията „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Тя става основната стратегическа идеология на управляващата класа в Съветска Русия. Но практическото и налагане като **„категоричен императив“** за всички партийни членове става чак след изгонването на Троцки от СССР през 1929 г.

През 20-те години, водени от троцкистите, различни фракции на болшевишката партия, стремящи се да изместят сталинистите от властта, използват за идейно оръжие тезата за „невъзможността за победа на „социалистическата революция в отделна страна“. Така е например на XIV конгрес на болшевишката партия (18-31 декември 1925 г.), когато Каменев и Зиновиев се присъединяват към възгледа на Троцки за невъзможността за победа на „социалистическа“ революция в отделна страна и възниква така наречената „нова опозиция“, която се опитва да свали Сталин от властта. Същото е и през лятото на 1926 г., когато Каменев и Зиновиев сключват съюз с Троцки и привличат фракциите на „работническата опозиция“, на „децистите“ и др. Трябва да се подчертае, че тези фракции не отхвърлят като цяло лениновата идеология „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, а само отделни нейни елементи. Самият Троцки никога не отрича „социалистическия“ характер на Октомврийската революция. Въпросът, който се използва в идейната борба, е доколко пътят, по който сталинската фракция води страната, е път към **„истински социализъм“**. След изгонването на Троцки от Съветския съюз през 1929 г. тезата за това доколко е възможна „победата на социалистическа революция в отделна страна“ вече не се използва за фракционна борба.

Постепенно основната стратегическа идеология „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ се превръща в теоретична парадигма в **глобален мащаб**. Тя се възприема както от бившите идейни противници на болшевизма - социалдемократите на II Интернационал, така и от учените с либерални или консервативни нагласи (най-често с обратен оценъчен знак). Възлова роля за преобръщане на разбирането за същността на октомврийската ре-

волюция има „великият прелом“ в икономическата политика на болшевишката партия през 1929 г. Тогава сталинската фракция окончателно надделява над фракцията на „дясната опозиция“ (Бухарин, Риков, Томски), ревизира лениновата политика на НЕП и пристъпва към „пълна колективизация на селското стопанство“. Много бързо всякакви форми на индивидуална частна собственост са ликвидирани. Държавната собственост става **всеобемаща** в икономиката на страната. **Всеобхватността** на държавната собственост и утвърдилото се в рамките на няколко години разбиране, че в СССР е невъзможно връщането към каквито и да е форми на частна собственост, изиграва **решаваща роля** за глобалното налагане на лениновата теоретична парадигма. Както социалдемократията, така и всички учени от пълния спектър на либерализма и консерватизма приемат априори, че **всеобемаща държавна собственост означава „социализъм“**.

В България, до 1929 г. също продължават споровете между социалисти и комунисти, е ли Октомврийската революция антибуржоазна, социалистическа революция. В първия брой на „Философски преглед“ през 1929 г., Н. Моралиев в чудесната си статия „Социалната същност на руската революция“ пише: „Професионалният революционер - различинецът интелегент, организиран в боева, централистична организация, се опря на големите разбунтувани народни маси, приспособи се към тях и извърши революцията, която по своя исторически резултат е буржоазна, но той я нарече социалистическа, като продължаваше да вярва още, че тя е такава.“⁽³⁸⁾ Тезата на Н. Моралиев се опира единствено на текстове на Маркс, Енгелс, Плеханов, Акселрод и др. за невъзможността от победа на социалистическа революция в изостанала страна, а не на анализ на социално-икономическите отношения по това време в СССР. Това е минус на статията. Но тезата на Моралиев е вярна. Освен това в статията има великолепни находки - например за генетическата връзка на болшеvizма с народничеството и различинството, обстойно развити по-късно от Н. Бердяев. Парадоксална, но в същото време много интересна е тезата му, че „Меншеvizмът изразяваше пролетарските тенденции, а болшеvizмът представляваше буржоазните тенденции в руското революционно движение. Революционната фраза прикриваше истинския характер на болшеvizма в руската революционна мисъл.“⁽³⁹⁾

³⁸ Моралиев, Н. „Социалната същност на руската революция“, сп. „Философски преглед“, № 1, 1929 г., стр. 86.

³⁹ Пак там, стр. 83.

След „колективизацията“ през 1929 г. и в България вече има пълно единодушие между всички идейни течения за „социалистическия“ характер на Октомврийската революция.

И до сега теоретичната парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ е доминиращата теоретична парадигма в обществените науки. През ХХ век тя е основна стратегическа идеология на комунистическия елит и става ядро на ширококоразгърнатата система от идеологии за манипулиране на общественото съзнание. „Нежните революции“ в Източна Европа не премахнаха нейната доминация. Причините за нейната дълготрайност в масовото съзнание и в идеологията на управляващите класи са в това, че както в „комунистическия“ така и в „посткомунистическия“ период тя успешно изпълнява множество социални функции.

2 глава

Функции на основната стратегическа идеология

В първи параграф ще разгледам функциите на основната стратегическа идеология „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ в етапа на държавния капитализъм, а във втори параграф нейните функции в етапа след 10.11.1989 г. Последователно ще разкрия нейните функции най-напред спрямо управляващата класа - номенклатурата на българската комунистическата партия, а след това спрямо българското гражданство.

2.1. Функции на основната стратегическа идеология в етапа на държавния капитализъм

А. Спрямо управляващата класа:

- Основната стратегическа идеология запълва идейния вакуум след компрометирането на националистическата и либералната идеология след Балканската и Първата световна война. Създава възможност за образуване на нова фракция в управляващата класа (контраелита на БКП), която започва борба за установяване на стабилен авторитарен режим с **голяма енергия, морална зареденост и високи идеали**.

- Тя създава толкова силно наситено чувство за **мисия**, че в името на „високите“ идеали (а всъщност за заграбване на националния капитал) (40) контраелитът, след като взема властта на 9 септември, няма никакви скрупули при прилагането на **масово насилие**, в реализирането на основната задача на генезиса на капитализма - разкъсването на връзката на непосредствения производи-

⁴⁰ Както вече казах, класовият инстинкт е нещо велико. Групираният около БКП елит се самосъзнава като „строител на социализма“, но той извършва точно това, което трябва да върши - заграбва дребната собственост и лишавайки масата от населението от средства за препитание, ги превръща в наемни работници. Тоест под лозунга „Борба против капитализма!“ той акушира на раждането на капиталистическия начин на производство.

тел с неговите средства за производство, експроприация на дребната собственост и превръщането на масата от населението в наемни работници.

- Идеологемата създава толкова силна морална мотивация в комунистическата фракция на управляващата класа, че след 9 септември много дълго време, практически през целия си активен живот това поколение управленци проявява готовност към **себераздаване и висок личен морал**. Това играе много голяма роля за успешното развитие на капитализма в България след 9 септември.

Б. Спрямо българското гражданство:

- На равнището на всекидневното съзнание основната стратегическа идеологема активира архетипа „**черно минало и светло бъдеще**“. Тя представя насилието, което търпи българското гражданство в края на XIX и началото на XX в., не като естествен процес, съпътстващ генезиса на капитализма, а като плод на „незнание на истината“ - властващите нямат „просветлението“ на социалистическата идея, не са посветени, нямат за цел общественото благо и затова са алчни, корумпирани и аморални. Когато ние завземем властта, тъй като притежаваме „откровението“, ние ще построим последното и най-щастливо общество, в което няма да има експлоатация и насилие. Чрез активирането на архетипа „черно минало - светло бъдеще“, от една страна, в додеветосептемврийския период се осигурява достатъчно обществена подкрепа и мрежа от симпатизанти на борбата за власт на комунистическия апарат и актив. От друга страна, след 9 септември, когато започва масовото насилие срещу гражданството при експроприацията на дребната собственост, се задейства магическото заклинание: „Капитализмът е нещо много лошо, но социализмът е нещо прекрасно. Хайде да потърпим и когато построим „най-справедливото“ общество, рогът на изобилието ще се излее върху нас“. Чрез него управляващата класа много сполучливо въздейства върху масовото съзнание, създавайки красиви илюзии и очаквания, и българският народ, общо взето, търпеливо очаква „светлото“ бъдеще.

- Основната идеологема активира и друг основен архетип - на „**изкупителната жертва**“. По принцип в условията на социален катанизъм, когато общественото съзнание се намира в състояние на **дискомфорт**, то иска някой да поеме **вината** и да се извърши процедурата „**очистване от греха**“. Чрез основната стратегическа идеологема „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“

веност" комунистическата фракция на управляващата класа персонализира вината за страданията на българския народ. Вината е на „непосветените", които са поели „правото на меч" - властта, без да имат откровение свихе, и съответно те трябва да получат своето наказание. Народният съд е процедура на „очистване от греха" и общественото съзнание получава искания духовен катарзис. По-нататъшното „строителство на капитализма" можеше да продължи, стъпвайки на чисто.

2.2. Функции на основната стратегическа идеология в периода след 10.11.1989 г.

А. Спрямо управляващата класа:

През 80-те години започна ерозия на класовите цели и ценността на управляващата класа. Ерозията се засили по времето на т. нар. възродителен процес. Сплотяващото и мотивиращо въздействие на идеологията „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост" върху управляващата класа силно отслабна. След 10 ноември обаче, в условията на политически плурализъм основната стратегическа идеология се възроди като феникс от пепелта. Оказа се, че тя върши чудесна работа. Тя създаде **нови възможности** на управляващата класа да реагира гъвкаво и да постига цели, които преди това не успяваше да постигне. Върху нейната основа двете фракции на управляващата класа - „червеният" и „синият" политически елит постигнаха „върхове", които в продължение на много години бяха само розов блян за управляващата класа. Какво имам предвид?

- Раздвоявайки се на „червена" и „синя" фракция и реактивирайки основната стратегическа идеология, управляващата класа успя да избегне фалита си като собственик на националния капитал. В края на 80-те години тя беше банкрутирала - имаше 10 млрд. долара външен дълг и 24 млрд. лева вътрешен дълг и по време на правителството на А. Луканов обяви мораториум върху плащанията по външния дълг. Избягна фалита, като прехвърли върху „сините" министри задачата, която преди това в условията на едностранен политически режим на два пъти - през 1980 г. и 1988 г., неуспешно се опитваше да реши - ликвидирани на вътрешния си дълг. Този път успя, тъй като в очите на българското гражданство „сините" министри, които реализираха ценовия шок, бяха „борци" срещу номенкла-

турата, а не нейни спасители (каквито всъщност бяха) и обществеността се примири с бруталния грабеж, на който беше подложена.

- Използвайки основната стратегическа идеологията, управляващата класа дълго време създаваше видимост пред обществеността, че иска едно - реализацията на общественно-значимите цели, и намираше оправдание за това, което всъщност правеше - най-енергично преследваше тесните си социално-групови интереси. Например относно приватизацията. Пред обществеността и двата отряда на управляващата класа бяха единни, че трябва да се направи приватизация. Но всъщност стремежът и на двата елита беше приватизацията да се разтяга във времето, така че, възползвайки се от властовите си позиции, да натрупат личните си богатства. Основната стратегическа идеологията беше използвана много ловко. Когато на власт беше „червеният“ политически елит, той отлагаше приватизацията, тъй като „Националното богатство е на всички нас и ние трябва най-напред да оздравим икономиката и след това да мислим за приватизация, а не да продаваме народното достойнство на безценница“. Когато на власт беше „синият“ политически елит, той отлагаше приватизацията, защото „Сега парите са в комунистите и ако направим приватизация, те ще изкупят всичко“. Прехвърляйки си топката в зависимост от обстоятелствата, двата елита постигаха общите си цели. Много ловко се използваша предубежденията и взаимният негативизъм между двата квазиетноса - „червения“ и „синия“ твърд електорат. Упорито се пропагандираше основната стратегическа идеологията - „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, като чрез нея се втвърдяваше „Ние-представата“ на двата квазиетноса. Икономическата война, която двата политически елита водеха срещу българското гражданство, срещу собствените си избиратели, се прикриваше чрез стимулирането на омраза между „червените“ и „сините“.

Б. Спрямо българското гражданство:

- В условията на икономическа криза и смяна на политическата система основната стратегическа идеологията отново, както и преди 45 години, реактивира в масовото съзнание архетипа „Черно минало - светло бъдеще“. Отново, както и преди 45 години, народните маси получиха „просветление“, че това, което е било, е нещо много лошо, а това, което ще дойде, ще бъде нещо прекрасно. Архетипът „Черно минало - светло бъдеще“ се задействува, като в основната стратегическа идеологията се смени оценъчният знак. Пре-

ди 45 години капитализмът беше нещо много лошо, а социализмът - нещо много хубаво. Сега обратно - лош е социализмът, а добър е капитализмът. И отново, както преди 45 години, народът стиска зъби и търпеливо чака „светлото“ бъдеще.

- Реактивира се и другият архетип - на „изкупителната жертва“. Най-напред общественото съзнание възприе лансираната от А. Луканов идеологията, че виновни са Т. Живков и неговото обкръжение. По-късно обаче се наложи идеологията, че виновни са „Лощите комунисти, които възползвайки се от окупацията на съветската армия, взеха властта, и реализираха една утопична, античовечна доктрина - доктрината на марксизма“. Тази идеология имаше силно присъствие в масовото съзнание около две години - 1991 г. и 1992 г. В този период в масовото съзнание се извършиха две фалшификации:

1. фалшифицира се субектът на вината. Идеологията „виновни са комунистите“ смени субекта на вината. В масовото съзнание се създаде представа, че виновен за икономическата криза не е социалният субект - собственик на средствата за производство, който е банкрутирал като предприемач и трябва да обяви фалит, а са виновни „комунистите“. В тази категория попаднаха значителни маси население, много от които, бидейки наемна работна сила, безспорно не носеха никаква вина за икономическата криза (41).

2. Смени се предметът на вината. Вината се търсеше не в това, че управляващата класа в продължение на две десетилетия не изпълняваше функциите си на организатор на производствения процес и именно затова банкрутира като собственик на националния капитал (в скоба отбелязвам, че никой от „синия“ политически елит не възприемаше управляващата класа като собственик на националния капитал. За тях собствеността в България беше обществена). Предмет на вина е актът на отказ от „комунистическите“ идеи. Ако своевременно си се отказал от „комунизма“ и си прегърнал „синята“ идея, то ти не си виновен. Но ако упорствуваш в своите заблуди, то си много, много виновен!

Най-накрая трябва да отбележа, че реактивирането на идео-

“ Тук не употребявам категорията „вина“ в субективноидеалистически смисъл. Тоест, че ако не бяха тези хора, или ако те не бяха постъпили така, а бяха постъпили иначе, нямаше да се стигне до криза. Кризата е обективно обусловена и беше неизбежна. „Вина“ в случая означава, че именно те банкрутираха, и именно те трябваше да обявят фалит. Нищо повече! Ако трябва да се дава морална оценка, вината им не е в това, че са банкрутирали, а в това, че не обявиха фалит.

логемата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ внуши на масовото съзнание чувство за обща вина. След като държавната собственост е обществена - на всички нас, а сега държавата е банкрутирала, то всички трябва да стискаме зъби и заедно да излезем от кризата. От полезрението на българското гражданство изчезна огромното богатство на управляващата класа - заводи, фабрики, хотели, инфраструктура и т. н., чрез което тя можеше да покрие вътрешния и външния си дълг. Така че българското гражданство, общо взето, доброволно пое ангажимента да изплаща задълженията на управляващата класа. Което прави и до този момент.

Марксизъм и ленинизъм

Вече многократно отбелязах, че създадената от Ленин теоретична парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, е кардинална ревизия на марксизма. Тази теза заслужава по-обстойна обосновка.

3.1. Възможността за победа на „социалистическата“ революция в отделна слаборазвита страна

Ядро на основната стратегическа идеологема, е тезата на Ленин за възможността от победа на „социалистическа“ революция в изостанала, слаборазвита, но голяма и намираща се в революционна ситуация страна като Русия. Поразително е, че въпреки яростната критика на тази теза от най-авторитетните марксисти от това време - К. Кауцки, Плеханов и др., след Октомврийската революция в общественото съзнание се налага разбирането, че всъщност Ленин (а не неговите критици) е прав, че Ленин творчески е развил марксизма в началото на XX век. Дори най-последователни антикомунисти като Зб. Бжежински са напълно съгласни с тезата на КПСС за това, че Ленин е истинският марксист, че Октомврийската революция и възникналото в резултат от нея общество са реализация на марксовата доктрина.

Дали обаче е така? Дали е в рамките на марксовата теория допускането на възможността за победа на „социалистическа“ революция в изостанала, слаборазвита страна? Категорично **не!**

Маркс и Енгелс разглеждат прехода от капитализъм към посткапитализъм (комунизъм) като **световноисторически процес**. Капитализмът е саморазвиващ се обществен строй, който довел до гигантско развитие на производителните сили в резултат на разгръщането и разрешаването на вътрешните си противоречия, ще се самоотрече и ще се превърне в своята противоположност - в комунизъм. „Комунизмът - пишат те - за нас не е състояние, което трябва да бъде установено, не е идеал, с който трябва да се съобразява действителността. Ние наричаме комунизъм действителното дви-

жение, което унищожава сегашното състояние."(42)

Материалните условия за този преход те виждат в развитието на универсалните производителни сили и на универсалната стокова връзка. Опитите да се **въвежда** комунизъм, когато липсват материалните предпоставки за това, са обречени на **провал**, „...това развитие на производителните сили (с което вече е дадено емпиричното осъществяване на световноисторическото, а не на тясното местно битие на хората) е абсолютно необходима практическа предпоставка още и затова, защото без него се извършва само всеобщо разпространение на бедността, следователно при крайна нужда отново би трябвало да започне и борбата за необходимото и да възкръсне пялата стара мръсотия. Това развитие е по-нататък необходима предпоставка, защото с това универсално развитие на производителните сили се установява универсално общуване на хората, благодарение на което, от една страна, фактът на съществуването на „лишена от собственост“ маса се проявява едновременно у всички народи (всеобщата конкуренция) - всеки от тези народи става зависим от превратите у другите народи - и, най-после, местно ограничените индивиди се сменят от световноисторически, емпирично универсални индивиди. (Съвременните американци, германци, французи са в много голяма степен вече световноисторически, емпирично универсални индивиди - защото за множеството от тях светът е достъпен и като пространство за предприемаческа и трудова дейност, и като пространство на културно усвояване и общуване. - бел. моя.) Без това: 1) комунизмът би могъл да съществува само като нещо местно; 2) самите сили на общуването не биха могли да се развият като универсални, а поради това непоносими сили: те биха останали на стадия на местните и заобиколени от суеверие „обстоятелства“; и 3) всяко разширяване на общуването би унищожило местния комунизъм. Комунизмът е емпирично възможен само като дело на господстващи народи, извършено „изведнъж“, едновременно, което предполага универсално развитие на производителната сила и свързаното с него световно съществуване."(43)

Ясно е, че за Маркс и Енгелс победата на „социалистическа“ революция в слаборазвита страна е **невъзможна**, тъй като липсват материалните и социалните предпоставки. Според тях, дори и да завземат властта в слаборазвита страна, социалдемократическите партии

⁴² Маркс, К., Фр. Енгелс, „Немска идеология“, Съч., том 3, стр. 36.

⁴³ Пак там, стр. 35.

неминуемо ще я отстъпят на буржоазните партии, тъй като обща закономерност на революциите е, че след „избягването напред“ те винаги се „връщат назад“, тоест, че се установява господство на класата (в случая на буржоазията), която на този етап е двигател на социалния прогрес. Дори социалдемокрацията трайно да завоюва властта, тя според тях ще води не своята политика, а ще бъде принудена да изразява интересите на капитала, интересите на буржоазната класа.(44)

От изложеното дотук е видно, че постановката на Ленин за победа на „социалистическа“ революция в слаборазвита страна като Русия няма нищо общо с разбиранията на Маркс и Енгелс за възможността и необходимостта от „социалистическа“ революция и възникването на посткапиталистическото общество. В същото време според мен тази теза и органично свързаната с нея политическа дейност на Ленин категорично носят **духа** на марксизма.

Какво имам предвид?

3.2. Двойствеността на марксизма

Във възгледите на Маркс и Енгелс има своеобразна **двойственост**. От **логиката** на тяхната теория следва, че е безсмислено работническата класа в слаборазвити страни да се организира и да се бори за властта. В същото време **те подкрепят** всякакъв бунт на работническата класа, въстанията и революциите на народната маса.

В книгата си „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“ Е. Бернщайн отбелязва тази двойственост на марксизма. Той пише следното:

„В модерното социалистическо движение можем да различим две големи течения, които се появяват в различни времена и в различно облекло и са често противоположни едно на друго. Едното се

“ „Най-лошото, което може да се случи с вожда на една крайна партия - казва Енгелс в книгата си „Селската война в Германия“, - е, когато той е принуден да вземе в свои ръце управлението в епоха, когато движението още не е узряло за господството на класата, чиито представител е той, и за провеждане на мерки, които се изискват за господството на тази класа... Така че той неизбежно се изправя пред неразрешима дилема: това, което той може да направи, противоречи на цялото му досегашно поведение, на неговите принципи и на непосредствените интереси на неговата партия; а това, което той трябва да направи, е неизпълнимо. С една дума, той е принуден да застъпва интересите не на своята партия, не на своята класа, а на оная класа, за господството на която движението вече е достатъчно узряло. Той трябва в интерес именно на това движение да застъпва интересите на чужда нему класа и да залъгва своята собствена класа с фрази, обещания и с уверения, че интересите на тази класа са и нейни собствени интереси. Който изпадне в такова фалшиво положение, той е безвъзвратно загинал...”

прилепя към изработените от социалистическите мислители предложения за реформи и по същината си се насочва към създаване, изграждане; другото черпи своя надъх из революционните народни движения и по същината си се стреми към разрушаване. Според възможностите, в които са поставени от различните условия на времето, първото се явява като утопическо, сектантско, мирно-еволюционистическо, а другото като конспираторско, демагогско, терористическо. Колкото повече се приближаваме към сегашното време, толкова по-решително гласи, от едната страна, паролата: освобождение чрез икономическа организация, а от другата страна: освобождение чрез политическа експроприация. В предишните векове първата насока се е представяла от отделни мислители, а втората от неправилни народни движения...(45)

Марксовата теория се стреми да съедини двете течения по същина. От революционерите тя заема идеята за освободителната борба на работника като политическа класова борба; от социалистите тя заема идеята, че е необходимо проникването в икономическите и социалните предварителни условия на работническото освобождение. Но това съединяване на двете течения не премахва противоречието; то беше по-скоро един компромис... И каквото ще развитие да е изтърпяла по-нататък Марксовата теория, в последна сметка тя е запазвала винаги характера на този компромис, респективно дуализъм... Марксизмът надделя над бланкизма само в една точка: в метода. Що се отнася до другата точка, до преувеличаването творческата сила на революционната власт за социалистическото преобразуване на обществото, марксизмът никога не се е освобождавал напълно от бланкисткото схващане."(46)

За Берщайн дуализмът пронизва цялото монументално съчинение - „Капиталът" на Маркс. „Тоя дуализъм - пише той - се състои в това, че съчинението иска да бъде научно издирване и в същото време иска да докаже една теза, готова много преди неговото конципиране, че в основата му лежи една схема, в която резултатът, към който е трябвало да води развитието, е бил установен от по-рано. Връщането към „Комунистическият манифест" сочи тук на един реален остатък от утопизъм в Марксовата система."(47)

⁴⁵ Изразът „неправилни народни движения" е съвсем неуместен. Също и определения като „сектантски", „терористични" и др.

⁴⁶ Берщайн, Ед. „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация", Варна, Изд. на Стефан Георгиев, 1901 г., стр. 54.

⁴⁷ Пак там, стр. 242.

По повод на окръжното на Комунистическия съюз от март 1850 г. Бернщайн с възмущение пише:

„Цялото теоретично проникване в природата на модерната икономия, всичките познания за тогавашното състояние на икономическото развитие на Германия, която стоеше много по-назад от тогавашната Франция, за която Маркс по онова време пишеше, че в нея „борбата на индустриалния работник против индустриалния буржоа е един частичен факт“ - всичкото икономическо развитие се превръща в нищо пред една програма, по-илюзорна от която не би могъл да направи който и да е революционер от клубовете... Ала пролетарският тероризъм, който в тогавашното състояние на Германия можеше да изпълни само разрушителна роля и който от първия ден, щом се туряше да действа против буржоазната демокрация, трябваше да действа политически и икономически реакционно - тоя тероризъм се превъзнеса като една чудодейна сила, която ще тласка условията на производството към оная височина на развитие, която се смяташе като предварително условие за социалистическото преобразуване на обществото.

Било би несправедливо при критиката на циркуляра да не спомена, че той е съчинен в изгнание по едно време, когато страстите, двойно възбудени от победата на реакцията, не знаеха граници... Но онова явно противоречие между действителността и програмата не може да се обясни с туй възбуждение. То не беше продукт на едно моментно настроение ... - това противоречие беше продукт на една интелектуална грешка, на един недостатък на тяхната теория." (48)

Основният недостатък в теорията на Маркс и Енгелс Бернщайн вижда в използвания от тях **диалектически метод**, който според него подкопава, минара безпристрастността и научността на изследванията им, който води до **хипертрофиране** ролята на субективния фактор в историческия процес.

Тук няма да се занимавам с анализ на критиката на Бернщайн на марксизма. Че най-малко **диалектиката** е „слабата страна“ на марксизма, показва още Карл Кауцки.(49) В случая ме интересува фактът, че Бернщайн вярно е фиксирал двойствеността, която съществува в марксизма. Друг е въпросът, че за обяснението на тази двойственост той се насочва в съвършено погрешна насока - виновна е, видите ли, „диалектиката“.

⁴⁸ Пак там, стр. 52.

⁴⁹ Кауцки, К. „В защита на марксизма“, Шумен, Изд. на П.Байнова, 1903 г.

Причините за тази двойственост, за тази непоследователност на Маркс и Енгелс според мен са **емоционални**, а не **теоретични**. Причините за този „дуализъм“, ако използвам израза на Бернщайн, трябва да търсим не в областта на **теорията**, а в областта на **морала**. Причините не са „интелектуална грешка“, „недостатък на теорията“, а **омразата** на Маркс и Енгелс към **потисничеството**.

Хилядолетната история на човечеството показва, че в условията и на най-жестоки терористични режими винаги се намират хора, които да поведат народа на бунт. Колкото и потиснати да са народните маси, колкото и скотски и примитивен да е животът им, искрата на човешкото достойнство и доблест никога не е угасвала. В докапиталистическите общества народните бунтове много рядко водят до **качествени** изменения на социалния организъм. Причината е в твърде бавния ход на социалното развитие на докапиталистическите общества. Най-често народните бунтове търпят поражение, а дори и когато печелят, това обикновено води само до смяна на властващата династия, но не и до промяна в начина на производство.

Но именно готовността за бунт, за въстание прави **жизнеустойчиви** социалните организми. Защото обща закономерност на социалното развитие е, че господстващите класи свикват със своите привилегии, колкото и големи да са те. Господстващите класи винаги се стремят да запазят и да разширят своите привилегии, да увеличават експлоатацията и да стоварват върху гърба на народа разходите за своя разкош и паразитизъм. Колкото в по-голяма степен един народ запазва достойнството и готовността си за бунт срещу потисничеството, толкова социалният организъм е **по-здрав** и **жизнеустойчив**. Народи, които по едни или други причини загубват съпротивителните си сили против собствените си експлоататорски класи, са обречени на вегетация. Резултатът от социалния „сън“ е или завоюването на този народ от други, по-жизнеспособни народи, или такова натрупване на разрушителна социална енергия, че след векове привидно спокойствие избухналият пожар на класовата ненавист унищожава дадената цивилизация.

Капиталистическият начин на производство е несравнимо по-динамичен, отколкото докапиталистическите начини на производство. По-динамична е при него и класовата борба. Генезисът на капитализма е цяла поредица от бунтове на новата експлоатирана класа - пролетариата, против новата класа хегемон - буржоазията. Назрелите социални промени, новите форми на взаимоотношения между двете основни класи в голяма степен зависят от борбата, която пролетариатът води за защита на своите интереси. Обществено-

ното развитие е **поливариантно**. И има пряка връзка между равнището на съпротива на пролетариата и това, какъв вариант на социалното развитие ще се реализира. Колкото по-упорита е борбата на пролетариата, толкова **по-дълбок** вариант на социалното развитие се реализира. Струва ми се, че точно в този факт трябва да намерим обяснение на отношението на Маркс и Енгелс към обречените бунтове на пролетариата.

Маркс и Енгелс разсейват всякакви илюзии на другарите си по партия, че социалдемократията има някакви перспективи като партия на работническата класа в извършващата се буржоазна революция. И в същото време те казват - ние трябва да правим революция. Защо? Защото и двамата се придържат към моралната максима, че „Свещен е бунтът на угнетените, унижените и оскърбените!“. Защото и двамата вярват, че усилията и жертвите на потиснатите класи в борбата им за социална справедливост не са напразни. Двойствеността в отношението на Маркс и Енгелс към политиката на социалдемократическата партия в слабо развитата страна се определя, искам да го подчертая, не от двойственост на тяхната теория (както смята Бернщайн), а от тяхната морална позиция, от техния дух на революционери. (Въпреки че самите те са теоретици, а не практики на революцията.)

И съвсем не е случайно, че в международния политически елит, прегърнал идеите на марксизма, се оформят две течения - социалдемократическо (меншевики в Русия, широки социалисти в България и пр.) и комунистическо (болшевики в Русия, тесни социалисти в България и пр.). Първото течение е вярно на марксовата теория, а второто - на **революционния дух** на марксизма.

В противоречието между теорията и духа на марксизма трябва да търсим един от съществените фактори на парадокса, че и двете течения в международната социалдемократия - социалистическото и комунистическото, винаги са се клеели във вярност към марксизма, а в същото време много често са били във вражда и са се обединявали само пред заплахата от настъпващия фашизъм. Теоретичните спорове между социалисти и комунисти (в България най-напред широки и тесни социалисти) са добре известни - споровете за социалната база и отношението към средните слоеве и съюзниците, споровете за ненасилствените и насилствените методи, за легалните и нелегалните форми на борба; споровете за кризата на капитализма и пр.

Всъщност всички спорове опират до въпроса - **революция или реформа**. Ще си постави ли за цел социалдемократията завоюване-

то на **цялата власт** в една буржоазна революция, или целта на нейното участие в политическите борби и в различни коалиционни правителства е **усъвършенстване** на обществото?

Мисля, че теоретичните спорове между двете течения имат **обслужващ** и затова **несъществен** характер. Те обслужват идеологически двете течения, тоест, създават **илюзии** за самите себе си, илюзии, оправдаващи **предварителното** им решение - ще правим или няма да правим революция. Комунистите (в Русия - болшевиките) искат да правят революция, а социалистите (в Русия - меншевиките) не искат да правят революция.

Но решението да се участва или не в завоюването на властта е **морален**, а не **теоретичен** проблем.

Защото всяка революция освен бунт срещу потисничеството, борба за справедливост и т. н., е и **значителен социален катаклизъм**. Всеки бунт, всяка революция разместват социалните пластове, рушат човешките съдби, причиняват страдания, мъки и беди. Всеки от съвременниците на бурни социални събития е принуден да прави сметка, готов ли е да поеме в моралното си съзнание **високата социална цена**, която се плаща за социалната промяна. И в зависимост от отговора да определи собственото си поведение. Става дума, разбира се, за лидерите или потенциалните лидери на социалните движения, които повече или по-малко си дават сметка за същността и посоката на социалните промени. Дори при революции, имащи **ясна перспектива**, далеч не всички хора, борещи се за социална промяна, са готови от един момент нататък да участват в революцията. Защото за тях **социалната цена, родилните мъки** на революциите са **неприемливи** или най-малкото самите те не искат да участват в теглене на кредита, в погасяването на разплащателната полица от историята (в случая полица са главите на бившите господстващи класи, кръвопролитията и жестокостите на революцията). Моралните дилеми пред революционерите съвсем не са за подценяване. И не са малко случаите, когато революционери, „слагали си главата в торбата“ при полицейския режим, по-късно, в условията на очертаваща се победа се оттеглят от политическите борби.

В условията на назряваща буржоазна революция едната част от социалдемократическия руски елит си дава добре сметка, че предстоящата революция в Русия неизбежно ще бъде **буржоазна революция**, съпътствана с прилагането на **масово насилие**. При руската буржоазна революция предстои да бъде **изтребена** една твърде голяма класа - на руското дворянство, и да бъде прекършен гръб-

накът на другата основна класа - руското селячество. (50) Тъй като те не са готови да поемат моралната отговорност от прилагането на масово насилие, от **правенето** на буржоазна революция, своето място в политическата борба те определят като участие в свалянето на царизма, а впоследствие натиск върху буржоазията за извършване благоприятни за работническата класа и другите потиснати слоеве реформи. Тази част от руската социалдемократия образува лагера на меншевиките.

Другата част от руския социалдемократически елит начело с Ленин се ориентира към **правенето** на революция. Но те са поставени в следната парадоксална ситуация. Готовността си да правят революция и свързаното с това чувство за **мисия, жертвоготовност, аскетизъм** и т. н. те получават от революционния, хуманистичния дух на марксизма. Но в същото време те като добре познаващи марксистката теория личности много добре съзнават, че в Русия предстои да се извърши буржоазна революция. А за тях **правенето** на буржоазна революция е нещо съвсем **неприемливо**. Те съвсем не искат да участват в установяването на вече показалия в развитите страни свой **античужден** характер капиталистически начин на производство. От тази парадоксална ситуация се излиза благодарение на **идеологията**, която създава Ленин. Ленин е бил хуманист по манталитет и революционер по дух. За него Н. Бердяев съвсем вярно отбелязва, че: „Революционността на Ленин има морален източник, той не понася несправедливостта, потисничеството, експлоатацията... Но изключителната отдаденост на една идея довежда до страшно стесняване на съзнанието и до нравствено прераждане, до допускането на съвсем безнравствени средства в борбата. Ленин е човек на съдбата, фатален човек - в това е неговата сила." (51)

Познавайки отлично марксизма, от една страна, Ленин си да-

⁵⁰ Вече не един път отбелязвах, че установяването на капиталистическия начин на производство е свързано с експроприация и съответно насилие спрямо дребните собственици. Трябва допълнително да подчертая, че е свързано и с унищожаването - **физическо унищожаване**, на привилегированите съсловия, там където ги има и доколкото са силни. Такъв проблем не е стоял в държави, където дворянството липсва (например в България) или където дворянството взаимно се изтрива в династически войни (в Англия остатъците от дворянството сравнително лесно се обуржоазяват, тъй като тази класа е силно обезкръвена от десетилетните войни между двата претендиращи за престола клана на Бялата и Червената роза). В Русия в навечерието на Руската революция дворянството е **многобройна, силна** и без каквато и да е склонност към **отстъпки** класа.

⁵¹ Бердяев, Н. „Извори и смисъл на руския комунизъм“, Изд. „Хр. Ботев“, С, 1994 г., стр. 129, 130.

ва ясна сметка, че в Русия предстои да се извърши **буржоазна революция**. Но, от друга страна, той по дух, по манталитет е революционер. Той няма нагласа търпеливо да участва в просветителството на работническата класа, в защитата на нейните **ежедневни нужди**, а също и да свири втора цигулка в борбата срещу царизма. Самият той има и лични сметки с царизма и дворянството - екзекуцията на по-големия му обичан брат Александър. И за да разреши за себе си това противоречие, в началото на века той създава нова „теория“ - че светът се намира пред прага на пролетарските революции (които за разлика от буржоазните революции са хуманни и справедливи), че в Русия предстоящата буржоазна революция може да прерасне в пролетарска и с помощта на победилия в развитите страни пролетариат да бъде построено обществото на социалната справедливост - социализмът. (52) Тази теория се оказва изключително **мощна идеология**. Но тя е **идеология**, а не **наука**. Тя няма нищо общо с марксовата теория. Тази идеология дава възможност на най-революционно настроените елементи на социалдемократическия елит да се обединят, да се организират в боева партия и привличайки значителни части от работническата класа, да започнат борба за завоюване на **пълната** власт. (53) Реализирайки практически идеологията си за възможността от прерастване на буржоазната революция в „социалистическа“, Ленин постепенно създава теоретичната парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Създава разбирането и убеждението, че Октомврийската революция е **антибуржоазна**, социалистическа революция, че възникналото в резултат на нея общество е **посткапиталистическо** - социалистическо общество, и че доминиращата в това общество държавна форма на собственост е **обществена** собственост. **Тази парадигма се превръща в основната стратегическа идеология на управляващия болшевишки елит.**

52 Същите проблеми, стремежи, цели, задачи и т. н. стоят и пред останалите членове на социалдемократическия елит. Изтъквайки ролята на Ленин, ни най-малко не искам да подценявам ролята на другите лидери на революционната социалдемократия. Занимавам се специално с Ленин, тъй като неговата роля за кристализирането на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ е възлова.

53 Защо подчертавам на **пълната** власт? Защото социалдемократите чрез борбата си за реформи на практика също се борят за власт. Но не за **пълната** власт. Широките социалисти в България, меншевиките в Русия участват в **коалиционни** правителства.

II част

Парадигмата: „Буржоазна революция, държавен капитализъм, групова собственост“

Във втората част на книгата предлагам на Вашето внимание, уважаеми читателю, собственото си разбиране за същността и причините за кризата на обществото, в което живяхме преди 10.11.1989 г., а също и основните параметри на извършващата се в момента социална промяна. Основните опорни пунктове на тази нова за обществените науки парадигма - „**буржоазна революция, държавен капитализъм, групова собственост**“ са: Октомврийската, Деветосептемврийската и т. н. революции са **буржоазни революции**, дали силен тласък на **утвърждаването** на капиталистическия начин на производство; установеният в така наречените „социалистически“ страни обществен строй можем да определим като **държавен капитализъм**; господстващата в тях държавната форма на собственост е вид **групова собственост**.

4 глава

Същност на държавния капитализъм

Най-напред ще обоснова тезата, че Октомврийската, Деветосептемврийската и т. н. революции по своя характер са **буржоазни революции**, дали силен тласък на утвърждаването на капиталистическия начин на производство. След това ще се спра на проблема за **държавната собственост**, като покажа, че тя е **групова**, а не **обществена собственост**. Ще изследвам кой е **субектът** на собствеността при държавната собственост и какъв е характерът на отношенията между него и непосредствения производител. Анализът на държавната собственост, от една страна, е допълнително доказателство за буржоазната същност на Октомврийската революция, а от друга, е основен момент в защитата на тезата ми за капиталистическия характер на производствените отношения в така наречените „социалистически“ страни. След това ще покажа, че в разделението на труда управляващата класа играе ролята на **предприемач**. (1) По такъв начин ще докажа, че общественият строй в така наречените „социалистически“ страни е **държавен капитализъм**.

4.1. Каква е същността на Октомврийската, Деветосептемврийската и останалите революции от този тип?

Моето разбиране за **буржоазния** характер на Октомврийската, Деветосептемврийската и т. н. революции се основава на утвърдението в историческата наука за трансформацията на традиционното общество в капиталистическо като **продължителен, многовековен процес**. Трансформацията се извършва чрез цяла **поредица** от революции, първата от които е **основна**, а следващите **утвърждаващи** капиталистическия начин на производство. Във Франция например само промяната в политическите отноше-

¹ Няма да се спирам на третия елемент на производствените отношения - разпределението на богатата, тъй като най-важните моменти на този въпрос - отношението план-пазар ще разгледам при критиката на възгледите на Хайек (Ю.3.), а проблема за парично-стоките отношения - при анализа на идеологемите на държавния капитализъм (7.3.).

ния и утвърждаването господството на буржоазията продължава почти цял век - от 1789 г. до 1871 г., когато се счита, че окончателно кристализира буржоазната политическа система. А трансформацията на съсловните отношения в капиталистически в сферата на икономиката и социалната психика започва много по-рано и продължава значително по-дълго. (2)

Според мен така наречените „социалистически“ революции всъщност са вторични **буржоазни** революции - революции, утвърждаващи капиталистическия начин на производство. Те са характерни за слаборазвити страни, които са въввлечени в международното разделение на труда с напредналите капиталистически страни. В страните от втория и третия ешелон на капитализма утвърждаването на капиталистическия начин на производство, става в утежнени в сравнение със страните от първия ешелон на капитализма, условия. (3)

Общото, типичното за тези страни, е това, че поради по-късния преход към капиталистическия начин на производство националните капитал на тези страни се намира в неизгодно положение в международното разделение на труда. Ето защо националните елити в значително по-голяма степен, отколкото при страните от първия ешелон на капитализма, използват **силата на държавната власт** за провеждане на бърза **централизация** на националния капитал като благоприятно условие за неговото натрупване и конкурентоспособност.(4) Разнообразни са формите на централизация на капитала. (5)

² От българските автори, които се занимават с трансформацията на традиционното общество в капиталистическо, ще отбележа Иван Кацарски, третиращ тези проблеми в книгата си „Големият път през лабиринтите на историята“, Изд. „Наука и изкуство“, С., 1989 г.

³ Въпроса за специфичните условия за победата на този тип революции, ще разгледам подробно в 5 и 6 глава.

⁴ Използването на силата на държавната власт за „подпомагане“ на генезиса на капитализма не е специфика на слаборазвитите страни. То е характерно и за страните от първия ешелон на капитализма. Изследвайки генезиса на капитализма, Маркс отбелязва за Англия, Франция, Холандия, Португалия и Испания, че „...те всички използват държавната власт, т. е. концентрираното и организирано обществено насилие, за да ускорят процеса на превръщане на феодалния начин на производство в капиталистически и да съкратят преходните стадии. Насилието е акушерка на всяко старо общество, когато то е бременно с ново. Самото насилие е икономическа потенция.“ Виж: Маркс, К. „Капиталът“, т. I, Съч., т. 23, стр. 753. Специфичното за слаборазвитите страни, например за СССР в периода на генезиса на капитализма - първите две десетилетия след Октомврийската революция, са **машабите** на държавно организираното насилие - например при провеждането на колективизацията, проблем, който разгледах по-рано.

⁵ За страните от първия ешелон на капитализма според Маркс основни методи за централизация на капитала са колониалната политика, протекционистичната политика, държавният дълг и др. Виж: Маркс, К. „Капиталът“ т. I, Съч., т. 23, стр. 753.

В слабо развитите страни основна форма за централизация на капитала е неговата **национализация**. Има два основни варианта на национализация.

А. Единият е, когато са национализирани голяма част от средствата за производство (например в металургията, машиностроенето, транспорта, пощите и т. н.). Но по-значимата част от националния капитал е атомизирана в индивидуалните капитали. В по-голяма или по-малка степен натрупването предшества централизацията на капитала. Често се запазва формална демокрация. Този вариант е близък с традиционния път на развитието на капитализма.

Б. При втория вариант национализацията е **всеобхватна**. Обединена под знамето на комунистическата идеология, радикална фракция на политическия елит заграбва властта и установява стабилен авторитарен политически режим. Чрез всеобхватна национализация тя става собственик на целия национален капитал и започва активна предприемаческа дейност. С бързи темпове се провежда индустриализация на страната.

Дали в дадена страна ще се реализира единият или другият вариант, е въпрос на случайност, факторите, които оказват влияние, кой от двата варианта ще се осъществи, са най-разнообразни - икономически, политически, идеологически, социално-психически и т. н. Например важен фактор е силата на националната буржоазия. При социалните катаклизми, ако буржоазията е достатъчно силна, тя може да наложи първия вариант (Германия, Италия, Португалия, Япония и др.). Но ако националната буржоазия е слаба, то тогава друга социална група може да завоюва политическа победа, да унищожи предишните собственици и да завладее националния капитал. В този случай се реализира вторият вариант - Русия, Китай, България и пр.

Много често значение имат и **външните** фактори. Например в нашата страна навлизането на Съветската армия през есента на 1944 г. е решаващият фактор, за да се реализира вторият вариант. В Гърция наличието на английски войски и американски капитали дава превес на националната буржоазия и се реализира първият вариант.

Национализацията на целия капитал, на всички средства за производство, позволява много бързо да се решат задачите на **генезиса** на капитализма. Повечето от разгледаните автори подчертават, че при държавния капитализъм комунистическите партии извършват бърза индустриализация. Разглеждат този момент като съществена характеристика на **модернизацията** на изостаналите об-

шества. Това е безспорно така. Трябва да се добави, че индустриализацията е важен момент не просто на модернизацията, **а на утвърждаването на капиталистическия начин на производство.** Добре е известно, че едрата промишленост е материално-техническата база на капиталистическия начин на производство. Две са най-съществените характеристики на капиталистическия начин на производство: 1) основното средство за производство е машината; 2) експлоатира се трудът на наеман работник.

Докато на първия момент, макар и половинчато се обръща внимание, то на втория практически не се обръща никакво внимание. А той е може би по-важен. Генезисът на капиталистическия начин на производство е свързан с експроприация на дребната частна собственост. При простото стоково производство непосредственият производител е и притежател на средствата за производство. Общественото производство е проста сума от трудовата дейност на индивидуални стокопроизводители. Обективните и субективните фактори на производството са слети в отделния стокопроизводител.⁽⁶⁾ Но за да стане възможна рационализацията на общественото производство и да се даде възможност на овеществената в средствата за производство обществена производителна сила на труда да обхване цялото поле на човешката дейност, е необходимо да се разкъса връзката на слетите в отделния стокопроизводител обективен и субективен фактор на производството. Необходимо е дейностите по организацията на производството, по неговата рационализация, по умножаването на обществената производителна сила на труда да станат функция на отделна класа (класата на капиталистите), която е освободена от непосредствено производителния труд. Непосредственият производител трябва да остане собственик само

⁶ Тук аз, разбира се, огрубявам нещата. В историята на човешката цивилизация във всеки отделен социален организъм успоредно съществуват различни начини на производство, различни форми на присвояване на принадлежния продукт, например личностна рента (робството), личностно-поземлена рента (крепостничеството), поземлена рента (арендата), капиталистическа (присвояване труда на наемни работници) и, разбира се, независимият дребен собственик, който присвоява лично произведения от него самия принадлежен продукт (предварително силно окастрен от държавата чрез преки и косвени данъци). Но във всеки социален организъм винаги доминира една от тези форми на присвояване на принадлежния продукт, на икономическа реализация на собствеността и затова всяко едно общество с по-голяма или по-малка степен на точност може да се определи като робовладелско, съсловно (феодално) или капиталистическо (Впрочем робовладелското общество е също вид съсловно общество). По този въпрос виж чудесната статия на В. Илюшечкин „Типът икономической реализации докапиталистической эксплуататорской собственности“, сп. „Экономические науки“, №9, 1983 г.

на работната си сила и по такъв начин живият труд да бъде подчинен на овеществения в средствата за производство минал труд, на натрупания хилядолетен опит на човечеството.

„Към какво се свежда първоначалното натрупване на капитала, т. е. неговият исторически генезис?“ - пита Маркс. И отговаря - „Доколкото то не е непосредствено превръщане на робите и крепостните в наемни работници, следователно доколкото не е проста промяна на формата (защото и такива случаи е имало - бел. моя.), то означава само експроприация на непосредствения производител, т. е. разпадането на онази частна собственост, която почива на собствен труд.“ (7) И по-нататък: „Неговото унищожаване, превръщането на лилипутската собственост на мнозина в едра собственост на малцина, т. е. експроприацията на земята, на средствата за живот и на работните инструменти на широките народни маси - тая ужасна и трудна експроприация на народната маса, образува предисторията на капитала... Експроприацията на непосредствените производители се извършва с най-безпощаден вандализъм и под нагона на най-подлите, най-мръсните, най-дребнавите и злобни страсти! Частната собственост, придобита със собствен труд и почиваща, тъй да се каже, на срастването на отделния, независимия производител с неговите средства на труда, се измества от капиталистическата частна собственост, която почива на експлоатацията на чужд, но формално свободен труд.“(8)

Такава ли е същността на това, което ставаше в Русия след Октомврийската революция и в България след Деветосептемврийската революция? Работи ли парадигмата за Октомврийската революция като утвърждаваща капиталистическия начин на производство в Русия?

Ще разгледам колективизацията в СССР - най-мощното мероприятие на съветската власт, променило социалната тъкан на обществения организъм. Ще покажа, че чрез нея се прави сериозна крачка в утвърждаването на капиталистическия начин на производство, което е безспорно доказателство, че Октомврийската революция е буржоазна по своята същност. **Защото същността на една революция се определя от това, какъв тип общество възниква в резултат от нея.**

⁷ Маркс, К. „Капиталът“, Съч., т. 23, стр. 762.

⁸ Пак там, стр. 763.

4.2. Колективизацията - важен етап в утвърждаването на капиталистическия начин на производство в СССР

На втория ден след завземането на властта съветското правителство приема „Декрет за земята“. В основата на декрета е така наречената „селска препоръка за земята“, съставена от редакцията на в. „Известия на Всерусийския съвет на селските депутати“ въз основа на 242 местни селски препоръки. Земята се национализира в съответствие с т.1 от препоръката, където е фиксирано, че „Правото на частна собственост върху земята се отменя завинаги; земята не може да бъде нито продавана, нито купувана, нито давана под аренда или под залог, нито отчуждавана по какъвто и да било друг начин.“⁽⁹⁾ В същото време формите на **ползване** на земята според тази препоръка „...трябва да бъдат съвършено свободни: по домакинства, хуторна, общинна, артелна - както бъде решено в отделните села и селища.“⁽¹⁰⁾ Ленин изрично отбелязва, че този декрет е в духа на есеровската програма. Но той смята, че „като демократично правителство ние не можем да отменим решението на нисшите народни слове, макар и да не сме съгласни с него. В огъня на живота, като го прилагат на практика и го провеждат по места, селяните сами ще разберат къде е истината... Русия е огромна и местните условия в нея са различни, ние вярваме, че самите селяни по-добре от нас ще съумеят да разрешат въпроса правилно, така, както трябва.“⁽¹¹⁾

Много скоро обаче тези добри пожелания - селяните сами да решават - са забравени. Преминава се към „непосредствен продуктообмен“ между града и селото - към „продразверстка“.⁽¹²⁾ На практика този продуктообмен не е нищо друго освен **изземване, реквизиране на цялата селскостопанска продукция над жизнения минимум.**

⁹ Ленин, В. И. „Доклад за земята, държан на 26 октомври 1917 г.“, Събр. съч., т. 35, стр. 22.

¹⁰ Ленин, В. И. Пак там, стр. 24.

¹¹ Пак там.

¹² Първата фаза на този процес е въвеждането на държавен монопол в изкупуването на селскостопанската продукция. Пшеницата се е изкупувала на цени около осем пъти по-ниски от пазарните. Следващата фаза е приетият през януари 1919 г. декрет „За разпределяне между произвеждащите губернии зърнените храни и фуражи, подлежащи на отчуждаване, в разпореждане на държавата“. Това е вече същинският „непосредствен продуктообмен“. И тъй като за болшевиките въвеждането на „непосредствения продуктообмен“ между града и селото е индикатор за въвеждане на **комунизъм** в разпределителните отношения; и тъй като това става в условията на война - те наричат този период „военен комунизъм“.

Безспорно една от причините, може би най-важната, е катастрофалното положение на страната в условията на гражданска война, гладът в промишлените градове. Но има и друга причина. В ограбването на селото започва да проявява своята природа новият крупен хищник - партийно-държавната бюрокрация, болшевишката номенклатура.(13)

Одържавяването на основните средства за производство в промишлеността превръща партийно-държавния апарат в крупен собственик. Тъй като **юридически** земята е също държавна собственост, съвсем естествено е, че партийно-държавният апарат се чувства собственик и на земята, и чрез „продразверстката“ се опитва да пристъпи към реализиране на една от функциите на собственика - ползването - присвояването на принадлежащия продукт. Но юридически не значи фактически. **Фактически** собственик на земята в този период са селяните. За да се превърне във фактически собственик на земята, партийно-държавният апарат трябва да стане организатор на производствения процес в селското стопанство. **В този момент за това той няма сили.** Затова се проваля „военният комунизъм“ - защото не може да се реализира едната функция на собствеността - присвояването, без да се реализират другите функции - разпореждането и владенето. Политиката на реквизиции води до това, че селяните рязко намаляват посевните площи. (14) Болшевишката номенклатура е принудена да премине от политиката на реквизиции към продоволствен данък. Преминаването към „новата икономическа политика“ - НЕП, е признаване на **фактическото** състояние на нещата - селяните са социалният субект, който се раз-

¹³ Политиката на реквизиции се реализира от създадена на 4 ноември Комисия по продоволствието, която на 11 ноември взема решение и започва да изпраща специални отряди от войници, моряци, работници и червеноармейци в зърнопроизводителните райони. През януари 1919 г. се преминава към **планиране** на реквизициите, като всяка провинция, област, район, община, трябва да предаде на държавата предварително фиксирана квота. Квотата се определя спрямо очакваната реколта. Обикновено за изходна база се взема реколтата от 1913 г. Освен пшеница в квотите влизат и определени количества картофи, яйца, месо, млеко и др. Срещу изпълнените квоти болшевишката номенклатура разпределя между селяните разписки, които дават право за получаване на промишлени стоки. Тези разписки обикновено нямат съответното стоково покритие. До края на 1920 г. са задоволени едва 15% от получените разписки. Виж: „Черната книга на комунизма“, Изд. „Прозорец“, С, стр. 84.

¹⁴ Освен чисто икономическа страна - намаляване на посевните площи, съпротивата на селяните срещу реквизициите се изразява и в множество бунтове и въстания. Например през март-август 1919 г. в районите на Средна Волга и в Украйна; февруари-август в провинциите Самара, Уфа, Казан, Тамбов и Украйна и др.

порежда и владее земята. Което обаче не означава, че апетитът на крупния хищник изчезва.

След въвеждането на НЕП за няколко години селското стопанство укрепва. Междувременно става ясна илюзорността на есеровската програма. В селското стопанство започва утвърждаването на дребната частна собственост.

Тогава настъпва времето на втория опит.

В края на осемдесетте години в СССР много се спореше: „Не е ли могло да продължи „строителството на социализма“ по пътя на НЕП?“ Могло е! Но това не е строителство на социализъм, а утвърждаване на капиталистически отношения в селското стопанство. НЕП-ът и колективизацията това не са два пътя в строителството на социализма, а два пътя в утвърждаването на капиталистическите отношения в аграрния сектор. Да не забравяме, че Русия тогава е едно традиционно общество, в което е „ставал“ капиталистическият начин на производство.

Ото Лацис, Василий Селюнин, Борис Можаяев и др. убедително доказват, че при НЕП селското стопанство се е развивало много по-успешно, отколкото след това при колхозния строй.⁽¹⁵⁾ И стигат до извода: ръководството на болшевишката партия начело със Сталин е направило лошия избор, за което носи вина пред съветския народ. Забавно е как се обясняват причините за прехода от политиката на НЕП към колективизацията. Според Ото Лацис „ясно е, че завой от такъв мащаб не може да се обясни само с отрицателните лични качества на вожда. И с никакви лични моменти не може да се обясни поддръжката, която тогава е получил Сталин от болшинството на ръководния слой на партията. Той е отразил обективните черти на социалната психология на епохата и преди всичко революционното нетърпение на младата работническа класа, дърпаща се от изостаналостта към достоен живот.“⁽¹⁶⁾

В това, разбира се, няма нищо вярно. Работническата класа съвсем не е заинтересована от свръхексплоатацията на селячеството. Ликвидирането на НЕП е удар и срещу работническата класа, тъй като ограничава възможностите и да продава работната си сила на различни собственици на капитал и да среща на пазара конкуриращи се производители на потребителски стоки. Ликвидиране-

¹⁵ Лацис, О. „Проблема темпов в социалистическом строительстве“, сп. „Коммунист“, № 18, 1987 г.; Селюнин, В. „Истоки“, сп. „Новий мир“, № 5, 1988 г.; Можаяев, Б. „Не взиращи!“, сп. „Огонек“, № 26, 1988 г.

¹⁶ Цит. пр., стр. 90.

то на НЕП е ликвидиране на конкуренцията между държавното предприемачество и частното предприемачество, което в най-малка степен е изгодно на работническата класа. Но О. Лацис е прав, че Сталин получава подкрепата на болшинството от партийната номенклатура. А защо я получава?

Защото по това време крупният собственик на промишлеността - партийно-държавният апарат, партийната номенклатура, е вече готова да се превърне от **юридически** във **фактически** собственик на земята, да установи капиталистически отношения и в аграрния сектор. Безспорно е, че капитализмът в Съветска Русия е могъл да се развива и по пътя на НЕП. В аграрния сектор капитализмът може да се развива и по пътя на дребното селскостопанско производство, както е например във Франция. Но слаб е бил дребният собственик да устои на вече изправилия снага крупен хищник.

Годината на големия „прелом” - 1929, не е, както се опитват да представят, година на избор между два пътя: единия, който е с пониски темпове на индустриализация, но затова стратегически по-ефективен, устойчив и стабилен, а другият - с много по-високи темпове на индустриализация, но за сметка на това с много по-висока обществена цена - терор, репресии, икономически спадове и т. н. Под повърхността на този спор стои друг въпрос: **дали да оставим земята собственост на селяните, или да я присвоим.** Излишно е да се казва, че всъщност избор не е имало, защото природата на крупния капитал е една - хищническа. Наивно е да се очаква от болшевишката номенклатура, която по това време вече е изградила своята йерархична структура, която вече е разполагала със силна армия и мощен репресивен апарат, да остави земята собственост на селяните. Съветска Русия тръгва по пътя на Англия - използване на цялата мощ на репресивния апарат за обезземляване на селяните, за превръщането им от собственици в наемна работна сила, защото новият собственик на едрият капитал **вече има силата да го направи.** (17)

¹⁷ Генералната битка между привържениците на НЕП - фракцията на Бухарин, Риков и Томски, и групирани около Сталин ръководно ядро на болшевишката партия е на обединения пленум на ЦК и ЦКК на ВКП (б), проведен на 18 април 1929 г. В доклада си на пленума Бухарин много убедително доказва, че въпреки комунистическата си фразеология, започнатата под ръководството на Сталин политика на „извънредни мерки” в селското стопанство практически означава **война със селячеството и отказ от политиката на НЕП**, че тази политика неминуемо ще доведе до срив в икономиката на страната. (Виж: Н. И. Бухарин, „Проблеми теории и практики социализма”, изд. „Политической литературы”, М., 1989 г. стр. 253-308) Тезата на неговата фракция е за продължаване на линията на НЕП на съобразяване с икономическите интереси на дребния производител. Фракцията на Бухарин претърпява поражение на пленума. Събитията в следващите години показват, че, от

И трябва да се отбележи, че в началото партийната номенклатура използва „хуманни“ методи за обезземляване на селяните. Още в 1927 г. тя започва да намалява изкупните цени на селскостопанската продукция и да повишава цените на промишлените стоки. По такъв начин, лишавайки селяните от техния суверенитет над произведения продукт, тя се опитва без кръв и жестокости да им отнеме собствеността. Оказва се обаче, че селяните не разбират от „добра дума“. Те отказват да продават на държавата продукцията си на цени, които са три-четири пъти по-ниски от пазарните. От реколта 1927 г. на държавата са продадени едва 4,8 милиона тона пшеница, което е с 2 милиона тона по-малко в сравнение с предходната година. Резултатите от държавните доставки през 1928 г. са още по-катастрофални въпреки мащабните репресивни мерки. Започват масови селски бунтове. И затова през 1929 г. едрият капитал пристъпва към физическо изстребване на съпротивяващите се заварени собственици на земята, (което е правил и в другите, по-рано тръгнали по капиталистически път страни) (18)

Във втори параграф „Експроприацията на земята на селското население“ и в трети параграф „Кървавото законодателство против експроприираните след края на XV век“ на 24 глава от I том на „Капиталът“ Маркс детайлно разкрива как е протичал този процес в Англия. Разликата между обезземляването на селяните в Англия и обезземляването им в Съветска Русия е в темповете. В Англия са били необходими повече от два века, докато окончателно се унищожи класата на независимите селяни - йоумените, а в Съветска Русия това става за по-малко от две десетилетия. След като са изстребени или изселени няколко милиона (най-вероятно около 2 милиона депортирани и около 6 милиона загинали), останалите около сто

една страна, неговите опасения за сринове в икономиката са правилни - например големият глад в Украйна 1932-34 г., значителното намаляване като цяло обема на селскостопанското производство (ако 1913 г. се вземе за базова, то в 1928 г. съкупната селскостопанска продукция е 124%, а в 1933 г. - 101%, виж: Народное хозяйство СССР 1922-1972 г. ЦСУ СССР, Статистика, М., 1972 г., стр. 219). Събитията показват обаче и нещо друго! А именно, че Бухарин и неговата фракция са подценили **предприемаческите качества** на болшевишката номенклатура. Колхозите се оказват подходяща форма за организация на производствения процес в аграрния сектор. Въпреки че не успява да развие високоефективно селскостопанско производство, болшевишката номенклатура чрез колхозите си осигурява достатъчно стабилен експортен източник на средства за индустриализацията.

¹⁸ Масовата „колективизация“ започва през юни 1929 г. Десетки хиляди комунисти, комсомолци, активисти са изпратени в помощ на местните органи на властта и на ГПУ за провеждане на насилствената „колективизация“.

68 Парадигмата: „Буржоазна революция, държавен капитализъм...“
милиона вече „доброволно“ стават колхозници, отказват се от собствеността си и се превръщат в наемна работна сила.

Може да ми се възрази: „Колективизацията не е установяване на капиталистически отношения в селското стопанство, тъй като установените форми на експлоатация имат **докапиталистически** характер - селското население е юридически закрепено по местожителство и няма свобода на придвижването, т. е. не е собственик на работната си сила.“

Капиталистически или докапиталистически тип е експлоатацията в аграрния сектор в Съветския съюз непосредствено след колективизацията? Според мен това е открит теоретичен въпрос. На пръв поглед е от докапиталистически тип. Чрез държавния монопол в търговията с потребителски стоки, от една страна, и чрез ниските изкупни цени на селскостопанската продукция - от друга, болшевишката номенклатура поставя селскостопанското население в положение, твърде подобно на крепостничеството. Още повече - миграцията към градовете, въпреки че е извънредно голяма, през цялото време е контролирана от държавата (чрез паспортния режим). В същото време болшевишката номенклатура чрез механизацията и мелиорацията влага капитал в селскостопанското производство. Тя е организатор на производствения процес. Следователно партийно-държавният апарат присвоява принадлежния продукт не във формата на докапиталистическа рента, както е в съсловните общества, а във формата на печалба от авансирания капитал, което е типично за капиталистическия начин на производство. Въпреки че експлоатацията на аграрния сектор в СССР в периода на колективизацията и след това има черти, характерни за докапиталистическите формации, в най-важната си характеристика - начина на използване на принадлежния продукт, тя може да се определи като капиталистически тип експлоатация. Защо? Защото принадлежният продукт се използва за **производствено** потребление, а не за лично, както в съсловните общества. (19)

Но дори да приемем, че колективизацията възпроизвежда до-

¹⁹ В съсловните общества общественият продукт има формата на потребителна стойност, а не на стойност. Дори в социални организми с добре развити парично-стокови отношения общественият продукт има формата на потребителна стойност, тъй като парите, получени от продадените на пазара занаятчийски произведения, се използват за закупуване на стоки за лично потребление (и, разбира се, за инструменти и ресурси, осигуряващи простото занаятчийско възпроизводство), а не се капитализират. В СССР общественият продукт от селскостопанското производство през повечето време има стокова форма, а принадлежният продукт **винаги** се капитализира.

капиталистически производствени отношения, опровергава ли се с това моето твърдение, че тя е процес, съпътстващ трансформацията на традиционното общество в капиталистическо? Не! Именно изземването по извъникономически път, при това понякога не само на принадлежия, но и значителни части на необходимия продукт от селскостопанското население, създава предпоставки за свръхбърза индустриализация. Всъщност в Съветския съюз между промишлеността и аграрния сектор са се репродуцирали отношения, подобни на отношенията: промишлен център - селскостопанска периферия (метрополия - колония), които можем да наблюдаваме при страните от първия ешелон на капитализма. При тях промишленият център осигурява своето господство над селскостопанската периферия не само икономически - чрез по-висока производителност на труда, но и политически. Чрез политическия репресивен апарат той си осигурява възможност да изземва по **извъникономически** път значителни части от необходимия продукт. В страните, в които побеждават революции от типа на Октомврийската, отношенията от типа център - периферия, се формират **вътре** в страната. Необходимостта от свръхексплоатация на периферията (в случая на аграрния сектор) в тези страни е по-голяма, отколкото в страните от първия ешелон на капиталистическия начин на производство, тъй като тези страни заемат неблагоприятно положение в международното разделение на труда. За тях извъникономическите методи на експлоатация на аграрния сектор са естествени. Те не са специфични само за колективизацията в СССР. Например в нашата страна на пръв поглед начинът, по който се установяват капиталистическите отношения в селското стопанство след Деветосептемврийската революция, е твърде различен от този в СССР. При нас не се извършва национализация на земята, а се образуват трудово-кооперативни земеделски стопанства. Официално земята остава собственост на създалите ТКЗС кооператори. Но на практика веднага след образуването на ТКЗС държавата започва да превръща земята в своя собственост. Как? Най-напред е ликвидирана рентата, след това започва системно понижаване на изкупните цени на селскостопанската продукция, пълно унищожаване на пазарните отношения, определяне „отгоре“ на това, какво къде да се отглежда и пр. Така далеч преди образуването на АПК (което е последна крачка в този процес) номенклатурата на Българската комунистическа партия се превръща във владеец на земята. Това обяснява защо образуването на АПК не предизвиква социални вълнения. Защото земята преди това е **вече отчуждена** от селяните.

Този процес на постепенно одържавяване на земята е свързан с използването на извъникономически методи за изсмукване на принадлежния продукт. И не само на принадлежния, но в определени моменти и на значителни части от необходимия продукт, което обаче създава възможности за изключително кратък времеви период страната ни да бъде индустриализирана.

Тук стоят, разбира се, въпросите за границите на свръхексплоатацията на аграрния сектор, за това доколко изземваните от селото ресурси са се влагали в стратегически правилни направления и много други. Всеки процес, който прекрачи границите на своята необходимост, се превръща в своя противоположност. Неговите резултати от положителни се превръщат в отрицателни. С тези проблеми тук няма да се занимавам. Това, което искам да подчертая, е, че сталинските методи на извъникономическо изземване на принадлежния продукт са закономерност, а не случайност за страните, които тръгват по-късно по капиталистически път на развитие. Те са специфична проява на характерното за първоначалния етап на натрупване на капитала **широко използване на докапиталистическите форми на експлоатация**. Или както отбелязва Маркс по повод на робството в Съединените американски щати: „Прякото робство е сърцевината на нашата съвременна индустрия, така както машините, кредитът и т. н. Без робство няма памук, без памук няма съвременна индустрия, именно робството придаде ценност на колониите, именно колониите създадоха световната търговия, а световната търговия е необходимо условие за едрата машинна индустрия. Впрочем преди установяването на търговията с негри колониите даваха на Стария свят само твърде малко продукти и не променяха що-годе забележимо лицето на света. Ето защо робството е икономическа категория от огромно значение. Без робството Северна Америка - най-напредналата страна - би се превърнала в патриархална страна. Зачеркнете само Северна Америка от картата на света и ще имате анархия, пълен упадък на търговията и съвременната цивилизация. Съвременните народи са съумели само да замаскират робството и да го въведат открито в Новия свят.”⁽²⁰⁾

Според мен в СССР експлоатацията в аграрния сектор е своеобразен синтез на докапиталистически (лично-поземлена рента) и капиталистически (печалба от авансирания капитал) отношения. Но в СССР безусловно в масов мащаб е съществувала и личнос-

²⁰ Маркс, К. „Маркс до Павел Василиевич Аненков”, Съч., т. 27, стр. 377.

тната рента, тоест робството. Присвояването на принадлеен продукт чрез използване на извъникономически методи на принуда в СССР се е осъществявало чрез ГУЛАГ (Главно управление на лагерите). Това е била система на въоръжено насилие, чрез което големи маси обезправени хора са поставени в лична зависимост от болшевишката номенклатура. И в СССР, както и в страните от първия ешелон на капитализма, индустриализацията, първоначалното натрупване на капитала става чрез използването на робски труд.⁽²¹⁾

Освен икономическите си функции ГУЛАГ изпълнява и „възпитателни“ функции. Въпреки цялото си предубеждение към официалната цел на лагерите - трудово превъзпитание, не може да се отрече, че те действително изпълняват и подобна функция. Какво имам предвид?

Генезисът на капитализма, разкъсването на връзката на непосредствения производител с неговите средства за производство, експроприирането на дребната частна собственост и превръщането на масата от населението в наемни работници е болезнен процес, свързан с прилагането на жестокост и насилие спрямо народните маси. Това води до маргинализация и пауперизация на значителни слоеве от населението. Те се десоциализират и криминализират. Лагерите на ГУЛАГ безспорно изиграват роля в приучаването на бившия свободен селскостопански производител на правилата на фабричната дисциплина. Приучаването става чрез насаждането на страх. По-го-

²¹ Първото звено на ГУЛАГ е създаденият в началото на трийсетте години лагерен комплекс Соловки на Бяло море. Предназначението му е било дърводобив - основно за износ. През 1934 г. Главното управление на лагерите (ГУЛАГ) поглъща 780 колонии, подчинени до този момент на Народния комисариат на правосъдието. От този момент експлоатацията на труда на затворниците добива мащабни измерения. ГУЛАГ създава огромни затворнически комплекси. През 1935 г. в лагерите на ГУЛАГ под въоръжен контрол се трудят около милион затворници (965 000). А през 1941 г. затворниците са вече близо два милиона (1 930 000). Техният робски труд в сурови природо-климатични условия се използва в добивната промишленост - дърводобив, златодобив и др.; в строителството на железопътни линии, канали, промишлени комплекси и т. н., които заемат все по-значимо място в икономиката на страната. Например през 1939 г. добиваното от затворниците в Колима злато е 48 тона - 38% от всички добив на злато в Русия. Виж: „Империя на лагерите“ В: „Черната книга на комунизма“, I част, 11 глава, Изд. „Прозорец“, стр. 182-193.

Извъникономическа принуда се е прилагала и към една друга социална прослойка - на депортираните. Въпреки че те бързо са се ресоциализирали в обществото и обикновено не са били обособявани в отделни производствени единици, а са участвали в „смесени“ бригади, техните производствени норми са били 30 - 50% по високи от тези на другите работници и заплахата от репресии при тяхното неизпълнение или неспазване на трудовата дисциплина са били много по-големи.

лямата част от затворниците са се озовали в лагерите, осъдени заради „огравване на социалистическата собственост“, „хулиганство“, „напускане на трудовия пост“, „саботаж“ (всъщност най-често - просто неумение да работят с машините), „нарушаване на закона за паспортите“, „спекула“ и др. подобни. Те обикновено са осъдени на петгодишен срок. Ето защо от 20 до 35% от лагеристите ежегодно са освобождавани. (22) Освобождаването не означава **пълна свобода**. Обикновено те са оставяни на заточение или въдворявани в северните или други райони с тежки природо-климатични условия. Безспорно е обаче, че затварянето в лагери поради трудови „престъпления“ създава страх и постепенно приучава новите поколения работници към правилата на фабричната дисциплина. Методите, които е използвал Сталин, за да превърне масата от бивши дребни селскостопански производители във фабрични работници, поразително приличат на методите, които са се прилагали в Англия в идентичния период - на първоначалното натрупване на капитала.(23)

Има и друг момент, по който генезисът на капитализма в Англия и СССР поразително си приличат. А именно по **войната**, която господстващата класа води срещу работническата класа в периода на **генезиса** на капитализма.

Маркс отбелязва, че след като приключи периодът на първоначалното натрупване на капитала, работническата класа поради своето възпитание, традиции, навици „признава условията на този начин на производство като от само себе си разбиращи се природни закони. Организацията на развития капиталистически производ-

²² Виж: „Черната книга на комунизма“, стр. 184.

²³ В 3 параграф на XXIV глава - „Кървавото законодателство против експроприираните след края на XV век. Законите за намаляването на работната заплата“ - Маркс подробно разкрива варварските методи, чрез които загубилите традиционния си поминък и бит и пауперизирани селяни са приучвани към дисциплина. Например законът от 27-а година от царуването на Хенри VIII предвижда при залавяне на скитник той да се подлага на побой. При повторно залавяне освен побой му се отрязва половината ухо. При трето залавяне се екзекутира. През 1547 г. Едуард VI издава закон, според който всеки, който откаже да работи, се дава като роб на онзи, който го е посочил като празноскитащ. Господарят има право да го принуждава с камшик и чрез оковаване във вериги да върши и най-отвратителните дейности. Всеки господар може да сложи на своя роб желязна халка на шията, на ръцете или на краката, за да го познава по-лесно и да е по-сигурен, че няма да избяга. (Маркс, К. „Капиталът“, Съч., т. 23, стр. 738) Това са само малка част от законите, които Маркс излага, даващи му основание да обобщи: „Ето как по силата на тези чудовищно терористични закони селското население, насилствено експроприирано, изгонено и превърнато в скитници, е било приучено с камшици, дамгосвания и инквизиране към една дисциплина, необходима за системата на немния труд.“ Пак там, стр. 740.

ствен процес разбива всяка съпротива... все още продължава да се прилага извъникономическо, непосредствено насилие, но само по изключение."⁽²⁴⁾ В предходния период - на **генезиса** на капитализма, обаче, нещата не стоят така. „Зараждащата се буржоазия се нуждае от държавната власт и я използва, за да „регулира“ работната заплата, т. е. да я държи принудително в граници, благоприятни за получаването на принадлезна стойност, за да удължава работния ден и да задържа самия работник в нормална степен на зависимост от капитала. Това е съществен момент на тъй нареченото първоначално натрупване."⁽²⁵⁾ И той разглежда **войната**, която чрез държавната власт води срещу работника английската буржоазия в периода на генезиса на капитализма.

Същата **война** срещу младата работническа класа в СССР води управляващата класа първите две десетилетия след Октомврийската революция. Тази война е разгледана подробно в „Черната книга на комунизма“ в 4-та глава на I-ва част под заглавие „Мръсната война“. ⁽²⁶⁾

Болшевишката партия успява да завземе властта и да укрепи режима благодарение на това, че решава двата съдбоносни за съществуването на социума въпроса - прекратяването на войната и даването земята на селяните. Това безспорно е в интерес на широките народни маси и в частност и на работническата класа. Заграбил обаче много бързо промишления, банковия и търговския капитал, партийно-държавният апарат започва да води към работническата класа политика, съответстваща на неговата нова социална роля. В качеството си на съвкупен капиталист той започва **война** срещу работническата класа, целяща смазването на всеки опит на работниците да защитават икономическите си интереси; имаща за цел широкото прилагане на **извъникономическа** принуда спрямо работниците. В поведението на болшевишкия партийно-държавен апарат се проявяват класическите за природата на съвкупния капиталист **рефлекси** на груб, брутален грабеж. Подчертавам **рефлекси**, тъй като болшевишката върхушка е живеела и действала със **самосъзнанието**, че върви по единствено правилния път за защита на интересите на работническата класа и народните маси. Но класовите **рефлекси** са нещо изключително и те винаги водят до поведение,

²⁴ Маркс, К. Цит.произв., стр. 740.

²⁵ Пак там, стр. 840, 741.

²⁶ Виж: „Черната книга на комунизма“, изд. „Прозорец“, стр. 75 - 98.

адекватно на социалната роля, на социалната позиция.

Трудностите с продоволствието, ниските хранителни дажби създават недоволство сред работническата класа срещу управлението на болшевиките. През март 1919 г. в големите градове започват протести и стачки срещу болшевишкия режим. Те са организирани и ръководени от есерите. Особено опасни за болшевиките са вълненията в Путиловските заводи. Ленин лично заминава за Петроград. Но, когато на 12 и 13 март той и Зиновиев се опитват да говорят пред стачкуващите работници, те са освиркани. В резултат на това на 16 март поделения на ЧК завземат със сила Путиловските заводи. Арестувани са около 900 работници. Повече от 200 стачници са екзекутирани без съд и присъда. Останалите са допуснати на работа, след като подписват декларации за лоялност.

Потушени със сила са и многобройните стачки в гр. Тула, Сорново, Брянск, Твер, Иваново-Вознесенск, Астрахан и др. Тъй като често стачките на работниците се използват от политическите противници на болшевиките, при което са избивани функционери на болшевишкия режим, то репресиите срещу участниците в стачките понякога са **дивашки и варварски**. Например в Астрахан от 12 до 14 март са избити и издавени между 2 и 4 хиляди работници и бунтовници.

В края на 1919 г. и началото на 1920 г. по инициатива на Троцки се преминава към „военизиране“ на труда в повече от 2000 предприятия. Това не е нищо друго, а опит за широко прилагане на извъникономически средства за принуда към труд. „Военизирането“ на труда, съчетано с все по-нарастващите трудности в продоволствието, с все по-намаляващите дажби на работниците, предизвикват многобройни масови стачки и бунтове. През първото полугодие на 1920 г. стачки има в 77% от големите и средните индустриални предприятия в Русия. Те са потушавани брутално. Организаторите и активистите са арестувани, изпращани в лагери или екзекутирани. Особено опасна за болшевишкия режим е стачката в тулските оръжейни заводи. Тя започва на 6 юни 1920 г., когато част от работниците металурзи отказват да работят поисканите от дирекцията допълнителни часове. Към тях се присъединяват и жените работници, които отказват да работят в неделя, защото само тогава могат да ходят в селата за продоволствия. Когато комисия от ЧК започва арести и разследвания, хиляди работнички и домакини отиват в комисията и искат също да бъдат арестувани. За няколко дни са арестувани повече от 10 000 души. Режимът се убеждава, че тези хора са на границите на физическите си възможности, и отстъпва, без да прилага жестоки репресии.

Политиката на „военния комунизъм“ се оказва задънена улица. С правителствен декрет от 21 януари 1921 г. се намаляват с една трета хлебните дажби в Москва, Петроград, Иваново-Вознесенск и Кронщат. Започват нови масови стачки и бунтове. Срещу манифестиращите работници са хвърлени поделения на ЧК, които стрелят на месо. Арестувани са хиляди работници. Когато обаче в края на февруари избухва бунт на моряците във военната база Кронщат, масово подкрепен от работниците в местните заводи, болшевишката власт разбира, че повече не може да се продължава по този път. Бунтът е потушен жестоко, но след това Ленин предлага новата си икономическа политика - НЕП. Върхушката на болшевишката партия се отказва от опита си за широко прилагане на **извъникономически** средства за принуда към труд. Тя разбира, или по-точно **усеща**, че в качеството си на съвкупен капиталист трябва да действа като **предприемач**, който **купува** работната сила, а не като робовладелец, упражняващ физическа принуда към труд.

Или, ако обобщим, трябва да кажем, че това, което става в Русия след Октомврийската революция, както по своята същност, така и по своите методи е идентично с процеса на **генезиса на капитализма** в Англия и другите страни, тръгнали по-рано по пътя на капитализма. Основните моменти са:

1. Разкъсване на връзката на непосредствения производител с неговите средства за производство, експроприация на земята и на работните инструменти на народната маса и нейното превръщане в наемни работници. Това е същността на колективизацията.

2. Масово насилие спрямо експроприираната народна маса. Създаване на трудови лагери, чрез които, от една страна, десоциализираните и пауперизирани народни маси се приучават към правилата на фабричната дисциплина. А, от друга страна, чрез извъникономически средства (личностна отработъчна рента) се осигурява евтин труд в добивната, строителната и пр. промишлености. Това е същността на ГУЛАГ.

3. Брутална война срещу работническата класа, така че да се примири с ниската цена на работната си сила и да „приеме условията на новия начин на производство, като разбиращи се от само себе си природни закони“.

Тези характеристики на социалната трансформация, които стават в Русия след Октомврийската революция, показват, че тази революция е **буржоазна**. Може да се спори дали е вторична - **утвърждаваща**, или е **основната** буржоазна революция. Има възгледи, според които февруарската и Октомврийската революция са две

фази на една и съща революция. Ако това се приеме за вярно, то Октомврийската революция е **основната** буржоазна революция! Господстващото мнение обаче е, че февруарската и Октомврийската революция са две последователни революции. Ако е така, то основна буржоазна революция е февруарската, а Октомврийската революция е вторична, утвърждаваща капиталистическия начин на производство.

В България ролята на **основна** революция изигра Руско-турската освободителна война. Деветосептемврийската е **вторична**, утвърждаваща капиталистическия начин на производство революция.

След като приключи периодът на генезис на капитализма, който в СССР приключва в средата на трийсетте години, а в България в края на петдесетте години, се утвърждава трайна система на икономически и обществени отношения, при която „собствеността върху условията за осъществяване на труда е отделена от работниците“. А самите работници признават „условията на този начин на производство като от само себе си разбиращи се природни закони“. **Спецификата** е в това, че **всички** средства за производство са **държавна** собственост. И тъй като при тази форма на собственост не е непосредствено видно кой е субектът на собствеността, то и досега в обществените науки и във всекидневното съзнание доминира разбирането за „обществения“ характер на държавната собственост. В следващия параграф ще разгледам въпроса - обществена или частна е държавната собственост?

4.3. Обществена или частна е държавната собственост?

А. Методологически предпоставки на анализа

формата на собственост е **вид** производствено отношение. В казионната „марксистка“ литература се счита, че е **главното** производствено отношение. Въпреки че ролята на разделението на труда е не по-малка, безспорно отношенията на собственост и по-специално собствеността върху средствата за производство са възлови за всяко общество и не е случайно, че всички сериозни анализи на характера на едно или друго общество започват с изследване на собственическите отношения. Аз се придържам към класическото марксово разбиране за собствеността като исторически определено отношение между индивидите и социалните групи по повод присвоя-

ването на условията на производството и резултатите от труда.(27)

В така наречените „социалистически“ страни значителна част от средствата за производство бяха държавна собственост. (28) Казионната „марксистка“ идеология определя държавната собственост като „обществена“, като собственост на целия народ. Подчертава нейната принципна разлика от „частната“ собственост. В различния характер на двата вида собственост вижда причините за коренната разлика между капиталистическите и „социалистическите“ общества. Колкото и да е парадоксално, това разбиране на казионния „марксизъм“ е утвърдено в обществените науки и в развитите страни и дори крайните идейни противници на „марксизма“ също считат държавната собственост за „обществена“, коренно различна от „частната“ собственост, приемат, че именно разликата между „обществената“ и частната собственост обуславя коренно различния характер на капиталистическите и „социалистическите“ общества. Разликата между „комунистическата“ и „антикомунистическата“ идеология е в **оценката** на „обществената“ собственост. „Комунистическата“ идеология счита, че „обществената“ (общонародна) собственост е адекватна форма на производствени отношения за високоразвитите технологични общества. Че тя дава възможност за **рационална** организация на производствения процес. Че при нея се синхронизират интересите на участниците в производството, ликвидира се експлоатацията на „човек от човека“, утвърждават се социалното равенство между хората и социалната справедливост. „Антикомунистическата“ идеология прокламира, че „общест-

²⁷ Относно дискусията за същността на категорията собственост, проведена в бившите „социалистически“ страни, виж: Стайков, П. „Собствеността при социализма“, УИ „Кл.Охридски“, С, 1988 г., стр. 9 - 97. В книгата си П. Стайков лансира и една интересна идея за собствеността като вещна форма на отношенията индивид - общност, като **отношения на присвояване на чужда воля, което се осъществява посредством вещи**, стр. 96.

²⁸ Освен държавната собственост, в така наречените „социалистически“ страни съществуват и много други форми и видове собственост. В учебника по Политическа икономика (изд. Наука и изкуство, С, 1989 г.) се изброяват следните форми и видове собственост: 1. Общонародна, която има два вида - държавна и общинна; 2. Кооперативна, която има три вида - а) кооперативно-колхозна; б) кооперативна в сферата на производството на стоките и услугите; в) кооперативна в сферата на потреблението; 3. Лична, с два вида - а) на средства за производство; б) на домашно имущество. Освен тези видове собственост се изброяват и смесени видове собственост - собственост на обществените организации, държавно-кооперативна собственост, държавно-кооперативна-лична собственост, кооперативно-лична, смесена-международна собственост, стр. 437. Доминацията на **държавната** собственост определя „социалистическото“ съдържание на останалите видове собственост, стр. 416.

вената" собственост е **неадекватна** форма на производствени отношения за високоразвитите технологични общества, че тя **не** позволява рационална организация на производствения процес, че при нея е невъзможно синхронизирането на интересите на участниците в производствения процес. Проблемът за експлоатацията или не се коментира, тъй като тази категория обикновено отсъства в категориалния апарат на „антикомунистите" и на западните учени изобщо, или ако присъства, „обществената" собственост се определя като експлоататорска.(29)

Според мен категорията „обществена" собственост има изцяло **идеологически**, а не научен характер. Тя обслужваше идеологически управляващата класа в страните с доминираща държавна собственост. След „нежните революции" в Източна Европа" тезата за „обществения" характер на държавната собственост идеологически обслужваше и завзелия властта антикомунистически елит. Моята теза е, че държавната собственост не е **обществена**, а е **групова** собственост. „Обществена" собственост **по принцип не може да съществува**. Собствеността може да бъде само **частна**.

Ще защита тази теза най-напред с два **методологически** аргумента.

а) По начало подходът както на официалната комунистическа идеология, така и на пъстрата гама на „антикомунизма" за обуславяне на „обществения" характер на държавната собственост е научно неиздържан. И „комунистическите", и „антикомунистическите" „теории" постулират тезата за коренно различния характер на „социалистическата" (обществена, общонародна) собственост от капиталистическата частна собственост, от различната **обемност** на държавната собственост в капиталистическите и „социалистическите" страни. Когато държавната собственост е **всеобемаща** или поне **доминираща**, то тя губи характера си на частна (или групова) собственост и се превръща в обществена собственост, в собственост на целия народ. И съответно коренно се променя нейният характер - изчезват отношенията на отчуждаване и присвояване на принадлежния продукт, а според комунистическите идеолози и отношенията на експлоатация. Тази форма на собственост е принципно различна от капиталистическата частна собственост.

²⁹ Интересно е, че западните учени употребяват категорията „обществена" собственост единствено за така наречените бивши „социалистически" страни. Тази категория **липсва** в анализа на държавната собственост в техните страни. Тук те използват друга категория - категорията **публична** собственост.

Такъв подход за обяснение характера на собственическите отношения е съвършено неиздържан. **Характерът** на собствеността, степента на развитост на собственическите отношения се определят не от **обемността** на субекта на собствеността, а от характера на отношенията между собственика на средствата за производство и непосредствения производител. Един е характерът на собствеността в съсловните общества, където непосредственият производител не е собственик на работната си сила и е лично зависим (различна степен на зависимост има в различните цивилизации, в различните епохи, различните слоеве на населението) от привилегированото съсловие - собственик на основното средство за производство - земята. Друг е характерът на собствеността в капиталистическите общества, където непосредственият производител е собственик на работната си сила и е юридически независим от собствениците на капитала. **Субектът** на собствеността и при двата типа общество може да е **индивидуален** или **групов**. (30) Кой вид собственост преобладава - индивидуалната или груповата, безспорно влияе на **спецификата** на обществото. Но не определя неговия **характер**. Характерът на обществото, ще повтора, се определя от отношенията между собственика на средствата за производство и непосредствения производител. За да се определи характерът на доминиращата при държавния капитализъм държавна собственост, трябва да се установи кой е собственик на средствата за производство и какви са неговите отношения с непосредствения производител - работническата класа. В това отношение вече е направено немалко, преди всичко от дисиденти като Джилас, Восленски и др.;

б) „Обществена“, „общонародна“ собственост, при която всички членове на обществото участват наравно в присвояването на принадлежния продукт, е невъзможна още и защото основният предикат на собствеността - присвояването на принадлежния продукт, има за свой дихотомен двойник **отчуждаването** на принадлежния продукт, което често се забравя. Отчуждаване и присвояване на принадлежния продукт е възможно само тогава, когато едни социални субекти прите-

³⁰ Казимирна комунистическа идеология насаждаше възгледа, че държавната собственост е „открытие“ на „социализма“. Този възглед за съжаление е доминиращ в общественото съзнание в бившите „социалистически“ страни. Струва ми се, че е доминиращ в общественото съзнание в целия свят. Истината е точно обратна. В основните центрове, където се е развивала човешката цивилизация от древността до новото време основната форма на собственост е била държавната. Собственикът на основното средство за производство - земята е бил **групов**, а не **индивидуален**.

жават, а други са лишени от средства за производство. В книгата си „Производство, производствени отношения, превърната форма“ И. Николов много вярно отбелязва, че: „Ако материалното богатство се присвоява всеобщо, тогава то не се отчуждава от никого, следователно то не принадлежи на никого, т. е. при тези условия по същество няма собственост... Само когато хората като колективи или индивиди си противостоят един на друг като различни собственици, в обществото се пораждат и развиват икономически отношения.“⁽³¹⁾

Тази теза му позволява да направи извода, че „Собствеността като икономическо отношение възниква на определен етап от общественото развитие, когато се появяват и развиват стоково-паричните отношения, когато присвояването на богатството става цел, смисъл и обществен мотив на общественото производство.“⁽³²⁾

И. Николов не продължава по-нататък и не стига до логическия извод на своята теза, а именно, че „обществена“ собственост в човешката цивилизация не е имало. Официалните идеолози обаче много вярно схванаха, че горната теза отрича един основен постулат на „марксизма“ - че в зората на човешката цивилизация собствеността е била „обществена“, което е един от аргументите, че саморазвитието на обществото на определен етап (който е достигнат от „социалистическите“ страни) ще доведе отново до нейното увърждаване. Ето защо спрямо тази теза на И. Николов бяха отправени остри, но неубедителни критики. (33)

Сега ще премина на по-конкретно ниво на анализ. Най-напред ще разгледам какво досега е направено като критика на „обществения“ характер на държавната собственост.

Б. „Държавната собственост е обществена, но не съвсем!“

Веднага ще отбележа, че е направено немалко. Всъщност от трите основни тези на Лениновата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, в досегашното си развитие обществените науки в най-голяма степен са **ерозирали** тезата за „обществения“ характер на държавната собственост. **Ерози-**

³¹ Николов, И. „Производство, производствени отношения, превърната форма“, Институт за социално управление при ЦК на БКП, С., 1984 г., стр. 138, 139.

³² Пак там, стр. 146.

³³ Виж: Костов, И. „Обществената собственост при социализма“, Изд. „Наука и изкуство“, С., 1985 г., стр. 12, 13.

рали обаче не означава **отхвърлили**. Разбирането, че държавната собственост е обществена, за съжаление и досега е доминиращо в обществените науки. И все пак един много **съществен** пункт на това разбиране вече е категорично отхвърлен. А именно, че при държавната собственост се **ликвидира експлоатацията**. Това е основна теза в комунистическата идеология. Тази теза е опровергана и отхвърлена от автори, принадлежащи и към трите основни концептуални схеми - на либерализма, на „предадената“ революция и на модернизационните теории. Авторите, принадлежащи към концепцията на либерализма и теориите за модернизацията, много рядко използват термина **експлоатация**. Причината е, че за тези теории експлоатацията е само този вид присвояване на принадлеен продукт, при който се нарушава балансът между производствените фактори - нарушава се възпроизводството на производствените фактори, тоест средствата, влагани в субективния фактор на производството рязко са намалени, и това води до нарушаване на нормалните пропорции между обективния и субективния фактор на производството, което се отразява отрицателно на икономиката. Но и без да използват термина „експлоатация“, автори като **Фридрих фон Хайек**, **Раймон Арон**, **Збигнев Бжежински** определят разпределението на благата между управляващата класа и работниците при държавния капитализъм като **неравносвойно**. (34) Кое по същество, ако използваме марксистката терминология, означава, че за тях експлоатацията е иманентна характеристика на държавната собственост.

Като показват, че държавната собственост не притежава най-съществената характеристика, която според марксизма е безусловно присъща на „обществената“ собственост - липсата на експлоатация, авторите от концептуалното поле на либерализма и теориите за модернизацията продължават да определят държавната собственост като **обществена**. Причината е, че за тях характерът на държавната собственост се определя от нейната обемност.(35) **Когато тя е всеобемаща, то тя е обществена, а не частна собственост. Механично ха-**

³⁴ Р. Арон пише, че: „Няма никаква причина извън марксистките идеологии в този режим ръководителите на икономиката, всички известни функционери на държавата да не си запазят предимства, подобни на тези, които си осигуряват ръководителите на частните предприятия на Запад; казано на жаргон, те „експлоатират масите“.“ Виж: Арон, Р. „Демокрация и тоталитаризъм“, изд. „Аргес“, С, 1993 г., стр. 181. Под „жаргон“ Арон има предвид марксовото разбиране за експлоатацията като **всяко присвояване на принадлеен продукт**.

³⁵ и в това отношение техният подход е напълно тъждествен с подхода на казионната комунистическа идеология.

рактеристиката на нейния обхват (тя е всеобемаща) се превръща в **ха**рактеристика на нейния субект (субект на собствеността са всички - **це**лият народ). Авторите от концептуалното поле на либерализма и теориите на модернизацията обръщат малко внимание на процесите на отчуждаване и присвояване на принадлежния продукт при държавната собственост. За тях присвояването на принадлежния продукт е второстепенна и малкозначима характеристика. Наличието на експлоатация не поставя пред тях въпросът от кого се отчуждава принадлежният продукт и кой го присвоява; след като едни социални групи присвояват принадлежния продукт, произведен и отчужден от други социални групи, то еднакво ли е тяхното положение в системата на производствените отношения и по-специално по отношение на собствеността; какви са отношенията на управляващата класа с непосредствения производител - а това са проблемите, които дават отговор на въпроса за **ха**рактера на собствеността.

По-напред от тях са отишли авторите от концептуалната схема за „предадената“ революция. Троцки и Джилас много подробно и обстойно показват, че управляващата класа при държавния капитализъм **експлоатира** работническата класа и останалите трудещи се маси. Те не се свенят да използват термина „експлоатация“. Нещо повече, наличието на експлоатация за тях е достатъчен аргумент да определят обществото като „неистински“ социализъм, а държавната собственост като **формално** обществена, но **фактически** - **не!** Проблемът в техните разбирания идва от тук нататък. За тях **одържавяването** на средствата за производство е акт на тяхното **обобществяване**, на тяхното **социализиране**. Тоталното одържавяване превръща автоматично държавната собственост в обществена. Причината тя да не функционира като **наистина обществена** е в **предателството** на заграбилата властта фракция: в СССР - сталинската фракция, в Югославия - титовата фракция. Защото хората от тези фракции не са истински комунисти. Те са алчни за материални блага. А ако на власт е фракцията на Троцки или Джилас, държавната собственост ще функционира като наистина обществена, защото те са истински комунисти и няма да ограбват народа.

Този начин на мислене е твърде повърхностен и съвършено неверен. (36) **Личното** потребление на номенклатурата на управляваща-

36 Още повече, като се има предвид подчертаният афинитет на Троцки към лукса и дългогодишната му позиция за използване на докапиталистически методи за експлоатация на трудещите се маси.

та комунистическа партия е съвсем второстепенен въпрос в сравнение с въпроса за присвояването на принадлежния продукт. Тоест, дали по принцип е възможно при държавна собственост да се ликвидира възможността управляващата класа да отчуждава и присвоява принадлежния продукт, произведен от непосредствените производители. Защото освен за лично потребление управляващата класа използва принадлежния продукт и за **производствено** потребление. И дори при най-голяма **скромност** на управляващата класа в сферата на личното потребление тя може да упражнява извънредно висока степен на експлоатация, влагайки преобладаващата част от принадлежния продукт в сферата на производственото потребление. Джилас и Троцки не търсят отговор на този въпрос. За тях индикатор за „обществения“ характер на държавната собственост е социалното равенство в сферата на личното потребление. (37) Според Джилас, ако при доминираща държавна собственост се запази политическият плурализъм, то това ще е гаранция за запазване на нейния „обществен“ характер. За авторите от концептуалната схема на „предадената“ революция всеобемността на държавната собственост е **необходимото**, макар и недостатъчно условие, за нейния „обществен“ характер. **Достатъчното** условие е личният висок морал на управляващата върхушка; или, както е при Джилас, запазването на политическия плурализъм, което ще ги предпази от загубване на комунистическия им морал.

Политически плурализъм при доминираща държавна собственост е модел на „истински“ „социализъм“ и за класическата социалдемократия. Този въпрос - за отношението на социалдемократията към държавната собственост, заслужава по-специално внимание.

4.4. Политиката на международната социалдемократия за „обобществяване“ на собственоспа

Когато се занимавах с историята на Октомврийската революция, не можех да разбера как меншевиките, които са правоверни марксисти и много убедително от 1903 до Октомври 1917 г. доказват, че в Русия е невъзможна победата на **антибуржоазна** революция, след като са свалени от власт от болшевиките, след като са подложени на репресии и гонения, въпреки това приемат, че болшевиките са направили „социалистическа“ революция. И винаги са

³⁷ Виж: Приложение №2.

били склонни, ако болшевиките им подадат ръка, да сключат съюз с тях, и да участват в тяхното правителство.

Не можех да разбера и как в България след 10 ноември 1989 г. възстановената Българска социалдемократическа партия, вместо категорично да отрече основната стратегическа идеологема „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ на комунистическата идеология, стана един от основните идеологически пропагандатори и изигра голяма роля за **реактивирането** (разбира се, с обратен оценъчен знак) на лениновата теоретична парадигма. На 21 ноември 1999 г. на организирана от фондацията на Желю Желев, конференция „Преходът - 10 години по-късно“, в неформален разговор зададох следния въпрос на Петър Дертлиев - лидер на българската социалдемократия, политическа фигура, която играеше изключително голяма роля в българския политически живот през последните 10 години: „Защо след 10 ноември вашата партия, вместо да отхвърли комунистическата идеологема за обществения характер на държавната собственост и съответно наличието на „социализъм“ в България, постъпи точно обратно - най-активно използваше точно тази идеологема в пропагандната си дейност. Това е в пълно противоречие с позицията на международната социалдемократия **преди** Октомврийската революция в принципния и спор с болшевизма за възможността да победи антибуржоазна революция в слаборазвити страни?“ Петър Дертлиев ми отговори: „Защото за нас **държавната собственост е обществена собственост**. Ние винаги сме искали одържавяване на средствата за производство. След като комунистите одържавиха собствеността в България и ние бяхме опозиция, някои от нашите другари с оглед да печелим симпатизанти искаха да запишем в нашата програма раздържавяване на собствеността. Коста Лулчев (тогавашния лидер на БСДП) остро възрази и заплаши, че ще излезе от партията, ако се включи такъв момент. Сега, след 10 ноември, когато въстановявахме БСДП, позитивното отношение към държавната собственост на нашите социалдемократи е толкова силно, че се наложи аз да употребя целия си авторитет, за да запишем в нашата програма, че сме за икономически плурализъм.“ (38)

³⁸ Въпреки позициите си за икономически плурализъм БСДП се обяви против закона за реституцията. Присъствах на митинг, организиран от СДС - либерали, непосредствено след разцепването на СДС. Митингът беше твърде рехав. Беше обграден от тъпа агресивни привърженици на „истинското“ СДС. На митинга имаше фрази против реституцията, на които обградилата го тъпа отговаряше с бесен рев. Проведох разговори с някои от привържениците на „истинското“ СДС. Оказа се, че те са хора, наследници на одържавена дребна собственост - дюкяни, малки работилници и т. н. Интересно е, че лидерите на възстановената БСДП не може-

Причините и в Съветска Русия, и в „социалистическа“ България, и в целия свят международната социалдемократия да приеме болшевишката идеологема „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, въпреки че това противоречи на нейната основна теоретична теза за невъзможността на победата на „социалистическа“ революция в слаборазвити страни, са многобройни. Но може би най-важната от тях е, че и за социалдемократията, също както и за болшевизма **одържавяването** на собствеността, нейната етатизация е акт на **обобществяване**, акт на нейното **социализиране**, акт на превръщането и в **обществена собственост**. В това отношение класическата социалдемократия следва марксовия възглед за „пътницата на строителството на социализма“ чрез **одържавяване** на средствата за производство. Водили са се немалко теоретични дискусии по този въпрос - е ли одържавяването акт на социализация на собствеността? Теоретиците на класическата социалдемократия са се опитвали да открият отговор на въпросите как в общество, на което **материално-техническата база е едрата индустрия** и в което основната производствена единица е **промишленото предприятие**, е възможно: 1) **обществото** да присвоява принадлежния продукт; 2) обществото да се разпорежда с принадлежния продукт, така че да се осъществява непрекъснато разширяване на производството - да действат постоянно стимули за иновационна активност на трудовите колективи.(39)

Традиционните два лесни отговора, които е давала социалдемократията, са следните:

а) Социализацията на средствата за производство може да стане чрез **одържавяване**. Държавата присвоява принадлежния продукт и тя е субект на иновационна активност.

б) Социализацията на средствата за производство може да стане чрез тяхното превръщане в собственост на трудовите колективи, които работят с тях. Трудовите **колективи** присвояват принадлежния продукт и вземат стратегическите решения за неговото използване.

При желание фрази, потвърждаващи тези два лесни отговора

ха да разберат нещо много просто - че е социално справедливо реституирането на одържавената собственост. Липсата на социален усет и рефлекс се дължи според мен на тяхната презумпция, че държавната собственост е обществена и при наличието на политически плурализъм това е възможно най-справедливото обществено устройство.

³⁹ Разбирането, че едрата промишленост е материално-техническата база на „социализма“ е фундаментално в марксовата теория. Виж по-подробно по този въпрос прил. № 3 и прил. № 4.

на въпроса за пътищата на социализацията, могат да се намерят в произведенията на Маркс и Енгелс. Но още К. Кауцки, техният най талантлив ученик и последовател, показва, че тези два отговора не са убедителни. Той обстойно анализира кооперативната форма на собственост и доказва, че в условията на едрата промишленост тя не може да бъде основен път за социализация на средствата за производство. (40)

Оттогава и досега, въпреки че винаги е стояла в сферата на вниманието на социалдемократията, кооперативната форма на собственост никога не е влизала в социалдемократическите програми като **основно** средство за социализация.

Не така стои въпросът с **етатизацията** като възможен път за социализация на средствата за производство. В книгата си „В защита на марксизма“ К. Кауцки под социализиране разбира именно **одържавяването** на едрите промишлени предприятия. (41)

Две десетилетия по-късно възгледите му търпят съществена еволюция. Преди да ги разгледам, искам да отбележа, че етатизацията на средствата за производство се наложи като класическо средство за „социализация“, прилагано от много завоювали политическата власт социалдемократически партии - като се почне от лейбъристката партия във Великобритания, социалистическата партия във Франция и се стигне до ПАСОК в Гърция и мн. др. Етатизацията се приема като основно средство за социализация не само от комунистическите, но и от социалдемократическите партии. Макар по различен начин и с различна цел.

Каква е еволюцията във възгледите на К. Кауцки за пътищата на социализация на средствата за производство?

Докато в началото на века под социализация Кауцки разбира просто одържавяването на едрите промишлени предприятия, то двадесет години по-късно той вижда социализацията като много по-сложен процес.

Най-напред - какво е неговото принципно отношение към действията, които трябва да предприеме социалдемократията, след като завоюва политическата власт. „Дето и когато пролетариатът завземе политическата власт - пише Кауцки - ние, марксистите, имаме преди всичко за задача да установим при каква „естествена фаза на

⁴⁰ Кауцки, К. „Кооперациите и работническото движение“, Варна, Изд. „Г. Бакалов“, 1901 г.

⁴¹ Кауцки, К. „В защита на марксизма“, Шумен, Изд. „П. Байнова“, 1903 г., стр. 98.

общественото развитие" става туй завладяване на политическата власт и към това да приспособим начина на използване на победата. Наша длъжност е да предупредим обществото да не си служи с прибръзани средства, ако последните, колкото и да са желателни за пролетариата, при дадените условия ще доведат до несполука, а заедно с това и до реакция." (42) И К. Кауцки разглежда при различна степен на обобщественост на производството каква трябва да бъде политиката на социалдемократията спрямо класата на капиталистите, така че техните интереси да не бъдат грубо засегнати и да се запази гражданският мир при прехода към социализма. На тези негови идеи няма да се спирам, тъй като в случая ме занимава друг въпрос - еволюцията във възгледите на Кауцки за етатизацията като път и средство за социализация на средствата за производство.

Първото нещо, което трябва да се отбележи, е, че К. Кауцки решително отхвърля възгледа за непосредствено организаторската функция на държавата в промишлените предприятия - възглед, който по това време е широко разпространен в левите движения на западните страни и който практически се реализира в Съветска Русия от болшевишката партия. „На европейския материк хората - пише той - от абсолютизма и от полицейската държава насам до толкова са свикнали да чакат от върховната власт помощ против всяка неволя, да държат правителството отговорно за всяко зло, щото в идеята за бюрократичното етатизиране на цялото производство за мнозина нямаше нищо страшно." (43) И продължава:

„Също онези от нас, които бяха против тази идея, не намираха за нужно да се борят решително против нея... Това, което ние трябва да искаме, е социализирането на производствените средства, а това за най-важните от тях означава обръщането им в държавна собственост, не обаче и ръководенето на предприятията от държавната бюрокрация.

Работниците трябва да се опълчат срещу това, защото социализмът трябва да бъде за тях освобождение, а не заробване." (44)

Вторият интересен момент в неговите възгледи, който трябва да бъде отбелязан, е фиксирането на противоречието между работническата класа като **консуматор** на промишлени стоки и капиталистическата класа като техен **производител**, а също и ролята на

⁴² Кауцки, К. „Пролетарската революция и нейната програма", С, кооп. „Съгласие", 1923 г., стр. 80.

⁴³ Кауцки, К. Цит. произв., стр. 180,181.

⁴⁴ Пак там.

държавата за синхронизирането на тези интереси, фиксирането на противоречието между съвкупния капиталист и съвкупния работник само по себе си не е нещо ново за марксизма, но в контекста на ролята на държавата е нов момент. Оттук идва възгледът за една принципно нова организация на интересите на различните участници в производствения процес, при която всъщност се социализират и се поставят под контрола на цялото общество разпределението и използването на новосъздадената стойност.

Според Кауцки за разлика от докапиталистическите общества, в които работник и производител са били едно лице, което на пазара е било, от една страна, производител, а от друга - консуматор, при капиталистическия начин на производство работникът технически си остава производител на продукти, но икономически вече не е такъв. При капиталистическия начин на производство не работникът, а капиталистът е стопанин на предприятието и на средствата за производство, не работникът а капиталистът направлява производството, определя вида и числото на продуктите, изкарва ги на пазара и се интересува от тяхната цена. На пазара става сблъсък вече между две класи. Класата на съвкупния капиталист може да печели според Кауцки, дори и тогава, когато цените на стоките във всички клонове на производството без разлика на град и село се повишават било чрез покровителствени мита, чрез синдикиране (тоест чрез монополизация) и пр., тъй като срещу нея като консуматор стои класата, върху която всеки производител може да стовари тежестите си (има се предвид, че отделният капиталист, доколкото на пазара също е и консуматор, страда от поскъпването) - класата на наемния работник. Според него наемният работник е единственият, който страда от изкуственото поскъпване на стоките, от покровителствените мита, от обезценяването на валутата и пр. Неговият интерес - подчертава Кауцки - колкото и странно да звучи това, е не производителският, а консуматорският интерес. Той - работникът, има най-голям интерес от свободата на търговията и от стабилизирането на валутата. Така последният става сега отявлен представител на консуматорския интерес в противоположност на сплотените експлоататори като изключителни представители на производителския интерес. (45)

Разрешаването на противоречието между работническата класа и класата на съвкупния капиталист може да стане чрез завоюва-

⁴⁵ Пак там, стр. 125 - 129.

не на политическата власт от работническата класа (по мирен, демократичен път) и използването на държавната власт за синхронизиране на противоречията между консуматорския и производителския интерес. „Главната задача на пролетарската икономическа революция е приспособяването на заварените от нея производствени съобщителни форми (Кауцки има предвид производствените отношения) към нуждите на работническото по един начин, който да задоволи и производители, и консуматори.“⁽⁴⁶⁾ Но как?

Това е третият момент във възгледите на Кауцки, на който искам да се спра.

Кауцки многократно прави уговорки, че проблемът е много сложен, че както е безкрайно многообразен модерният обществен живот, така разнообразни ще бъдат изходните точки и форми на социализация и че тя трябва да е резултат не на дейността на държавната бюрокрация, а на **самодейността** на различните обществени слоеве, преди всичко на работническите маси. (47) И все пак, въпреки всичките уговорки основният път за социализация на средствата за производство според него е тяхната **етатизация**.

Как според него е възможно едрите промишлени предприятия да са държавна собственост и в същото време **обществото**, а не **държавната бюрокрация**, да държи контрола над тях? Кой все пак ще се разпорежда с новосъздадената стойност и ще е непосредствен организатор на производствения процес? И какви ще бъдат стимулите, принудата към труд на тези социални групи, които се занимават с този вид организаторска дейност?

Прави чест на Кауцки, че поставя тези въпроси, въпреки че не им дава удовлетворителен отговор. Маркс и Енгелс не поставят тези въпроси. За тях промишленото предприятие е **цялостно образование** и те се задоволяват да констатират, че в условията на непосредствен продуктообмен отделната производствена единица ще има не по-малки, а дори по-големи стимули за иновационна активност в сравнение с опосредствания от парично-стоковите отношения продуктообмен.⁽⁴⁸⁾ Но проблемите всъщност започват от тук. И Кауцки поставя тези проблеми.

Две са обстоятелствата, които според него позволяват социализацията да става чрез одържавяване и в същото време **общество-**

⁴⁶ Пак там, стр. 153.

⁴⁷ Пак там, стр. 197.

⁴⁸ Този въпрос ще разгледам по-подробно по-нататък.

то, а не **държавната бюрокрация** да е собственик на средствата за производство.

Първото е, че с развитието на капиталистическия начин на производство все по-голяма част от организаторските функции, които в предишните фази са се извършвали от капиталиста, сега се прехвърлят върху наемни чиновници. „Колкото по-голямо става предприятието - пише Кауцки, - толкова по-много от своите управителски функции капиталистът е принуден да прехвърля върху платени служещи, додето най-подире всичките му функции могат да бъдат по този начин иззети от него.

Стигне ли производството до този стадий, тогава и външно се стига до разделението между притежанието и управлението, което при формата на акционерно дружество става очевидно за всички. Тук се премахва и последната сянка от мисълта, че личността на капиталиста е необходима за правилния вървеж на предприятието.“(49)

Второто обстоятелство, което според Кауцки е благоприятна предпоставка за социализиране на средствата за производство, е **монополизацията** на цели клонове от промишлеността.

Как завзелият властта пролетариат може да използва тези обстоятелства, за да постави под контрола на обществото едрото машинно производство?

Един от вариантите, макар и съмнителен според Кауцки, е да се прехвърли върху държавата притежанието на акциите и да се тури под нейно разпореждане ръководството на синдикираните (монополизирани) предприятия.

Че това **изобщо** не е вариант за вече индустриализираните страни сега, от дистанцията на времето, е лесно да се констатира. И то не само поради това, че чрез **одържавяването** се стига до **държавен капитализъм** (а не до **посткапитализъм**), но и **защото** при такъв вариант на социално развитие на практика се блокира именно това разделение на труда в съвкупния капиталист, за което споменава Кауцки - разделение, свързано с раздвояването на капитала на капитал-собственост и капитал-функция. Ако акционерният капитал стане държавна собственост, той всъщност изчезва като акционерен капитал. Акционерният капитал съществува под формата на ценни книжа, които са обект на покупко-продажба между частни лица. Експроприирането от държавата на акционерния капитал означава неговото унищожаване, а с това и невъзможността чрез бор-

⁴⁹ Пак там, стр. 144.

сата за ценни книжа да се влияе на динамиката на капитала и на насочването на обществената производителна сила на труда към тези участъци на стопанската система, в които в дадения момент тя може да бъде приложена най-ефективно.

Другият вариант, към който клонят симпатиите на Кауцки и който той разглежда в своята книга, е предложен от Отто Бауер в книгата му „Пътят към социализма“.

Според Отто Бауер социализацията на отделните индустриални клонове ще се извърши по следния начин:

В условията на капиталистическия начин на производство висшето ръководство, социалният субект, който взема стратегическите управленски решения за развитието на вече твърде уедрените чрез монополизацията едри промишлени предприятия, за разпределението и използването на новосъздадената стойност, е **управителният съвет**, избран от акционерите. Социализацията на дадения клон ще се извърши, като този управителен съвет се избира не от акционерите, а от представители на „онези обществени кръгове, чиито нужди социализираният индустриален клон ще има да задоволява занаятред“. Това са: 1) работниците, чиновниците и служещите, които работят в този клон; 2) консуматорите, които се нуждаят от произведенията на този клон; 3) държавата като представителка на целия народ. Управителният съвет трябва да се състои от три еднакви трети представители на тези различни икономически и социални интереси. Последната третина - представителите на държавата, трябва да се състои от две части - едната част се определя от държавния секретар на финансите, за да бъдат застъпени интересите на държавното съкровище, а другата част се избира от народното събрание, за да бъдат застъпени и общите народостопански интереси.

Интересите на първите две части на управителния съвет са противоположни, тъй като представителите на работещите в дадения клон ще се стремят към по-високи заплати и по-високи цени на своята продукция, докато представителите на консуматорите ще искат обратното. Представителите на държавата трябва да бъдат посредници и арбитри между двата противоположни интереса.

Управителният съвет ще има върховната власт над дадения индустриален клон. Той ще назначава ръководителите - чиновници, ще определя цените, сключването на колективните трудови договори със синдикатите, ще разполага с чистата печалба и ще взема решения за инвестиционната политика.(50)

И така: противоречието между консуматорския и производителския интерес се разрешава чрез посредническата роля на държавата. Функциите на непосредствен организатор на производствения процес се изпълняват от наемни чиновници, а върховната власт се упражнява от управителен съвет, съставен от представители на консуматорите и производителите.

Пътят, който предлага Отто Бауер и който възприема К. Кауцки, е подобрен вариант на държавен капитализъм. Трудно може да се открие съществена разлика между този път за социализация и пътя, който предлага Ленин - целият стопански организъм е една гигантска фабрика, в която центърът синхронизира интересите на различните икономически звена и насочва инвестициите.

Съветската власт прави точно това, което предлага социалдемократията, макар и не в тази форма. Управленските решения за цените, за инвестициите се вземат на съвещания на висшата партийна и държавна номенклатура, на които участват представители на предприятията-производители и на предприятията-консуматори. На съвещанията те защитават своите противоположни интереси. За разлика от варианта на социалдемократията те не са имали право на глас, но това не променя същността на нещата. Дали ще наречеш държавния орган арбитър на противоположните интереси, както е при социалдемократическия вариант, или той ще е върховен собственик, както е при болшевишкия вариант, това не променя факта, че от него зависи какво решение ще се вземе.

От гледна точка на икономическата организация няма съществени различия между комунистическите и социалдемократическите възгледи за социализация на производството. Различия съществуват в отношението на комунистическите и социалдемократическите партии към политическия плурализъм. Твърдото отстояване на политическия плурализъм от социалдемократическите партии и обратно - неговото формално признание, а на практика ликвидиране от страна на комунистическите партии, ражда някои различия в протичането на икономическите процеси. Подчертавам - разликите в начина на синхронизиране на интересите на производители и консуматори в комунистическия и социалдемократическия вариант идват от тяхното различно отношение към политическия плурализъм, а не от възгледите им за създаване на един или друг тип производствена организация.

Защо политическият плурализъм, застъпван от социалдемократията, променя начина на синхронизиране на противоположните интереси? Защото срещу държавата-производител застава консума-

тор на потребителски стоки, който може да избира между **различни** партии, които да защитават неговите интереси. Конкуренцията между различните партии за гласовете на избирателите ги принуждава в **известна** степен да се съобразяват с консуматорските им интереси. Но това **съобразяване**, разбира се, е **относително**. Управляващите социалдемократически партии независимо от желанието си да се съобразяват с потребителските интереси на своя електорат много често водят **протекционистична** политика. Те защитават чрез високи мита интересите на одържавените предприятия, на етатизираната собственост, ощетявайки по този начин **консуматорския** интерес на своите избиратели.

Но да си зададем въпроса - защо във възгледите на комунистическите и на социалдемократическите лидери за икономическата организация на производствената единица и за стопанския живот на обществото няма **съществени** разлики?

Причината е в това, че и двата клона на социалистическото движение се опитват да заобиколят, избегнат и игнорират въпроса за **властническите** отношения в производствената единица. Маркс и Енгелс изобщо не поставят този въпрос. И това е естествено, тъй като тяхното теоретично внимание е било насочено към анализа и критиката на съвременното им капиталистическо общество. Но за болшевиките и за германските социалдемократи нещата са съвсем различни. Пред тях е стоял непосредствено въпросът за завоюване на политическата власт и създаване на ново „социалистическо“ общество. Те не са могли да отбягнат въпроса, от една страна, за организацията на производствения процес в макромасшаба на икономическата система (икономическите отношения: производствена единица - административен център) и, от друга страна, за отношенията в отделната производствена единица на двата основни субекта на производствения процес - непосредствения производител и организатора на производството.

Болшевики и социалдемократи дават **еднотипни** отговори на тези два въпроса. На първия отговорът е - отделното предприятие не е самостоятелен икономически субект. Стратегическите управленски решения и иновационната активност са прерогативи на центъра - при социалдемократическия вариант това е управителният съвет на съответния индустриален клон, а при болшевишкия - висшата партийна номенклатура. На втория въпрос отговорът е - между двата субекта на производствения процес не съществуват властнически отношения. Работникът в цеха и директорът на предприятието са **наемни работници** на държавата, следователно те не зае-

мат **различно** място в организацията на производствения процес и не влизат в икономически отношения помежду си.

Според Ленин социализацията е процес, при който чрез експроприация на капиталистите става „...превръщането на всички граждани в работници и служещи на един крупен „синдикат“, а именно: на цялата държава, и пълното подчинение на цялата работа на тоя синдикат на действително демократичната държава, държавата на Съветите на работническите и войнишките депутати.“(51)

Според Кауцки „В социализираните предприятия не господства вече самовластието на стопанина. Както всяка организация тъй и те трябва да имат един ръководител начело. Но той не е независим от работничеството, а е пълномощник на последното, отчасти и на държавата, в която господства сега цялото работничество и която става тъждествена с цялото общество, с „консуматорите“.“(52)

Вижда се, че и болшевики, и социалдемократи дават един и същ отговор - между двата основни субекта на производството в едрото промишлено предприятие **няма** властнически отношения. И за да могат да дадат този отговор, те превръщат организатора на производствения процес в наемен работник. На кого? Не остава на кого друго освен на държавата (тъй като няма частни собственици, от които евентуално да се наема организаторът на производствения процес). И съответно **преместват, повдигат** равнището на вземане на управленски решения и на иновационна активност от предприятието към **държавата** (при социалдемократическия вариант - към **управителния съвет** на съответния индустриален клон).

Защо болшевики и социалдемократи дават еднотипен отговор за начина на организация на производствения процес и на отношенията на двамата основни негови участници?

Много просто!

В рамките на възприетата от тях социалистическа идеология е невъзможно по принцип да се даде друг, различен от горния отговор.

След като няма частна собственост и всички са равни по отношение на средствата за производство - а това е същността на социалистическата идеология, - то в отделното предприятие изчезва **властническият ресурс**. Капиталистът притежава средствата за производство и присвоява волята на работника, тъй като работникът е

⁵¹ Ленин, В. И. „Държавата и революцията“, Избрани произведения, т. 7, Изд. на БКП, С, 1948 г., стр. 215.

⁵² Цит. пр., стр. 160, 161.

лишен от средства за производство и принуден да продава работната си сила. Но при „социализма“ работникът - непосредственият производител, не е лишен от средства за производство. Той не притежава **лично** средства за производство, както е при простото възпроизводство, при дребната частна собственост; той не притежава средствата за производство и **кооперативно**, тъй като кооперативната собственост заема ограничен сектор от икономиката. Непосредственият производител притежава средствата за производство **чрез държавата** - това е единственият отговор, който може да се даде, след като сме приели, че едрата промишленост е материалната основа на социализма и че установяването на социализма е свързано с унищожаването на частната собственост.

Но функционирането на едрото промишлено предприятие изисква синхронизиране на различните дейности. Изисква следователно непосредственият производител да изпълнява нарежданията на стопанското ръководство на предприятията. Това обаче според болшевики и социалдемократи не са **властнически**, класови отношения, тъй като и непосредственият производител, и стопанското ръководство на предприятията **еднакво** са наемни работници на държавата, която от своя страна е тяхна - на работниците, държава.

Вижда се как логиката на възприетата идеология премества въпроса за властническите отношения в отделното предприятие от сферата на **икономиката** в сферата на **политиката**. Всичките взаимно свързани тези за общонародната собственост, за липсата на експлоатация и на антагонистични класови интереси се извеждат от постулата, че държавната власт при държавния капитализъм е власт на работническата класа, власт на целия народ. Тя, държавната власт, присвоява принадлежния продукт. Но това не е експлоатация, тъй като тя използва принадлежния продукт в полза на народа. Това обаче, в най-точния смисъл на думата, е **голословен постулат**, тъй като не се търсят никакви доказателства за неговата **истинност**. Държавната власт се разглежда като политическа институция с **доброжелателна** нагласа към работническата класа, възглед на практика тъждествен с възгледа за „царя - бащица“, който през цялото време мисли само за доброто на своя народ. Държавната власт е **деперсонифицирана**. Не се виждат икономическите функции на държавните органи и **социалногруповите интереси**, които те изразяват.

Болшевишкото прилагане на „социалистическата“ теория - **етатизирането** на собствеността в слаборазвитите страни, води до установяване на неразвит държавен капитализъм. Капитализъм, при който по принцип политиката, както и при ранните фази на

класическия капитализъм, както вече показах, се използва за превръщане на бившия дребен собственик в наеман работник и приучаване на експроприираната народна маса към непривичната за нея фабрична дисциплина. При болшевишкия вариант политическите структури действат не за да защитават непосредствения производител, а да го **принудят** да изпълнява новата си социална роля.

При социалдемократическия вариант нещата са различни. Тъй като при него: 1) изходното равнище на икономиката е друго - едрата промишленост е доминираща в народното стопанство и задачите на първоначалното натрупване на капитала са вече решени; 2) политическата система е плуралистична, то непосредственият производител има реалните възможности чрез политиката да влияе на разпределението и използването на новосъздадената стойност.

И така и става! В Западна Европа в много страни, като се почне още от 1918 г., когато за пръв път в Германия чрез избори социалдемократията завоюва политическата власт, та досега, работническата класа гласува за социалдемократите, които спечелили властта, най-често започват да реализират начертаната още преди десетилетия програма - **одържавяване** определени клонове от народното стопанство и създаване система за социална осигуреност и защита на социалнослабите слоеве. Безспорно чрез тази политика се **социализират** средствата за производство, по-точно новосъздадената стойност се **преразпределя** в полза на широките народни маси.

Но тук трябва да бъдат отбелязани няколко неща.

1) Общественият строй, в рамките на който протича социализацията, е **държавен капитализъм**, а не **социализъм**. И не защото във всички държави, в които социалдемократията е била или е на власт, продължава да съществува частният бизнес. А защото, дори да е етатизирана **цялата** собственост, това не може да изведе обществото извън границите на капиталистическия начин на производство. Срещу съвкупния наеман работник застава съвкупният капиталист в лицето на държавата, на държавната бюрокрация. Стопанското ръководство на предприятията не е наеман работник на държавата, а е **представител**, най-нисък **етаж** на съвкупния собственик на националния капитал.

2) Работниците предпочитат да работят в държавни предприятия, защото в тях: а) по-лесно прокарват своите искания, по-лесно защитават своите интереси; б) в държавните предприятия действително има известна **деперсонификация** на властническите отношения между стопанското ръководство на предприятията и работниците. Властническите ресурси, с които разполага ръководителят, за

да изисква дисциплина от работника в едно държавно предприятие, са **по-малки**, отколкото в частно предприятие.

3) Неминуемо с течение на времето глобално, в мащабна на стопанската система намалява **ефективността** на производството. Това води до промяна на общественото мнение, и както стана през осемдесетте години в много страни от Западна Европа, до идване на власт на **консервативни** партии, които започват да провеждат постепенна **приватизация**.

По-успешна се оказва другата стратегия за социализация на средствата за производство, която провеждат управляващите социалдемократически партии от скандинавските страни. Те не **етатизират** собствеността, тъй като смятат, и то с пълно право, че това не може да бъде магистралният път за социализация на собствеността. Притежавайки властта, социалдемократическите партии преразпределят новосъздадената стойност в полза на наемния работник чрез **фискалната** си политика.

Те въвеждат данъчна система, която: а) осигурява достатъчно средства за силни социални програми; б) не е в ущърб на предприемаческия интерес; в) стимулира частния бизнес да прави капиталовложения за развитието на **личностния** фактор на производителните сили.

Но и двете стратегии за социализация на средствата за производство - а) чрез етатизация, и б) чрез определена фискална политика, отново искам да подчертая, ставаха и стават в рамките на **капиталистическия начин на производство**. Социалната практика показва, че едрата промишленост на стадия на механизация на производството не е материална основа за самоотричане на капиталистическия начин на производство, както са считали Маркс и Енгелс.

Разбира се, чрез участието си в политиката наемните работници могат да влияят върху използването и преразпределението на новосъздадената стойност. Безспорно е, че **обобществяването** на производството е свързано и с процеси на **социализация** на средствата за производство. Но видът и мащабите на тази социализация съвсем не са толкова големи, че да доведат до промени в **типа** на социалната връзка, до промени в **характера** на обществената система.

Всъщност оказва се, че в развитието на капиталистическия начин на производство протичат два процеса на социализация на средствата за производство. Първият, който току-що разгледах - участие на широките народни маси чрез **политиката** в преразпределението и използването на новосъздадената стойност. В този процес на социализация международната социалдемократия има безс-

порно заслуги и успехи.

Вторият процес на социализация на средствата за производство има чисто икономически характер. Той е свързан с развитието на **акционерния капитал**. Тъй като този въпрос - за ролята на развитието на акционерния капитал за социализирането на собствеността, е страничен за анализирания тук проблематиката, ще го разгледам в приложение № 5.

Основните недостатъци при анализа на държавната собственост на разгледаните концепции са три: 1) механично екстраполиране на всеобемността на държавната собственост във всеобемност на нейния **субект**; 2) разглеждането на експлоатацията като **случаен** момент, резултат на лична неморалност на властващата комунистическа фракция, а не като **органична** черта на начина на производство; 3) липса на анализ на характера на отношенията между собственика на средствата за производство и непосредствения производител.

4.5. Кой е собственикът на средствата за производство при държавната форма на собственост?

По конституция собственик на средствата за производство в България беше българският народ. Напълно липсваха обаче правови механизми, които да **операционализират** това негово право на собственост. Така че не са точни автори като Джилас, които считат, че по **форма** държавната собственост е обществена, или общонационална.⁽⁵³⁾ Нито по **форма**, нито по **съдържание** държавната собственост не е обществена. В математиката има един метод за доказателство чрез допускане на противното. Ако допуснем, че държавната собственост е обществена, то народните маси би трябвало да разполагат с правови механизми за упражняване на собственическите си права. Но такива механизми липсват. Липсват дори и политически механизми, тъй като в чл. I на Конституцията на НРБ беше записано, че БКП е ръководната партия в България и дори и **формално** „народът“ в качеството си на титуляр на държавната собственост нямаше право да избира кой да **владее** неговата собственост. Така че народът безспорно не е собственик на средствата за производство при държавния капитализъм. Държавната собственост е частна соб-

ственост, и по-точно **колективна** собственост. Но на кого?!

Да се определят **границите** на субекта на собствеността при държавната форма на собственост е твърде трудна задача. Тя е отворен теоретичен проблем, който тепърва ще се решава от обществените науки. Ще изложа изводите, до които съм стигнал.

В най-общ план, като отхвърлим непоследователността и идеологическия момент, може да се съгласим с Троцки и Джилас(54), че реален собственик на държавната собственост при държавния капитализъм е партийно-държавният апарат. Може да се направи аналогия със съсловните общества, при които доминира държавната собственост. Там привилегированото съсловие в своята цялост е собственик на основното средство за производство - земята, тук партийно-държавният апарат като цялостна социална група е собственик на националния капитал. Или ако използваме въведения от Восленски термин - **номенклатурата** е собственик на националния капитал.(55)

Когато се опитаме обаче да преминем на по-конкретно равнище на анализ - да опишем различните правомощия на различните нива на субекта на собствеността чрез класическия категориален апарат - чрез функциите **разпореждане, владееие и ползване**, нещата изведнъж много се усложняват. Аналогията спира до тук.(56) При съсловните общества титуляр на поземлената собственост, субектът, който се разпорежда с нея, е **властващата династия**. Тя предоставя във **владееие** на дворянството (или на служебната аристокрация) имения срещу тяхната служба. Например системата на **спанхилъка** в Турция, на помешничеството в Русия и т. н. Може ли да се каже, че при държавния капитализъм висшето ниво - централните органи, се **разпореждат** с националния капитал, а нисшето ниво - стопанското ръководство на държавните предприятия, са **владелци** на своите производствени единици? По първото може да се дискутира, но за второто - владелци ли са или не стопанските ръководс-

⁵⁴ Имам предвид, че според тях при държавната собственост собственик на националния капитал е народът, но за зла беда заграбилите властта в комунистическата партия „лоши“ хора са изменили на делото на революцията и са превърнали общонародната собственост в своя собственост. Но това е временно явление и когато ние - „добрите“ хора, отново вземем властта, държавната собственост не само **формално**, но и **реално** ще стане отново общонародна.

⁵⁵ „Социалистическата собственост“ е колективна собственост на номенклатурата - пише Восленски, цит.пр. стр. 174.

⁵⁶ Джилас счита, че именно чрез категориите разпореждане, владееие и ползване може да се докаже, че партийната бюрокрация е реален собственик на националното богатство. Това е вярно само в най-общ план. Виж: Джилас, М. Цит.пр. стр. 204.

тва, отговорът според мен е категорично **не!** Какво имам предвид?

За да бъде **владелец**, да упражнява **фактическата власт** над вещта (в случая предприятието), стопанското ръководство би трябвало самостоятелно да целеполога своята дейност, централните органи да не се месят в неговата ценова политика, в заплащането на труда, в наемането и освобождаването на работниците, в маркетинга и т. н. Би трябвало стопанското ръководство да бъде самостоятелен субект на икономически отношения. При нас изобщо не беше така. Въпреки че предприятията формално бяха обособени като държавни юридически лица, те не бяха самостоятелни субекти на икономически отношения, **фактическата власт** в предприятието се упражняваше от **централните органи** на държавата. Или, както справедливо забелязва В. Таджер: „Държавното юридическо лице упражнява фактическата власт за държавата и в границите, които тя е определила. Неговото владение е владение на държавата и за нея.“(57)

Вижда се, че за разлика от съсловните общества, при които категориите разпореждане, владение и ползване отлично описват разграничаването на функциите между различните нива на колективния собственик, при държавния капитализъм тези категории не вършат работа.

Всеки случай ясно е, че функциите разпореждане, владение и ползване имат **висока наситеност** при централните органи (национално равнище) и почти **никаква наситеност** на местно равнище.

При търсенето на границите на субекта на собствеността възниква въпросът за взаимодействието между различните видове управленски йерархии. В този аспект заслужава внимание една теза на Джилас - че не целият партийно-държавен апарат, а **партийната бюрокрация** се явява реалният собственик на държавната собственост. (58) Въпреки че не е точна, тази теза фиксира безспорния факт за възловата роля на партийната бюрокрация във функционирането на собствеността. Проблемът за взаимодействието между различните управленски йерархии добре е разработен от Восленски, който въведе в научна употреба понятието номенклатура. Номенклатура според него, това е: „1) Списъкът на ръководните длъжности, заемането на които се определя не от началника на даденото ведомство, а от висшестоящ орган; 2) Списък на хората, които заемат

⁵⁷ Таджер, В. „Правото на държавна социалистическа собственост“, С, Изд. „Наука и изкуство“, 1975 г., стр. 427.

⁵⁸ Джилас, М. „Новый класс“, в „Лицо тоталитаризма, Изд. Новости, М., 1992 г., стр. 202-207

тези длъжности или имат право да ги заемат."(59) Висшестоящите органи - това са различните нива на партийни комитети. Восленски често използва и официалното определение на номенклатурата, използвано от КПСС - „Списък на най-важните длъжности, кандидатите за които предварително се разглеждат, рекомандират и утвърждават от дадения партиен комитет (районен, градски, областен и т. н.) Освобождаването от работа на лица, влизащи в номенклатурата на даден партиен комитет, също става с неговото съгласие. В номенклатурата се включват работниците, заемащи ключови постове." (60) Според Восленски собственик на цялото национално богатство при държавния капитализъм е номенклатурата. Възлова роля в този колективен собственик според него играе партийната бюрокрация, партийният апарат. Той оприличава партийната управленска йерархия на централния корпус на ракета. Тази ракета има четири стабилизатора - два големи и два малки. Първите два са номенклатурните длъжности на КГБ и на въоръжените сили. Двата малки стабилизатора са номенклатурата на органите за пропаганда и органите на външнополитическите работи.(61) Восленски отлично показва субординиращата роля на централния корпус на ракетата - партийната бюрокрация във всички управленски дейности, а също и при разпореждането, владенето и ползването на държавната собственост. Той подчертава, че който и да е министър не може нито да назначи, нито да свали директор на предприятие от неговото министерство без съгласието на секретаря на областния комитет, където е разположено предприятието; без съгласието на секретаря на районния комитет не може да го изпрати дори в краткотрайна командировка в „социалистическа" страна, камо ли в капиталистическа. (62)

Този възглед на Восленски е **много точен**. Партийната йерархия при държавния капитализъм безспорно е **ядро**, субординиращ елемент на колективния собственик, на номенклатурата на управляващата партия. Показателни за това са постоянните провали на опитите да се разграничат управленските функции между стопанските органи за управление и партийния апарат. В България от края на шейсетте и началото на седемдесетте години многократно на ви-

⁵⁹ Цит. пр., стр. 83.

⁶⁰ Пак там, стр. 149.

⁶¹ Пак там, стр. 165-172.

⁶² Пак там, стр. 166.

соки партийни форуми се подчертава необходимостта от разграничаване и **прехвърляне** на управленски функции от партийните органи на стопанските органи за управление.^(б3) Въпреки че това е постоянно обсъждана тема, въпреки вземаните решения за разграничаване и прехвърляне на управленски функции на стопанските органи за управление, на практика разпореждането, владееенето и ползването на собствеността и през седемдесетте, и през осемдесетте години остават прерогатив на партийната бюрокрация. Всъщност другояче не може и да бъде. От **рационална** гледна точка, от гледна точка на ефективността на управлението прехвърлянето на функциите от началото на седемдесетте години е безусловно **необходимо**. Това не става, но съвсем не случайно. Причината е, че прехвърлянето на функции на практика означава **промяна** в собственическите отношения, означава, че партийната бюрокрация губи характера си на титулярен собственик. Дори без да съзнава рационално тази перспектива, партийният апарат на комунистическите партии има остро и вярно **класово чувство**, така че в съответствие със своя интерес въпреки собствените си решения той изобщо не прехвърля управленски функции на стопанските органи и продължава да запазва пълния контрол над държавната собственост. И тъй като в условията на изградена едра промишленост този тип собственически отношения се превръщат в **пречка** за развитието на производителните сили, обществото постепенно изпада в тежка социално-икономическа **криза**.

4.6. Характер на отношенията между собственика на средствата за производство и непосредствения производител

След като приключи периодът на генезиса на капитализма, между собственика на средствата за производство и непосредствения производител при държавния капитализъм се установява повече или по-малко устойчива система на икономически отношения.

Какъв е характерът на тези отношения? Този въпрос е изключо-

⁶³ Виж: Марков, М. „Партията и научното управление на обществото“, С, 1969 г., стр. 32; Живков, Т. „За последователно прилагане на ленинските принципи в областта на социалната политика и осигуряване на висока ефективност и строг режим на икономии при използването на трудовите, материалните и валутните ресурси на страната“, Избр. съч., т. 25, С, 1978 г., стр. 157.

чително важен, защото типът на собствеността, а оттам и основните характеристики на обществото се определят от характера на отношенията между собственика на средствата за производство и непосредствения производител.

При държавния капитализъм характерът на отношенията може да се определи с едно изречение - **експлоатация на труда на наеман работник**. Това, че управляващата класа при държавния капитализъм - номенклатурата на комунистическата партия, експлоатира труда на непосредствения производител, е общоприета теза за авторите от трите концептуални схеми - на „предадената революция“, на либерализма и на модернизационните теории.

Нещо повече! Някои автори твърде подробно изследват **формите и степента** на експлоатация. Най-подробно като **емпирия** този проблем е изследван от М. Восленски. Четвърта глава на неговата книга е озаглавена: „Номенклатурата - експлоататорската класа на съветското общество“. В тази твърде голяма глава - състояща се от 18 параграфа, той има претенция, че прави **политикономия** на „социализма“. Всъщност опитите му да прави **категориален** политикономически анализ са **банални и неудачни**. (64) Но като **емпирия**, като едно, макар и **описателно** изследване на формите и степента на експлоатация в СССР, това, което той е направил в тази глава, е безспорно ценно. (65)

⁶⁴ Например в опита си да „опровергае“ трудовата теория за стойността Восленски задава „коварния“ въпрос: „Нима стойността на стоките се определя само от количеството, изразходвано за тяхното производство общественонеобходимо работно време, както твърди тази теория? Надали! Една и съща шуба ще има съвсем различна стойност в студения Сибир и в горещата Африка... Стойността зависи не само от овеществения в стоката труд, но очевидно в още по-голяма степен от търсенето на стоката в дадения момент.“ Цит. произв., стр. 187. Като се има предвид, че трудовата теория за ценността (използвам термина ценност, а не стойност, защото това е по-точният превод) при изследването на субстанцията на ценността **се абстрахира** от влиянието на търсенето и предлагането, приема, че те са **уравновесени**; изследва масовите, широкодостъпни стоки, а не редките стоки или стоки, продукт на уникален труд - например произведения на изкуството, то е ясна несериозността на горните разсъждения на Восленски.

Впрочем в използването на категориалния апарат Восленски е противоречив и непоследователен. Изследвайки експлоатацията при държавния капитализъм, той постоянно употребява категорията принадлежна стойност. А в същото време отрича капиталистическия характер на експлоатацията. Но принадлежният **продукт** добива формата на принадлежна **стойност** именно при капиталистическия начин на производство. Ако искаше да е последователен, Восленски би трябвало да използва категорията принадлежен продукт, а не категорията принадлежна стойност.

⁶⁵ Восленски използва марксовия подход при изследване на експлоатацията - разглежда абсолютното удължаване на работния ден (9 параграф), интензификацията на труда (10 параграф), експлоатацията на женски и детски труд (12 параграф), и т. н.

Проблемът възниква от тук нататък. Какъв е характерът на експлоатацията?!

Всички автори приемат, че управляващата класа при държавния капитализъм използва извъникономически, докапиталистически форми на експлоатация на непосредствения производител. Дори Восленски, който разглежда приложението в СССР на класически за развития капитализъм форми на експлоатация (например сделната заплата), счита, че: „Номенклатурата предпочита пред материалното стимулиране на трудещите се принуждението - организационния и пропагандисткия камшик, а не моркова. Това я отличава от капиталистите и я поставя в един ред с феодалите и робовладелците.“ (66)

В това няма нищо вярно. След като приключи периодът на генезиса на капитализма, използването на извъникономически методи на експлоатация става **изключение**, а не **правило** в концентрацията на капитала. Реактивиране в СССР на извъникономически форми на експлоатация е имало по време на Втората световна война. Но това е характерно за всички страни, участващи във войната. Управляващата класа - както в СССР, така и в останалите страни с централизиран национален капитал, използва икономически, а не извъникономически методи на експлоатация. Това не се дължи на нейно „благородство“, или на някакви други субективни предпочитания. Напротив! Управляващата класа дълго време запазва рефлексата и афинитета си да използва извъникономически форми на експлоатация. (67) Но тя не прибегва до тях, защото това е **невъзможно** при достигнатата степен на развитост на обществото. Генезисът на капитализма води до разкъсване на връзката на непосредствения производител с неговите средства на производство, експроприране на дребната частна собственост и превръщането на непосредствения производител в наеман работник. В Съветския съюз в процеса на генезиса на капитализма укрепващата властта си болшевишка номенклатура многократно се опитва да използва извъникономически форми на експлоатация. Но всичките и опити се **прова-**

⁶⁶ Цит. пр., стр. 233.

⁶⁷ Показателно е, че в България, дори в края на осемдесетте години, когато поради влошените екологични условия на живот в Русе местните жители започнаха да се изселват, българското правителство издаде постановление, с което се забраняваше на предприятия от страната да приемат работници от предприятия от Русе. Тоест на практика се опита да закрепости местната работна сила. Момент на използване на извъникономическа принуда бяха и ограниченията за даване на жителство в столицата на България - София. Жителство се даваше с преференции за хората, които се насочваха към материалното производство, по-специално, които отиваха на работа в „Кремиковци“, и пр.

лят. Защото, експроприрайки всички средства за производство и извършвайки индустриализация, с това тя унищожава условията за извъникономическа експлоатация. Извършвайки колективизация, лишавайки масата трудоспособно население от средства за препитание, тя дава тласък на формирането на новата класа - класата на наемния работник. Масата на трудоспособното население в Русия се превръща в юридически свободни личности, които са лишени от средства за производство, превръщат се в пролетарии. (68)

Срещу класата на колективния капиталист - номенклатурата на болшевишката партия, застава класата на наемния работник, който е собственик само на работната си сила. Показателно за това, че той **безспорно** е собственик на работната си сила, е, че той продава работната си сила там, където счита, че му е изгодно. Непосредственият производител не се намира в никаква форма на **лична** зависимост от управляващата класа. Във всички страни с установен държавен капитализъм има свободно движение на работната сила. Нещо повече! Една от формите на икономическа борба на работническата класа, която добива масово разпространение, е текучеството.(69) То е характерна черта на капиталистическия начин на производство. В докапиталистическите общества няма текучество. Ако непосредственият производител напусне работното си място, неговото деяние се квалифицира като бягство. И съответно специално наети въоръжени хора се заемат с откриването, връщането му и обичайните наказания. Спрямо напусналия предприятие работник не се предприемат никакви санкции, тъй като той не се намира в никакви форми на лична зависимост от своя работодател.

Изследването на отношенията между субекта на собствеността и непосредствения производител би дало ядрото на една политикономия на държавния капитализъм. Такава все още не съществува. Претенциите на Восленски, че в 4 гл. на своята книга прави политикономия на „социализма“, са твърде далече от истината. Неубедителни са

⁶⁸ Фракцията на Троцки претърпява поражение в борбата си с фракцията на Сталин, защото тя многократно се опитва да наложи на болшевишката партия стратегия, свързана с широкото прилагане на извъникономически форми на експлоатация. Нещо, което в резултат на многобройните провали, болшинството от партийните функционери са считали за **гибелно** за властта на своята партия.

⁶⁹ По данни от изследване на фактическото текучество в България, проведено от КЕССИ и НИИ по труда през 1972 г., то обхваща 57,2% от работещите мъже в отрасъл промишленост, 24,2% в строителството и 18,6% в транспорта. Виж: Димитров, Д. „Текучество - работна сила - промишленост социологически аспекти“, Изд. „Наука и изкуство“, С, 1980 г., стр. 74.

и претенциите на Янош Корнай, че е създал политикономия на „социализма“ с книгата си „Социалистическата система Политическа икономия на комунизма“. (70) В нея той дава **описание** на икономиката при държавния капитализъм. Но не прави никакъв или почти никакъв, **анализ** на отношенията между номенклатурата като колективен капиталист и работническата класа при държавния капитализъм.

В следващите абзаци предлагам един подход, който ми се струва, че би бил плодотворен при изследване на отношенията между съвкупния капиталист и съвкупния работник при държавния капитализъм.

Първото, което трябва да отбележа, е, че отношенията между номенклатурата като колективен собственик на средствата за производство и работническата класа могат да бъдат разгледани в две основни посоки:

а) Като сблъсък на интересите относно делението на новосъздадената стойност на необходима и принадена стойност. Във всяко общество, в което непосредственият производител е отчужден от средствата за производство, започва борба между съвкупния капиталист и съвкупния работник относно деленето на новосъздадената стойност на необходима и принадена, независимо от това дали националният капитал е атомизиран или е централизиран. Тази борба има характер на общосоциологическа закономерност. В стремежа на съвкупния капиталист - номенклатурата на комунистическата партия, да увеличава дела на принадлежната стойност за сметка на необходимата стойност се проявява стремежът на капитала към самонарастване (71);

б) Като сблъсък на интересите за установяване на такива политически и правни отношения, които са в изгода на противоположните страни в изпълнението на различните им роли в общественото разпределение на труда.

Второто, което е съществено, е, че тези отношения могат да се разгледат на три нива - на макро-, мезо- и микроравнище на обществената система.

Корнай, Я. „Социалистическата система Политическа икономия на комунизма“, Изд. „Проф. Марин Дринов“, С, 1996 г.

Борбата за деленето на новосъздадения продукт на необходим и принадлежен е съществена характеристика и на **традиционните** общества, в които индивидуалният производител е притежател и на обективните, и на субективния фактор на производство. **Стиснатостта** на българския занаятчия, стремежът му да ограничава **личното си потребление** (необходимия продукт), така че да увеличава печалбата си (принадения продукт), са пословични и са великолепно описани от Захари Стоянов и от Иван Хаджийски.

1. На **макроравнище** това бяха противоречия между държавата и работната сила, взета в нейната цялост.(72)

2. На **мезоравнище** това бяха противоречия между централните държавни органи и отделното предприятие, отделния трудов колектив.

3. На **микроравнище** това бяха противоречията вътре в рамките на трудовия колектив, където стопанското ръководство се явяваше персонифициран собственик - представител на държавата в предприятието.

Ще разгледам първата страна на това противоречие.

На **макроравнището** на икономическата система номенклатурата защитаваше интересите си относно делението на новосъздадената стойност на необходима и принадлежна основно:

- чрез цените на стоките от II подразделение;
- чрез тарифните и щатни таблици.

Повишавайки цените на стоките за лично потребление и в същото време блокирайки тарифните и щатните таблици, държавната власт поддържаше такова равнище на стойността на работната сила в рамките на обществото като цяло, което беше в нейна изгода. Разбира се, има и редица други методи, чрез които тя поддържаше необходимото и равнище на стойността на работната сила - например чрез лихвите на заемите и влоговете на гражданите в ДСК, чрез вноските за коли, чрез митата на чуждите стоки и др.(73)

⁷² Може да ми се зададе въпрос, защо досега говорех за сблъсъка на интересите между номенклатурата и работническата класа, а сега говоря за противоречието между държавата и работническата класа? Нужно е уточнение, че за мен държавата при държавния капитализъм е **институция**, която изразява интересите на управляващата класа, на номенклатурата на комунистическата партия. На **повърхността** на социалния живот противоречията между номенклатурата и работническата класа се **проявяват** като противоречия между държавата и работническата класа. И за да изследвам **проявленията** на тези противоречия, разглеждам държавата като страна на противоречието. Но не бива да се забравя, че зад дейността на държавата като институция стои частният групов интерес на номенклатурата, а не общественият интерес.

⁷³ Условието, които определяше държавата за финансовите си взаимоотношения с българското гражданство, станаха обект на едно много язвително „мнение“, публикувано във в. „Стършел“ през 1987 г., а Петко Симеонов в дискусиата за човешкия фактор, организирана от сп. „Ново време“ същата година, говорейки за несправедливостта държавата да дава заеми с 6% лихва, а да взема парите на хората срещу 1%, зададе въпроса: „Как се нарича тази държава, която се е превърнала в лихвар за своите граждани?“ (Виж: Милушев, Н. „Срещу един гол номер“, в. „Стършел“, 31 юли 1987 г.; Симеонов, П. „Социалната активност на личността“, сп. „Ново време“, № 6, 1987 г., с. 87) В момента подобни критики се срещат под път и над път. Но аз цитирам тези, които първи в тежко време имаха смелостта да хвърлят камък в градината на управляващите.

Работническата класа у нас не използваше традиционните форми за защита на своите интереси относно деленето на новосъздадената стойност на необходима и принадена стойност. Стачките у нас бяха изолирано и случайно явление и не водеха практически до повишаване стойността на работната сила. Основното средство, чрез което работническата класа защитаваше интересите си, беше кражбата на работно време. Чрез кражбата на работно време тя не повишаваше стойността на работната си сила, но намаляваше нейното изразходване, което имаше за резултат понижаване на нормата на принадена стойност (степената на експлоатация). Така се възстановяваше в известна степен балансът между необходимото и принадлежното работно време.

На **мезоравнището** на икономическата система противоречията между номенклатурата и работническата класа се проявяваха в две направления:

а) Като противоречия, изразяващи се във **фискалните** отношения между централните държавни органи и основния трудов колектив;

б) Като противоречия между централните държавни органи и трудовия колектив в етапите на **планиране, нормиране и оценка** на труда.

фискалните отношения между централните органи и предприятието бяха твърде динамични по формата си, но тяхната същност беше една - централните органи **едностранно** определяха условията на финансовите си отношения с предприятието. Дори при така наречената „стопанска сметка“ централните органи определяха размера на вноските от печалбата в бюджета, данъка върху печалбата, данъка върху общия доход и прочие. Основното противоречие между тях и предприятието беше: Каква част от печалбата да остане на разположение на предприятието? На предприятията не се оставяше почти нищо от печалбата.

Противоречията между централните органи като изразител на интересите на съвкупния капиталист и работническата класа на мезоравнището на икономическата система се проявяваха и в процеса на планиране, нормиране и оценка на труда. Висшите държавни органи за планиране се стремяха да спускат така наречените **напрегнати**, но „реални“ планове, които те искаха да бъдат изпълнявани, макар и с максимални усилия, от трудовите колективи. Те, трудовите колективи, от своя страна се стремяха към по-ниски планове, които сравнително по-лесно могат да бъдат преизпълнявани. В случая в „пазаренето“ с централните органи, стопанското ръковод-

ство на предприятието се проявяваше като изразител на интересите на целия трудов колектив. Трудовият колектив се издвигаше като едно цяло, тъй като в случая частните интереси на стопанското ръководство и работническата маса съвпадаха. Пропорциите, в които се делеше новосъздадената стойност, зависеха във всеки конкретен случай от това, коя от двете страни успяваше да „надделее“ при пазаренето.⁽⁷⁴⁾

При нормирането на труда беше същото. Трудовите колективи се стремяха към установяване на по-ниски, а държавните органи - към установяването на по-високи норми. В първия случай се стигаше до по-изгодно за трудовите колективи, а във втория случай - за номенклатурата, делене на новосъздадената стойност на необходима и принадена. За разценката на труда е съвсем очевидно, че най-директно се отразяваше на деленето на новосъздадената стойност.

На микроравнище противоречията бяха вътре в трудовия колектив. Докато на мезоравнище трудовият колектив се проявяваше като страна на противоречието, като единен социален субект, то на микроравнище той се проявяваше във вътрешната си раздвоеност. Едната страна на противоречието беше стопанското ръководство на предприятието. Другата страна беше работническата маса. За деленето на новосъздадената стойност противоречията между тях се проявяваха в етапите на планирането, нормирането и оценката на труда. Стопанското ръководство на микроравнище се проявяваше в това противоречие точно в обратната роля на тази, която играеше на мезоравнище. В отношенията с централните органи, доколкото то, от една страна, изразява интересите на целия трудов колектив, а, от друга - своя частен интерес, се стремеше към по-ниски планове и норми и по-високи оценки. Обратно, в отношенията си с работническата маса на предприятието стопанското ръководство изискваше изпълнението на все по-високите планове и норми и се стремеше да ограничава исканията на работниците към по-висока оценка на техния труд. Причината за това е в двойствеността на неговото положение. От една страна, стопанското ръководство е представител на държавата в предприятието, то е, така да се каже,

⁷⁴ На мезо- и микроравнище е може би по-точно да се говори не за деленето на новосъздадената стойност на необходима и принадена стойност, а за колебанията на реалната работна заплата като превърната форма на стойността на работната сила. Факт е, че тези колебания само в крайна сметка се отразяват на стойността на работната сила.

персонифициран собственик. От друга страна, именно стопанското ръководство осигурява непосредствено условията за съединяването в производствения процес на средствата за производство и живия труд. Така че то трябваше да разчита на лоялността на работническата маса и в по-голяма или по-малка степен да изразява и нейните интереси.

Трябва да се отбележи, че противоречията между стопанското ръководство и работническата маса, проявяващи се в планирането, нормирането и оценката на труда, имаха **неформален** характер. Това бяха **задкулисни** противоречия. Работническата маса оказваше натиск върху стопанското ръководство чрез **неформалните си личностни отношения с него**.

Противоречията на микроравнище се проявяваха и в други насоки. Например стопанското ръководство се стремеше да удължава принадлежното работно време, като под различни предлози увеличаваше работното време и обявяваше някои почивни дни за работни. Работниците възстановяваха баланса между принадлежния и необходимия продукт, като влошаваха качеството на продукцията и крадяха от държавното имущество. Както и при кражбата на работно време, очевидно е, че тези форми на икономически отношения далеч не водеха до реализирането на оптимален вариант на обществено развитие.

Втората страна на противоречията между номенклатурата като собственик на средствата за производство и работническата класа като непосредствен производител се изразяваше в **използването на политиката и правото за защита на класовите интереси на партийно-държавния апарат**. Политическите органи се използваха за пресичане на всякакви опити за създаване на синдикални организации на работническата класа, чрез които тя би могла да се бори за повишаване стойността на работната си сила. А и правото се използваше по твърде странен начин - например правото на жителство. В големите градове само определени предприятия с тежки и вредни условия на труд имаха право да осигуряват жителство на мигриралите от провинцията свои работници. Жителството се използваше като **извъникономическа** форма за принуда на наемния работник да участва в такива производства, за които номенклатурата на комунистическата партия не си правеше труд чрез въвеждане на модерна техника да създаде нормални условия за работа.

Врѣх на наглостта на партийно-държавния апарат, както по-

рано отбелязах, беше издаването през 1989 г. на специално постановление, с което се забраняваше на жителите на Русе да напускат града и да се заселват на други места. Русе години наред се намираще в трагична екологична обстановка. Вместо да реши този проблем, в най-напрегнатия момент номенклатурата реши да задържи необходимата работна сила, използвайки юридическата принуда.

Дотук, разглеждайки отношенията между непосредствения производител и собственика на средствата за производство, се спрях по-подробно на социалната роля на единия участник в тези отношения - непосредствения производител. Показах, че той играе ролята на наемен работник. Характерът на отношенията между двата социални субекта - експлоатацията на наемен труд, имплицитно съдържа в себе си основната социална характеристика на втория социален субект - а именно, че собственикът на средствата за производство играе ролята на съвкупен капиталист, на предприемач. Тази роля обаче трябва да бъде разгледана в отделен параграф.

4.7. Присвояване и предприемаческа дейност

Във всички общества социалното поведение на управляващата класа се определя от две нейни основни характеристики:

- 1) От това, че тя е социалният субект, който присвоява принадлежния продукт;
- 2) От това, че тя изпълнява съществени за социума управленски и защитни функции.

В обществата, в които доминира капиталистическият начин на производство, управляващата класа също присвоява принадлежния продукт и изпълнява управленски и защитни функции. Но в сравнение с докапиталистическите общества тук се появяват редица специфики. Две от тях са особено важни:

1. Ядрото на управляващата класа - класата на съвкупния капиталист, присвоява принадлежния продукт под формата на **печалба** от авансирания капитал, а не под формата на **рента**, както е при докапиталистическите общества. Доходите на това ядро се формират от печалбата и затова стремежът към **печалба** става водещ мотив на съвкупния капиталист.

2. Не печалбата обаче сама по себе си, а печалбата като резултат на **рационално организирано производство** е характерна за съвкупния капиталист, след като приключи периодът на първоначал-

ното натрупване на капитала.(75) В управляващата класа се появява нов социален актьор, който започва да играе непозната дотогава роля - **предприемачът**. Централна фигура в управляващата класа става фигурата на организатора на производствения процес в промишленото предприятие. Организацията на производствения процес в промишленото предприятие е нова трудова дейност, нова форма на обществено разделение на труда. В производствения процес капиталистът, предприемачът поема отговорността за разширеното възпроизводство на обективния фактор на производството - средствата за производство. Отговорността за възпроизводството на субективния фактор на производството - работната сила, се носи от работническата класа. Относителната тежест на този нов вид труд - предприемачеството, в рамките на управленския труд все повече нараства.

Появилият се на социалната сцена нов социален актьор - предприемачът, с всички сили се стреми към печалба. Стремещт към печалба не е плод на „лошия характер“ на капиталиста. В средствата за производство е овеществена обществената производителна сила на труда. С цел да осигури максимално благоприятни условия за развитието на обществената производителна сила на труда, с цел да гарантира максимално успешно изпълнение на основната си роля в общественото разделение на труда - разширеното възпроизводство на средствата за производство, съвкупният капиталист се стреми към максимална печалба. **Печалбата** осигурява финансовия ресурс за **разширено** възпроизводство на средствата за производство. Когато се говори за капиталиста като за хищник, не бива да се забравя, че в неговата хищническа, експлоататорска природа се проявява стремещт на капитала към самонарастване.

Когато се обърнем към държавния капитализъм, ще видим, че двете основни характеристики на фигурата на предприемача - стремещт към **печалба** и постигането на печалба чрез **рационална** организация на производствения процес, са същностно присъщи на новата управляваща класа - номенклатурата на комунистическата партия.

Разгледаните в последната част на книгата автори се опитват да „докажат“ принципната разлика на държавния от традиционния

⁷⁵ Макс Вебер отбелязва, че „Сам по себе си стремещт към печалба, към печалба на пари и към възможно максимална печалба на пари няма нищо общо с капитализма... По-скоро капитализмът може да бъде идентичен с обуздаването - най-малкото с рационалното регулиране - на това ирационално влечение. При всички случаи обаче го идентифицират със стремеща към печалба на едно постоянно действащо, рационално капиталистическо предприятие, към вечно подновяващата се печалба - към „рентабилност“. Виж: Вебер, М. „Протестантската етика и ду-

капитализъм. Опитват се да докажат, че обществата с централизиран национален капитал не са капиталистически. Те често изтъкват аргумента, че мотивацията на управляващата класа в тези общества не е стремежът към печалба, а стремежът към агресия и господство, че мотивите в нейната дейност са **политически**, а не **икономически**.

В това няма нищо вярно!

По принцип управляващата класа на всеки социален организъм се стреми към **агресия и господство**. Проблемът идва от тук нататък, финансовите средства за своето могъщество и евентуална агресия управляващата класа в докапиталистическите общества си осигурява основно от **рентата**, а в капиталистическите - от **печалбата**. Безспорно е, че при държавния капитализъм икономическото могъщество на управляващата класа е резултат на нейната изключително активна **предприемаческа** дейност. Доходите си номенклатурата на комунистическата партия получава от печалбите от производствената си дейност по първо и второ направление на производството. А също и от услугите. Печалбите на номенклатурата и осигуряват възможност да увеличава военното си могъщество. Освен това и осигуряват възможност да реализира основната си функция в общественото разделение на труда - разширеното възпроизводство на средствата за производство. В предприемаческата дейност на номенклатурата на комунистическата партия в продължение на десетилетия основен стремеж, формулиран като решения на висшите партийни форуми, е преимущественото развитие на първо подразделение на производството - производството на средства за производство. Дори когато през седемдесетте и осемдесетте години се отчиташе изоставането на второ подразделение на производството - производство на предмети за потребление, и се вземаха решения за наваксване на изоставането, отново се оказваше, че темповете на растеж на първо подразделение са **по-високи** от темповете на растеж на второ подразделение. Преимущественото развитие на първо подразделение на производството е още един индикатор за същността на класовите отношения при държавния капитализъм. То е още едно доказателство, че номенклатурата на комунистическата партия е съвкупен капиталист и нищо друго. В него намира израз класовият рефлекс на номенклатурата - да реализира основната си социална функция - разширеното възпроизводство на средствата за производство. И именно поради това тя се стреми към печалба.

Номенклатурата на комунистическите партии винаги се стре-

ми към печалба. (76) Дори не просто към печалба, а и към **свръхпечалба**. Но „срамежливо“ крие това свое съкровено желание.

За откритото поставяне на въпроса за печалбата като движещ мотив на предприемаческата дейност на болшевишката номенклатура огромна роля изиграват авторитетът и прагматичността на Сталин. Още през 1941 г. при обсъждане на макета на първия учебник по политическа икономия на „социализма“ той изказва редица мисли, които за догматичното съзнание звучат като кошунство - например, че и при „социализма“ съществува диференциалната рента от земята. По късно - през февруари 1952 г., на среща с група икономисти във връзка с неговите „Забележки по икономическите въпроси, свързани с ноемврийската дискусия 1951 г.“ (проведена за обсъждане на готовия учебник по политикономия на „социализма“), на въпроса, как да се разбира категорията печалба при „социализма“, Сталин отговаря: „На нас ни е нужна известна печалба. Без печалба ние не можем да образуваме резерви, натрупвания, да обезпечим задачите на отбраната, да задоволим обществените нужди.“(77) След това изказване на Сталин стремежът към печалба се **легитимира** и всяко предприятие освен другите показатели изпълнява и план за печалбата.

Висшето ръководство на БКП също обръща изключително внимание на въпроса за печалбата в производствената сфера и в сферата на услугите. „Печалба, печалба и пак печалба!“ - възкликва Т. Живков в доклада си пред Националното съвещание на партийния, държавния, стопанския и обществения актив, 24 октомври 1981 г.(78)

Но не просто стремежът към печалба, а получаване на печалба в резултат на **рационално организирано производство**, е характерно за държавния капитализъм. И с тази си характеристика държавният капитализъм напълно отговаря на специфичния за капиталис-

⁷⁶ В учебника „История на КПСС“ се отбелязва, че необходимите средства за индустриализация са се осигурявали от печалбата. „Държавните фабрики и заводи, транспортът, банковата система, външната и вътрешната държавна търговия даваха печалба (подч. от мен), която отиваше за развитието на социалистическата промишленост.“. Виж: „История на Комунистическата партия на Съветския съюз“, Изд. „Партиздат“, С, 1978 г., стр. 501.

⁷⁷ Цит. по Дмитрий Валовой, „Економика в човешкото измерение“, Изд. „Политиздат“, 1988 г., стр. 59.

⁷⁸ Веднага след този лозунг Т. Живков прави уговорка: „Някой ще каже: към същото се стремят и капиталистите. Това е девизът на корпорациите, на икономическите организации в капиталистическите страни. Да, и те се стремят към същото. Но тук има една „малка“ разлика. В разговор с един западен политически деец, когато засегнахме въпроса за печалбата, аз му казах: да, и вие, и ние искаме да постигнем по-голяма печалба. Но у вас лъвският пай отива в корпорациите, иззем-

тическият начин на производство метод за получаване на печалба. Печалбата е резултат на **предприемаческата дейност** на съвкупния капиталист - номенклатурата на комунистическата партия. При държавния капитализъм основната социална функция на номенклатурата на комунистическата партия е да бъде организатор на производствения процес. Всички функционери на комунистическата партия - от всички нива, имат много ясно **самосъзнание** за социалната си роля като организатори на производствения процес.

Само няколко месеца след Октомврийската революция - през март 1918 г, след като вече са заграбили значителна част от националното богатство и е сключен Бресткият мирен договор, Ленин формулира историческата задача пред болшевишкия елит - изграждането на могъща Русия. Пътят към създаване на могъща Русия той вижда в това те - болшевиките, да работят „...безспирно за създаване на дисциплина и самодисциплина, за укрепване навсякъде на организираност, ред, деловитост, хармонично сътрудничество на общонародните сили, всеобща отчетност и контрол над производството и разпределението на продуктите..."(79)

Само в една фраза е казано всичко за дейността, за социалните функции на болшевиките - създаване на ефективна организация на производството чрез всеобща отчетност и контрол; организираност, ред и деловитост при предприемаческата им дейност; насаждане на дисциплина сред работниците и самодисциплина у колективния предприемач.

В учебника „История на комунистическата партия на Съветския съюз" е записано, че в този период пред комунистическата партия възниква нова задача - да организира управлението на страната, възстановяването и реорганизацията на стопанския живот. (80) И това е вярно!

ва се от монополистите, от буржоазията. А у нас печалбата отива за разширяване на производството, за увеличаване на обществените сродове, за повишаване на реалната работна заплата и така нататък. Ето, в това, казвам, е „малката" разлика." (Виж: Живков, Т. „Икономическата политика на Българската комунистическа партия", Изд. „Партиздат", С, 1982 г., стр. 559.) Ироничната забележка за „малката" разлика, колкото и да е артистична, просто не е вярна. Разлика няма! Тезата за разликата има чисто идеологически характер. Вярна е констатацията, която се прави както от западните бизнесмени, така и от комунистическата върхушка, че и при едните, и при другите най-важният движещ мотив на стопанската им дейност е „Печалба, печалба и пак печалба!"

⁷⁹ Ленин, В. И. „Главната задача на нашите дни", Избр.пр., т. 7, стр. 334. Изд. на БКП, С, 1949 г.

⁸⁰ Виж: „История на Комунистическата партия на Съветския съюз", Изд. „Партиздат", С, 1978 г., стр. 339.

Но стои въпросът: В какво си социално качество болшевишкият елит започва да възстановява икономиката и да реорганизира стопанския живот? Според комунистическата идеология - в качеството си на борец за всеобщо щастие и благоденствие, в качеството си на строител на посткапитализма, на светлото „комунистическо“ бъдеще. Историята доказва най-категорично, че това не е вярно.

Не е вярно обаче и другото тълкуване - че болшевишкият елит управлява страната в качеството си на привилегировано съсловие. Тоест, че това е елит, който използва докапиталистически форми на експлоатация на трудещите се маси. Това е тълкуването на либерализма и на теориите за „предадената революция“.

В началото на предприемаческата си дейност болшевишкият елит безспорно се опитва да прилага доикономически форми на експлоатация. Но безбройните бунтове на селяните, гражданската война, която избухва, принуждават болшевиките да преминат към новата икономическа политика - „НЕП“. С нея се слага началото на избистряне и утвърждаване на тяхната идеология и групова психика на предприемач, който получава печалба не в резултат на грабеж, а на регулярно организиран производствен процес. Процесът на съзряване на социалногрупово съзнание на колективния предприемач, на създаване на нагласите, навиците и уменията му на организатор на производствения процес е бавен и постепен процес. Този процес има много страни.

Една например е силно позитивната роля, която изиграва ясното и точно формулиране от Ленин на целите и задачите, които стоят пред болшевишкия елит в качеството му на колективен предприемач, още през април 1918 г. По поръчение на ЦК на болшевишката партия Ленин пише тезиси (по-късно издадени в брошура) „Предстоящите задачи на съветската власт“. В края на април тезисите са одобрени от ВЦИК и от ЦК на партията. В учебника „История на Комунистическата партия на Съветския съюз“ е отбелязано, че тази работа на Ленин има историческо значение за ориентирване на партията към решаване на организационните задачи на „социалистическата“ революция и за реорганизиране на икономическия строй на страната.(81)

Като изключим невярното самосъзнание на болшевиките, че те правят „социалистическа“, антибуржоазна революция, останало-

⁸¹ „История на Комунистическата партия на Съветския съюз“, Изд. „Партиздат“, С, 1978 г., стр. 345.

то е вярно. Действително тази работа на Ленин категорично насочва вниманието на болшевишкия елит към неговите **организационни производствени задачи в качеството му на съвкупен капиталист**. Изучавана впоследствие от много поколения партийни функционери, с акцентите, които слага на повишаването на производителността на труда, на отчетността и контрола, на дисциплината, на въвеждането на най-модерната организация на труда (тейлъризма), на издигане от народните маси на „маса организаторски таланти“ и т. н., тя изиграва голяма роля за създаване на нагласа сред болшевишкия елит към предприемачество и изграждане на качества, необходими за тази дейност.⁽⁸²⁾

От тогава до разпадането на системата на държавния капитализъм в края на осемдесетте години на всички висши партийни форуми на управляващите комунистически партии - например техните конгреси или пленумите на централните им комитети, главният въпрос на обсъжданията и решенията е за **стопанските задачи** на партийната номенклатура, за проблемите на нейната **предприемаческа дейност**.⁽⁸³⁾

Ще дам само един пример.

Какъв е основният въпрос, с който се занимава проведеният през 1956 г. XX конгрес на КПСС? Може би вътрешнопартийните проблеми, защото това е първият конгрес след „разобличаването“ на „култа към личността“? Съвсем не!

Конгресът се занимава с проблемите на **предприемаческата дейност** на болшевишката номенклатура. Той приема „Директиви на XX конгрес на КПСС по шестия петгодишен план за развитието на народното стопанство на СССР през 1956 - 1960 г.“ В тези директиви се разглеждат следните проблеми: 1) За промишлеността; 2) За механизирани и автоматизирани на производствените процеси; 3) За специализацията и кооперирането в промишлеността; 4) За селското стопанство; 5) За транспорта и съобщенията; 6) За капи-

⁸² Освен позитивно, работата на Ленин има и негативно значение за по-нататъшната дейност на болшевиките. В нея ярко е изразен класовият инстинкт на новия собственик на националния капитал, на новия крупен хищник към безогледна, безскрупулна експлоатация на народните маси, свързана с масово прилагане на извъникономическа принуда. В нея многократно се говори за необходимостта от въвеждане на трудова повинност. (Виж: Ленин, В. И. „Предстоящите задачи на съветската власт“, Избр. пр., т. 7, стр. 348, 349, 367 и др.) Стремелът към използване на доикономически форми на експлоатация изиграва немаловажна роля за избухването на гражданската война.

⁸³ Виж: „XX конгрес на КПСС - доклади, речи, резолюции, директиви, постановления“, Изд. на БКП, С, 1956 г., стр. 32-118.

талното строителство и строителната индустрия; 7) За повишаване на производителността на труда; 8) За издигане на материалното и културното жизнено равнище на народа; 9) За развитието на стопанството в съюзните републики и разпределението на производителните сили.

Обръщам внимание, че тези проблеми са проблеми на **предприемачеството!** (Механизирането и автоматизирането на производствените процеси, специализирането и кооперирането в промишлеността и пр.) Обръщам внимание, че това са **директиви!** Това не са стратегии за държавно регулиране на икономическите процеси - проблеми, с които се занимава всяка управляваща партия при класическия капитализъм. Директивите са план за действие! Те са план за **предприемаческа** дейност!

До какви подробности само се стига в този план! Да вземем например 4-ти раздел - **за селското стопанство**. В него са разглеждани следните теми: 1) Зърненото стопанство - основа на селскостопанското производство; 2) Задачите за по-нататъшен подем на животновъдството; 3) Механизация на селското стопанство; 4) За развитие на совхозното производство; 5) Семепроизводството - важно звено в подема на селското стопанство; 6) За строителството в колхозите; 7) Да повишим равнището на ръководство в селското стопанство. (84)

Подобни теми могат да се открият в **бизнесплана** на голям концерн за селскостопанско производство, а не в **програмата** за икономическата политика на класическа буржоазна партия.

Друг съществен момент в съзряването на колективния предприемач, в превръщането на завзелата властта комунистическа партия в организатор на производствения процес е създаването на служебна йерархичност. Предприемаческата дейност се реализира от сложно структуриран, съставен от различни нива, прослойки, фракции и т. н. социален субект. Тези различни звена на колективния предприемач имат различни интереси. А и изразяват различни групови и класови интереси. Непосредствено след Октомврийската революция предприемаческата дейност на новия колективен собственик на средствата за производство е била силно затруднена от това, че завоювалият властта болшевишки елит дълго време се е съпреживявал като борец за „социална справедливост“, а не като колективен собственик на националния капитал. Това води до остри

⁸⁴ Пак там, стр. 65-89

фракционни борби за властта и силно затруднява процеса на първоначалното натрупване на капитала. Преодоляването на тази пречка става чрез упражнения от сталинската фракция терор спрямо другите фракции; а също и чрез възникването на система от политически, идеологически, етически, естетически отношения, известна с термина „култ към личността“. Чрез тази система става регулирането и синхронизирането на интересите на различните фракции, прослойки и т. н. на колективния собственик на националния капитал в съответствие с неговата нова социална роля. В началото по-голяма роля в изграждането на йерархичността на колективния предприемач играе насилието. По късно, без да изчезва, насилието отстъпва на заден план, като по-голяма роля играят идеологическите, етическите и т. н. фактори. (85)

Усвояването на новата социална роля от болшевишкия елит - на организатор на производствения процес, на предприемач започва още през пролетта на 1918 г. Но поради гражданската война и интервенцията тази социална роля отстъпва на заден план заради приоритета на съдбоносните за запазване на властта военни задачи. След победата в гражданската война и отблъскването на интервенцията болшевишкият елит пристъпва към мащабна предприемаческа дейност. (86)

Официалната комунистическа идеология има претенция, че тъй като „социализмът“ е нов, по-висш и по-прогресивен от капитализма обществен строй, то той осигурява по-бърз растеж на производителните сили. В тази теза има нещо невярно и нещо вярно. Невярно е твърдението, че държавният капитализъм е обществен строй, принципно различен, по-висш и по-прогресивен от традиционния капитализъм. Но е вярно, че възникналият обществен строй е действително нов! Утвърждава се действително нов начин на производство - капиталистическият начин на производство. И тъй като това е нов начин на производство, то той е по-прогресивен от предишния начин на производство и води до бърз растеж на производителните сили. (87)

Използвайки преизчислени данни за икономическия растеж

⁸⁵ Виж: Прил. № 6

⁸⁶ Относно ефективността на предприемаческата дейност при държавния капитализъм виж: Прил. № 7

⁸⁷ Корнай, Я. „Социалистическата система Политическа икономия на комунизма“, Изд. „Проф. Марин Дринов“, 0, 1996 г., стр. 195. Някои от таблиците публикувани от Я.Корнай може да се видят в прил. № 7

на страни с държавен капитализъм и правейки сравнение с растежа в други капиталистически страни, Я. Корнай прави извод, че при държавния капитализъм страните показват висок темп на растеж, особено през първите десетилетия, по-висок от множество други капиталистически страни. Държавният капитализъм извежда много страни от сериозна изостаналост поне до средно ниво на развитие. **В** същото време резултатите от растежа, въпреки че са съществени, не са **изключителни**. Много страни тръгнали по традиционния капиталистически път показват по-високи резултати. (88)

Тази оценка според мен е напълно вярна. За сметка на по-високата степен на експлоатация и силната мотивация на комунистическата номенклатура в качеството и на предприемач в първите десетилетия държавният капитализъм има значими успехи. Осъществява се бърз растеж на производителните сили. Но той не е **качествено** по-висок от този на слаборазвитите страни, тръгнали по пътя на класическия капитализъм. Защото икономическата основа и на двата модела на развитие е една и съща - това е **капиталистическият начин на производство**.

⁸⁸ Пак там

5 глава

Произход на държавния капитализъм - икономически и политически фактори

След 10 ноември 1989 г. когато започна социалната промяна в България една от основните идеологеми, която лансира бързо сформиралата се опозиция беше за **доктриналния** произход на „социалистическите“ общества. Те - „социалистическите“ общества не са възникнали по „естествен“ път, а са резултат на трагичен и неуспешен социален „експеримент“. Те са реализирана утопия, реализирана погрешна доктрина - доктрината на марксизма.

Идеологемата за „доктриналния“ произход на „социалистическите“ общества много бързо се наложи в масовото съзнание и от края на 1989 г. досега е доминираща идеологемата. Причините за „успеха“ на тази идеологемата са следните:

- Тя отговаря на едно от най-съществените условия за идеологията на която и да е нова управляваща класа - представянето на предишното общество като резултат на „грешки“, на незнание, на „греховност“ на предишната управляваща класа. И съответно новото общество - като резултат на „просветление“, на постигане на истината, на „откровение“ на новият социален субект, извършващ социалната промяна.

- В период на социални трусове в масовото съзнание се активира архетипът на „изкупителната жертва“. За всекидневното мислене пулсациите на социалния живот, периодичните катаклизми, свързани със значими изменения на социалната тъкан и „правилата на играта“, по принцип не са нещо **естествено и закономерно**, а са резултат на нечия „вина“. Така че идеологемата за „лошия избор“, за „неправилния път“, по който комунистите са тласнали страната преди 45 години, намери добра почва в масовото съзнание, тъй като посочи „виновните“ за сегашните беди - лошите, глупави комунисти, реализирали в България една погрешна доктрина.

- Тази идеологемата отдавна съществуваше в достатъчно подробно разработен вид в западната литература, така че на новият политически елит не се наложи да влага интелектуални усилия за създаване на нещо принципно ново. Той взе наготово идеологемата за доктриналния произход на „социализма“ и задачата му беше в адаптирането и към българските условия.

- Тази идеологема имаше добра почва не само в масовото съзнание, но и в съзнанието на **интелигенцията**. Поради спецификата на своя труд интелигенцията има склонност към **идеалистическо** обяснение на социалните процеси. В България тази склонност се подсилваше и от обстоятелството, че в продължение на десетилетия официалната „марксистка“ идеология, колкото и да е странно, по същество беше **идеалистическа**. Основна нейна теза беше, че „социализмът“ е общество, което възниква в резултат на реализирането на научната теория на марксизма, че то се „изгражда“ „съзнателно“, че това общество се строи по план и пр. Така че за новият политически елит, повечето от кадрите на който бяха възпитани в духът на този официален идеализъм, беше много лесно да прегърнат новият вариант на идеологемата за доктриналния произход на „социализма“, тъй като при него само се сменяше оценъчния знак - „социализмът“ вече не е „доброто“, а е „лошото“ общество.

Идеологемата за доктриналния произход на „социализма“ е доминираща не само в бившите „социалистически“ страни, но и в развитите западни страни. Преди няколко десетилетия беше предприет опит, чрез теориите за модернизацията да се признае някакъв елемент на „естественост“ във възникване на „социализма“, но този опит беше неуспешен. Теориите за модернизацията останаха вътрешно противоречиви и научно непоследователни.

Всъщност не може да е и другояче, тъй като все още в обществените науки както в развитите страни, така и в „източните демокрации“ продължава доминацията на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Тази парадигма неизбежно води до хипертрофиране на ролята на идеологическия фактор за възникването и утвърждаването на държавния капитализъм; води до разбирането, че произходът на държавния капитализъм е **доктринален**, а не **естествен**. Някои автори - например Бердяев, Джилас и др., стигат най-много до признаване на обективната обусловеност на революцията, но не и до естествения, органичен произход на установения в резултат от тези революции обществен строй. В рамките на така наречените „модернизационни теории“ уклончиво се признава цивилизаторската роля на държавния капитализъм. Но като цяло той се разглежда като „лош“ вариант на модернизация, като отклонение от магистралния път на общочовешкото развитие.

Знае се, че естествено, органично, закономерно, е това, което е **общо и типично**. А **значителна** част от слаборазвитите страни реализират прехода от патриархално общество към капитализъм, централизирайки националния капитал и установявайки еднопартийна

политическа система. В средата и втората половина на ХХ век държавният капитализъм обхваща 34,4% от населението на земята и 30,7% от територията. Янош Корнай изброява следните страни, в които на власт са или са били комунистически партии: *СССР, Монголия, * Албания, * Югославия, България, Чехословакия, Унгария, Полша, Румъния, Северна Корея, * Китай, Източна Германия, *Виетнам, *Куба, *Конго, *Сомалия, *Южен Йемен, *Бенин, *Етиопия, Ангола, Кампучия, Лаос, *Мозамбик, Афганистан, *Никарагуа, *Зимбабве.⁽¹⁾ От тези 26 страни според него в означените със звездичка - СССР, Албания, Китай и пр. - общо 14 на брой, комунистическите партии идват на власт преди всичко под влияние на **вътрешни** фактори. За останалите, в които включва и България, определящо е влиянието на **външните** фактори.

Тук трябва да се добави, че външните фактори в едни случаи изиграват позитивна роля за утвърждаване властта на комунистическите партии и съответно за установяването на държавен капитализъм. Но в други случаи, обратно, изиграват отрицателна роля. Например в Испания по времето на гражданската война определяща роля за поражението на левите сили изиграва военната интервенция на Италия и Германия. В Гърция за поражението на комунистическата партия след Втората световна война изключително важна роля изиграва икономическата помощ на западните страни. Това е резултат от предварителните договорености на СССР, Англия и САЩ. За някои от страните, в които ролята на външните фактори е решаваща, вътрешните условия също са твърде благоприятни - например в България. А в други, обратно, не са благоприятни - например Унгария.

Победата на комунистическите партии и утвърждаването на държавен капитализъм в редица страни са резултат от сложно преплитане на множество фактори. В страните, в които установяването на държавен капитализъм е резултат на автохронно развитие - СССР, Китай, Албания, Югославия и т. н., основните фактори са преди всичко икономически, политически, идеологически и социално-психически. Само конкретният анализ може да покаже каква е относителната тежест на всеки един от тези основни фактори. Идеологическият фактор е безспорно важен, но далеч не единствен и определящ.

В настоящата глава не изследвам факторите, довели до **победата** на комунистическите партии, до ставането на революциите.

¹ Виж: Корнай, Я. „Социалистическата система Политическа икономия на комунизма“, Изд. „Проф. Марин Дринов“, С, 1996 г, стр. 28, 29.

Ако използвам терминологията на Ленин, не изследвам **революционната ситуация**. Тези проблеми са добре изяснени в научната литература. (2) Дори и отрицателно настроените към държавния капитализъм автори - например Бердяев, не отричат, а напротив, **подчертават** обективната обусловеност на победата на болшевиките в периода на двувластие и впоследствие в гражданската война.

Аз се занимавам с друг въпрос. Какви са **специфичните** икономически и политически условия през XX век, които създават **повишока вероятност** преходът от традиционно към капиталистическо общество в повечето слаборазвити страни да се реализира чрез **държавен капитализъм**?

5.1. Икономически фактори за възникване и утвърждаване на държавния капитализъм

Две са най-важните **специфични** икономически обстоятелства за страните, които през XX век реализират прехода от традиционно към капиталистическо общество.

Първото е, че те са слаборазвити страни, които са въввлечени в международното разделение на труда с развитите капиталистически страни. (3)

Второто е, че в средата на XX век СССР, а впоследствие и Съюзът за икономическа взаимопомощ стават сериозен, **алтернативен**

² В най-новата литература този въпрос отлично е разработен в книгата на Ст. Михайлов. Виж: Михайлов, Ст. „Сталинският тоталитаризъм“, Изд. „М8М“, С, 2000 г.

³ Янош Корнай отбелязва, че за страните, в които властта се завзема от комунистически партии, е характерно следното: 1. Те са бедни и икономически неразвити. 2. Делът на промишлеността е нисък. Те са предимно аграрни страни, в които селяните и безимотните селскостопански работници са масата от населението. 3. Модерната промишленост, състояща се от големи предприятия със съвременна техника и организация, заема относително малка част от икономиката. 4. Социалните отношения и форми на собственост съдържат много предкапиталистически черти. 5. Има ярко неравенство в разпределението на дохода, който е много по-неравномерно разпределен, отколкото в развитите страни. Огромното неравенство между бедни и богати е революционизиращ фактор. 6. Няма здрава парламентарна демокрация. Политическите системи в повечето от тях бяха потиснически, а някои бяха брутални диктатури. 7. Повечето са частично или напълно зависими от други страни - колонии, полуколонии, под военна окупация или икономически зависими. 8. Преди революцията са в особено състояние - война срещу външен враг, гражданска война, партизанска война, непрекъснати бунтове.

Първите четири от посочените особености са в сферата на **икономиката**, а следващите четири са в сферата на **политиката**. Ако разгледаме по-внимателно изброените от Корнай четири икономически особености, ще видим, че можем да ги сведем до първата. **Тези страни са слаборазвити и относително изостанали**. Те са от втория и третия ешелон на капиталистическия начин на производство. Цит. пр., стр. 44.

източник на евтини кредити и друга икономическа помощ за слабо-развитите страни.

Тези две специфични обстоятелства, съчетани с местни национални икономически особености, а също и, както вече отбелязах, със сложното преплитане на политически, социално-психически и идеологически фактори водят до това, че част от страните от втория и третия ешелон на капитализма през ХХ век реализират прехода към капиталистическия начин на производство чрез пълна централизация на националния капитал. Тоест, чрез установяване на **държавен капитализъм**.

За да разкрия по-подробно икономическите фактори, които създават алтернативен вариант (държавен капитализъм) за прехода към капиталистическия начин на производство, ще разделя условно страните от втория и третия ешелон на капитализма на два типа: а) страни, които са политически независими, в които преходът към капиталистическия начин на производство се реализира в условията на сравнително дълготраен свободен политически живот. Това са страните, в които първата фаза на трансформация на традиционното общество в капиталистическо вече е родила нацията, създала е национална интелигенция и елементи на цивилизованост - например Русия, България, Югославия, Китай и др.; б) страни, които непосредствено преди установяването на държавен капитализъм са били политически зависими, били са колонии. В сравнение с първата група страни те са по-слаборазвити, формирането на нацията е в съвсем ранна фаза и в много от тях има остри междуетнически противоречия, по-голяма част от населението е с патриархално съзнание.

А. Икономически фактори за установяване на държавен капитализъм в политически независимите страни

Най-напред ще разгледам **вътрешните** фактори.

За тези страни е характерно, че те **не се намират в пряка** икономическа зависимост от развитите капиталистически страни. Но поради по-късния преход от традиционно към капиталистическо общество националният им капитал се намира в **неизгодно положение в международното разделение на труда**. Страните от **втория ешелон на капитализма** - Германия, Япония, Италия и др., в началото на ХХ век, бързо преодоляват икономическата си изостаналост спрямо страните от първия ешелон на капитализма и започват борба за преразпределение на колониите и пазарите. Единствената

страна от втория ешелон, в която утвърждаването на капиталистическия начин на производство става чрез установяването на държавен капитализъм, е Русия. Държавният капитализъм се среща често при страните от третия ешелон на капитализма. Националният капитал в тези страни поради ниския си органически състав, поради слабата си производителност на труда не е конкурентоспособен в международното разделение на труда. (4) Времето дистанция в утвърждаването на капиталистическия начин на производство между тези страни и страните от първия и втория ешелон е значителна. Те не са в състояние да преодолеят дистанцията и да се изравнят по производителност на труда със страните от първия и втория ешелон на капитализма. Поради това в тези страни трудещите се са подложени на двойна експлоатация, от една страна, от собствената си, зараждаща се буржоазия, а от друга - от международния капитал.

В рамките на вече съществуващите и бързо развиващи се буржоазни отношения социалното напрежение нараства извънредно бързо и класовата борба добива особено остри форми.(5) В резултат на това в значителна част от тези страни възниква контраелит,

⁴ Ще дам пример с България. В началото на века, когато страните от първия ешелон на капитализма се намират в стадия на монополизма, нашата страна е в етапа на **първоначалното натрупване на капитала**. През 1905 г. 82,55% от активното население се занимава със земеделие, селско стопанство, лов и риболов, а в индустрията и занаятите са заети само 7,00% (Статистически годишник на Българското царство, 1909 г., стр. 76). През 1909 г. броят на индустриалните работници е едва 16 783 души (стр. 234) Стойностно селскостопанската продукция превишава повече от **осем пъти** индустриалната продукция, (стр. 206, 235) До 1900 г. включително 69,52% от населението живее в общини с по-малко от 2 000 жители - единственият град с повече от 50 000 жители е София (стр. 20). В началото на века, няколко десетилетия преди Деветосептемврийската революция българското общество е традиционно общество, в което доминира простото стоково производство и което прави първите си крачки по пътя на капиталистическия начин на производство. **Но в същото време(!)** България е въввлечена в международното разделение на труда. За 20 години - от 1889 до 1908 г., импорът нараства от 81 383 760 лв. до 123 045 124 лв., а експортът - от 77 760 258 лв. до 131 620 930 лв. (стр. 237). Общата сума на импорта и експорта е от една трета до половината на националния доход. Страните, с които България търгува, са високоразвити капиталистически страни - Англия, Австро-Унгария, Германия. Голям стокооборот имаме и с Турция, но това е следствие на традиционните икономически отношения, които са имали нашите земи с другите части на турската империя преди Освобождението (стр. 238,239). **Износът на България е на земеделски и занаятчийски произведения, а вносът - на индустриални стоки** (стр. 240-288). Може категорично да се твърди, че в началото на века тя е слаборазвита страна, въввлечена в международното разделение на труда с развитите капиталистически страни.

⁵ Гражданските войни, партизанските войни, непрекъснатите бунтове, за които пише Я. Корнай, са резултат именно на **особено** острите форми на класова борба.

който извършва **утвърждаващите** капиталистическия начин на производство революции под **идейното знаме на комунизма**. В рамките на националния елит възниква фракция, която, възползвайки се от слабостта на буржоазията, от неумението и да реши по традиционния начин основните задачи на генезиса на капитализма, от широкото народно недоволство, започва борба за заграбване на **целия национален капитал**. Избухват революции, чието основното съдържание е **по политически път пълна централизация на националния капитал**, за да се създадат **по-благоприятни условия за неговото натрупване**.

Какви са основанията ми да твърдя, че **чрез централизацията на националния капитал се създават по-благоприятни възможности за неговото натрупване?**

1. Пълната централизация на националния капитал, съсредоточаването на целия принадлеен продукт в ръцете на социална група, която е субект и на властта, и на собствеността, значително разширяват инвестиционните възможности, т. е. създават по-големи възможности за крупни, мощни, целенасочени капиталовложения.⁽⁶⁾

2. Ликвидира се конкуренцията между съвкупния собственик на средствата за производство и съвкупния собственик на работната сила. Всякакви опити на работническата класа да се организира и да защитава икономическите си интереси се пресичат най-решително. Собственикът на националния капитал има възможност да присвоява не само принадлежия, но и значителна част от необходимия продукт.

3. Социалните илюзии, че обществото, което се изгражда, води към всеобщото щастие и благоденствие, са особено силни и на практика създават нагласи за себераздаване и саможертва както у собственика на националния капитал, така и у работническата класа.

4. Унищожаването на една цяла класа от собственици - бившата буржоазия, създава вакуум в пространството на социалните привилегии. Повишават се възможностите за вертикална социална мобилност. Това интензифицира социалната динамика и през първоначалния период също играе положителна роля.

5. Създават се благоприятни условия за масова кражба на чуждестранния научно-технически опит. Тъй като „Западът“ е **враг**, то без да има морални скрупули, вместо да плаща лицензи, патенти и

⁶ Виж по този въпрос: „Индия и Китай: две цивилизации - две модели развития“, сп. „Мировая экономика и международно отношение“, №6, 1988 г.

пр., управляващата класа предпочита, нарушавайки безброй международни договорености, да копира западните промишлени стоки. Копира не само промишлени стоки, но и много други неща.

Друг въпрос е, че тези предимства на държавния капитализъм за периода на индустриализацията се превръщат в своята противоположност, превръщат се в недостатъци след това, когато става общественонеобходим преходът от екстензивно към интензивно развитие.

Например второто предимство - унищожаването на конкуренцията между собственика на средствата за производство и съвкупния работник, от предимство при екстензивното развитие се превръща в недостатък при интензивното, тъй като системното, продължително изземване на значителни части от необходимия продукт води до влошаване качеството на работната сила. А високото качество на работната сила е едно от необходимите условия за интензивен тип развитие.

Трябва да отбележа, че централизацията на националния капитал не е особеност само на страните с държавен капитализъм. Тя е особеност е пълната централизация на капитала. Но и в другите страни от втория и третия ешелон на капитализма в начало и средата на ХХ век също се забелязва нарастваща роля на държавния сектор в икономиката. При тях държавата е собственик на значителна част от средствата за производство (например в металургията, машиностроенето, транспорта, пощите и т. н.). Чрез данъците, кредита, митата и т. н. държавата активно регулира икономическите процеси. И в тези страни капитализмът в голяма степен може да се определи като държавен капитализъм. Но при тях позначимата част от националния капитал е атомизирана в индивидуалните капитали. В по-голяма или по-малка степен натрупването предшества централизацията на капитала. Така че тези страни реализират прехода към капиталистическо общество по начин, подобен на страните от първия ешелон на капитализма.

Една от причините за засилване на ролята на държавата в икономическите процеси на страните от втория и третия ешелон на капитализма е, че те заемат неизгодно място в международното разделение на труда. Но има и още една причина. Властващите елити в слаборазвитите страни използват вече отработени от елитите на развитите страни образци на икономическо поведение. В началото и средата на века държавният капитализъм, по-точно държавномонополистичният капитализъм, е присъщ на почти всички страни от първия ешелон на капитализма. През последните

три десетилетия на XIX век в страните от първия ешелон на капитализма и някои страни от втория ешалон - например в Германия, започва преход към **монополистическия** етап в развитието на капитализма. В началото на XX век се осъществява сливането на мощта на държавата с мощта на монополите. Възниква държавно-монополистическият капитализъм. Изостря се социалното напрежение. Постепенно - най-напред в САЩ, а впоследствие и в другите развити капиталистически страни, са приети антимонополни закони.⁷) **Реалното ограничаване на мощта на монополите обаче върви много бавно.**

В същото време в резултат на голямата икономическа криза (1929 - 1933 г.) най-напред в САЩ, а по-късно и в другите напреднали страни започва да се прилага кейнсовата теория за намеса на държавата в регулирането на икономическите процеси. В средата на века националните елити от втория и третия ешелон на капитализма са имали пред себе си **примера и опита** на елита от първия ешелон на капитализма в използване на силата на държавната машина в регулирането на икономическите процеси. **И те прилагат този опит още в етапа на първоначалното натрупване на капитала.** Значителна част от тях - тези, в които властта се завзема от комунистите, **отиват докрай** - осъществяват **пълна централизация** на националния капитал и абсолютен контрол на държавата в регулирането на икономическите процеси. „Комунизмът“ се явява **„завършената“ форма на държавен капитализъм.**

За някои от страните - като Русия, Китай и др., допълнителен икономически фактор за утвърждаването на държавния капитализъм е столетната, дори може да се каже хилядолетната традиция на държавната собственост върху основното средство за производство в докапиталистическите общества - земята. Чрез държавния капитализъм при нови условия, при съвършено друга технологична база се **възпроизвежда** традицията субектът на собствеността отново, както и в миналото, да е **колективен.**

Неизгодното положение в международното разделение на труда, водещо до социално напрежение и остри класови сблъсъци, от една страна, и примерът на широко използване от елита на развитите страни на стратегии, водещи до възникване на държавно-

⁷ Първа стъпка е приетият в САЩ през 1890 г. антитръстов закон на Шерман, Виж: Хр. Драганов, „Монополът на стопанските организации“, Академия за обществени науки и социално управление, С, 1990 г., стр. 16.

монополистическия капитализъм, са най-важните, **вътрешните** икономически фактори за възникването на държавния капитализъм в политически независимите страни. В тези страни обикновено ролята на **вътрешните** икономически фактори за утвърждаване на държавния капитализъм е определяща. Но безспорно значение имат и **външни** фактори. Позитивно значение има икономическата помощ, която Съветският съюз оказва на повечето от тях. За някои от тези страни - например за Куба, тази икономическа помощ е **определяща**, за да тръгне тя по пътя на държавния капитализъм. Политическото движение, което начело с ф. Кастро сваля режима на Батиста и завзема властта, известно време разчита на кредити от САЩ. Те правят завой във външнополитическата си ориентация, едва когато окончателно разбират, че не могат да разчитат на кредити от САЩ. А СССР демонстрира голяма готовност за икономическа помощ, при условие разбира се, че кубинските ръководители поемат курс на „строителство на социализъм“.(8) Така че в Куба държавният капитализъм възниква в резултат на **външни** икономически фактори.

Икономическите отношения със СССР играят важна роля за утвърждаването на държавния капитализъм и у нас. Тезата на официалната комунистическа пропаганда, че икономическите отношения между България и СССР са изградени на **взаимноизгодна** основа, ми се струва вярна. В. Проданов много точно отбелязва, че отношенията между България и СССР имат **квазиколониален** характер. В тях нашата страна играе ролята на метрополия - внася на много по-ниски цени суровини и енергия и получава безвъзмездни заеми. Изнася преди всички **промишлена** продукция на един необятен за нейните възможности пазар. (9)

Друг външноикономически фактор, който играе значителна роля за утвърждаването на държавния капитализъм в нашата страна, а и в другите „социалистически“ страни, е образуването на Съвета за **икономическа взаимопомощ**. Възниква остров от страни, развиващи се сравнително **изолирано** от останалите капи-

⁸ Марита Лоренц, любовница на Фидел Кастро и агентка на ЦРУ, в спомените си пише за големите надежди на Ф. Кастро да получи икономическа помощ от САЩ по време на първото му посещение там след свалянето на Батиста. Тези надежди остават излъгани и под влияние на настойчивите увещания на брат си Раул и на Че Гевара той се съгласява Куба да получава икономическа помощ от СССР. Виж: Лоренц, М., Т. Шварц, „Фидел, любов моя“, ИК„ЕМАС“, 1995 г., стр. 27-29.

⁹ Виж: Проданов, В. „Глобалните проблеми и съдбата на България“, Изд. „Христо Ботев“, С., 1999 г., стр. 371, 372.

талистически страни.

Много интересна е теорията, която развива Д. Минев за „изолационизма“ на „социалистическите“ страни. Според него временното **изолиране** от системата икономически връзки, изграждащи световната икономика, дава възможност на тези изостанали в развитието си, предимно аграрни страни да проведат бърза индустриализация. „Временната изолация - пише той - позволява на тези страни да излязат от ролята си на икономическа периферия и постигнат някакъв резултат в индустриализирането си, отново да се интегрират в световната икономика.“⁽¹⁰⁾ Според него специфичният начин на индустриализация чрез „изолация“ на големи и значими в политическо отношение страни като Русия и Китай практически води до **укрепване на световната икономическа система** като цяло. „Така индустриализацията чрез изолация се оказва еднакво изгодна и за Великите сили, и за индустриализиращите се по този начин страни.“⁽¹¹⁾ В това според него е причината Великите сили да допуснат един малък интелектуален елит (болшевиките) да завземат властта в Русия и впоследствие сравнително безпрепятствено да развият **изолирана** икономика. ⁽¹²⁾

Б. Икономическите фактори за утвърждаването на държавния капитализъм в освободилите се колониални страни

Колониалните страни се намират в **пряка** икономическа зависимост от метрополиите. Колониалната страна е превърната в суровинен придатък на метрополията и често нейната икономика се развива монокултурно. В тези страни обикновено формите на икономическа принуда са съчетани с широко използване на **докапиталистически** форми на експлоатация.

Подлагайки колониите на свръхексплоатация, в същото време метрополията извършва важна цивилизаторска роля. На практика благодарение на колониалната политика на страните от първия ешелон на капитализма огромни региони от Азия, Африка и Латинска Америка се включват в орбитата на капиталистическия начин

¹⁰ Минев, Д., П.Кабакчиева, „Преходът, елити, стратегии“, Изд. „Св. Климент Охридски“, С, 1996 г., стр. 33.

¹¹ Пак там, стр. 36.

¹² Пак там.

на производство. (13) Това, което тук трябва да се *подчертае* във връзка с разглеждания проблем, е че метрополията за целите на колониалната си политика съдейства за образоването и изкрystalизирането на **местен** елит. На определен етап този елит започва борба за извоюване на политическа независимост от метрополията и за **завоюване на контрола над националния капитал**. По ред икономически, политически, идеологически, социално-психически и пр. причини (14) местният елит или поне силни фракции от него са с негативни нагласи към политиката, ценностите, идеологията, обществените институции и обществените отношения на метрополиите. Често тези фракции попадат под влияние на комунистическата идеология и в колониите се образуват **активни, борбени прокомунистически партии**. До възникване на държавен капитализъм се стига по два основни пътя.

Първият е, когато в хода на антиколониалната борба **прокомунистическите партии успеят да добият доминиращо положение** в рево-

¹³ Престъпните античовешки средства, които използва капиталът при завоюването на нови социални пространства, и в същото време **цивилизаторската** роля, която той изпълнява в процеса на своите завоевания, чудесно са показани от Маркс в серията му от статии за английското господство в Индия. Например в статията си „Британското господство в Индия“ Маркс пише следното: „Английската намеса... разруши тези мънички полуварварски, полуцивилизовани общини, като унищожи икономическата им база и по този начин извърши най-голямата и, трябва да кажем истината, единствената социална революция, която Азия някога е преживявала. Но колкото и да е печално от гледище на човешките чувства зрелището на разрушението и разпадането на това безбройно множество трудолюбиви патриархални, мирни социални организации, колкото и да е тъжно да ги види човек хвърлени в бездната на бедствията, а всеки от техните членове - загубил както своите древни форми на цивилизация, така и хилядолетните си източници на съществуване - все пак не трябва да забравяме, че тези идилични селски общини, колкото и безобидно да изглеждат, винаги са били здравата основа на източния деспотизъм, че те са ограничавали човешкия разум във възможно най-тесните рамки, като са го превръщали в покорно оръдие на суеверието и са го сковавали в робските вериги на традиционните правила, лишавайки го от всякакво величие, от всякаква историческа инициатива... Не трябва да забравяме, че този лишен от достойнство, неподвижен, растителен живот, тази пасивна форма на съществуване е предизвиквала, от друга страна, като свой противовес диви, слепи и необуздани сили на разрушението и е направила в Индия дори убийството религиозен ритуал... Предизвиквайки социална революция в Индустан, Англия наистина се ръководеше от най-долни цели и прояви тъпост в начините, с помощта на които го постигаше. Но не е там въпросът. Въпросът е може ли човечеството да изпълни предназначението си без коренна революция в социалните условия на Азия. Ако не, то Англия въпреки всичките си престъпления бе несъзнателно оръдие на историята, предизвиквайки тази революция.“ Виж: Маркс, К. „Британското господство в Индия“, Маркс, К. Ф.Енгелс, Съч., т. 9, стр. 137,138.

¹⁴ Политическите, социално-психическите и идеологическите причини ще разгледам в следващите параграфи.

люционното движение. Веднага след завоюването на политическа независимост или по-късно те по **политически път** централизират целия национален капитал и установяват еднопартийна политическа система. Така създават системата на държавния капитализъм.

Вторият път е, когато прокомунистически фракции в революционното движение или изобщо няма, или ако има, те са твърде слаби, за да завземат властта. Властта се завзема от местния революционен елит. След завземането на властта, националният революционен елит, опирайки се на местната буржоазия, се стреми да развие с бързи темпове икономиката, да осигури условия за развитието на националния капитал, като повече или по-малко ограничава влиянието на международните монополи. Революционният елит цели да подобри начина на живот на населението. Но неговите стремежи са труднореализируеми, тъй като често местната буржоазия:

1. Не разполага с достатъчно капитали за инвестиране в големи, модерни предприятия и инфраструктурни проекти;
2. Намира се в зависимост от чуждестранния капитал - например за доставка на оборудване, технологии, кредити и т. н.;
3. Няма нагласа, опит, навици към промишлено предприемачество;
4. Търси по-бързия и по-лесен начин на печалба в сферата на търговията, услугите и пр.(15)

В този случай - наличие на слаба и неспособна да развива с бързи темпове икономиката и да осигури икономическата независимост на страната буржоазия, политическият елит, ядро на който често е местното офицерство, след кратък период от време „избира“ така наречения път на „некапиталистическо развитие“. (16) Политическият елит извършва национализация и се превръща не само в субект на властта, но и на собствеността. Превръща се в съвкупен капиталист, владеещ целия национален капитал. Стратегията на неговата икономическа политика е, че само чрез усилване ролята на държавната власт в икономиката, чрез развитието на **държавния сектор** може да се индустриализира страната, да се направи аграрна реформа, да се извоюва не само политическа, но и **икономическа независимост**.

¹⁵ Виж: „Социалистическая ориентация освободившихся стран“, Изд. „Мьюль“, М., 1982 г., стр. 48.

¹⁶ Нарича се още и „социалистическа ориентация“.

И в двата случая - когато в хода на националноосвободителни войни властта се завземе от комунистически партии или когато местният политически или военен елит **впоследствие** се ориентира към централизация на националния капитал, благоприятно **външно** икономическо условие за избора на този вариант на модернизация на обществото е наличието на така наречената „**свeтовна социалистическа система**“ - субординираните от Съветския съюз страни, в които **държавният капитализъм** вече е доминираща форма на обществени отношения. Институционално повечето от тях са обединени в Съвета за икономическа взаимопомощ. Тази група страни стават силен съперник на страните от първия ешелон на капитализма като **източник на кредити за слаборазвитите страни**. От тях развиващите се страни, и на първо място тези, които се ориентират към централизация на националния капитал, получават кредити на много по-изгодни условия, отколкото от страните от първия ешелон на капитализма. През 70-те и 80-те години страните от СИВ предоставят кредити със срок на погасяване 10 - 12 години и с годишна лихва 2,5 - 3,0%. А в този период годишната лихва на предоставяните **държавни** кредити от развитите страни е повече от два пъти, а от **частните банки** - повече от три пъти по-висока.(17) Предоставяните кредити са за развитието на индустрията, енергетиката и т. н. Освен кредити страните от СИВ оказват и всякаква друга икономическа помощ на развиващите се страни. Например в изследването и усвояването на природните им богатства. Предоставят технологии и технически кадри за строителството на възлови обекти на енергетиката, металургията, машиностроенето и т. н. Изключително значение за завоюването на икономическа независимост има съдействието в областта на подготовката на национални кадри.(18) Изводът е, че:

В рамките на световното капиталистическо стопанство страните от СИВ представляват един сравнително автономен остров, който с икономическата си помощ катализира утвърждаването на държавния капитализъм сред развиващите се, освободили се от колониализма страни.

Понякога обаче след първоначалния период на „братски“ от-

¹⁷ „Развивающия се страни в современни международни экономических отношениях“, Изд. Московского университета, М., 1986 г., стр. 88.

¹⁸ Пак там, стр. 60-72.

ношения между СССР и управляващите местни елити настъпва охлаждане на отношенията. Стига се дори до скъсване на отношенията - например със Сомалия, или до просто враждебни отношения. Основните причини според мен са следните:

1. Всяка страна в зависимост от своята големина, природо-климатични условия, народонаселение, степен на развитост, вътрешна дисциплинираност и мотивираност на местния управляващ елит и т. н. има определена **капиталоемкост**. В стремежа си да навакса изоставането, вживявайки се в новата за него роля на предприемач, местният елит взема кредити от СССР и СИВ, които не е в състояние да оползотвори ефективно. В резултат на това постепенно се натрупват диспропорции между вноса и износа. Търсейки изход от неразрешимата по икономически път ситуация, местният елит генерира у себе си негативни чувства към своя кредитор, в определен момент скъсва дипломатическите си отношения с него и престава да плаща външния си дълг. Такъв е случаят със Сомалия.

2. Друга причина е прекалено ниската степен на развитост на обществото и на местния елит. Много от колониалните или просто **слаборазвити** страни са толкова изостанали, че капиталистическият начин на производство в тях е в съвсем зачатъчно състояние. Извършването на буржоазна революция изисква известна степен на развитост на капиталистическия начин на производство. Изисква местният елит да притежава известна образованост, опитност, предприемаческа култура и етика. Твърде често това не е така. Опитът на кредитора - СССР, се пренася **механично** в слаборазвитата страна. В нея няма нито икономически, нито политически, нито социално-психически предпоставки за установяване на съветския модел. Това поражда социално напрежение и дори гражданска война. Така стана в Афганистан.

3. Влошаването на отношенията често се дължи и на стремежа на съветската номенклатура към **свръхконтрол** над местните елити. Тя изисква от тях спазване на правилата в „строителството на социализма“. Съветската номенклатура до края не можа да разбере, че различните форми на „африкански“, „ислямски“ и т. н. „социализъм“ са адекватни на местните условия форми за модернизация. Това влошава отношенията и с Ирак, Либия и т. н.

Струва ми се, че дотук очертах най-съществените икономически фактори за възникването и утвърждаването на държавния капитализъм. Сега ще разгледам политическите фактори за неговото възникване.

5.2. Политически фактори за възникване и утвърждаване на държавния капитализъм

Всички автори, които изследват обществата, в които има държавен капитализъм, на първо място подчертават, че това са страни, в които на власт са комунистически партии. (19) Въпреки, че е близо до истината, това не е точно твърдение. Държавен капитализъм, при който на власт са **комунистически** партии, е характерен за първата група страни, които разгледах - слабо развити, политически независими страни. Това са страни, в които капиталистическият начин на производство е направил първите си крачки и в които предстои извършването на **вторични**, утвърждаващи капиталистическият начин на производство революции. В тези страни комунистическата партия, преди да дойде на власт, води продължителна борба. Държавният капитализъм при тях възниква преди всичко под влияние на **вътрешни** фактори. При повечето от другата група страни - бившите колонии, държавният капитализъм не означава власт на комунистическата партия. В тези страни политическите фактори, водещи до възникването на държавен капитализъм, са свързани със завземането на властта не от комунистическа партия, а от така наречената „революционна демокрация“. Впоследствие, мотивирани преди всичко от възможностите за икономическа помощ, които СССР и СИВ предлагат, фракции от „революционната демокрация“, най-често група военни, завземат властта и обявяват своята „социалистическа ориентация“. Тоест, при тези страни няма самостоятелно развитие на комунистическо движение, на комунистическа партия, която в определен момент завзема властта, а определящо е влиянието на **външния** фактор. Условието за икономическа помощ от страна на СССР и СИВ е да се копира моделът на тяхното обществено устройство. Така че държавен капитализъм възниква и в страни, в които няма автономно, продължително развитие на комунистическо движение. Тъй като интерес представляват преди всичко **вътрешните** фактори за възникването на държавния капитализъм, ще разгледам първата група страни, основна политическа характеристика на които безспорно е **властта на комунистическата партия**. В този параграф ще разгледам **какви са причините**

¹⁹ В книгата си „Социалистическата система Политическа икономия на комунизма“ Я. Корнай пише, че „... тази книга се занимава изключително със страни, попаднали под контрола на Комунистическата партия.“ (стр. 31) А по-нататък, че „изразът „социалистическа система“ в тази книга определя изключително системата в страните, които се управляват от комунистическа партия.“ (стр. 32)

именно комунистическите партии да извършат голяма част от утвърждаващите капиталистическия начин на производство революции в началото и в средата на ХХ век.

Основната политическа причина, основният политически фактор за завоюването на властта и за трайното господство на комунистическите партии е, че те са **крайна радикална партия** на извършващия буржоазната революция елит. Я. Корнай отбелязва, че огромната разлика в доходите на бедните и богатите в тези страни **революционизира** населението. В тях често се установяват диктаторски режими. Те се намират в различни форми на икономическа зависимост от развитите страни и съответно е належащо извоюването на пълна независимост. Властта се завоюва от комунистическите партии, когато тези страни се намират в период на социална промяна и обикновено в особена политическа ситуация - война срещу външен враг, партизанска война, непрекъснати бунтове и т. н.(20)

Например комунистическата партия завзема властта в Русия по времето на участието на империята в Първата световна война. В България комунистическата партия взема властта по времето на участието на нашата страна във Втората световна война. В Китай, Албания и Югославия комунистическите партии завземат властта, тъй като те са основният организатор и участник в съпротивата срещу **външен окупатор**. Неумението на традиционните буржоазни партии да решават проблемите на капиталистическото преустройство по еволюционен път създава трайни негативни нагласи към тях в общественото съзнание. Обществените симпатии се печелят от радикални партии, отхвърлящи категорично съществуващите обществени условия и обещаващи използването на крайни средства за решаване на намерените социални проблеми.(21)

Комунистическите партии са безспорно **най-радикалните партии** в политическия елит на трансформиращите се общества от третия ешелон на капитализма. Но не единствените! Често в тези

²⁰ Корнай, Я. Цит. пр. стр. 44

²¹ Имах колебание, кое понятие да използвам - радикални или революционни партии. Отказах се от понятието „революционни“, тъй като в обществените науки с това понятие се означават само **левите** партии. Там е работата, че при вторичните буржоазни революции има случаи, макар и немногочислени, когато революционно преустройство на обществото се извършва в условията на авторитарен **десен** политически режим. Следователно по-уместно е използването на понятието „радикални“ партии, тъй като в това понятие, от една страна, се включва цялото съдържание на понятието „революционна“ партия, а в същото време то е по-широко, защото включва и партиите от крайната десница.

страни властта се завзема от десни радикални партии. Понякога десните радикални партии успяват да създадат повече или по-малко продължителен и устойчив политически режим, чрез който успешно се решават задачите на утвърждаването на капиталистическия начин на производство. Но, общо взето, това е по изключение. Бързо и успешно решаването на задачите на трансформацията на традиционните общества в капиталистически се решават от комунистическите партии. Защото те са най-радикалните партии на политическия елит.

Радикализъмът на комунистическите партии се изразява:

1) В техните крайни цели и политическа програма. Крайните цели на комунистическите партии са: а) завладяването на цялата власт без никакви компромиси и коалиции с други буржоазни партии; б) заграбването на цялото национално богатство. За постигане на тези цели в програмите си те определят за своя социална база най-нисшата класа на обществото - **работническата класа**.

2) В организационните принципи на партийно строителство. Комунистическите партии се характеризират с много по-силен централизъм в своето партийно строителство. Това им позволява бърза смяна на формите на политическа борба и лесно преминаване от легални към нелегални методи за завоюване на властта.

Благодарение на радикализма на своите крайни цели и организационни принципи комунистическите партии: а) Защитават най-последователно интересите на свързаната с новия, прогресивен капиталистически начин на производство работническата класа. Това **им осигурява все по-разширяваща се социална база в борбата им за власт**; б) Разрешават най-острите, назрели, съдбоносни за социума проблеми. **В резултат на което са на гребена на вълната на социалната промяна**; в) Установяват, след завземането на властта устойчив и продължителен авторитарен политически режим, създават адекватна на достигнатата степен на развитие система на политически отношения. **В резултат на което основните задачи в утвърждаването на капиталистическия начин на производство се решават в кратки срокове**.

Тези три въпроса - за социалната база, за политическото действие и за политическия режим на комунистическата партия след завземането на властта, са възлови при разглеждането на политическия фактор за възникването и утвърждаването на държавния капитализъм. Затова ще се спра по-подробно на тях. За предмет на анализ ще ми служат комунистическите партии в Русия и България.

А. Социалната база на комунистическата партия

В условията на трансформация на традиционното общество в капиталистическо по-голяма част от различните фракции на политическия елит се насочват към спечелване на предпочитанията на най-многобройната класа в обществото - класата на дребните собственици.

Например в България след Освобождението има две партии - Консервативна и Либерална. Консервативната партия е изразявала интересите на съществуващото при турското робство **чорбаджийство**. Либералната партия, която е имала грамадно мнозинство в Учредителното събрание, е изразявала интересите на дребните собственици - на дребната буржоазия и на дребните земеделци.⁽²²⁾ Впоследствие започват многобройни разцепвания на двете партии. Повечето от тези нови партии имат ориентация към **дребните собственици**, тъй като мобилизирането на тяхното недоволство бързо ги довежда до властта. Пребиваването във властта на тези фракции на елита, обаче, не е продължително. Социалната задача, която те, бидейки във властта, трябва да решават - утвърждаването на капиталистическия начин на производство, е в противоречие с програмните им декларации - защита на интересите на дребния собственик. Утвърждаването на капиталистическия начин на производство води до разоряване на дребния собственик. Това е класа, губеща социалните си позиции. Политическите партии, които от **конюнктурни** съображения търсят в нея социална база, печелейки властта, много бързо губят доверието на тази класа и съответно политическото си влияние. ⁽²³⁾ В България има и политическа партия, която не конюнктурно, а последователно защитава интересите на дребните собственици - по-специално на земеделските стопани. Това е Българският земеделски народен съюз. Но със своята социално-икономическата политика БЗНС **пречи** на утвърждаването на капиталистическия начин на производство. Неговата политика не е в основната посока на социалното развитие и въпреки всичките ми симпатии към доблестта, мъжеството и т. н. на неговите лидери не мога да не отбележа, че тяхното поражение е „предизвестено“.⁽²⁴⁾

²² Виж: Благоев, Д. „Принос към историята на социализма в България“, Изд. на БКП, С., 1949 г., стр. 81-99.

²³ По-подробно този въпрос ще разгледам след малко.

²⁴ Относно ролята на БЗНС в модернизационните процеси виж: Минев, Д. цит. пр. стр. 40-42.

Утвърждаването на капиталистическия начин на производство в България след Освобождението постепенно води до разрастването на други две класи, които са основни при капитализма - буржоазията и работническата класа. Появяват се и партии, които търсят социалната си опора в тези класи. Повечето от тях търсят социалната си база в **буржоазията** - Либералната, Народнолибералната, Демократическата, Народната, Прогресивнолибералната и пр. Но буржоазията в България по това време е **слаба**. Тя се раздира от вътрешни борби. Тъй като най-бързият начин за първоначално натрупване на капитала в нашата страна е използването на държавната власт, политическият елит, опиращ се на буржоазията, се разделя на множество котерии, ожесточено борещи се за властта. **В** резултат на което нито една партия не успява успешно да реши основните задачи на утвърждаването на капиталистическия начин на производство.

Другата основна класа, свързана с развитието на капиталистическия начин на производство - работническата класа, също привлича вниманието на политическия елит като социална база за политическа дейност. В края на XIX и началото на XX век в страните от третия ешелон на капитализма се появяват дружества за разпространение на социалистическите идеи сред работническата класа.⁽²⁵⁾ В началото тези дружества имат чисто **просветителски цели**.

²⁵ Например в Русия през 1875 г. в Одеса за около една година развива просветителска дейност „Южноруският съюз на работниците“. През 1878 г. в Петербург възниква „Северен съюз на руските работници“, който освен пропагандиране на социалистически идеи си поставя и политически цели. Неговата дейност продължава около две години, преди и той да бъде разгромен от полицията. През 1883 г. в Женева от емигрирали революционни народници начело с Г. В. Плеханов се образува първата руска марксистическа организация - групата „Освобождение на труда“. Тази група изиграва огромна роля за освобождаването на руската интелигенция от народничеството и разпространението на марксизма в Русия. От зимата на 1883 - 1884 г. до 1887 г., когато е разгромена от полицията в Петербург, действа Благоевата група „Партия на руските социалдемократи“. (Виж: „История на комунистическата партия на Съветския съюз“, „Партиздат“, С., 1974 г., стр. 19-40.) Екстрадирането по етапен ред на Д. Благоев от Русия в България през 1885 г. изиграва голяма роля за пропагандирането на социалистическите идеи в нашата страна. Заедно с В. Живков, Д. Благоев започва да издава месечното списание „Современний показател“. През 1886 г. един от участниците в кръжока около списанието - студентът в Цюрих Д. Бакърджиев, основава там студентско социалистическо дружество „Рало“. Задачата е да пропагандира социализма в България. Формират се студентски социалистически групи и в Брюксел и Лиеж. В края на осемдесетте години възникват социалистически дружинки и в България - в Габрово, Севлиево, Казанлък, Дряново и В. Търново. (Виж: „История на Българската комунистическа партия“, „Партиздат“, С., 1984 г. стр. 40-42)

Много бързо обаче около тях кристализира политически елит, който, имайки пред себе си примера на успешното участие в политическия живот на социалдемократическите партии в страните от първия и втория ешелон на капитализма, особено на германската социалдемократия, превръща тези дружества в социалдемократически партии. В борбата за власт те използват за социална база работническата класа. (26) Така се формира **левицата** в политическия спектър на страните от втория и третия ешелон на капитализма. Левите партии възприемат идеологията и политическите методи на борба на класическите социалдемократични партии, най-вече тези на германската социалдемократия.

Но скоро след възникването си социалдемократическите партии от втория и третия ешелон на капитализма се разцепват на две крила - еволюционно (социалдемократическо) и революционно (комунистическо), които започват идейна и политическа борба помежду си. Едно от основните противоречия между двете крила е за социалната база. Социалдемократическото крило иска да се разшири - извън работническата класа - социалната база на партията, иска в политическата си борба социалдемократическите партии да влизат в съюзи с другите буржоазни партии. Другото крило - комунистическото, е радикално относно социалната база. Комунистите искат цялата дейност на организацията да се концентрира в работа сред работническата класа. Те не са съгласни на никакви конюнктурни съюзи с други буржоазни партии.

Това става и с българската социалдемократия. В Българската социалдемократическа партия още от основаването и през 1891 г. се борят две крила - **партисти**, от които води генезиса си БРСДП (тесни социалисти), и **съюзисти**, от които води генезиса си БСДП (широки социалисти). Принципният въпрос е - каква политическа борба трябва да води партията. Тесните социалисти искат БСДП да бъде **партия на работническата класа**, която участва в политическата борба „...самостоятелно, без всякакви компромиси с другите партии".(27) Съюзистите, обратно, искат водещите партийни лидери да имат свобода да сключват съюзи с каквито и да е други партии

²⁶ През 70-те и 80-те години на XIX век възникват социалдемократически партии във Франция, Белгия, Италия, Испания, Швейцария, Германия, Австро-Унгария и др. През 1889 г. под ръководството на Енгелс е образуван II Интернационал. Социалдемократическите партии участват активно в политическия живот. Имат значими изборни успехи. Особено големи са успехите на Германската социалдемократическа партия, която в края на века е една от най-силните германски партии.

²⁷ Благоев, Д. Цит. съч. стр. 151

и партийни дейци, стига това да им дава шансове да влязат в парламента.(28) Я. Сакъзов става основател на така нареченото „общоделство“. Характерен за него е стремежът към сътрудничество и съюз с всички „производителни слоеве“, т. е. сътрудничество с буржоазията и буржоазните партии.

През 1903 г. става разцепление на партията на тесни и широки социалисти. Широките социалисти благодарение на компромисните си позиции, на склонността си към съюзи с другите буржоазни партии неколкократно участват със свои министри в различни коалиционни правителства. Компромисната им политика обаче има отрицателен резултат за влиянието им върху бързо нарастващата работническа класа. Влияние сред работническата класа благодарение на своя радикализъм добива БРСДП (тесни социалисти). Тесните социалисти развиват активна дейност сред работническата класа. Те последователно защитават нейните интереси. БРСДП (т.с.) става инициатор на обединението на всички работнически синдикални организации.

През 1904 г. е образуван Общият работнически синдикален съюз (ОРСС). Това е най-масовата, най-силната работническа организация. Тя се намира под влиянието на БРСДП (т.с.). Секретар на ОРСС е Никола Харлаков, който е и секретар на ЦК на БРСДП (т.с.). В главния орган на ОРСС - Общия работнически съвет влизат видни дейци на тесните социалисти като Д. Благоев, Г. Кирков, Г. Димитров и т. н.(29) Най-масовите, мощни работнически стачки са организирани под ръководството на БРСДП (т. с.). Тесните социалисти вземат активно участие в организирането в края на 1919 г. и началото на 1920 г. на голямата транспортна и общата политическа стачки. На 24 декември се провежда протестна акция по цялата страна против политиката на глад и мизерия и против въвличането на страната в антисъветските действия на международния империализъм. В страната се въвежда военно положение. На следващия ден започва транспортната стачка. Много бързо тя обхваща цялата страна. В. Коларов, Г. Димитров и Н. Пенев поемат непос-

²⁸ Д. Благоев пише: „Съюзистите искаха да бъдат нещо в буржоазното общество и дори водители на буржоазната опозиция, главно на дребнобуржоазните демократи и „прогресисти“, с които те бяха в най-интимни сношения и чрез вестниците на които те атакуваха социалната демокрация, както днес общоделците я атакуват чрез „жълтата преса“.“ Цит. съч., стр. 195

²⁹ „История на Българската комунистическа партия“, Изд. „Партиздат“, С, 1984 г., стр. 93-100.

редственото ръководство на стачката. Полицията се опитва да ги арестува, но те преминават в **нелегалност** и продължават да развиват активна дейност. Правителството мобилизира всичките си сили против стачниците. Те са давани под съд, бити и малтретирани. Извършени са и убийства на ръководители на стачката. Въпреки терора стачката продължава близо два месеца - 55 дни. Тя претърпява поражение.

Широките социалисти, които също са сред организаторите на стачката не издържат на напрежението. На 17 февруари по тяхна препоръка ръководството на Локомотивната организация прекратява стачката. Постепенно и останалите организации на работниците се оттеглят от борбата.

В двете стачки **тесните социалисти** се показват като **най-твърди и последователни борци в защитата на интересите на работническата класа.** Техният престиж и влияние сред работническата класа се увеличават все повече и повече. Опората на работническата класа - най-бързо нарастващата класа в България, изиграва изключително голяма роля за успешната борба на БКП за властта, а впоследствие и за утвърждаването на държавния капитализъм. Защо?

1. Използвайки за социална база работническата класа, тесните социалисти, дори и в тежки, критични условия, успяват да запазят своите структури и след това бързо да възстановят политическата си активност. Например по време на Балканската война тесните социалисти, които са се обявили против войната, са били заклеймени като **предатели** и са били **обект на гонения.** След края на войната и първата национална катастрофа БРСДП (т.с.) участва много успешно в парламентарните избори, като получава 54 297 гласа и спечелва 18 мандата.(30) След тежките поражения по време на Септемврийското въстание и белия терор, когато са избити много от нейните кадри, опирайки се на нисшите, потиснати слоеве, БКП преминава в нелегалност и въпреки преследванията на нейните дейци, инквизициите и затворите тя успява да запази структурите си. В първия удобен момент, когато терорът отслабва, БКП чрез легалната си организация - Работническата партия, участва в парламентарните избори (21 юни 1931 г.) и спечелва 165 894 гласа, като изпраща в парламента 31 народни представители. (31)

³⁰ Пак там, стр. 149.

³¹ На тези избори най-много гласове - 600 000, печели опозиционният Народен блок. „История на Българската комунистическа партия“, „Партиздат“, С, 1984 г., стр. 332, 333.

Казаното за БКП се отнася и за болшевишката партия. В периоди, когато партията е подложена на най-жесток терор, опирайки се на работническата класа, болшевиките успяват да издържат, да запазят структурите и боеспособността си. Например след поражението на Първата руска революция през 1905 г. социалистическите партии са подложени на гонения и терор. Организациите на меншевиките, които нямат опора в работническата класа, бързо са унищожени. Но царската полиция не успява да унищожи болшевишките организации. По данни на московската „охранка“, през 1908 г. „... в Русия меншевиките нямат никакви организации; целият юг, където царстваха меншевиките, е унищожен от репресиите на правителството, северът на Русия и даже Кавказ се намират под преобладаващото влияние на болшевиките... По такъв начин меншевиките в Русия сега нямат нито хора, нито средства. Болшевиките, обратно, са съхранили в Русия (целия север, центъра, изтока и Кавказ) опорни пунктове, имат в свои ръце Централния комитет - средство за огромно организационно и техническо влияние и въздействие върху руските организации.“⁽³²⁾

2. Ориентирането към работническата класа за социална база играе голяма роля и впоследствие, когато комунистическите партии завземат властта и започва утвърждаването на държавния капитализъм. Бързо нарастващата в условията на индустриализация работническа класа се оказва много подходящ **източник за набиране на кадри** за новия съвкупния капиталист - номенклатурата на комунистическата партия. Работническите кадри, от една страна, поради своя произход имат непосредствен и естествен контакт с работническата маса и се оказват много подходящи за ръководители в нивовите и средните управленски звена. От друга страна, доколкото те в повечето случаи са едва първо или второ поколение работници, тяхната ценностна система има подчертано пластичен характер, което ги прави подходящ „материал“ за манипулиране и за инкорпориране в класата на новия управляващ елит.

В заключение подчертавам, че ориентацията на комунисти-

³² „Большевики, Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 год бывшего Московского Охранного Отделения“, Изд. „Политической литературы“, М., 1990 г., стр. 64.

ческите партии към работническата класа като социална база се оказва един от най-важните **политически** фактори за завоюването на властта и утвърждаването на държавния капитализъм.(33)

Б. Политическото действие на комунистическите партии

Проблемът за политическото действие на комунистическите партии и неговата роля за утвърждаването на държавния капитализъм е твърде широк. Ще се спра само на два момента, които ми се струват особено важни - първо, че комунистическите партии водят последователна борба против разпалването на унищожителни войни; второ, че комунистическите партии имат адекватна политика и в кризисни ситуации единствени успяват да решат съдбоносните проблеми на социума.

Двете световни войни и особено Първата световна война, са съпътствани от агресивна шовинистична пропаганда на класическите буржоазни партии. По времето на Първата световна война на шовинистичната пропаганда се поддават и социалдемократическите партии от II Интернационал. Германската социалдемократическа партия гласува в парламента военни кредити на правителството. Във Франция, Англия и Белгия в правителствата се включват представители на социалистическите партии. В България широките социалисти също се поддават на шовинистичната пропаганда. В Русия меншевиките на първо време гласуват в Държавната дума против военните кредити, но впоследствие застават на позициите на „обороничеството“, тоест „защита на отечеството“. Другата „социалистическа“ партия - есерите, в мнозинството си също стои на позициите на „обороничеството“.

На фона на шовинистичната политика на другите партии ярко се откроява политическата дейност на руските болшевики, българските тесни социалисти и сръбските социалдемократи. Отстоявайки принципа на пролетарския интернационализъм, тези партии заемат

³³ Може да ми се възрази, че комунистическите партии в борбата за власт са използвали за социална база не само работническата класа, но и селячеството. В това има нещо вярно, но като цяло тезата, че селячеството също е социална база на комунистическите партии, не е вярна. В определени периоди комунистическите партии използват за **съюзник** селячеството, но те нямат, ще си позволя извъннаучен термин, „искрено“ отношение към него. Показателно за отношението на болшевиките към селячеството е, че след Октомврийската революция селяните имат ограничени изборителни права. А чрез „колективизацията“ и „големия скок“ през 1929 г. селячеството е ликвидирано като самостоятелна класа в съветското общество.

радикална позиция **против** империалистическата война. Тези партии разобличават завоевателния, антинароден характер на войната. Показват, че тя е единствено в интерес на привилегированите класи и против интересите на широките народни маси. Ленин издига лозунга за превръщане на империалистическата война в гражданска. Болшевишката партия разработва своята стратегия за борба, основаваща се на следните основни положения: 1) безусловен отказ да се гласуват военни кредити и задължително излизане на представителите на социалистическите партии от буржоазните правителства; 2) пълно отказване от „гражданския мир“, от съглашение с подкрепящи войната буржоазни партии; 3) там, където няма условия за легална борба срещу войната, да се използват нелегални форми на борба; 4) да се поддържа побратимяването на фронта; 5) организиране и поддържане на революционни масови акции на пролетариата. (34)

Антивоенна е и политика на БРСДП (т.с). Нейната антивоенна политика по време на Първата световна война е естествено продължение на антивоенната и политика по време на Балканската и Междусъюзническата война. Парламентарната група на тесните социалисти в Народното събрание гласува **против** заема от 500 млн. лв. от германската банка „Дисконто-гезелшафт“. БРСДП (т.с.) организира множество протестни митинги и събрания **против** включването на България във войната. След включването на България във войната и въвеждането на военно положение членовете на ЦК и на парламентарната група са подложени на съдебно преследване за „**държавна измяна**“. На фронта тесните социалисти активно агитират и пропагандират против войната. В Народното събрание тесните социалисти изобличават престъпната дейност на правителството, спекулантите и гешефтарите, които на гърба на народа и за сметка на неговите страдания трупат огромни състояния.

От стратегическа гледна точка антивоенната политика на двете партии се оказва печеливша. Благодарение на нея двете партии печелят симпатиите на социалноактивните слоеве от населението, на интелигенцията и на народните маси. Те си създават престиж като последователни борци против гнета, страданията, мъките, глада на обикновените хора. Въпреки терора, на който са подложени двете партии, в техните редове се вливат нови кадри. Докато престижът и влиянието на другите фракции на елита отслабват поради тяхната подкрепа на унищожителната война, влиянието на болшевишката партия и на

³⁴ „История на Комунистическата партия на Съветския съюз“, Изд. „Партиздат“, С., 1974 г., стр. 227.

БРСДП (т. с.) **се увеличава**. Това позволява на болшевиките в определен момент да започнат подготовка за завоюване на властта.

Подобно е и положението по времето на Втората световна война. Комунистическите партии по целия свят се борят против разпалването на световна война. По време на войната в окупираниите от немците, италианците и японците страни комунистическите партии се включват активно в антифашистката съпротива. В някои от слаборазвитите страни - например Югославия, Албания, Корея, Китай и т. н. те са основната (или една от двете основни) **бойна сила**, воюваща срещу окупаторите. Това изиграва решаващо значение след победата комунистическите партии да завоюват властта.

Антivoенната политика на болшевишката партия е печеливша не само стратегически, но и **тактически**. През 1917 г. другите социалдемократически партии в Русия се убеждават, че са допуснали грешка, подкрепяйки завоевателната политика на руския царизъм. Те губят влияние сред народните маси. Затова застават на позиции за прекратяване на участието на Русия във войната. Но доколкото за разлика от болшевиките те не са **последователно** радикални партии, в динамиката на събитията около и непосредствено след февруарската революция те не успяват да реализират тези свои „добри намерения“. През цялото време на бурни социални събития тези партии се оказват „влачени“ от събитията. Оказва се, че болшевиките са единствената партия, която е докрай последователна и радикална, само те могат през цялото време да стоят на гребена на събитията и на революционната вълна и да решават назрелите съдебноносни за социума проблеми.

От спомените на П. Н. Милюков - един от основателите и лидерите на кадетската партия, много ярко се вижда „влаченето“ на кадетите и на другите либерални партии след събитията, февруарската революция започва с гладните бунтове на населението в Петроград. Изпратените срещу въстания народ войски се побратимяват с него. Правителството подава оставка. (35) Мариинският дворец, където се намира правителството, е завладян от въстаници, министрите се крият и спасяват от арест. „В този момент - пише Милюков - в столицата на Русия нямаше нито цар, нито Дума, нито Съвет на министрите. „Безпорядките“ приеха облика на форма на „революция“.“(36)

³⁵ Гладните бунтове започват на 23 февруари, правителството подава оставка на 28 февруари.

³⁶ Милюков, П. Н. „Воспоминания“, Изд. „Современник“, М., 1990 г., стр. 249.

Какво правят буржоазните партии по време на революцията? На 27 февруари парламентарните групи на представените в Държавната дума партии съвсем спокойно посрещат царския указ за прекратяване на заседанията на Думата. „... решено беше - пише Милюков - да се изслуша указът, да не се правят никакви демонстрации и без бавене да се закрие заседанието... Самоубийството на Думата се извърши без протест".⁽³⁷⁾ Едва в края на деня лидерите на партиите под натиска на събитията образуват „Временен комитет", в който влизат представители на всички партии в Думата, в това число и Керенски и Чхеидзе - представители на социалистическите партии.

Този „Временен комитет" образува Временното правителство. Изненадани от революцията са не само консервативните и либералните буржоазни партии, но и социалистическите партии. В дните между 23 и 28 февруари, когато се образува центърът на властта на класическите буржоазни партии, възникват и Съветите на работническите, войнишките и селските депутати. Безспорно в тяхното възникване участват социалистическите партии. Но до голяма степен тези втори, алтернативни органи на властта, възникват стихийно, от опита на работническите маси от предишната революция. (38) Между социалистическите партии започва борба за влияние върху този нов център на властта. На първо време по-голямо влияние в Съветите имат есерите и меншевиките. В рамките обаче на осем месеца болшевиките успяват да изтласкат другите социалистически партии от Съветите. Защо?

Защото, първо, демократично-либералните партии, държащи първия център на властта - Временното правителство, не успяват да се справят с двата възлови проблема - прекратяването на войната и решаването на поземления въпрос. Това води до задълбочаване на социално-икономическата криза. Разпадът на обществото се задълбочава. Селяните започват сами да заграбват помешническите земи, а войниците - да напускат фронта. Оказва се, че по демократичен път не могат да се решават проблемите на общество в разпад.

Когато анализирах възгледите на Н. Бердяев, разгледах изключително уместните му забележки за неспособността на дошлото на власт след февруарската революция либерално-демократично

³⁷ Пак там, стр. 250.

³⁸ Милюков пише, че „... последните дни преди революцията социалистическите партии са се държали настрана от широкото работническо движение. Те бяха изненадани от събитията и не успяха да организират в страната своите единомишленици." Цит. пр. стр. 261.

правителство да спре **разпада** в Русия. Това правителство, отново ще припомним, според Бердяев провъзгласява абстрактни хуманни принципи, абстрактни начала на правото, в които не се съдържат никаква организираща сила, никаква енергия на заразяващата се маса... Никога в стихията на революцията и особено на революция, създадена от война, пише Бердяев, не могат да възтържествуват умерени, либерални, хуманитарни принципи и техните носители... През революционна епоха побеждават хора с крайни принципи, склонни и способни на диктатура. Само диктатурата може да спре процеса на пълно разложение и възтържествуването на хаоса и на анархията.(39) Но по това време руската буржоазия е била слаба и не е имала сили за установяване на диктаторски режим.(40)

Ето защо, второ, в условията на задълбочаваща се криза демократично-либералните партии, влизащи в състава на Временното правителство, са принудени постепенно да отстъпят позициите си във Временното правителство. Властта постепенно се завладява от имащите влияние върху народните маси „умерени“, (по израза на Милюков) социалистически партии - **есерите и меншевиките**.(41)

Но бързо сменящите се коалиционни правителства не решават възловите проблеми на обществото и преди всичко въпроса за **земята и мира**. Социално-икономическата криза се задълбочава все повече. Меншевиките и есерите се компрометират пред народните маси. „Силната“ фигура на „умерените“ социалисти във Временното правителство - Керенски (той е трудовик), все повече губи авторитет и популярност.

Ето какво може да се прочете в спомените на полковник Раймонд Робинс, началник на американската мисия на Червения кръст в Съветска Русия, за периода между февруарската и Октомврийс-

39 Бердяев, Н. Цит. пр., стр. 154.

⁴⁰ Показателно за слабостта на буржоазията е потушаването на вдигнатия на 25 август от генерал Корнилов метеж. Това извършват въоръжените и организирани от болшевиките работнически маси.

⁴¹ Хронологията на постепенното предаване на властта във Временното правителство на „умерените“ социалисти е следната:

1. Първи състав на правителството: март и април (2. III - 5. V 1917 г.). Керенски е правен министър, но без официално разрешение на нито една социалистическа партия;
2. Първа коалиция със социалистите: май-юни (6. V - 2. VI 1917 г.);
3. Криза на първата коалиция: юли (2. VII - 25. VII 1917 г.);
4. Втора коалиция със социалистите: август (25. VII - 26. VIII 1917 г.);
5. Криза на втората коалиция: септември (27. VIII - 24. IX 1917 г.);
6. Трета коалиция със социалистите: октомври (24. IX - 25. X 1917 г.) Виж: Милюков, П. Н. Цит. съч. стр. 278.

ката революция и политиката на Александър Керенски: „Човек с характер и мъжество, изключителен оратор, човек с неукротима енергия, с голяма физическа и духовна сила, той се опитваше да постави създалата се в това време в Русия ситуация в релсите на еволюционното развитие, макар че база за това нямаше. Имаше революционен катаклизъм, именно революционен и никакво еволюционно развитие не можеше да има. Той се опитваше да пренасочи революционната ситуация в еволюция... Поражението на Керенски беше силно ускорено и в края на краищата настъпи и от глупостта на съюзниците. Те непрекъснато го тласкаха надясно, а в това време масите в Русия неуклонно се движеха наляво.“⁽⁴²⁾ **Опитът на Керенски в качеството му на главнокомандващ да установи военна диктатура се проваля.**

Болшевиките използват компрометирането на есерите и меншевиките в Съветите на работническите, войнишките и селските депутати. Те усилват влиянието си в тях, издигайки лозунга „Цялата власт на Съветите!“, организират въоръжено въстание и завземат властта. Първият ден на успешното въстание - 25 октомври (7 ноември по нов стил), болшевиките излизат с възвание „Към гражданите на Русия“, в което се казва: „Делото, за което се бори народът: незабавно предлагане на демократичен мир, отменянето на помещическата собственост върху земята, работнически контрол върху производството, създаване на съветско правителство, това дело е осигурено.“⁽⁴³⁾

И действително на следващия ден Конгресът на Съветите на работническите, войнишките и селските депутати приема Декрета за мира и Декрета за земята. **Приемането на тези два декрета се оказва съдбоносно за излизането на Русия от кризата.**

В Декрета за мира съветското правителство се отказва от договорните си задължения към Антантата и предлага на всички воюващи народи и техните правителства започването на преговори за сключване на справедлив, без анексии и контрибуции мир. След отказа на страните от Антантата да участват в сключването на общ мир съветското правителство още на 20 ноември започва в Брест преговори за мир с Германия. На 3 март 1918 г. въпреки огромните проблеми, включително и съпротивата вътре в болшевишката

⁴² Робинс, Р. „Ленин ме интересуваше невероятно...“, в. „Правда“, 21.04.1989 г.

⁴³ „История на Комунистическата партия на Съветския съюз“, Изд. „Партиздат“, С., 1974 г., стр. 305.

партия, мирният договор с Германия е подписан.

С Декрета за земята се конфискуват всички помешчески земи без заплащане и земята се предава във **владее** на селските маси. Селяните получават във владее без плащане на аренда земи в размер на около 150 милиона хектара и стойност 700 милиона златни рубли. Освен това дълговете на селяните към Селската банка и към помешчици, лихвари, кулаци и др. частни лица са признати за **недействителни**. Болшевиките реализират **обещаната** от есерите, но нереализирана от тях аграрна реформа.

Чрез Декрета за мира и Декрета за земята болшевишката партия решава двата съдбоносни проблема на социума. Нейните политически действия се оказват най-адекватни за преодоляване на кризата в Русия. Н. Бердяев е съвършено прав, че „В този момент болшеvizмът, отдавна подготвян от Ленин, се оказва единствената сила, която, от една страна, може да довърши разложението на старото, и, от друга, да организира новото. Само болшеvizмът се оказва способен да овладее положението, само той отговаряше на масовите инстинкти и на реалните съотношения." (44)

И така болшевиките **завземат** властта, защото са най-радикалната партия, защото отказват съюз с всякакви други фракции на политическия елит, защото водят най-последователна борба против съществуващата система на обществени отношения, защото техните политически действия са най-адекватни, отговарящи на интересите на социума. Но те **запазват** властта, защото установяват стабилен, продължителен **авторитарен политически режим**.

Този въпрос - за политическия режим, който установяват комунистическите партии, е третият същностен фактор за утвърждаването на държавния капитализъм.

В. Политическият режим на комунистическите партии

Комунистическите партии побеждават и установяват държавен капитализъм в тези страни, в които местната **буржоазия е слаба и не може да установи авторитарен политически режим**.(45)

Например в Русия оглавилите Временното правителство след февруарската революция кадети са либерална, демократична пар-

⁴⁴ Бердяев, Н. Цит. пр., стр. 154, 155.

⁴⁵ Хосе Ортега-и-Гасет пише: „Никой не се съмнява, че в Русия болшеvizмът победи, защото там нямаше буржоазия.“; Виж: Ортега-и-Гасет, Х. „Бунтът на масите“, УИ „Св.Кл.Охридски“, С, 1993 г., стр. 170. Въпреки че е пресилено, в това твърдение има безспорно частица истина.

тия.(46) Демократи са и „умерените“ социалисти, които доминират в последния състав на Временното правителство. Подобни партии могат да **започнат**, но не и да **завършат** една буржоазна революция. И не само поради своята непоследователност и склонност към компромиси с предишните привилегировани класи. Но и поради това, че заради своя либерализъм и демократизъм след революцията те не са способни да установят достатъчно силен и стабилен **авторитарен политически режим**.

В ранните фази на трансформация на традиционното общество в капиталистическо почти във всички страни след продължителни борби между различните фракции на буржоазията, между нея и дребните собственици, между нея и пролетариата се стига до установяване на авторитарен политически режим. Буржоазията в края на краищата се отказва от политическата си свобода, закрепена в институцията на законодателната власт (парламента), за да осигури свободата на стопанската си дейност, „...буржоазията признава, че нейните собствени интереси и повеляват да се спаси от опасността на самоуправлението; че за да възстанови спокойствието в страната, трябва преди всичко да бъде успокоен нейният буржоазен парламент; че за да се запази ненакърнена нейната социална власт, трябва да бъде сломена нейната политическа власт; че отделните буржоа могат да продължават да експлоатират другите класи и невъзмутимо да се радват на собственост, семейство, религия и ред само при условие, че буржоазията като класа наред с другите класи е осъдена на еднакво политическо нищожество, че за спасението на нейната кесия трябва да и бъде отнета короната, а мечът, предназначен да я пази, трябва да бъде окачен над собствената и глава като Дамоклев меч".(47)

В политологията за означаване на авторитарните политически режими в страните от първия ешелон на капитализма се използва категорията **бонапартистка авторитарност**. Формите на този тип авторитарен политически режим могат да бъдат различни - например бонапартистка монархия, военно-бонапартистка република или плебисцитарен бонапартизъм. За страните от втория и третия ешелон на капитализма се използва по-широк спектър от категории - парламентарен авторитаризъм, необонапартистки ре-

⁴⁶ Виж: Думова, Н. М. „Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции“, Изд. „Наука“, М., 1988 г.

⁴⁷ Маркс, К. „Осемнадесети Брюмер на Луи Бонапарт“, Съч., т. 8, стр. 158.

жими, абсолютистско-бонапартистки режими, абсолютистско-колониални режими и пр.(48)

Условията на трансформация на традиционното общество в капиталистическо в страните от втория и третия ешелон на капитализма са извънредно разнообразни. В тях регионалните природо-климатични условия, традиции и изходно ниво са твърде различни. Освен това за разлика от страните от първия ешелон на капитализма, където авторитарните политически режими трябва да установяват основно компромис между различните класи или фракции на привилегировани класи, в страните от втория и третия ешелон на капитализма авторитарните политически режими трябва да установяват компромис и между различните **етнически и религиозни** групи. Това е несравнимо по-трудна задача. Затова авторитарните режими в страните от втория и третия ешелон на капитализма се характеризират с твърде голямо **разнообразие**. Те се характеризират и с **нестабилност**, но също и с постоянно възобновяване на опитите да се установи режим, който веднъж завинаги да сложи „ред“ в страната и да осигури спокойствие.

Показателно за това, колко силно действа тази закономерност (че в ранните фази на капитализма компромисът между различните класи и етноси се установява чрез авторитарен политически режим), е развитието на политическия живот във Филипините след Втората световна война. През 1946 г. там окончателно приключва колониалният период и е провъзгласена независимостта на страната. Под влияние на продължителното американско присъствие е възприета една от най-успешните форми на държавно устройство - президентско управление, двупалатен парламент, дупартийна политическа система, избор на президент през четири години и пр. Но тази безспорно демократична форма на държавно устройство се оказва неспособна да осигури социалния мир в едно изостанало общество като филипинското. Социалното напрежение, класовите, религиозните и етническите сблъсъци принуждават филипинската буржоазия да търси опора в „силната ръка“ и тя я намира в лицето на президента Ф. Маркос, който през 1972 г. въвежда извънредно положение и задълго (до 1986 г.) установява авторитарен политически режим. (49)

⁴⁸ Интересно изследване на формите на авторитарните политически режими в страните от третия ешелон на капитализма е направено в колективната монография „Зволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного.“ „Главная редакция восточной литературы“, М., 1984 г.

⁴⁹ Виж: Виноградов, А. Д. „США и Филипины“ Изд. „Наука“, М., 1987 г.

В България след Освобождението от турско робство доминиращата в Учредителното събрание Либерална партия, изразяваща интересите на преобладаващата маса на дребните собственици, успява да наложи приемането на **демократичната** Търновска конституция. Тази конституция е направена по образеца на Белгийската конституция. По това време Белгия е една от най-напредналите европейски страни. Но копирането на конституция, която е естествена форма на политически отношения в развита страна, се оказва погрешна стъпка. Защото тази форма на политически отношения се оказва **непригодна** за изостанала България. Борбата между различните фракции на буржоазията добива „балкански“ вид, добре описан от Алеко Константинов. Започват и първите опити за **отменянето** на Търновската конституция - например нейното суспендиране през 1881 г. от Великото народно събрание в Свищов, което гласува на княз А. Батемберг неограничени пълномощия за 7 години. Впоследствие през 1883 г. конституцията е възстановена. Периодите на сравнително демократичен политически живот са постоянно прекъсвани от периоди на авторитарни политически режими, например Стамболовия, от преврати, като Деветоюнския - 1923 г., и Деветнадесетомайския - 1934 г., до установяването на монархическия авторитарен политически режим и накрая през 1948 г. - от тоталитарния политически режим на БКП.

И в България, тенденцията при прехода от традиционно към капиталистическо общество да се установяват авторитарни политически режими се проявява с не по-малка сила, отколкото в другите страни. Разбира се, със свои особености.

Прекрасен анализ на **противоречивостта**, на **двойствеността** на политическия живот, на сложните отношения между икономическата база и политическата надстройка у нас в началото на века прави Иван Хаджийски. Той показва трудностите, които демократичната конституция създава при решаването на основната задача на генезиса на капитализма в България - експроприацията на дребната частна собственост, разкъсване на връзката между непосредствения производител и неговите средства за производство и превръщането на масата от населението в наемни работници. И. Хаджийски отбелязва, че в следосвободенска България, тръгнала ускорено по пътя на капитализма, се появява едно противоречие. Развитието на капиталистическия начин на производство, което е свързано с концентрацията на паричен, търговски и индустриален капитал, при нашите условия не може да не бъде върху гърба и за сметка на **обедняването** и **пропадането** на дребния собственик. В същото време в

България е приета и действа **демократична** конституция, която поставя законодателната власт в зависимост от изборните настроения и предпочитания на дребния собственик - най-многобройната тогава класа в българското общество. Това противоречие, от една страна, между общата насока на социалното развитие, която е свързана с ощетяване интересите на дребния собственик, ощетяване, извършвано и подпомагано от държавната власт, и, от друга страна, зависимостта на тази власт от изборните настроения на същия този дребен собственик се разрешава според Иван Хаджийски чрез парламентарния обход на дребния собственик, чрез маневрирането с него, посредством политическата люшкалка: изпълнителен орган - политически резерв.

Изпълнителен орган - това е управляващата в момента политическа партия или коалиция от партии. Политически резерв са опозиционните партии, „... които, критикувайки ожесточено политиката на управляващата партия, със своите самохвалства, със своите обещания създават надежди и илюзии у избирателя, че щом избере тях и смъкне управляващата партия, работите ще се уредят така, както той иска, благодарение на ума, честността, опита на политическия резерв, каквито качества управляващата партия няма и не може да има поради личните качества на шефове и апарат... по силата на нещата изпълнителният орган трябва да провежда мерки, които будят разочарование и недоволство в избиралата го изборна маса. Това е процесът на изхабяване на този орган, което налага неговата смяна за успокояване на недоволните и създаване на нови надежди и илюзии. Отивайки си, управляващата партия отнису греховете от действията при разрешаване на основната задача на държавната политика, приемайки тези грехове като лични свои грехове, като грехове на неопитността на своите политици, на тяхната държавническа непредвидливост, на тяхната нечестност, а не като на една историческа необходимост, кореняща се в самото обществено устройство". (50)

Очевидно Иван Хаджийски под политически резерв разбира опозиционните политически партии и организации, борещи се за властта **в рамките на конституцията и законите**. Но знаем, че у нас, а и навсякъде далеч не всички политически партии и организации са се борили и се борят в рамките на конституцията и законите.

⁵⁰ Хаджийски, И. „Бит и душевност на еснафа и дребния ни собственик“, част 111. „След Освобождението“ (незавършен ръкопис - II), стр. 94-95, сп. „Социологически проблеми“, №4, 1986 г.

Ето защо, ако прецизираме идеята на Иван Хаджийски, можем да говорим за **тесен** политически резерв на капитала - това са опозиционните буржоазни партии, борещи се с конституционни средства за властта, и за **широк** политически резерв на капитала, включващ партиите и организациите, борещи се както с парламентарни, така и с извънпарламентарни средства за властта. В него влизат не само традиционно считаните за буржоазни партии и организации, например фашистките, но и други - например комунистическите, които по принцип се определят като небуржоазни, дори антибуржоазни партии.

Когато тесният политически резерв на капитала - партии, борещи се за властта в рамките на конституцията и законите, окончателно се изчерпи, тогава, изискващият определени условия за своето разгръщане капитал (експроприацията на дребната частна собственост) налага пренебрегване на конституцията и на законодателната власт. Стига се до установяване (обикновено чрез преврат) на **авторитарен** политически режим. В България тесният политически резерв на капитала - буржоазните партии, борещи се за властта в рамките на конституцията и законите, много бързо се изчерпва и тогава влиза в действие широкият политически резерв - буржоазни партии и организации, използващи извънпарламентарни форми в борбата за власт. Много показателна в това отношение е политическата ситуация в края на 1933 г. и началото на 1934 г. Тогава правителството на Народния блок изпада в перманентна правителствена криза. Никола Мушанов в продължение на няколко месеца не успява да сформира работоспособен кабинет поради котерийните борби на партиите, влизащи в Народния блок. В различните обществени слоеве расте недоволство от партизанщината и безпринципността на управляващия блок. Ето защо, когато най-мощната организация на широкия политически резерв на буржоазията - Военният съюз, начело с професионалните превратаджии - Кимон Георгиев и Дамян Велчев, извършва Деветнадесетомайския преврат, обществеността запазва спокойствие и не оказва съпротива на превратаджиите.

Но и широкият политически резерв на буржоазията в България не успява да установи достатъчно силен и стабилен политически режим, чрез който да се решат задачите на първоначалното натрупване на капитала. Като изключим Стамболовия режим, всички останали авторитарни режими са краткотрайни. Суспендирането на Търновската конституция през 1881 г. и установяването на личен режим от княз Александър Батемберг, както отбелязах, продължа-

ва малко повече от две години. Кратки по време са и авторитарните режими на деветоюнците и на деветнадесетомайците. Монархофашистският режим също претърпява политическо поражение. Оказва се, че не е лесно да се сломи съпротивата на дребния собственик. Българското селячество - гръбнакът на народната маса, проявява висок и несломим дух. Въпреки жестокостите след Септемврийското въстание, въпреки избиването на лидерите на неговата партия - Ал. Стамболийски, П. Д. Петков и др., българското селячество не прекланя глава пред настъпващия капитал. Нещо повече: именно то осигурява предпоставките (широката яташка мрежа) за победата на своя политически съюзник - Българската комунистическа партия. С което подписва и смъртната си присъда като самостоятелна класа в стопанския и политическия живот на страната.

Защото се оказва, че политически резерв - в широк смисъл на думата - на капитала в България е **Българската комунистическа партия.**(51)

Когато широкият политически резерв на буржоазията (например националистическите партии в България) е изчерпан, именно Българската комунистическа партия се оказва последен политически резерв на капитала, чрез който той успява да експроприира дребната частна собственост, да разкъса връзката на непосредствения производител с неговите средства за производство и да превърне масата от народа в наемни работници. Българската комунистическа партия се оказва акушер на държавния капитализъм по ред причини, но на първо място поради стройната си, стегната централизирана организация и на второ място поради това, че има опита и готовността да използва **въоръжени методи** в политическата борба. Това са двата основни политически фактора, които и позволяват да приложи масово насилие спрямо селячеството и дребните собственици.

Комунистическите партии са тази фракция от политическия елит, която генетически включва насилието в строителството на „светлото“ бъдеще. Прилагането на насилие в масов мащаб, при условията на авторитарен режим е решаващият политически фактор за утвърждаването на държавния капитализъм.

Има, разбира се, и някои други политически фактори, които

⁵¹ Не влиза ли това твърдение с общоприетата теза за левия характер на комунистическите партии? Този въпрос - лява или дясна партия е БКП преди и след 9 септември 1944 год. и след 10 ноември 1989 год., съм разгледал в приложение № 8

водят до това именно БКП да установи авторитарен политически режим и да реши основните задачи на генезиса на капитализма.

Например тя има моралния капитал на съорганизатор на голямото антифашистко Септемврийско въстание от 1923 г. и на основен участник - при това с оръжие в ръка - в съпротивата срещу фашизма по времето на Втората световна война. Това участие, а и неговото продължение по-късно в Отечествената война спасяват България от трета национална катастрофа и от откъсване на нови земи от нейната територия.

Друг съществен момент е връзката на БКП с Москва. Тя носи множество плюсове на БКП. На първо място значение има психологическият ефект на симпатия, тъй като за масата от българския народ Русия въпреки имперските си амбиции е Освободителката. Друг момент е финансовата и политическата помощ, която Москва оказва на БКП. Благодарение на финансовата помощ БКП има възможност да поддържа щаб от „професионални революционери“. А в периоди на особено силно преследване от властите много български комунисти спасяват живота си и получават убежище, образование и пр. в СССР. Важен момент са и победата във Втората световна война на СССР, и навлизането в началото на септември и присъствието на съветските войски в България. Това е определящо за завземането и утвърждаването на властта на БКП.

6 глава

Идеологически и социално-психически фактори за възникването и утвърждаването на държавния капитализъм

Социалните процеси са резултат на сложното преплитане на обективни и субективни фактори. В предишната глава разгледах ролята на обективните фактори за възникването и утвърждаването на държавния капитализъм. В тази глава ще разгледам ролята на субективните фактори. Най-напред, ще изследвам ролята на комунистическата идеология, а след това на социалната психика.

6.1. Идеологически фактори - етатизъм и егалитаризъм на комунизма

В предишната глава критикувах хипертрофирането на идеологическия фактор за възникването и утвърждаването на държавния капитализъм. Това съвсем не означава, че пренебрегвам или отричам въздействието на този фактор. Напротив! Считаю, че **доктрината**, която е идейното знаме на комунистическите партии **има съществено значение** за тяхната победа и за **специфичната** форма, в която става трансформацията на традиционните общества в капиталистически. В първа част на книгата разгледах някои особености и функции на основната стратегическа идеология. Но в нея вниманието ми беше насочено да покаже разликите между ленинизма и марксизма. Несъмнено е обаче, че и двете теоретични конструкции въпреки разликите и противоречията между тях са разновидности на комунистическата идеология. А тя има две черти, които са иманентни нейни характеристики - **етатизма** и **егалитаризма**. Тези две характерни черти на комунистическата идеология изиграват съществена роля за специфичната форма в която става трансформацията на традиционните общества в капиталистически.

Болшинството критици на държавния капитализъм считат, че този тип общество възниква, защото завзелите властта комунисти-

чески партии реализират доктрината на марксизма, основни положения на която са етатизмът и егалитаризмът. Всъщност правилното поставяне на въпроса за етатизма и егалитаризма е следното: Какви моменти в доктрината на марксизма привличат борещия се за властта в изостаналите страни радикален контраелит и каква роля изиграват те: 1) В борбата му за власт; 2) В създаването на идеологическа обвивка на неговите интереси, в идеологическото манипулиране на общественото съзнание, така че интересите на завзелия властта комунистически елит успешно да се представят като обществени, а не групови?(1)

Отговорът на така поставения въпрос е - преди всичко **етатизмът и егалитаризмът**.

Най-напред трябва да подчертая, че комунизмът като идейно течение от възникването си и досега съдържа принципите на етатизма и егалитаризма. Тези принципи са израз на непримиримостта на борбените натури (да не забравяме, че комунизмът е радикално крило на политическия елит) към **паразитизма** и аморалността на привилегированите съсловия и класи, а и към **иррационалността** на обществения живот. Ето например силните изрази, с които Томазо Кампанела, бунтовник, монах, гонен и преследван от инквизицията, прекарал три десетилетия от живота си по затворите, преживял нечовешки изтезания, но незагубил хуманизма си, описва абсурдността на живота в своя град: „... седемдесет хиляди души се намират в Неапол и от тях едва десет-петнадесет хиляди се трудят! И те се изтощават от непосилен, непрекъснат всекидневен труд и погиват. А също така и другите, безделниците, се погубват, но от леност, алчност, телесни недъзи, разврат, лихварство и пр. Те развалят много хора, извърщават ги, като ги държат като свои роби в бедност и в угодничество, като ги правят съучастници в своите собствени пороци.“(2)

Не по-малко силни в критиката си на паразитизма на общест-

¹ Тук е уместно да цитирам основната теза на Д. Минев за ролята на комунистическата идеология. Според него „...базисната особеност на индустриализацията от социалистически тип - нейното откъсване от световната икономика, е предопределило и идеологията, която се оказва най-добре адаптирана към този вид изолационно модернизиране. Не развитието е било функционално по отношение на идеологията, а по-скоро обратното. Основните функции на идеологията по отношение на това развитие са били да утвърждава изолацията от световната икономика, да легитимира свръхконцентрацията на властта у елита (главно чрез поставяне на дългосрочна задача, която само той може да реши) и едва накрая - да служи като допълнителен икономически регулатор.“ Виж: Минев, Д., П. Кабакчиева, „Преходът, елити, стратегии“, Изд. „Св. Кл. Охридски“, С, 1996 г., стр. 11.

² Кампанела, Т. „Градът на слънцето“, „Партиздат“, О, 1971 г., стр. 67, 68.

вото, в основата на което лежи правото на частна собственост, са и другите основоположници на комунизма. Особено силен е „Плебейският манифест“ на Гракх Бабьоф.

В тази малка по обем брошура много ярко се открояват **етатизмът** и **егалитаризмът** на комунизма. Ето как Гракх Бабьоф определя пътя, по който ще се постигне социалното равенство: „... да се установи обща администрация; да се премахне частната собственост; всеки човек да бъде там, където е дарбата му, където е производството, което най-добре познава; всеки да бъде принуден да внася в натура плода на своя труд в общия склад; и да се установи една проста администрация, натоварена с разпределението, администрация по прехраната, която ще има списъците на всички индивиди и на всички неща и ще разпределя последните, като съблюдава най-добросъвестно равенството и ги доставя в дома на всеки гражданин.“⁽³⁾

Какво е отношението на Маркс и Енгелс към домарксовия комунизъм?

Подчертавайки голямото значение на критиката, която комунистите правят на съсловното и класовото общество, едновременно с това те отбелязват, че тази революционна литература „... по своето съдържание е неизбежно реакционна. Тя проповядва всеобщ аскетизъм и груба уравниловка.“⁽⁴⁾

Основен принцип в теорията на Маркс и Енгелс е, че комунизмът не може да се „въвежда“, „...установяването на комунизма има по своята същност икономически характер: то е създаване на материалните условия на това обединяване (обединяването на хората като свободни, осмислили и преодолели стихийно формиралите се и възприемани като външни и независими в процеса на историческото развитие форми на производство и общуване - бел. моя); то превръща наличните условия в условия на обединяването.“⁽⁵⁾

В същото време в разбиранията на Маркс и Енгелс за **начина**, по който при вече съществуващите материални предпоставки (едра промишленост, универсални производителни сили и универсално общуване) хората ще подчинят на своята власт размяната, производството и формите на взаимните си отношения; тоест как социализацията на производствения процес съзнателно и целенасочено ще бъде съпътствана с процес на социализация на производствени-

³ Бабьоф, Г. „Плебейски манифест“, „Партиздат“, С, 1973 г., стр. 208.

⁴ Маркс, К., Фр. Енгелс, „Манифест на комунистическата партия“, Съч., т. 4, стр. 454.

⁵ Маркс, К., Фр. Енгелс, „Немска идеология“, Съч., т. 3, стр. 71.

те отношения, има тези, които безспорно са **данък** на присъщия на комунизма етатизъм и егалитаризъм.

Според Маркс и Енгелс след завоюването на политическата власт в развитите капиталистически страни пролетариатът ще социализира средствата за производство по много прост начин - **като ги превърне в държавна собственост**. В „Манифест на комунистическата партия” първите мерки на пролетарската власт са изложени по следния начин:

1. Експроприация на поземлената собственост и използване на поземлената рента за покриване на държавните разходи;
2. Висок прогресивен данък;
3. Премахване правото на наследство;
4. Конфискация на имуществото на всички емигранти и бунтовници;
5. Централизация на кредита в ръцете на държавата чрез една национална банка с държавен монопол;
6. Централизация на целия транспорт в ръцете на държавата;
7. Увеличаване броя на държавните фабрики, средства за производство, пригодяване за обработване и подобрене на земите по общ план;
8. Еднаква задължителност на труда за всички, създаване на индустриални армии, особено в земеделието;
9. Съединението на земеделието с индустрията, съдействие за постепенно премахване на различието между града и селото;
10. Обществено и безплатно възпитание на всички деца. Премахване на фабричния труд за децата в сегашната му форма. Свързване на възпитанието с материалното производство и т. н.⁽⁶⁾

Тук ясно се виждат моментите на етатизъм - отбелязани с номерата 1; 4; 5; 6; 7; 10, и егалитаризъм - 2; 3; 8.

Тези, а и други подобни възгледи на Маркс и Енгелс са теоретичната основа, която използва болшевишката партия, за да си създаде ясна и недвусмислена програма за „строителството на социализма”. В „Принципите на комунизма” и в „Манифест на комунистическата партия” първите стъпки на пролетарската партия след завоюването на политическата власт са така ясно формулирани, че за болшевиките, а и за всички останали партии, наричащи себе си „комунистически”, няма никакви колебания и проблеми да започ-

⁶ Маркс, К., Фр. Енгелс, „Манифест на комунистическата партия”, Съч., т. 4, стр. 445, 446.

нат веднага да ги прилагат. Въпросът, че тези стъпки Маркс и Енгелс препоръчват за най-напредналите страни и че приложени в слаборазвита страна те не могат да имат никакъв друг резултат, освен раждането на държавен капитализъм, болшевиките решават чрез идеологемата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“.

Тук трябва да се подчертае, че етатизмът и егалитаризмът на марксовата програма за „строителство на социализма“ са изключително **изгодни** за комунистическия елит. Защото в морално мотивирана форма - ние строим най-справедливото общество - те обосновават стремежа му за заграбване на целия национален капитал, а впоследствие за използване на извъникономически форми на експлоатация.

Не твърдя, че радикално настроените фракции на контраелита съзнателно и целенасочено са възприели комунистическата идеология, мотивирани от алчност и бруталност. Възприемането от тях на комунистическата идеология е било въпрос на **класов рефлекс**, факт е обаче, че тази идеология играе огромна роля в „украсяването“, в моралното мотивиране на заграбването на националния капитал.

Ясната програма за „строителството на социализма“ е един от най-важните фактори за създаване на **единство и сплотеност** в новата класа на съвкупния капиталист - партийната номенклатура. И днес голяма част от поколението на „строителите на социализма“ са убедени, че това, което те са строили, е именно „социализъм“. Това дава морална убеденост, или по-точно начин за самооправдание на тези от тях, които по един или друг начин са свързани с решаването на основната задача на генезиса на капитализма - експроприацията на дребния производител, свързана с прилагането на масово насилие. А почти всички повече или по-малко участват в насилието, защото такова масово действие като колективизацията изисква и масово участие на новата класа. Но след като това трябва да стане, след като това е за благо на всички, значи ние като комунисти трябва да изпълним дълга си! - ето готовия силогизъм, даващ морално оправдание на далеч не морални действия. И трябва да отбележа, че много хора са участвали в насилствената колективизация (у нас в кооперирането), движени от **идейни**, а не от **егоистични** подбуди. И немалко са рискували.

Етатизмът и егалитаризмът, а също утопизмът и месианството на болшевишката идеология (Виж следващия параграф) играят изключително голяма роля за възникването и утвърждаването на

държавния капитализъм. Те са органични съставки на основната стратегическа идеологията „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Благодарение на тях основната стратегическа идеология се оказва „идеалното“ идейно оръжие на радикалните фракции на политическия елит в слаборазвитите страни в завоюването на властта и утвърждаването на капиталистическия начин на производство.

6.2. Социално-психически фактори за възникване и утвърждаване на държавния капитализъм

Три са най-важните социално-психически фактори, които водят до възникването и утвърждаването на държавния капитализъм:

1) Ефектът на утопизма и месианството на комунистическата идеология върху социалната психика на народните маси и на контраелита;

2) Моралното амортизиране в началото и средата на XX век на използваните за манипулация на общественото съзнание идеологии на либерализма;

3) Специфични за Русия, Китай и др. слаборазвити страни характерологични особености на социалната психика на тяхното население.

Ще разгледам последователно трите фактора.

А. Утопизъм и месианство

Най-напред трябва да подчертая, че утопизмът и месианството не са характеристики само на комунизма. Те са характерни за идеологията на всяка голяма буржоазна революция. (7) Утопично, илюзорно, месианско е например идейното знаме на Английската буржоазна революция. Английската буржоазия с идеологията на пуританството се бори за установяването на „Царството Божие на земята“, бори се против „дявола“ в лицето на католическото духовенство. През

⁷ Подчертавам това, тъй като, както вече показах в първа част на книгата, голяма част от авторите, особено десните интелектуалци, **обвиняват** комунизма в **утопизъм**. След 10.11.1989 г. в България това обвинение е извънредно широко използвано за манипулиране на общественото съзнание. Управляващата класа чрез идеологията за комунизма като „реализирана утопия“ успява да внуши на младото поколение представата, че държавният капитализъм възниква в България по една злощастна случайност и виновни за това са глупавите комунисти, които възползват се от благоприятната ситуация - наличието на съветски войски в България, реализират своите погрешни утопии.

1653 г. се свиква законодателно събрание, което трябва да реши въпроса за политическото устройство на Англия. Неговите членове са представители на общините на независимите църкви. „Бог призова народа към най-високата власт. **Ние се намираме на границата на осъществяване на библейските пророчества.**” (8) (подчертано от мен) - заявява пред събранието Кромуел. **Царството Божие** на земята - това не е просто лозунг. Вождовете, а и голяма част от участниците в Английската буржоазна революция напълно вярват в **месианската** си мисия да установят царството Божие на земята.

Чувството за месианство е присъщо на лидерите и на следващите буржоазни революции.

Идеологемите на Великата френска революция се създават от Просвещението. В основата на просветителството лежи борбата за установяването на земята на царството на **разума**. Равенство, братство, свобода - това са лозунгите на френската революция, лозунги, оказали се не по-малко илюзорни и утопични, отколкото лозунгите на Английската буржоазна революция. Но лидерите на френската буржоазна революция не по-малко от лидерите на Английската буржоазна революция са водени и въодушевявани от месианското си чувство, че са акушери на **последното, най-справедливо и хуманно човешко общество**. След като вече са открити от просветителите законите на рационалното социално устройство, няма никакви причини (нужни са само революционна решителност и саможертва) хората да не бъдат направени щастливи.

Утопизмът и месианството винаги съпътстват големите социални революции (не само буржоазните), доколкото те **концентрират, индуцират и насочват в нужната посока натрупаната негативна социална енергия**. Без утопични илюзии и без чувството за месианство не са възможни нито мобилизирането на силите за разрушителни действия, нито след това усилията за създаване на ново обществено устройство.

Б. Моралното амортизиране на либерализма

В началото на ХХ век традиционите идеологеми - опиращи се преди всичко на либерализма, - свързани с позитивно отношение към буржоазните ценности и обслужващи буржоазните революции през предишните векове, вече са **морално амортизирани**.

Първо. След Първата световна война **либерализмът** - домини-

⁸ „Нова история”, част I, Изд. „Наука и изкуство”, С. 1977 г., стр. 56.

ращата идеология на управляващите класи, се компрометира - по-вечето от правителствата, които разпалват унищожителната война, са съставени от **либерални** партии. През 1929 г. избухва световната икономическа криза. Капиталистическият начин на производство, който възниква като символ на **рационализма**, със своите отрицателни черти - кризи, войни, зверска експлоатация и т. н., разочарова мислещите хора и създава представа, че всъщност е **иррационален** начин на производство. Либерализмът, който за политическите елити на страните от първия ешелон на капитализма е висшата форма на **рационализъм**, не може да играе ролята на **рационална** идеология за елитите от страните от втория и третия ешелон на капитализма. Тази функция поема комунизмът. 3. Бжежински много точно отбелязва следното за комунизма: „Той представлява и лесно достъпна мисловна система, с помощта на която по неподозрян дотогава начин могат да се разкриват тайните както на миналото, така и на бъдещето. Комунизмът задоволява стремежа на новопросветените слоеве от населението към по-задълбочено вникване в същността на заобикалящия ги свят. Така за по-взискателните интелектуалци марксистката теория като че ли е ключ за разбиране на човешката история... В същото време, като поставя ударението върху извършването на такъв политически акт, чрез който да се осъществи изкупителната „революция“, да се установи всеобхватен контрол от страна на държавата и да се изгради рационално планирано и справедливо общество, марксизмът е съзвучен с желанието на всеки интелектуалец да подчини своите действия на разума.“(9)

Второ. Революционерите, извършващи новата вълна от буржоазни революции през XX век, свързват капитализма и буржоазните ценности с **потисничеството**. Болшинството от страните от третия ешелон на капитализма и част от страните от втория ешелон се намират в колониална или някаква друга форма на зависимост от страните от първия ешелон на капитализма. Невинаги, но твърде често революционерите в страните от втория и особено от третия ешелон на капитализма, в класата, срещу която се борят - привилегированата класа от метрополията, виждат символ на потискащото ги общество, а то е **буржоазно** общество. Ето защо, въпреки че тяхната борба **обективно** може да доведе единствено до утвърждаването на капиталистическия начин на производство в техните страни, **субективно** те възприемат освободителната си борба като насочена не само против

° Бжежински, 36. „Големият провал“, изд. „Народна култура“, С, 1991 г., стр. 10, 11.

конкретните потисници - капиталисти от метрополията, а като борба **против капитализма** като обществен строй. В тях съществува психологическата нагласа да възприемат идеология, която като ценностна система критикува и отрича капитализма и буржоазните ценности. В началото и средата на ХХ век идеологията, която най-остро критикува капиталистическия начин на производство и буржоазните ценности, е **марксизмът**. Оказва се, че именно марксистката идеология, поточно използващата марксистка **терминология**, създадената от Ленин **болшевишката** идеология е онова идейно оръжие, което позволява на една фракция от контраелита - **комунистическите партии**, да завземе властта и под формата на държавен капитализъм да реализира прехода към капиталистическия начин на производство. Съществено обстоятелство за това са и характерологичните особености на населението в страните от втория и третия ешелон на капитализма.

В. Характерологични особености на социалната психика

В страните от втория и от третия ешелон на капитализма болшевишката идеология е особено подходяща за добиване на влияние сред народните маси, които, бидейки предимно селяни или градски маргинали от селски произход, лесно попадат под влияние на популистските лозунги. **Уравнителските, егалитарните** настроения сред селското население са традиционни. Ускоряването на социалната диференциация, което започва с развитието на капиталистическия начин на производство, обикновено създава отрицателни емоции и напрежения в селската среда. Ето защо лозунгите за борба срещу експлоатацията, лозунгите за равенство и социална справедливост намират хранителна почва в социалната психика на народната маса. Особено когато тези лозунги се издигат чрез терминологията на една теория, която се опира на тълкуването и обяснението на очевидни, **лежащи на повърхността на социалния живот факти** - фактите на **експлоатацията, на насилническата роля на държавата, на хищническите апетити на новите привилегирвани класи** и т. н. Атанас Буров е прав, колкото и грубо да го казва, че „Българинът ставаше някога социалист, като гледаше двореца на княза, файтона на чорбаджията и порязаницата с масло на децата му, тръгнали на училище с чанти..."(10) (Селянчетата за разлика от децата на чор-

10 Буров, А. „В България на власт винаги са били покерджиите“, в. „168 часа“, 10 юли, 1990, стр. 16.

баджиите са ходили на училище с **торби**.)

Освен сталихарните настроения в разорящата се селска маса друг съществен социално-психически момент за страните от втория и от третия ешелон на капитализма е, че много от тях - преди всичко страни като Русия, Китай и др. са страни от така наречения „**източен тип**”. При тях има вековни, дори хилядолетни традиции на: **1. деспотично управление**; **2. държавна собственост** върху земята. В резултат, на което населението е със силни етатистки нагласи. Държавният капитализъм е подходящата форма за утвърждаване на капиталистическия начин на производство в тези страни, тъй като: а) болшевишката партия установява стабилен авторитарен политически режим, импониращ на народната маса, много наподобяващ на привичните за нея дореволюционни деспотични режими; б) формата на собственост отново е **държавна**, предприемаческата дейност се извършва от **колективен** собственик, а не от индивидуални собственици, което също е в контекста на привичното за народната маса. В статията си „Какая улица ведет к храму” И. Клямкин много точно отбелязва, спецификата на дореволюционна Русия, на руското патриархално селячество, което „... не се е „обуржоазило” и не е било готово за конкурентна борба на пазара, което се е бояло от разорящата го стихия още от дореволюционните времена” и на което „идеята за колективизацията с нещо му е напомняла добре познатата му и близка общинна колективност.”(11) Поради което значителна част от селячеството възприема държавния капитализъм (в неговата терминология сталинския модел на „социализъм”) за **социалноприемлив**.

Мисля, че най-тънко преплитането и въздействието на посочените три момента за утвърждаването на държавния капитализъм е посочено от Н. Бердяев. В книгата си „Извори и смисъл на руския комунизъм” той пише, че болшевизмът „Използва руските традиции за деспотично управление отгоре и вместо непривичната демокрация, за каквата не съществуват навици, провъзгласява диктатура, наподобяваща повече стария царизъм. Използва качествата на руската душа, напълно противоположна във всичко на секуларизираната буржоазия, използва нейната религиозност, нейния догматизъм и максимализъм, нейното търсене на социална правда и на Божието царство на земята, способността и да се жертва и търпеливо да понася страдания, но също и изявите и на грубост и жестокост, използва руското месианство, оставащо винаги, макар и в не-

¹¹ Клямкин, И. „Какая улица ведет к храму?”, сп. „Новый мир”, №11, 1987 г., стр. 181.

съзнателна форма, руската вяра в особените пътища на Русия. Използва историческия разкол между народ и културен пласт, народното недоверие към интелигенцията и лесно разгромява интелигенцията, която не му се подчинява. Поема в себе си руското интелигентско сектантство, и руското народничество, преобразява го според изискванията на новата епоха. В унисон е с липсата в руския народ на римските представи за собственост и за буржоазни добродетели, в унисон е с руския колективизъм, който има религиозни корени... Отрича свободите на човека, които и дотогава са непознати на народа, които са само привилегия на горния културен слой на обществото и за които народът изобщо няма намерение да се бори. Провъзгласява задължителността на цялостния, тоталитарен светоглед, на господстващото вероучение, което отговаря на навиците и потребностите на руския народ от вяра и символи, управляващи живота му. Руската душа не е склонна към скептицизъм и за нея най-малко подходящ е скептичният либерализъм. Народната душа най-лесно може да премине от една цялостна вяра към друга цялостна вяра, към друга ортодоксия, обхващаща целия живот."(12)

Струва ми се, че този цитат от един **принципен идеен противник на болшевиизма** най-ярко показва мощта на болшевишката идеология. По-късно се оказва, че тази идеология е подходяща не само за Русия, но и за много други страни от третия ешалон на капитализма. През XX век именно болшевишката идеология се оказва нужното идейно оръжие за лидерите на буржоазните революции, чрез което те решават двойствената задача - да бъдат спечелени народните маси в борбата за власт, а след това, когато новата власт неминуемо насочи силата си срещу тях (за да се утвърди, капиталистическият начин на производство трябва да експроприира средствата за производство на народната маса), народът да стене, но общо взето, тихо да чака светлото бъдеще. Идеологията, която създава Ленин и която след това се използва в доста страни свършва, работа.(13) С месианския си дух тя въодушевява за борба и за саможертва, а след това създава достатъчно силни илюзии сред народа, за да понася той, общо взето, безропотно насилствените методи, чрез които е превръщан в наемна работна сила.

¹² Бердяев, Н. „Извори и смисъл на руския комунизъм“, Изд. „Хр.Ботев“, С, 1994 г., стр. 155,156.

¹³ В средата на века се появяват и нови „теоретици“ като Ким Ир Сен, Муамар Кадафи и др. Широко разпространение придобива идеологията, получена от „брака“ между „научния социализъм“ и ислямската религия.

7 глава

Причини за кризата на централизираната икономика

След 10 ноември 1989 г., в общественото съзнание се наложиха две обяснения на причините за кризата на държавния капитализъм. Едното, което беше разпространено преди всичко сред привържениците на нововъзникналата опозиция, е, че причините за кризата са доктринални, тоест, планът, по който е строено „социалистическото“ общество, страда от **конструктивни** недостатъци и следователно зданието на това общество неизбежно рано или късно щеше да се срути. Както и стана.

Другото обяснение, което беше и все още е разпространено преди всичко сред привържениците на Българската социалистическа партия, е, че планът е бил добър, но за зла участ начело на партията и на държавата застана този хитър шоп Тодор Живков, който провали всичко и докара страната до такава тежка икономическа криза. Ако начело на партията и държавата стоеше **компетентен** управленски екип, до криза нямаше да се стигне. Ако например икономическата стратегия беше насочена не към развитието на металургията и тежкото машиностроене (за какво са ни „Кремиковци“ и Радомир, а и много други), а примерно към развитието на селското стопанство, международния туризъм и почивното дело и т. н., България щеше да цъфти и хубавее (вижте например Гърция).

Тези два възгледа от научна гледна точка са напълно несъстоятелни.

Първият възглед предполага, че кризите са присъщи само на общества, в които националният капитал е централизиран, докато за общества с атомизиран национален капитал те са нещо непознато. Истината обаче е съвсем друга. Всички страни от третия ешелон на капитализма, при които трансформацията на традиционното общество в капиталистическо става при наличието на икономически плурализъм, тоест националният капитал е атомизиран, а не централизиран, **периодически** изпадат в икономически кризи. Така че, дори да не беше централизиран след 1948 г. националният капитал, надали нашата страна щеше да избегне участието да попада периодично в кризи, както впрочем попадеше и преди 9.09.1944 година.

Относно **втория възглед** може да се каже, че е напълно възможно икономическата стратегия на страната ни да не е била най-удачно избрана. Дали е така, подлежи на изследване. Безспорно е и че управляващият екип има огромна вина за инвестиции, направени в съвършено погрешна посока.

Но ако друг екип управляваше икономиката на страната, няма нямаше пак да стигнем до икономическа криза?

Аз мисля, че до криза неизбежно ще се стигне, дори управляващият екип да вземаше през цялото време блестящи управленски решения. Защо?

Защото кризите са закономерност в първите фази на капиталистическия начин на производство, независимо от това дали националният капитал е атомизиран, или е централизиран.

Причините за икономическите кризи са многообразни, многостранни, многопластови. Всяка криза трябва да се изследва конкретно, при това както във **вътрешен**, така и във **външен** аспект. Трябва да се прави разлика между два типа кризи: а) кризите с периодичност 8-12 години; б) кризите с дължина на вълната 45 - 60 години (дългите вълни на Кондратиев), които обикновено са свързани със **съществени изменения** в начина на производство и **цялостна промяна** в характера на обществените отношения. Развитието на капиталистическия начин на производство преминава през различни фази. Преходът от една фаза в друга обикновено е свързан с цикличността на втория тип кризи, които имат глобален характер, тоест обхващат всички икономически участващи в международното разделение на труда.

На държавния капитализъм са присъщи както икономическите кризи от първия тип, така и икономическите кризи от втория тип. Икономиката при държавния капитализъм периодично изпадаше в класическите за капиталистическия начин на производство икономически кризи със средна дължина на вълната 8-12 години. **Амплитудата** обаче на този тип икономически кризи беше по ниска в сравнение с амплитудата им при класическия капитализъм. Причината за това е, че при държавния капитализъм няма пазар на **средствата за производство** и следователно липсва основната материална предпоставка за средния икономически цикъл - натиска на пазара за подмяната на основния капитал.

Тук аз няма да разглеждам този вид икономическа криза. Ще разгледам причините за **втория вид криза** на държавния капитализъм - кризата на държавния капитализъм като тип социално-икономическо устройство. Държавният капитализъм е етап в развити-

ето на капиталистическият начин на производство, който още в средата на седемдесетте години изчерпа своите **икономически** възможности и изпадна в дълбока криза. Въпреки че кризата обхваща всички страни на обществото, тя е преди всичко криза във функционирането на икономиката.⁽¹⁾ Ето защо аз ще разгледам именно този аспект на кризата - кризата на централизираната икономика и това е и заглавието на тази глава.

Ще разгледам **две** от причините за кризата, които според мен са **най-съществени**. Те са присъщи и на обществата с атомизиран национален капитал и там също водят до кризи. При държавния капитализъм тези две причини се проявяват по **специфичен** начин.

В анализа на причините ще приложа един не често срещан подход. Ще ги разгледам от **субстратна** гледна точка. По принцип причините за кризата трябва да се търсят в особеностите, в спецификата на етапът, който е достигнат в развитието на производителните сили и на международното разделение на труда. Аз ще използвам този подход. Но ще **акцентирам** на икономическите и властовите противоречия между трите основни социални актьори на производствения процес при държавния капитализъм - а) централните органи; б) стопанската номенклатура; в) непосредствения производител - работническата класа. В тези противоречия се **обективират** особеностите на достигнатият етап в развитието на производителните сили и **в тяхното разгръщане, задълбочаване и изостряне се крият най-важните причини за кризата**.

В първи параграф ще разгледам **проявленията** на кризата, във втори - **противоречията** между съвкупния капиталист и работническата класа и **противоречията** между централните органи и стопанската номенклатура, а в трети параграф - **идеологемите** на управляващата класа в условията на криза.

7.1. Феномените на кризата

Икономическата криза се проявява преди всичко:

а) В това, че от средата на седемдесетте години ефективността на предприемаческата дейност на номенклатурата на комуни-

¹ Ресурсите на номенклатурата на комунистическата партия за запазване на съществуващата система в сферата на политиката, идеологията, общественото съзнание и т. н. дори и в края на осемдесетте години не бяха изчерпани. Докато в сферата на икономиката в края на осемдесетте години бяха напълно изчерпани.

тическата партия се понижи и в края на осемдесетте години тя изпадна в **банкрут** като собственик на националния капитал;

б) В нарастване на диспропорциите между платежоспособното търсене на населението и наличния стоков фонд на пазара, тоест в явлението **дефицит**.

Ще разгледам накратко тези две проявления на икономическата криза.

А. Нискоефективна предприемаческа дейност - банкрут на номенклатурата на БКП

В защитената през 1982 г. дисертация - „Главното противоречие в НР България“, изследвах **ефективността** на обществения труд в България. Резултатите на това изследване са напълно достоверни за ефективността на **предприемаческата дейност на номенклатурата на БКП**.⁽²⁾ Използвах един класически метод - чрез изследване на фондоемкостта на националния доход. Но приложих и един нов, струва ми се интересен метод - сравнителен анализ на темповете на нарастване на ефективността и на производителността на труда, в който съм използвал идеи предложени от П. Мاستиков. Изходната теза е, че при успешна предприемаческа дейност темповете на нарастване на производителността и на ефективността на обществения труд трябва да са приблизително еднакви. Изследването обхващаше период от средата на шейсетте до края на седемдесетте години. През 1986 г. дисертацията беше публикувана в изд. „Наука и изкуство“, което ми позволи да разширя изследвания период, като включих в него и първите три години на осемдесетте години. Какви са резултатите?⁽³⁾

² Може да ми се възрази, че ефективността на обществения труд зависи не само от ефективността на предприемаческата дейност на номенклатурата на комунистическата партия, но и от ефективността на трудовата дейност на другия участник в производствения процес - непосредствения производител - наемната работна сила. Ако трудовата активност на работническата класа, нейната дисциплинираност и т. н. са ниски, то и при висока организираност, всеотдайност и т. н. на партийно-държавния апарат ефективността на обществения труд няма да е висока. Отговорът на тази теза (впрочем доста разпространена в средите на управляващата класа) е следният. Мотивираността на работника към висока трудова активност, към спазване на дисциплината и качеството на продукцията и т. н. зависят **изцяло** от собственика на националния капитал - от номенклатурата на комунистическата партия. Така че ефективността на обществения труд **изцяло** се определя от ефективността на предприемаческата дейност на номенклатурата на БКП.

³ Виж: Найденов, Г. „Субективният фактор и обективните възможности на социализма в НРБ“, Изд. „Наука и изкуство“, С, 1986 г., стр. 60-70.

Фондоемкост на националния доход (4)

Години	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983
Фондоемкост на нац. доход	100	100,5	100,8	108,0	110,0	113,9	118,7

Вижда се, че от 1965 до 1975 г. фондоемкостта на националния доход се увеличава незначително. Увеличението е с десети от процента. Това означава, че в този период номенклатурата на БКП осъществява успешна предприемаческа дейност. През втората половина на седемдесетте и началото на осемдесетте години обаче фондоемкостта на националния доход се увеличава значително. Тоест, **ефективността** на предприемаческата дейност на номенклатурата на БКП вече е **силно намаляла**.(5)

Ефективност и производителност на труда (6)

Години	1965	1970	1975	1980	1981	1982	1983
Е	100	124,3	139,9	167,9	174,9	180,3	183,9
Р	100	126,5	143,9	179,3	187,8	195,5	201,6

⁴ Фондоемкостта на националния доход съм изчислил като отношение между основните фондове (производствени и непроизводствени) и националния доход. Този начин на изчисление дава по-пълна картина за ефективността на предприемаческата дейност, отколкото по-често срещания - като отношение само на основните производствени фондове към националния доход.

⁵ В края на седемдесетте и началото на осемдесетте години интересни изследвания на фондоемкостта на националния доход направиха: Ангелов, Т. „Проблеми на натрупването в НРБ“, С, 1979 г., стр. 133,134; Миронов, Ив. „Ефективност и икономически растеж“, „Ново време“, №2, 1981 г.; Йорданов, Т. „Всестранната и повсеместна интензификация - главно направление в развитието на страната“, „Ново време“, №11, 1981 г.

⁶ Ефективността на обществения труд изчислих по предложената от П. Мاستиков формула $E = \frac{R - \varphi \cdot F}{T}$, където Е е ефективността на обществения труд, R – национален доход, φ – единна за страната норма на ефективност за един лев, равна на 0,08, T – употребен текущ труд, F – основни производствени фондове. Виж: Мастиков, П. „Производителност и ефективност на труда“, „Икономическа мисъл“ № 4, 1979 г.
Производителността на обществения труд изчислих по формулата $P = \frac{R}{T}$, където R – национален доход, T – употребен текущ труд в хиляди човекодни. Стойностният израз на националния доход е по съпоставими цени за 1982 г. За употребения текущ труд съм използвал данни за отработеното работно време от работниците, заети в материалното производство в хиляди човекодни.

В периода от 1965 до 1975 темповете, с които нараства ефективността на труда, изостават незначително от темповете, с които нараства производителността на труда. Разликата за 10 години е само 4%. От втората половина на седемдесетте години темповете, с които нараства ефективността на труда, започват да изостават **значително** от темповете, с които нараства производителността на труда, които от своя страна стават все по-ниски. Разликата в 1980 г. е вече 11,4%, а в 1983 г. - 17,7%. Тези данни потвърждават извода от изследването на фондоемкостта на националния доход - че от средата на седемдесетте години ефективността на предприемаческата дейност на управляващата класа все повече се понижава. Рентабилността на производството намалява. В много отрасли производството става губещо. В резултат на което в края на осемдесетте години номенклатурата на БКП изпада в **банкрут** като собственик на националния капитал.

Един собственик (или предприемач) е в банкрут тогава, когато по една или друга причина (например не успява да организира ефективен производствен процес или погрешно е оценил състоянието и тенденциите на конюнктурата, или икономиката изпада в криза и пр.) получава малка или никаква печалба и няма възможност да изплаща лихвите и главницата на кредитите си по нея. Банкрутът е естествено явление за всяка икономика. Всеки индивид или група от индивиди, които се занимават с предприемаческа дейност, са изложени на опасност да банкрутират. Същото се отнася и за номенклатурата в качеството и на собственик на националния капитал. Изпадането на един предприемач в банкрут обикновено има за следствие обявяването му във **фалит**. Банкрутът е икономическа категория, а фалитът е юридическа. Обявяването на фалит означава, че активите на банкрутирания собственик се продават и с постъпленията се покриват неговите пасиви.

През 1990 г. правителството на А. Луканов обяви мораториум върху плащанията по външния дълг. Това е официално признание, че номенклатурата на БКП е банкрутирала като собственик на националния капитал.⁽⁷⁾ Тя не може от печалбите да покрива задъл-

⁷ Официалната теза беше, че **държавата** е банкрутирала. Изявлението на А. Луканов по БНТ по смисъл беше: „Всички ние - целият български народ, сме виновни за банкрута. Затова нека затегнем коланите и да изкараме заедно каруцата от калта.“ Разбира се „те“ - управляващата класа, изобщо нямаха намерение да затягат коланите. Целта на изявлението беше да се внуши на българското гражданство, че то - а не номенклатурата на БКП - е отговорно за банкрута и следователно съвсем справедливо трябва да търпи лишения. Интересно е, че лидерите от СДС изцяло възприеха тезата за банкрута на държавата. Когато се образува първото коалиционно прави-

женията си, следователно е в банкрут. Има обаче основания да се счита, че номенклатурата на БКП е в банкрут още от началото на осемдесетте години. Какво имам предвид?

Имам предвид, че в през осемдесетте години номенклатурата на БКП изплащаше своите задължения не от печалбите си, а от доходите на българското гражданство.

Според официалната статистика през осемдесетте години в България няма инфлация. Според изчисленията обаче на Л. Беров потребителските цени през периода 1979 - 1989 г. са нараствали ежегодно с 9%, като в последните години този процент е 11%.⁽⁸⁾ А за същия период работната заплата в материалното производство е нараствала ежегодно с 5%. Следователно реалните доходи на населението за този период системно са намалявали. Това означава, че през осемдесетте години номенклатурата на БКП е изплащала лихвите по кредитите не от печалбите си, а от доходите на българското гражданство.

Б. Хроничен дефицит

Дефицитът е една от характерните особености на централизираната икономика. ⁽⁹⁾ В най-общ план дефицитът е незадоволеното потребителско търсене. При държавния капитализъм дефицитът е хронично явление. Именно това дава основание на Я. Корнай да определи икономиката на държавния капитализъм като икономика на дефицита.⁽¹⁰⁾ Въпреки значимостта на явлението в България на него не се обръщаше почти никакво теоретично внимание. Но дефицитът стоеше като реален прагматичен проблем пред управляващата класа.

телство на Д. Попов, новият министър на финансите - И. Костов, направи изявление по БНТ абсолютно в духа на изявлението на А. Луканов - **държавата** е банкрутирала и всички заедно трябва да изкараме каруцата от калта. През 1997 г. А. Божков в качеството си на вицепремиер направи по БНТ същото изявление - държавата е банкрутирала, да затегнем коланите... и т. н. Министърът на икономиката на правителството на НДСВ - Н. Василев през 2001 г. направи същото изявление.

⁸ Беров, Л. „Инфлацията у нас“, в. „Работническо дело“, 26.12.1989 г.

⁹ Я. Корнай определя икономиката на страните с централизиран национален капитал като „икономика на дефицита“. Това е и заглавието на издадената през 1980 г. негова книга - Economics of Shortage.

¹⁰ Според него във всяка икономика могат да се появят едно или повече от следните явления: 1) дефицитът е **общ** - обхваща всички сфери на икономиката; 2) явлението дефицит е **често**, а не спорадично; 3) то е **интензивно** - отразява се силно върху поведението на участниците в икономическите процеси; 4) то е **хронично** - появява се постоянно, а не временно. Когато са налице едновременно и четирите проявления на дефицита, то икономиката може да се определи като икономика на дефицита. Виж: Корнай, Я. „Социалистическата система Политическа икономия на комунизма“, Изд. „Проф. Марин Дринов“, С, 1996 г., стр. 225, 226.

Управляващата класа - номенклатурата на БКП, имаше просто обяснение за дефицита: Причината за незадоволеното потребителско търсене е в прекалено големите доходи на населението. Тези „излишни“ пари създават „изкуствено“ напрежение на пазара. Проблемът може да се реши, като се „приберат“ „излишните“ пари на населението, тоест като се повишат „изкуствено“ задържаните „ниски“ цени на потребителските стоки. (И)

От началото на осемдесетте години управляващата класа започна систематични опити да „прибере“ „излишните“ пари на българското гражданство. Използваха се два основни метода. Първият се състоеше в постепенното **плавно** увеличение на цените. Образно този метод може да си представим като разширяваща се спирала. Всеки нов кръг на спиралата започваше с увеличаване на цените на „луксозните“ стоки - алкохол, цигари, кафе и т. н. Претекстът беше, че те са вредни за здравето, консумират се от богатшите (далавераджии) и е и морално, и справедливо да се ограничи тяхната консумация. (Нека се тровят „далавераджиите“) Постепенно увеличаването на цените обхващаше всички стоки и когато стигнеше до хляба и млякото, обяснението беше, че ние, българите, сме станали прахосници, че ужасно разхищаваме основните хранителни продукти - „хранят свинете с хляб“, и следователно чрез повишаването на цените хората ще се приучат към пестеливост.

Вторият метод се състоеше в **рязко, скокообразно** увеличение на цените. През осемдесетте години управляващата класа направи два опита за „шоково“ увеличение на цените. Първият опит беше направен през 1980 г. За претекст се използва отвореността на нашата икономика и съответно „необходимостта“ цените в България да се изравнят със световните цени. (12) Беше въведена нова система на ценообразуване, при която цените на едро ставаха равни на

¹¹ „Заслуга“ за изработването на тази идеология имат икономисти като например Пенчо Иванов, който пропагандираше тезата, че темповете на растеж на доходите на населението са прекалено високи и че това е една от предпоставките за „...дебаланс между доходите и стоките за населението“ Виж: Иванов, П. „Темповете на растеж на доходите на населението - проблеми и решения“, „Икономика“, №11, 1989 г., стр. 62. Много настойчиво „необходимостта“ да се премине от „разходния“ към „договорния“ принцип на ценообразуване, така че да се „размразят“ цените и да се ликвидират по този начин условията за възпроизводство на хроничен дефицит, се защитаваха от Иван Войников. Виж: Войников, И. „Цената и качествено новият растеж в икономиката“, „Икономика“, №12, 1989 г., стр. 51.

¹² Отлична критика на „необходимостта“ от изравняване на вътрешните с международните цени прави Г. Петров в статията си „Връзки и взаимодействия между вътрешните и световните цени“, „Икономическа мисъл“, №3, 1987 г.

средните фактически цени на изнасяните стоки на съответните пазари. Тъй като управляващата класа не успя да се справи с проблемите, свързани със скокообразното увеличаване на цените - оказа се, че прекалено много предприятия трябва да бъдат закрити, самата управляваща класа през 1981 г. се отказва от новата система на ценообразуване.

Вторият опит беше направен през 1988 г. От 1 януари започна ценообразуване на основата на международните цени. Но и този опит се провали. Страната вече беше в криза, имиджа на управляващата класа - *много нисък*, *общественото* мнение беше силно възбудено и реагираше остро на опитите за скокообразно увеличение на цените. Поради това управляващата класа не посмя да въведе широко новия принцип на ценообразуване и в края на 1989 г. той обхващаше малък обем от продукцията.

Така че до края на осемдесетте години основният метод на увеличаването на цените беше първият - бавно и постепенно увеличение, без прекалено големи скокове в цените на стоките за масова употреба. (13)

Бавното и постепенно увеличаване на цените не беше достатъчно, за да намали натиска на паричната маса върху стоковия пазар. В края на осемдесетте и началото на деветдесетте години дефицитът стана толкова остър проблем, че правителството на А. Луканов въведе талони за основните хранителни стоки, стигна се до режим на водата и електроенергията, на отоплението и т. н.

„Решаването“ на проблема „дефицит“ беше направено след 10.11.1989 г., когато на 29.01.1991 г. коалиционното правителство на БСП и СДС прие Постановление №8 за „Либерализация на цените и социална защита на населението“. (14) До края на годината цените скочиха 6 пъти, и спестяванията на населението се обезцениха.

Вярна ли е тезата за „незаработените“ пари, за прекалено „високите“ доходи на населението изработена от идеолозите на Комунистическата партия и възприета от политическата върхушка на СДС?

Ако тази теза е вярна, то съпоставката на динамичните редове на националния доход от една страна и доходите на населението от друга, трябва да покаже увеличаваща се разлика в полза на дохо-

¹³ Сравнителен анализ на темповете на инфлация на „социалистическите“ и капиталистическите страни прави Я. Корнай в цитираната книга, стр. 245-250.

¹⁴ Виж: Държавен вестник №9, 1991 г.

дите на населението. Акумулирайки се, за няколко десетилетия тази разлика трябва да доведе до няколкократно по-високи стойности на доходите на населението в сравнение с националния доход. Иначе би бил необясним няколкократния скок на цените през януари - март 1991 г., когато те бяха „освободени“.

За да установим дали това е така, нека сравним индексите на националния доход за периода 1960 - 1989 г. и индексите на доходите на населението за същия период. Данните са по съпоставими цени, 1960 г. е базисна.

Година	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1989
Национален доход на лице от населението	100	132,6	194,6	276,1	365,4	433,0	487,3
Реални доходи на лице от населението	100	125,4	167,7	221,7	251,4	300,9	328,3

Статистическите данни показват, че темповете на нарастване на доходите на населението не само че не са по-високи от темповете на нарастване на националния доход, но дори обратно - те са по-ниски. И то значително по-ниски. Индекса на националния доход в 1989 г. спрямо 1960 г. е 487,3% а на доходите на населението е 328,3%.

Така че тезата на стария и на новия политически елит, че при държавния капитализъм доходите на населението значително са превишавали произведената стойностна маса не е вярна. Нещо повече. Според мен, дори **дедуктивно**, без да анализираме емпиричния материал можем да докажем, че тази теза не е вярна. Как?

Много просто. Добре известно е, че в условията на централизирана икономика като правило цените на стоките се определяха на основата на така наречения „разходен“ принцип. Тоест, в цената на стоките се включват производствените разходи плюс определен фиксиран процент печалба. Работната заплата беше един от най-важните производствени разходи. Възможно ли е при това положение доходите на населението да нарастват по-бързо от произведената стойностна маса? Не, защото доходите на населението в най-голяма степен зависят от работната заплата. А всяко увеличение на работната заплата **автоматично** води до увеличаване цените на стоките. Така че темповете на нарастване на цените на потребителските стоки **по принцип не** могат да са по-ниски от темповете на нарастване на работните заплати и следователно от доходите на населението.

Ето обаче, че се стига до противоречие. Тезата на управляващата класа, че у населението има огромна маса „незаработени“ пари, не е вярна, но в същото време дефицитът е факт. факт е също така огромния обем на спестяванията - показател за незадоволено потребителско търсене.⁽¹⁵⁾

Какви са причините за дефицита, а също и за неефективната предприемаческа дейност и банкрута на номенклатурата на БКП като собственик на националния капитал? Тоест какви са причините за кризата на централизираната икономика?

7.2. Причини за кризата

Причините са многообразни. Основните са в **разгръщането и задълбочаването** на икономическите и властовите противоречия между: а) централните органи и стопанската номенклатура; б) номенклатурата на БКП и българската работническа класа. Тези противоречия ще разгледам в следващия параграф.

А. Противоречието между централните органи и стопанската номенклатура. Проблемът за деконцентрацията на икономическата власт

Успешната индустриализация, проведена през първите три десетилетия след Деветосептемврийската революция у нас, доведе до възникването на нов социален слой - стопанската номенклатура. С течение на времето между централните органи и стопанската номенклатура се появяха множество противоречия, които през втората половина на седемдесетте и през осемдесетте години, изиграха **възлова роля** за задълбочаване на кризата на нашата икономика. Същото може да се каже и за икономическата система на СССР. Революцията „отгоре“, която започна в СССР с идването на Горбачов на власт, и превратът на 10 ноември у нас се извършиха в най-висока степен под въздействието на тези противоречия. Същността на противоречията между централните органи и стопанската номенклатура беше в искането на стопанската номенклатура за **деконцентрация** на икономическата власт.

Появата на социален слой, който е заинтересован от декон-

¹⁵ През 1989 г. спестовните влогове и жилищноспестовните влогове имат обем 19 075,9 млн.лв. Националният доход през тази година е 28 122,1 млн.лв. Спестяванията на населението са 67,8% от националния доход.

центрация на едрия централизиран държавномонополистичен капитал, е „предизвестена“ още от Л. Троцки. Според него зараждащата се в съветското общество бюрокрация, издигнала за свой вожд Сталин, неминуемо на определен етап ще „предаде“ делото на „социализма“ и ще „възстанови“ частната собственост. Тази теза се оказва съвършено **невярна**. През целия период на индустриализацията бюрокрацията беше напълно предана на интересите на едрия централизиран държавномонополистичен капитал, факт е обаче, че в управленския апарат, **след** като приключи индустриализацията, постепенно кристализира социален слой, който беше заинтересован от деконцентрацията на държавната собственост. Така че тезата на Троцки въпреки многото си минуси (на които няма да се спирам), безспорно има и заслужаващо внимание ядро.

Интересна теза за деконцентрацията на икономическата власт има Д. Минев. В книгата „Преходът, елити, стратегии“ той отбелязва, че в процеса на диференциация на социалната система започва деконцентрация на свръхконцентрираната в елита власт. Създадените индустриални структури според него неумолимо генерират пазарно развитие. А пазарът веднага започва да разделя икономическата власт от политическата власт. Политическият център губи икономическата власт и все по-малко е в състояние да управлява икономиката.⁽¹⁶⁾ Д. Минев ясно разграничава периода на индустриализация като процес на **формиране** на индустриалната система от процеса на **функциониране** на вече създадената система. (Последното, ако използваме израза на Я. Корнай, може да се нарече „класическа система“.) Според него „зрялата“ индустриална система е несъвместима както със свръхконцентрирането на различните форми на власт - икономическа, политическа, идеологическа и т.н., така и със свръхконцентрацията на икономическа власт в един център.⁽¹⁷⁾ Необходимостта от деконцентрация на икономическата власт според него много добре се е осъзнавала от българския елит, който започва интензивен трансфер на „управленски функции“ не само към средното, но и към най-ниските равнища на индустриалната йерархия - т. нар. трудови колективи.⁽¹⁸⁾ Той разглежда как във времето се е развивал този процес. Разглежда конкретни „ме-

¹⁶ Минев, Д., П. Кабакчиева, „Преходът, елити, стратегии“, Изд. „Св. Кл. Охридски“, С., 1996 г., стр. 12.

¹⁷ Пак там, стр. 51.

¹⁸ Пак там, стр. 58, 59.

роприятия" за деконцентрация на икономическата власт - например „предаването на собствеността на трудовите колективи". Много вярно подчертава, че „...елитът тогава се надяваше чрез тази операция само да намали своите отговорности, като прехвърли проблема за икономическата ефективност на самите работници и намери други компенсиращи средства за запазване на властта. Веднага обаче стана ясно, че такива средства е трудно да се намерят и операцията със собствеността крие твърде много рискове за елитните позиции... Беше съвсем очевидно, че вместо да се предава собствеността на трудовите колективи, тя може да бъде предадена на други колективи, макар и не толкова трудови. Така и стана, но това вече беше наречено „смяна на системата".(19)

Проблемът за необходимостта от деконцентрация на икономическата власт, а и за диференциация на различните форми на властта в зрелите фази на държавния капитализъм може да бъде разгледан в по-широк контекст - **като общосоциологическа характеристика на зрелите фази на капиталистическия начин на производство.** От друга страна, може да бъде разгледан и по-конкретно - чрез отношенията на субстратните носители на тази необходимост - именно като противоречие между централните органи и стопанското ръководство на предприятията.

Какво имам предвид?

В началните фази на развитието на капиталистическия начин на производство собственикът е и **владелец** на капитала, т. е. собственикът упражнява **фактическата власт** над средствата за производство, той е **непосредствен** организатор на производствения процес.(20)

Постепенно обаче - с развитието на банковото дело, на акционерния капитал и борсите, вътре в класата на съвкупния капиталист възниква ново разделение на труда. Капиталът се раздвоява на **капитал-собственост** и **капитал-функция**. Собственикът на капитала следи преливането на финансовите потоци, а владееенето, фактическата власт над капитала, се прехвърля върху несобственик, върху предприемач, който става непосредствен организатор на производствения процес. Съответно печалбата се раздвоява на лихва (или дивидент) и предприемачески доход. Това ново разделение на тру-

¹⁹ Пактам, стр. 61.

²⁰ Употребявам категорията владееене в добилия гражданственост смисъл - като власт над вещта, независимо дали се притежава или не правото на собственост.

да в класата на съвкупния капиталист играе голяма положителна роля за динамиката на капитала, за концентриране на обществената производителна сила на труда, овеществена в средствата за производство в тези участъци на стопанската система, където нейното прилагане в конкретния момент е най-ефективно.

Как се проявява тази закономерност в социалните организми с централизиран капитал?

В ранните фази на развитието на централизираната икономика, в периода на генезиса на капитализма, периода на индустриализацията собственикът на националния капитал - партийно-държавният апарат, партийната номенклатура, е и владеец на основните средства за производство. Партийно-държавният апарат в своята цялост е организатор на производствения процес, като на стопанското ръководство на предприятията се предоставят най-вече **изпълнителски функции**, а субект на иновации, предприемач са **централните органи**.⁽²¹⁾

Това, че партийно-държавният апарат е и собственик, и владеец на националния капитал, е естествено и закономерно. То е характерно както за страните с атомизиран национален капитал, така също и за страните с централизиран национален капитал. Но за разлика от първите, където след като приключи етапът на първоначалното натрупване на капитала и постепенно, по еволюционен път (макар и не без кризи) започва реализирането на новото, общественонеобходимо разделение на труда, в класата на съвкупния капиталист (при това в условията на най-различни политически режими) в страните с централизиран национален капитал и еднопартийна система нещата се оказват свършено различни. Оказва се, че новите форми на разделение на труда не могат да се разгърнат в условията на еднопартийните политически системи. Защо?

За да изпълнява новите функции в разделието на труда, да

²¹ Стопанското ръководство на предприятията не беше владеец, тъй като прехвърлянето на правомощията на владееето върху него изисква равнопоставеност на двата субекта - държавата и предприятието. А при нас съвсем не беше така. Въпреки че предприятията формално бяха обособени като държавни юридически лица, те не бяха самостоятелни субекти на икономически отношения. Стопанското ръководство на предприятията беше част, етаж (най-ниският) на съвкупния капиталист, на партийната номенклатура. Фактичката власт в предприятието се упражняваше от централните органи на дъжавата. Или, както справедливо забелязва В. Таджер: „Държавното юридическо лице упражнява фактичката власт за държавата и в границите, които тя е определила. Неговото владение е владение на държавата и за нея.“ (Виж: Таджер, В. „Правото на държавна социалистическа собственост“, С, „Наука и изкуство“, 1975 г., С. 427.)

бъде предприемач, субект на иновации, стопанското ръководство на предприятията би трябвало да упражнява фактическата власт **за себе си**, а не за държавата, да бъде **субект** на икономически отношения, а не **етаж** на партийната номенклатура. Това означава то самостоятелно да целеполага своята дейност, централните органи да не му се месят в ценовата политика, в заплащането на труда, в наемането и освобождаването на работниците, в маркетинга и др. Това означава стопанското ръководство на предприятията да получава **предприемаческата печалба**. А за централните органи да остава **лихвеният процент**. Но в това именно е проблемът.

Докато партийната номенклатура е и собственик, и владеец, целият принадлеен продукт се съсредоточава в централните органи. Прехвърлянето на владееенето върху стопанската номенклатура означава раздвояване на принадлежния продукт и предоставянето на значителна част от него (предприемаческата печалба) на нея. И за разлика от съсловните общества при държавния капитализъм принадлежният продукт, предоставен на по-нисшия слой на привилегированата класа може да се употреби не **потребително**, а **производително**²²), което по пътя на концентрацията би довело до възникване на **чужди, конкуриращи** капитали. С други думи прехвърлянето на владееенето върху стопанското ръководство на предприятията неизбежно би довело до **дисперсия** на националния капитал, до ограничаване на държавната собственост. Затова повече от две десетилетия централните органи се съпротивяваха на обективния ход в развитието на производителните сили и на обществените отношения. Възникна остро противоречие относно характера на взаимоотношенията и разпределението на дохода между централните органи и стопанската номенклатура. Възникнаха **дисфункции** в управленската система, във властовите отношения между централните органи и стопанската номенклатура. Управляващата класа не изпълняваше ефективно ролята си на организатор на производствения процес.

Това противоречие се осъзнаваше от централните органи. Не-

²² В съсловните общества с господстваща държавна форма на собственост (Египет, Китай, Русия, Турция и др.) върховен собственик е централната власт - властващата династия. Тя предоставя владееенето на земята (земята е основното средство за производство) на дворянството срещу неговата служба. Принадлежащият продукт от тези земи (рентата) се присвоява от условния собственик. Но това не води до ерозия на собствеността, тъй като този продукт се използва **потребително**. Друг е въпросът, че дворянството винаги води политическа борба за превръщане на условната си собственост в безусловна. Феодализацията, от една страна, и централизацията, от друга страна, са периодически сменящи се процеси с няколковековна амплитуда, характерни за всички големи империи.

що повече! Не може да се отрече, че на определен етап - от началото на осемдесетте години централните органи се опитваха да създадат нормативна база за разгръщането и разрешаването на противоречията между тях и стопанската номенклатура. Тези опити, обаче имаха изцяло **палиативен** характер и по същество не бяха нищо друго освен облечени в правни норми идеологеми, чрез които централните органи се опитваха да манипулират съзнанието на работническата класа и на стопанската номенклатура. Този проблем ще разгледам в следващия параграф. Преди това ще се спра на разгръщането и задълбочаването на другото важно противоречие - между номенклатурата на БКП в нейната цялост и работническата класа.

Б. Противоречието между съвкупния капиталист и съвкупния работник

Една от най-важните причини за икономическата криза на централизираната икономика можем да открием в динамиката на борбата на съвкупния капиталист - номенклатурата на БКП и съвкупния работник. Във всяко общество, в което непосредственият производител е отчужден от средствата за производство, както вече показах, започва борба между съвкупния капиталист и съвкупния работник, относно деленето на новосъздадената стойност на необходима и принадена стойност, независимо от това дали националният капитал е атомизиран или е централизиран. Тази борба има характер на **общосоциологическа закономерност** и е една от формите, в които се проявява основното противоречие на капиталистическия начин на производство.

В средствата за производство е овеществена обществената производителна сила на труда. С цел да осигури максимално благоприятни условия за развитието на обществената производителна сила на труда съвкупният капиталист се стреми да увеличава дела на принадлежния продукт за сметка на необходимия. Но осигурявайки максимално благоприятни условия за **набъбването**, за концентрацията на капитала, класата на съвкупния капиталист подготвя и условията за **срив** в това самонарастване, условията за икономическа криза. Защо?

Защото увеличаването дела на принадлежния продукт за сметка на необходимия води до ограничаване на потребителските възможности на масата от населението и до **деградация** на работната сила, води до **дисбаланс** на производство и потребление, до дисбаланс на обективните и субективния фактор на производството. Появяват се

дисфункции в сферата на потреблението, паричното обръщение и властовите отношения между: а) номенклатурата и наемния работник; б) между различните нива на номенклатурата. Нарастват **дезорганираността, паразитизма и аморалността** на управляващата класа.

Необходимостта от спазването на определени пропорции между обективните и субективния фактор на производителните сили се забелязва още в зората на развитието на капиталистическия начин на производство от някои идеолози на буржоазната класа. В първия том на „Капиталът“ Маркс привежда един голям цитат от Постлтуейт, който още във втората половина на XVIII век предупреждава английската буржоазна класа да не ограбва работника, да не поскъпва (чрез данъци и по други начини) най-необходимите му средства за живот и да не го принуждава по този начин да работи не пет, както досега, а шест дни в седмицата, защото, както казва поговорката, „само работа без игра затъпява“. Добрият английски ростбиф и пудинг в стомаха на английския работник, двата или трите свободни дни в седмицата и конституционните му свободи са предпоставките за неговата сръчност и за славата на английските стоки - счита Постлтуейт.(23)

Но едва в средата на XX век господстващите класи в страните от първия ешелон на капитализма под влияние на Кейнсовите изследвания (а също и на упорита борба на работническата класа и периодичните икономически кризи) започват да водят държавна политика, насочена към балансиране пропорциите между необходимия и принадлежния продукт.

Пионер в това отношение са САЩ, които още от края на трийсетте години чрез „новия курс“ на Рузвелт използват държавната машина за синхронизиране на класовите интереси. Но много по-рано в САЩ **либералите** вече са формирали в общественото съзнание на господстващите класи нагласата, че трябва да се правят отстъпки на наемния работник, че на всеки етап на общественото развитие съвкупният капиталист трябва да защитава стратегическия, а не **непосредствения** си интерес. В САЩ още през 1890 г. е приет антитръстовият закон на Шерман.

Чудесно доказателство за ориентацията към стратегическите, а не непосредствените интереси в класовото съзнание на управляващата класа в САЩ е свидетелското изложение на Тейлър пред специал-

²³ Маркс, К., Фр. Енгелс, Съч., т. 23, стр. 284, 285.

ната комисия на Камарата на представителите (25-30 януари 1912 г.). От него може да се разбере как представителите на американския капитал още в началото на века се стремят да ограничават апетита на отделния капиталист към **свръхексплоатация**, колко стриктно се опитват да разберат не водят ли новите системи на организация на труда до повишаване на неговата интензивност и до психически и физически увреждания, не заплашват ли с безработица трудещите се, не засягат ли техните синдикални интереси и пр.(24)

Да видим по-конкретно как в социалните организми с централизиран национален капитал стремежът на съвкупния капиталист да увеличава дела на принадлежащия продукт за сметка на необходимия води до дисфункции в сферата на властовите отношения, потреблението и паричното обръщение.

1. Дисфункции във властовите отношения

В гл. 4 парг. 6 показва как на макро, мезо и микроравнище на икономическата система съвкупният капиталист защитава интересите си относно деленето на новосъздадената стойност на необходимата и принадлежна. В условията на еднопартийна политическа система възможностите му в това отношение са много големи - той присвоява не само принадлежния, но и части от необходимия продукт. Това обаче води до **делегитимация** на неговата икономическа власт над работническата класа. Какво имам предвид?

Маркс отбелязва, че стоката работна сила има особеност в сравнение с другите стоки. А именно - в нейната стойност, освен останалите присъщи и на другите стоки елементи (направените производствени разходи), се включват и **исторически**, и **морален** елемент. Лоялността на работническата класа, признаването от нея на икономическата власт на съвкупния капиталист за **легитимна** е налице тогава, когато тя приема, че на дадения исторически етап предоставяното и от управляващата класа ниво на потребление е **социално справедливо**. Но управляващата класа в стремежа си към свръхпечалби подлага работническата класа на свръхексплоатация, присвоява не само принадлежната стойност и но части от необходимата стойност. Това води до **делегитимация** на икономическата власт на управляващата класа. Започва остра класова борба, чрез която

²⁴ Виж: Тейлър, Ф. „Научното управление“, „Профиздат“, 1989 г., стр. 103, 108, 109, 119, 125, 127, 128, 137, 138, 143, 146, 150, 151, 152, 167, 168, 169, 172, 177, 179, 180, 181, 183, 190, 195, 211 и мн. др.

се възстановява равновесието. При класическия капитализъм процесът има цикличен характер и е съществен момент в механизма на икономическите кризи.

При държавния капитализъм процесите са **идентични**, но проявяват в **специфична форма**. Обикновено в началния период генезиса на държавния капитализъм свръхексплоатацията приема изключително груби форми. Това води до делегитимацията на икономическата власт и често до делегитимация и на политическата власт. Работническата класа освен открита икономическа борба (стачки и пр.) активно участва и в политическа борба срещу новата управляваща класа - например участието на работническата класа в политическата борба по времето на унгарското въстание 1956 г. По-късно, след като приключи генезисът на държавния капитализъм и той се стабилизира като нов тип социално устройство, откритите форми на икономическа борба, а също и на политическа борба стават практически **невъзможни**. Работническата класа започва да прилага **скрити** форми на борба в защита на икономическите си интереси. Споменах такива форми като неуплътняването на работното време, самоотлъчките и пр. По съществена е обаче друга форма на борба! А именно **натискът**, който оказват работниците в предприятията върху стопанското ръководство за по-ниски планове и норми и по-висока оценка на труда (заплащането на нормата е оценка на труда).

Развиват се много интересни процеси. Висшият етаж на номенклатурата на комунистическата партия, защитавайки общите интереси на управляващата класа на макро- и мезоравнище на икономическата система във все по-голяма степен **ощетява** интересите на работническата класа - **инфлация, високи планове и норми** и т. н. Но тъй като, както вече отбелязах, в стойността на работната сила има исторически и морален елемент, тъй като стойността на работната сила има, така да се каже силна **инертност**, неможейки да реагира на **макроравнище** на икономическата система (съществуването на профсъюзи, изразяващи интересите на работническата класа, е напълно изключено), работническата класа реагира на **микроравнището** на икономическата система. Отхвърляйки легитимността на управляващата класа като цяло, тя е готова да признае легитимността на икономическата власт на стопанското ръководство на **своето** предприятие при условие, че то защитава нейните интереси. Тоест, тя е готова да признае легитимността на властта на своето стопанско ръководство, ако то и осигурява социалносправедливото на този етап ниво на потребление. Това ниво обаче в резултат

на дейността на висшите етажи на властта постоянно **пада**. Поддържането на съществуващото равнище на стойността на работната сила става възможно само ако стопанското ръководство на предприятието започне да **мами** висшестоящите управленски нива. И то прави това, тъй като, за да изпълнява производствените си задачи, трябва да разчита на **лоялността** на своите работници. Единственият начин да придобие властови ресурс над тях е чрез измами спрямо висшите нива да поддържа съществуващото ниво на потребление на своите работници. Масова практика става надписването на вложения труд. В производствените разходи се калкулира значително по-голям обем от реално вложения труд. Това, от една страна оскъпява продукцията, а, от друга дава претекст на висшите органи да увеличават нормите на труда. Производствената информация, обменяна между различните нива на управление във все по-голяма степен се „замърсява“. Може да се каже, че колкото в по-висока степен на макро и мезоравнище на икономическата система се ощетяват интересите на работническата класа, толкова в по-голяма степен централните органи губят властовите си ресурси спрямо стопанската номенклатура и се увеличават **дисфункциите** в управленската верига.

В 7 глава - „Планиране и пряк административен контрол“ на книгата си „Социалистическата система“, Я. Корнай разглеждайки мотивацията на стопанските ръководители, счита, че при изготвянето на стопанския план, стремейки се да получат колкото се може по-лесно производствено задание и възможно повече материали и труд за осъществяването му, те дават неточна информация за производствените си възможности и правят опити да получат по-лек план.⁽²⁵⁾ От друга страна обаче, при централизираната икономика според него, икономиката е подчинена на политиката. А една от основните цели на икономиката, определена от политиката е бързият растеж. Поради това стопанския ръководител се разпъва на кръст от желанието си от една страна да си осигури комфорт чрез по-ниски планове, а, от друга страна, да отговаря на политическите задачи чрез увеличаване обема на продукцията. ⁽²⁶⁾

Това наблюдение е **отчасти** вярно. Защо отчасти? Първо, защото изискването на висшите нива за увеличаване на обема на производството не е **политическа задача**. В желанието да се увеличава

²⁵ Пак там, стр. 127.

²⁶ Пак там, стр. 130.

производството се проявява природата на съвкупния капиталист към увеличаване на **печалбите**. Така че причината са **икономическите интереси** на управляващата класа, а не някаква политическа задача. Второ, защото стопанската номенклатура също носи „духа“ на капитализма. Първичният рефлекс на стопанският ръководител, определен от социалната му роля, е увеличаване на производството, за да се увеличават печалбите. Вярно е обаче, че действа и инстинктът за самосъхранение, вярно е, че в противоположна посока на индивидуално равнище действа и стремежът за по-малко рискове. Коя от тези две противоположни нагласи ще доминира, зависи от динамиката на отношенията между съвкупния капиталист и съвкупния работник. В периоди, когато има добър баланс на интересите между тях, на микроравнище на икономическата система ще доминира нагласата за поемане на рискове - нагласата за **агресивно** стопанско поведение, нагласата за **разширяване** на производството. В тази ситуация стопанското ръководство знае, че може да разчита на лоялността на своите работници, знае че неговата икономическа власт е легитимна и затова то не само че не крие производствените възможности на своето предприятие, но напротив - склонно е дори да ги **преувеличава** в стремежа си да получи по-високи производствени задачи и съответно ресурси.

В ситуация, когато интересите на работническата класа са ошетени, тогава доминира другата нагласа. Стопанското ръководство крие производствените си възможности и се стреми се към ниски производствени задачи. Неговата лоялност към висшестоящите звена е силно намаляла. Като цяло във властовите отношения между различните равнища на управленската верига настъпват дисфункции. Дисфункционални са и властовите отношения между управляващата класа и работническата класа.

2. Дисфункции в потреблението и паричния оборот

Основна характерна черта на централизираната икономика, както посочих в предния параграф, е дефицитът. Какви са причините за незадоволителното потребителско търсене? Как да си обясним парадокса, че от една страна има баланс между сумата на цените на произведените стоки и доходите на населението, а от друга страна факта на огромната диспропорция между търсене и предлагане?

Причините са многообразни. Основните са в разгръщането и задълбочаването на двете разгледани противоречия - между централните органи и стопанската номенклатура и между номенклату-

рата и работническата класа. От средата на седемдесетте години и през осемдесетте години, от една страна, на макро и мезоравнище на икономическата система силно бяха ощетени интересите на работническата класа, управляващата класа присвояваше не само принадлежия, но и части от необходимия продукт. От друга страна, управляващата класа, номенклатурата на комунистическата партия не изпълняваше ефективно ролята си на организатор на производствения процес. Това имаше за резултат:

1. Принадена стойност, чийто паричен израз е печалбата реално не се създаваше. В цените на стоките обаче се калкулираше печалба. Калкулираха се и производствени разходи, в които се включваше **фиктивно** положен труд. Възникна и все повече се увеличаваше разликата между **калкулирания** и **реално** създавания национален доход. Пускаха се парични емисии, зад които не стоеше реално създаден национален доход. Започна постепенно натрупване на диспропорция между паричната маса в обръщение и реалният обем на потребителските стоки.

2. Колкото повече свръхпринаден продукт присвояваше съвкупния капиталист, толкова по-прахоснически се изразходваше новосъздадената стойност, финансовите потоци се насочваха за производство на средства за производство, а не на предмети за потребление. Извънредно нарасна мощта на отраслите, свързани с добивната промишленост и машиностроенето. В СССР министерството на енергетиката, на газовата и нефтената промишленост, на черните и цветни метали, на водното стопанство и минералните торове са имали производствено строителство за 1987 г. на стойност 330 млрд. рубли, докато министерството на леката промишленост е имало производствено строителство на стойност 5,9 млрд. рубли. Горните отрасли образуват своеобразен нулев цикъл, те са „...в значителна степен самозадоволяващи се. Съществуват и работят, за да осигурят жизнената си дейност един на друг, а не на нас и на вас. (27)

И се оказва, че в СССР се произвежда повече желязо, цимент, дърво и т. н., отколкото в САЩ, но когато потребителя отиде на пазара да си купи пирони, то пирони няма, когато иска да си купи дървен материал за ремонт, дървен материал също няма, когато потърси цимент - също няма въпреки неговото свръхпроизводство.

Ето как естественият стремеж на съвкупния капиталист да

²⁷ Гайдар, Е., В. Ярошенко, „Нулевой цикл - к анализу механизма ведомственной экспанзии“, „Коммунист“, №8, 1988 г., стр. 76, 77.

увеличава дела на принадлежния продукт за сметка на необходимия и да влага този принадлежностен продукт в производството на средствата за производство в обществата с централизиран национален капитал неминуемо поражда дефицит.

Дефицит на какво? Дефицит на предмети за потребление.

Обикновено когато се разкриват особеностите на кризата в обществата с централизиран национален капитал в сравнение с кризата в обществата с атомизиран национален капитал, се казва, че в първия случай това е криза на дефицита, а във втория - на свръхпроизводството. Това не е така. Дефицит и свръхпроизводство има и в единия, и в другия случай. Дефицитът и в двата случая е на предмети за потребление за широките народни маси (в единия случай те изобщо не се произвеждат, а в другия са недостъпни), но свръхпроизводството в първия случай е на средства за производство, а във втория - на луксозни стоки.

Първопричината за кризата и в двата случая е **ограничаването на потребителските възможности на масата от населението.**

Може да ми се възрази, че това не е така, тъй като при нас спестяванията на населението бяха съизмерими с националния доход, търсенето значително превишаваше предлагането и покупателните възможности на населението бяха високи.

Дали е така? Действително през 1989 г., както вече отбелязах, спестовните и жилищноспестовните влогове имат обем 19 075,9 млн. лв. Националният доход през тази година е 28 122,1 млн.лв. Или спестяванията на населението са 67,8% от националния доход, което е твърде висок процент. На пръв поглед покупателните възможности на населението са високи.

Ако разгледаме обаче структурата на спестяванията в Държавна спестовна каса към 01.01.1990 г., ще видим, че от целия брой партиди 10 608 816 със сума на остатъка 16 180 346 хил. лв., броят на партидите от 0 до 2000 лв. е 8 199 240 със сума на остатъка 3 993 893 хил. лв.

Или броят на партидите до 2000 лв. е 77% от общия брой, а сумата от остатъка на спестяванията до 2000 лв. е само 25% от общите спестявания. С други думи, основната маса от населението има спестявания до 2000 лв. Ако допуснем, че в едно семейство има по два влога, което е често явление, значи все пак за масата от населението спестяванията са до 4000 лв. Като парична маса тези влогове са незначителна част от общата сума на влоговете. Следователно за мнозинството от населението спестяванията имат характер на **отложено потребление** - бели пари за черни дни.

Как се е стигнало до това положение, че значителна част от спестовните влогове са резултат на отложено потребление?

Повишавайки цените на потребителските стоки и особено на предметите за дълготрайна употреба, на жилищата, на леките коли и пр., от една страна, и запазвайки ниско равнище на работните заплати, от друга, съвкупният капиталист - партийната номенклатура, принуждаваше значителни слоеве от населението да **ограничават** потреблението си, за да могат да придобият жизнено необходимите жилища, мебели и пр. Така че дефицитът не е дефицит просто защото няма производство, но е и дефицит, защото, както и при страните с атомизиран национален капитал, цената на стоките не е по джоба на значителни слоеве от населението.

Но управляващата класа възприемаше отложеното потребление не като индикатор, че цените са **високи**, а като индикатор, че цените са **ниски**. Неин основен лозунг беше: „Да приберем тези пари!“ и намираше най-благовидни предлози да повишава цените най-напред на алкохола и цигарите, след това на месото и сиренето, а най-накрая и на хляба. Междувременно се повишаваха цените и на останалите стоки. Резултатът обаче беше сключването на порочен кръг и засилването на инфлацията. Защо? Защото колкото повече цените на стоките надвишаваха тяхната стойност (да не се бърка стойност със себестойност), толкова по-малко стоки се купуваха. (В нашата страна например имаше залежали стоки за над 2 млрд. лева - значителна сума, ако я съизмерим с националния доход.) Това водеше до намаляване на бързината на паричния оборот, на възвръщаемостта на парите в банките.

И тъй като в определен момент се оказваше, че съвкупният капиталист не разполага с пари, за да изплати заплатите и пенсиите, той се виждаше принуден да нареди на банката да пусне нова емисия.

С това само се засилваха кризисните процеси. (28)

3. Паричната маса в населението образуваше значителен **Тфедитен ресурс** и се използваше от управляващата класа за капитално строителство. Българското гражданство през осемдесетте години **кредитираше** управляващата класа и неговите доходи „угасваха“ не само в покупките на предмети за потребление, но и в създаваните производствени мощности. Срещу паричната маса с която разполагаше населението, стоеше не само сумата на цените на потребител-

²⁸ Анализът ми обхваща първата фаза на кризата - до началото на 1990 г. След преврата на 10.11.1989 г. вече започват да действат и други фактори, задълбочаващи кризата, но и същевременно създаващи предпоставки за излизане от нея.

ските стоки, но и част от създаваните производствени фондове. Средствата за производство обаче не се пускаха на пазара. Липсата на **пазар на средства за производство** не позволяваше паричната маса в населението да бъде „погълната“ от наличния стоков фонд и чрез преразпределение на средствата за производство да бъде решен проблемът *дефицит* и да се намалят дисфункциите в потреблението и паричния оборот.

7.3. Стратегията и идеологемите на номенклатурата на БКП в условията на криза

В условията на криза, на спадаща ефективност на производството и увеличаваща се задлъжнялост на предприятията централните органи постепенно изпаднаха в **паника**. Те във все по-голяма степен губеха властовите си ресурси и възможностите си да създават трудова мотивация както у средните звена на управленския апарат и на стопанската номенклатура, така и у работническата класа. От началото на осемдесетте години централните органи създадоха стратегия, чрез която мислеха че ще могат да въздействат върху стопанската номенклатура и работническата класа, че ще могат да създадат за тях трудова мотивация.

Стратегията се наричаше „**нов икономически механизъм**“. Самият **термин** „нов икономически механизъм“ възникна още в средата на седемдесетте години. Но тогава в неговото съдържание на практика нямаше нищо ново, нищо **различно** като стратегия. Имаше много „учено“ звучащи „машабни стратегии“, като например мултипликационния подход и др., но те не бяха свързани с никакви принципно нови моменти в отношенията между централните органи и стопанската номенклатура, между номенклатурата и работническата класа. Единственият нов момент, по-точно **фраза**, изказана от лидера на БКП Т. Живков, на пленум на ЦК на БКП проведен на 1 юли 1976 г., подсказваща, че в централните органи подготвят нова стратегия, беше, че „Единната щатна таблица и единната тарифна мрежа ще определят само **възможностите** (подч. от мен) за получаване на определена основна заплата... занаят пред твърдо ще се прилага принципът всеки лев от работната заплата да се заработва“. (29) В тази фраза е може би генезиса на една от много важните

²⁹ Виж: Живков, Т. „За нов подход в икономическата политика на Българската комунистическа партия“, В: „Икономическата политика на Българската комунистическа партия“, „Партиздат“, С, 1982 г., стр. 167.

тактически идеологеми на номенклатурата на БКП през осемдесетте години - за работната заплата като „**резултативна величина**“.

През осемдесетте години „новият икономически подход“ постепенно се изпълни с **ново съдържание**. Два са основните „стълба“, които управляващата класа заложи в новата си стратегия:

1. Поставянето на отношенията между стопанските единици и между тях и другите икономическа агенти на икономическа основа.

2. Развитие на демокрацията в трудовите отношения.

Бяха приети редица нормативни документи - например: Постановление №53 на МС от 31 декември 1981 г. за усъвършенстване на икономическия механизъм през осмата петилетка, ДВ, бр.8 от 1982 г.; Кодекс на труда, ДВ, бр.26 от 1 април 1986 г.; Правилник за стопанската дейност, ДВ, бр.3 от 1987 г.; Указ №56 за стопанската дейност, ДВ, бр.4 от 13 януари 1989 г. и др. Чрез тези нормативни документи бяха направени изменения в отношенията между централните органи и стопанската номенклатура. Но те не промениха качествено техния характер. Измененията имаха **палиативен** характер. Нито отношенията между стопанските единици бяха поставени на икономическа основа, нито се установи демокрация в трудовите отношения.

Другояче не можеше и да бъде!(30) Не искам да подценявам това, което беше направено, защото то не беше малко и безспорно изигра позитивна роля за „разчупване“ на социалните отношения.[^]) Но на практика „новият икономически подход“ всъщност беше средство на централните органи за изработване на широка гама от **тактически идеологеми**, чрез които те се опитваха да **манипулират** съзнанието на стопанската номенклатура и работническата класа и да възвърнат у тях „изпарилата“ се в резултат на свръхексплоатацията трудова мотивация. Такива тактически идеологеми бяха за работната заплата като резултативна и остатъчна величина, за превръщане на стопанските организации в самоуправляващи се еде-

³⁰ Това че в рамките на държавната собственост възможностите за поставяне на отношенията между предприятията и централните органи на икономическа основа, а също и че развитието на демокрацията в трудовите отношения са крайно ограничени и по принцип могат да имат само палиативен характер прекрасно е разкрито в книгата на Е. Матеев „Структура и управление на икономическата система“, Изд. „Наука и изкуство“, С., 1987 г. Виж по-специално 8 гл. - „Икономическа романтика“.

³¹ Например възможностите, които се създадоха за полагаането на допълнителен труд, за развитието на частна стопанска дейност, за сключването на колективни трудови договори и пр.

ници, за предаването на социалистическата собственост за стопанисване и управление на трудовите колективи (постановката за собственика и стопанина на социалистическата собственост), за фирмената организация на труда, за стабилизационната програма и пр.

Тактическите идеологеми съдържаха два момента. Първият - създаване на илюзии, че ако работникът или стопанският ръководител работи самоотвержено и всеотдайно, то неговите доходи ще се **увеличат** съществено. Вторият момент беше заплахата, че в обратния случай доходите му ще бъдат съществено **накърнени**. Но самите нормативни документи бяха **вътрешно противоречиви**. На практика нито доходите се увеличаваха при всеотдаен труд, нито се налагаха сериозни санкции в обратния случай. Затова и въздействието на тези идеологеми беше нищожно.

Имаше ли въздействие например идеологемата за работната заплата като резултативна и остатъчна величина? Тази идеологема целеше да стресне работниците със заплахата, че ако не заработят с много по-голяма всеотдайност ще останат без доходи. Идеологемата беше **сериозно подплатена нормативно** и заплахата беше **съвсем истинска**. В чл. 88. (1) на правилника за стопанска дейност е записано, че фонд „Работна заплата“ е резултативно-остатъчен и се поставя в пряка зависимост от размера на общия доход. А в чл. 105. е записано, че работната заплата на работниците и помощния персонал, на ръководителя и неговите заместници и на другите ръководни кадри **не се гарантира**. Нейният размер зависи от техния реален принос за изпълнение на възложената работа, от крайните годишни резултати и от наличието на средства по фонд „Работна заплата“. А фондът „Работна заплата“ се получава едва **след като** от доходите на предприятието се отчислят: акцизът; рентните вноски; данъкът върху реализацията; вноските за общинските народни съвети; погашенията и лихвите по кредитите за капитални вложения; застраховките; материалните разходи за реализираната продукция; отчисленията за фонд „Развитие и техническо усъвършенствуване“; отчисленията за фонд „Стопански риск“; вноските за невъведени в срок основни производствени фондове и за недостигане на технико-икономически показатели и евентуално данъкът върху работната заплата. (32) Много е интересен въпросът за евентуалното начисляване и на данък върху работната заплата. Този момент е определен в чл. 90. Там е записано, че когато начисленият фонд „Работна зап-

³² Виж: „Схема за разпределение на дохода на предприятието“, „Правилник за стопанската дейност“, С, 1987 г., стр. 70.

лата" е **по-голям** от полагащия се по чл. 88, фонд „Работна заплата" се облага с данък, а размерът на данъка е разликата между начисления и полагащия се фонд „Работна заплата". Полагащият се фонд „Работна заплата" се определя от Министерския съвет - чл. 88.(2). Получава се, че работната заплата е резултативно-остатъчна величина **само** ако доходите на предприятието са **по-ниски** от планираните. Тогава предприятието изплаща на централните органи многобройните си задължения, а за работниците - каквото остане. Ако обаче доходите на предприятието са **по-високи**, тогава работната заплата практически **не е** резултативно-остатъчна величина, защото работниците получават полагаемото им се възнаграждение, определено от Министерския съвет, а по-големия остатък се **прибира** от централните органи чрез данъка върху работната заплата. На практика чрез нормативната уредба се обезсилва илюзията на идеологемата за резултативно-остатъчния характер на работната заплата, че при всеотдайна работа работниците ще получат по-високи доходи. Но и заплахата, че в обратния случай доходите на работниците ще бъдат сериозно накърнени на практика също не действаше. Защо?

Първо, защото работниците съвсем правилно смятаха, че продавайки работната си сила на номенклатурата на БКП, предоставят на нея правото и задължението да организира производствения процес и да използва тяхната работна сила по най-ефективен начин. За резултатите от дейността на предприятието те **не** носеха никаква отговорност и **не се** чувстваха ни най-малко длъжни да губят доходите си поради дезорганизираността на управляващата класа. Техният натиск върху стопанската номенклатура да поддържа съществуващото ниво на доходи беше силен **и** безкомпромисен.

Второ, защото управляващата класа въпреки силното си желание **не посмя** да посегне на доходите на работническата класа. Когато фондът „Работна заплата" не достигаше за изплащане на заплатите на работниците, на предприятията се отпускаха дотации, даваха се банкови кредити и т. н. Така че идеологемата за работната заплата като резултативна и остатъчна величина на практика **изобщо не** изигра ролята за която беше създадена - да мотивира трудовата активност на работниците чрез заплахата за орязване на техните доходи.

Подобно е въздействието и на другите две идеологеми: а) за превръщане на стопанските организации в самоуправляващи се единици; б) за предаване на социалистическата собственост за стопанисване и управление на трудовите колективи.

В Правилника за стопанската дейност в чл. 1. (1) е фиксирано, че този правилник урежда управлението на стопанската дейност на самоуправляващите се стопански организации. В чл. 2. е фиксирано, че стопанската дейност се организира, ръководи и осъществява на основата на последователното прилагане на принципите на стопанското самоуправление и строгото прилагане на принципа: отговорност носи този, който в рамките на своите компетенции взема решението и създава условия за неговото изпълнение. По-нататък в чл. 11. (1), е отбелязано, че стопанин на социалистическата собственост във всяка организационна форма за стопанска дейност е трудовия колектив, а в ал. 2. - че трудовият колектив решава самостоятелно въпросите по стопанисването на предоставената му социалистическа собственост и се самоуправлява в рамките, установени от нормативните актове, като носи отговорност за резултатите от своята дейност. Дотук добре! Изглежда, че наистина централните органи са решили да прехвърлят фактическата власт - **владенето** на капитала, върху **стопанската номенклатура**. А освен това въвеждат широка демокрация в трудовите отношения. **Обаче!** По нататък в правилника има членове, които на практика **изпразват** от съдържание току-що цитираните постановки. В чл. 13. (6) е фиксирано, че предприятието не може да отказва сключването на договори за задоволяване нуждите на потребителите със стоки и услуги по асортимент и качество по определения му предмет на дейност и в рамките на производствения му капацитет; в чл. 14. (1) - че предприятието е длъжно да осъществява определения му предмет на дейност. При нарастване на потребностите то е **длъжно** да ги задоволява, включително и чрез разширяване на производствения си капацитет, а в ал. 2 - че номенклатурата на производството в обем съответстващ на потребностите на страната и на поетите задължения за износ, може да се изменя **само** по решение на Стопанския съвет при Министерския съвет.

Вижда се, че фиксираните в първите членове на правилника **самостоятелност и самоуправление** на стопанските организации **напълно се отхвърлят** от следващите членове. Същото се отнася и за „предаването“ на социалистическата собственост за стопанисване и управление на трудовите колективи. Нищо не се променяше нито във фискалните отношения между държавата и предприятията, нито във властническите отношения между централните органи и стопанската номенклатура. С нищо не се повишаваха правата на предприятието да се **ползва** от печалбите си. Променяше се само това, че средствата за производство се **презчисляваха** на предприятието

по тяхната първоначална (а не остатъчна) стойност и отговорност за финансовите задължения на предприятието се търсеше не само от стопанското му ръководство, но и от основния му трудов колектив. Поради това и тези идеологеми не можаха да послужат като мотивиращ фактор за трудова активност. Трудовите колективи ни най-малко не се почувстваха отговорни за увеличаващите се провали в предприемаческата дейност на номенклатурата.

В Правилникът за стопанска дейност има и една много интересна помощна идеологема. В чл. 32. е записано че самоуправляващата се стопанска организация не отговаря за задълженията на държавата и на другите ССО, както и държавата не отговаря за задълженията на ССО... Първата част е изцяло хипотетична. Тя е написана, така да се каже заради „добрия тон“.

До 10.11.1989 г. на никого и през ум не му минаваше да търси задължения на държавата от едни или други стопански организации. След 10 ноември нещата се промениха, но това е друг въпрос. Важна е втората част. Този член е написан заради нея. Чрез тезата си, че „държавата не отговаря за задълженията на ССО“, централните органи се опитаха да манипулират стопанската номенклатура. Опитана се да я убедят, че не те, а тя носи отговорност за нарастващите задължения на предприятията. Стопанската номенклатура не се поддаде на идейната манипулация. Тя гледаше на себе си като на изпълнител на решения, вземани „отгоре“. И тъй като няма никаква вина за макросредата, в която функционира предприятието (а тя беше отчайващо лоша), стопанската номенклатура не се чувстваше ни най-малко длъжна да се свръхнапряга и да прави нещо повече от възможното, за да измъкне предприятието от увеличаващата се задлъжнялост.

Тази помощна идеологема, обаче получи „нов живот“ след 10.11.1989 г. Оказа се, че тя много сполучливо може да „обоснове“ отказа на управляващата класа да изплати заплатите, които тя дължеше на работниците от много държавни фирми упражнявали стопанска дейност в чужди държави. И досега - повече от тринадесет години след 10.11.1989 г. много работници от фирми, извършвали стопанска дейност в чужди страни (например „Булгаргеомин“, Техноекспортстрой“ и др.) продължават, по-често неуспешно, да правят стачки, за да си получат парите. Интересно е, че и политическият противник на номенклатурата на БКП - елитът на СДС, след като дойде на власт, също отказа да изплати тези пари на работниците. Сега, една година откакто е на власт, елитът на НДСВ също не изплаща заплатите на работниците.

Когато обаче управляващата класа се опита да приложи този член и се отказа да изплаща задълженията на държавните фирми и банки спрямо **външни** контрагенти, тя срещна решителна, добре организирана международна съпротива и в края на краищата се видя **принудена** да изплаща своите външни задължения.

Последната идеологема, която номенклатурата на БКП създаде, преди да загуби политическата власт, беше т. нар. „стабилизационна програма“. Още в резолюцията на проведения на 11-12 декември 1989 г. пленум на ЦК на БКП, в изказването на Б. Белчев по БНТ на 30.12.1989 г. и др. се очертава стратегията на „стабилизационната програма“. А именно най-напред да се „стабилизира“ икономиката, а след това да се правят реформи. По късно стана ясно какво се има предвид под „стабилизиране“ на икономиката. А. Луканов в качеството си на министър-председател предложи на първия свободно избран след 10.11.1989 г. парламент да приеме постановление за **скокообразно** вдигане на цените на стоките за широко потребление. Обосновката беше, че по такъв начин ще се „стабилизира“ икономиката и след това вече, след като предприятията станат печеливши, те могат да бъдат изгодно продавани - тоест може да стартира приватизацията. Тази идеологема, както и останалите се оказа **неефективна**. Общественото мнение не се остави да бъде излъгано. В парламента икономическите експерти на СДС направиха остра критика на предложението на А. Луканов. Особено силна беше критиката на И. Костов, който обясни какви ще бъдат последиците от ценовия шок - **обезценяване** на спестяванията на населението. Предложението на А. Луканов стана повод за искане на неговата оставка и за падането на неговото правителство. Но идеологемата за „стабилизационната програма“ по неочакван начин проработи веднага **след това**. След като беше образувано първото коалиционно правителство на БСП и СДС И. Костов в качеството си на министър на финансите внесе в Министерския съвет и беше прието на 29.01.1991 г. Постановление №8 за „Либерализация на цените и социална защита на населението“. Чрез това постановление се реализира основния замисъл на „стабилизационната програма“ на А. Луканов - **ценови шок** срещу българското гражданство. В този случай идеологемата проработи, защото беше пропагандирана от личности, които се възприемаха от общественото мнение като борци срещу номенклатурата на БКП, а не като оръдия за спасяване на нейната икономическа власт, каквито всъщност бяха.

8 глава

Социалната промяна в България след 10.11.1989 г.

8.1. Същност на социалната промяна

Банкрутът на управляващата класа - номенклатурата на БКП, закономерно доведе до **политическия преврат** на 10.11.1989 г. След него започна **качествена** промяна в характера на социално-политическите отношения в България. Превратът беше неочакван¹) В момента има спор, доколко той е бил **закономерен**. Публикуването на спомените на тогавашния посланик на СССР в България показва, че успехът на преврата в голяма степен се дължи на натиска, който правителството на Горбачов е оказвало на Т. Живков. С оглед на това обстоятелство - намесата на външния фактор, действително е уместен въпросът, при липса на това щеше ли да се извърши политическият преврат и щеше ли да започне толкова **радикална** промяна.

Според мен социалната промяна беше **неизбежна**, фактът, че правителството на А. Луканов скоро след преврата обяви мораториум върху плащанията по външния дълг, показва, че икономически положението беше съвсем неудържимо. Ако превратът не беше направен на 10.11.1989 г., той щеше да бъде направен много скоро - след обявяването на мораториума. Срещу правителството на Т. Живков щеше да се противопостави не само СССР, но и целият западен свят. Впрочем напълно е вероятно западни разузнавания също да са участвали в подготовката на преврата, въпреки че и досега няма публикувани данни за това. За отрицателното отношение на западните правителства към управле-

¹ По повод на „нежните революции“ в Източна Европа Г. Фотев уместно отбелязва, че „Начинът, по който се осъществи колапсът на тоталитарно-комунистическата метасистема, не беше предвиден и от най-проницателните футуролози, нито беше очакван от главните актьори взели пряко участие в това събитие.“ Виж: Фотев, П, „Криза на легитимността“, УИ „Св. Кл. Охридски“, С, 2 000 г., стр. 117.

нието на Т. Живков показателна е „закуската“ на ф. Митеран с българските „дисиденти“. А също и популяризирането на дейността на опозиционните организации в България, като „Клубът за подкрепа на гласността и преустройството“, профсъюз „Подкрепа“ и т. н., от радио „Свободна Европа“, радио „Дойче веле“ и др. В условия, когато се разпадна еднопартийната политическа система в цяла Централна и Източна Европа, вероятността това да не стане в България беше много малка.

Ролята на преврата - свалянето на Т. Живков от власт на 10.11.1989 г., не бива нито да се **преувеличава**, нито да се **подценява**. Сред политическия елит на преименуваната БСП има среди, които особено по времето на правителството на Жан Виденов се опитаха да **преувеличат** ролята на преврата на 10.11.1989 г. и да **демонизират** организаторите на този преврат. Кръгът на А. Лукинов беше наречен презрително „перестройчици“ и се прокарваше тезата, че ако не са били те, БСП нямаше да загуби властта и щеше да бъде запазена съществуващата еднопартийна политическа система.

Сред политическия елит на СДС пък има среди, които **подценяват** ролята на преврата на 10.11.1989 г. Според тях това е вътрешнопартиен преврат без особено значение за социалната промяна в България. Истинският преврат се е извършил през юли 1990 г., когато в резултат на „народния бунт“ Петър Младенов е принуден да подаде оставка като президент на страната.

Ролята на 10.11.1989 г. за стартиране на социалната промяна в България е безспорна. След идването на власт на Горбачов в СССР и началото на „перестройката“ в българското общество съзнание и особено в съзнанието на българската интелигенция настъпиха сериозни промени. Сред интелигенцията се създаде подчертан **негативизъм** към управлението на Т. Живков. За значителна част от интелигенцията властта на тогавашната върхушка на номенклатурата на БКП беше загубила легитимността. Повечето от тези, които искаха промяна в характера на управление, обаче виждаха промяната в смяна на управляващата върхушка. Малка част от интелигенцията искаше промяна **в политическата система**. От нейните среди в края на осемдесетте години възникнаха и първите опозиционни организации. Но опозиционната дейност беше твърде слаба, за да даде старт на сериозна социална промяна. Същностна промяна в характера на обществото можеше да стане само след смяна на политическата система. **А това**

стана възможно едва след **10.11.1989** г. Делото на така наречените „перестройчици“ изигра силно позитивна роля за стартирането на назрялата трансформация на нашето общество.

Каква е същността на започналата след 10.11.1989 г. социална промяна в България?

Политическите елити на БСП и СДС лансираха две коренно противоположни по оценката си идеологеми за същността на социалната промяна в България. Според червения политически елит същността на социалната промяна се изразява в „реставрация“ на „дивия“ капитализъм. Според синия политически елит същността на социалната промяна е във връщането към **нормалния** тип общество - капитализма. И двете идеологеми изхождат от **погрешната** постановка, че преди 9.09.1944 г. в България капиталистическият начин на производство е бил доминиращ, а след 9 септември в нашата страна е имало „социалистическо“ общество. Двете идеологеми независимо от оценката си за „социализма“ и додеветосептемврийския капитализъм, имат еднаква визия за същността на социалната промяна - това е преход от „социализъм“ към капитализъм.

От началото на 90-те години в контекста на моята парадигма „буржоазна **революция**, **държавен** капитализъм, **групова собственост**“ аз интерпретирам социалната трансформация в България и другите източноевропейски страни като преход от една фаза в развитието на капитализма в следващата негова фаза. При трансформацията номенклатурата на комунистическата партия, възползвайки се от властовите си позиции всмуква националното богатство и спестяванията на населението и от съвкупен капиталист се превръща в съвкупност от капиталисти.

В средата на 90-те години Д. Минев също разработи подобна концепция, макар и с друг терминологичен апарат. Според него същността на социалната промяна в България е **реконцентриране на икономическата власт на елита, която е била загубена в хода на** индустриалното развитие.⁽²⁾

Според неговата теория в България още от средата на 60-те години, създадената вече индустриална система започва да оказва натиск за „опазаряване“, който ерозира властта на елита. До осемдесетте години протича **потискано** пазарно развитие. Потис-

² Минев, Д., П. Кабакчиева „Преходът, елити, стратегии“, УИ „Св. Климент Охридски“, С., 1996 г., стр. 65.

кането се дължи на запазването на предишния „индустриализационен“ механизъм за властване на елита. Поради това „...преходът след 1989 г. не би могъл да бъде „преход към пазарна икономика“ в буквалния смисъл. Той би могъл само да ускори и улесни предишния спонтанен преход или да го спре.“⁽³⁾ В България след 10.11.1989 г. се е получило по-скоро **второто**. „Бавният, спонтанен преход, който въпреки противодействието на елита е протичал в продължение на почти 20 г. (през 70-те и 80-ти години), беше спрял през петте години след 1989 г. Промените през този петгодишен период имат характер на демаркетизация. И това е било неизбежно при реконцентрирането на икономическата власт на елита. Защото пазарната икономика и преди всичко бързото въвеждане на адекватна нормативна регулация не би позволила да се реконцентрира икономическата власт. За постигането на последното е необходим период на безнормие... т. нар. преход не е бил и не е могъл да бъде „преход към пазарна икономика“. Той е само прекъсване на предишното развитие, за да възстанови елитът загубените си позиции. След това прекъсване пазарът отново ще се възроди, просто защото индустриалната система не може да съществува другояче.“⁽⁴⁾

От гледна точка на категориите „революция“ и „контрареволюция“ според Д. Минев преходът в България, особено през първата му фаза, е „контрареволюция на елитите“, прекратила временно пазарното развитие, за да се реструктурира богатството, т. е. да се концентрира отново икономическата власт.“⁽⁵⁾

Това разбиране на същността на социалната промяна, колкото и парадоксално да звучи, има силен **евристичен** заряд. Би могло да се спори по използваната от Д. Минев терминология. Например, доколкото в предходния период е протичал процес на **дисперсия** на властта, доколкото процесите в отношенията между различните йерархични звена на икономическата система могат да се определят като **деконцентрация** на властта. Такива процеси безспорно протичат. Но достатъчно ли силни са те, за да определим чрез тях същността на промените на отношенията между централните органи и стопанската номенклатура и между управ-

³ Пак там, стр. 85.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там, стр. 88.

Според мен по-удачният термин е „**загуба на властови ресурси**“. Имам предвид, че всички нива на управленската система постепенно губят властовите си ресурси. Загубата на властови ресурс от едно управленско ниво не означава, че този ресурс се е „прелял“ в по-ниското звено. Въпреки че и това става. Почестият процес е просто „изпаряването“ на властови ресурси. Терминът **реконцентрация** на икономическата власт, който Д. Минев използва за периода след 10.11.1989 г., е по-сполучлив. Но той предполага предходен процес на деконцентрация на властта, което от терминологична гледна точка ме смущава. По-подходящ е терминът **акумулация** на властови ресурси от елита, за да изрази същността на този процес. Сполучлив е терминът „аномия“, който Д. Минев използва, за да означаи съзнателно създадената от елита среда, в която се извършва реконцентрацията на властта (или акумулацията на властови ресурси). Този термин е класически за социологията и неговата употреба тук е съвсем на място.

Коя от двете визии за същността на социалната промяна е вярна?

В първа част на дисертацията показах, че при държавния капитализъм има пазарни отношения. Но те не обхващат един значим сектор на икономиката - на средствата за производство. Почточно липсва вътрешен пазар на средствата за производство.⁽⁶⁾

След 10.11.1989 г., в условията на **банкрут** на управляващата класа като собственик на националния капитал започна спонтанен процес, от една страна, на дисперсия на едрия централизиран държавномонополистичен капитал, а от друга, на неговата **концентрация и централизация** в ръцете основно на превръщащите се в самостоятелни капиталисти представители на номенклатурата на БКП. Започна постепенно включване в орбитата на пазарните отношения и на средствата за производство. От тази гледна точка политическият преврат на 10.11.1989 г. **даде тласък на укрепването и разгръщането на пазарните отношения в България**. Този процес беше неизбежен. Каква обаче беше стратегията на управляващата класа в условията на спонтанно протичаща дисперсия на едрия централизиран национален капитал? Тази стратегия

⁶ Във външноикономическите отношения средствата за производство не се отличават със стоковата си форма от предметите за потребление.

към укрепване на пазарните отношения ли беше насочена, или обратно - към създаване на **пречки** за тяхното разгръщане?

Две са възможните **принципни** стратегии на управляващата класа: 1. Тя може да води политика, чрез която се реализира в максимална степен **общият интерес** на социума и максимално бързо се реализират намерените промени в социално-икономическите отношения; 2. Тя може да води политика, чрез която реализира своя **тесен социалногрупов интерес** и обсебва за себе си привилегировани позиции в социалното пространство.

Обикновено **реалната** политика на управляващата класа е **междинен вариант** на двете възможни стратегии, повече или по-малко близка до единия от тях.

След 10.11.1989 г. в България много бързо се извършиха изключително важни изменения в сферата на **политическите отношения**. На 7.12.1989 г. с неофициалното съгласие на новата върхушка на БСП беше учреден Съюзът на демократическите сили (СДС). На 16.01.1990 г. започнаха заседанията на „Кръглата маса“. На 10 и 17.06.1990 г. се проведеха първите свободни избори за VII Велико народно събрание. То отмени конституцията от 16.05.1971 г. На практика за един изключително кратък период в сферата на политическите отношения се извършиха **качествени** изменения. Премина се от едностранна към **плюралистична политическа система**. Заслуга за бързите изменения на политическата система имаха А. Луканов - тогава неформален лидер на червения политически елит, и Ж. Желев - лидер на новия син политически елит.

Какво стана обаче в сферата на **икономиката**?

Възловият проблем в сферата на икономиката в условията на банкрут на номенклатурата на БКП в качеството и на съвкупен капиталист беше **бързото извършване** на приватизация, с постъпленията от която да се изплатят външния и вътрешния дълг, рентата на селяните, да се създадат пенсионни и социалноосигурителни фондове, да се реституира национализираната след 9.09.1944 г. собственост и се изплатят пропуснатите ползи и пр. Това бяха ясните действия, които се изискваха от управляващата класа при условие, че тя действително си поставя за цел преход към „пазарна“ икономика, при условие, че тя действително иска да постигне „общото благо“, каквито бяха декларациите и на „червения“, и на „синия“ политически елит.

Червеният политически елит, въпреки декларациите си, съв-

сем нямаше намерение да прави приватизация.⁽⁷⁾ Той пушна в обръщение идеологемата за „стабилизационната програма“ и се опита чрез **ценови шок** да ликвидира задълженията си към българското гражданство. Този опит не успя. Но първото коалиционно правителство - на Д. Попов с помощта на сините икономически министри и на първо място на И. Костов (който преди това ожесточено беше критикувал политиката на ценови шок) управляващата класа реализира точно тази стратегия на А. Луканов. Вместо към приватизация, дисперсия на едрия централизиран държавномонополистичен капитал и преход към пазарна икономика се премина към политика на източване на спестяванията на населението и на оборотния капитал на дребния и средния бизнес чрез поредица от **ценови шокове**, политика на декапитализация на предприятията, на извънредно бързо чрез използване машината на държавната власт трупане на личните капитали на управляващата върхушка. Тази стратегия на управляващата класа на практика блокира реформите. Реализира се „плитък“ вариант на социалното развитие.

Може да се предположи, че управляващата класа не се е „сетила“ какво трябва да се прави и поради „невежеството“ си не е реализирала оптимален вариант на социалната трансформация. Въпреки че подобен момент има, той не е определящ. Защо?

Защото непосредствено след 10.11.1989 г. правителството на България се обърна към фондацията на Националната камара на САЩ с молба за помощ в изработването на стратегията на рефор-

⁷ Ще споделя едно лично впечатление. По време на първото правителство на А. Луканов все още бях член на „Клуба за подкрепа на гласността и преустройството“. Става дума за „**червения**“ клуб, а не за клубовете на П. Симеонов, които вече бяха станали колективен член на СДС. Новият „червен“ политически елит ухажваше нашия клуб, тъй като клубът беше, така да се каже, **моралният гарант** за неговото присъствие във властта. В политическо, интелектуално, а и във всяко друго отношение клубът беше напълно **импотентен**. Но новите „червени“ бонзи създадоха нещо като ритуал. Периодически изпращаха на срещи с нас важни шефове от правителството - министри или висши служители. Една от срещите беше със Стефан Стоилов, тогава министър без портфейл. Зададох на Стоилов въпроса: „Тъй като бързата приватизацията е съдбоносният въпрос за излизане на страната от кризата, има ли правителството програма, план или нещо подобно, така че действията по приватизацията да имат ясна последователност, да бъдат разположени във времето и в пространството.“ (Ще припомня, че тогава правителството разполагаше с цялата власт и механизмите на централизираната икономика и изобщо не се нуждаеше от закон за приватизацията, за да започне реалната приватизация.) Отговорът на Стоилов беше: „**Нямаме такава програма и изобщо нямаме никакви намерения да правим приватизация!**“

мите. Фондацията откликна на молбата, събра екип от американски експерти от деловите и академичните среди, който през август 1990 г. посети България и със съдействието на български партньори изработи програма за реформи - така наречената програма на Ран и Ът.⁽⁸⁾

В програмата са предложени три групи реформи според **приоритетите на проблемите**: 1. За незабавно прилагане; 2. За прилагане в средносрочен план; 3. За прилагане в по-дългосрочен план. От първата група - за незабавно прилагане - **първото нещо**, което се препоръчва на правителството, е „**Да се приеме и започне приватизационна програма, включително и на селското стопанство**“.⁽⁹⁾ В програмата е записано, че тази мярка е **абсолютно необходима**, за да може да функционира пазарната система. Заедно с други четири приоритетни мерки се предлага приватизацията да започне **не по-късно от края на 1990 г.** „Като се има предвид тяхната значимост, те могат, ако трябва, да се прилагат частично с извънредни мерки според текущите нужди, като законодателното оформяне се извърши по-късно.“⁽¹⁰⁾ В програмата са набелязани основните мерки от организационно и законодателно естество, които трябва да се извършат в процеса на приватизация; фиксирано е какви обекти трябва да се приватизират на първия тур; разгледани са основните **механизми** (пет вида), които да се използват при приватизацията; набелязани са необходимите промени в административната среда, които ще помогнат за успешното извършване на приватизацията.

В програмата не е фиксиран извънредно важният момент, че чрез приватизацията трябва да се осигури изплащането на външния и вътрешния дълг и да се наберат средства за пенсионните и осигурителните фондове. Но все пак единият от предложените ме-

⁸ Виж: Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България, подготвен от Фондацията на Националната камара на САЩ за Народна Република България, Ръководство и редактиране: Ричард Ран, Роналд Ът, изд. National Chamber Foundation, Октомври 1990 г. От българска страна в изработването на програмата участваха икономисти, които в изминалите 13 год. изиграха възлова роля в трансформацията на икономиката, например И. Костов, И. Ангелов, И. Пушкаров, Ст. Стоилов, Б. Славейков, В. Антонов, Р. Аврамов, В. Димитров, Р. Георгиев, Д. Костов, Е. Хърсев, А. Папаризов, О. Пишев, Х. Вучева и др. Тези хора са имали представа от модела на трансформацията чрез бърза приватизация. Това че тласнаха промяната по посока на ценовите шокове е резултат не на необразованост и липса на компетентност, а на избор на социална роля.

⁹ Пак там, стр. 1-2.

¹⁰ Пак там.

ханизми за приватизация е **размяна на дълг срещу собственост**, като е отбелязано, че „Той има предимството, че намалява външния дълг и необходимата за обслужването му валута”.⁽¹¹⁾

Програмата на Ран и Ът по един много добър начин очертава контурите на необходимите реформи за „преход към пазарна икономика”. В програмата изрично е подчертан приоритетът на **бързата и всеобхватна приватизация** за успеха на икономическата реформа.

Вижда се, че политическият елит в България още от началото на реформите разполагаше с концептуална схема за ефективна трансформация на икономическата система. Но новата политическата върхушка на БКП, лидер на която беше А. Луканов, въпреки че **легитимираше** обсебването на властта в БКП чрез „модерното” си мислене и на първо място чрез намерението си да направи приватизация, всъщност изобщо нямаше подобни намерения.

Не по-различни бяха намеренията и на синия политически елит. След падането на правителството на А. Луканов на 19.12.1990 г., беше съставено първото коалиционно правителство на БКП и СДС, в което доминация имаха „сините” министри И. Костов, Д. Луджев и И. Пушкарров. Тяхното поведение в най-голяма степен определи стратегията на извършваната реформа в икономиката. Въпреки че синият политически елит също се легитимираше пред общественото мнение чрез позицията си за извършване на бърза приватизация, това правителство, а и следващото на ф. Димитров не направи почти нищо за извършване на приватизация. Понятието „приватизация” стана едно от най-често употребяваните от новия политически елит, но **реална** приватизация все не се извършваше. През целия този период идеологическото пространство беше силно наситено с теоретични, концептуални и пр. спорове за приватизацията. Всъщност „приватизация” стана една от най-умело използваните тактически **идеологеми** за манипулиране на общественото съзнание. Това понятие се превърна в ядро на множество идеологеми. Образува се широко идеологемно поле, чрез което общественото внимание се насочваше към **второстепенни и малозначими** проблеми, свързани с **начина на извършване** на приватизацията, и се отклоняваше от същностния проблем - че в условията на банкрут на управляващата класа като собственик на националния капитал чрез приватизацията трябва да се обяви

¹¹ Пак там, стр. 1-5.

нейния фалит и съответно от постъпленията при приватизацията да бъдат покрити вътрешният и външният и дълг.

Използването на „**приватизацията**“ като идеологема беше особено интензивно през първите три години след началото на социалната промяна. След приемането на Закона за приватизацията (23 април 1992 г.) и особено след падането на правителството на ф. Димитров интензитетът на идеологемното използване на приватизацията значително спадна.

В следващия параграф ще разгледам как се използваше понятието „приватизация“ като идеологема през първите три години след 10 ноември 1989 г. - период, който в най-голяма степен определи за дълги години напред посоката на социално-икономическото развитие на нашата страна?

8.2. „Приватизацията“ и нейното идеологемно поле

Първите няколко години от началото на прехода използването на приватизацията като идеологема премина през два етапа.

През първия етап (1990 г.) идеологемата „приватизация“ се използваше като средство за **легитимация** на политическите аспирации на новия „син“ и „червен“ политически елит.

През втория етап (1991 - 1992 г.) се създаде идеологемното поле на приватизацията и идеологическата люшкалка: **касова приватизация - масова приватизация**. Чрез идеологемите свързани, с приватизацията, новият политически елит манипулираше общественото съзнание и успешно прикриваше активните си действия по: 1. ликвидирането на вътрешния си дълг; 2. превръщането на държавния бюджет в помпа за претакане на националния доход в собствените си ръце.

Ще разгледам по-подробно двата етапа.

А. Приватизацията като средство за легитимация

Непосредствено след 10 ноември 1989 г. идеологемата „приватизация“ беше основна формула за легитимация на политическите аспирации на **целия нов политически елит**. Идеологемата беше лансирана най-напред от новия син политически елит. Той активно използваше формулата „приватизация“, за да легитимира присъствието си в политическото публично пространство и претенциите си за завземане на властта. „Ние имаме право на власт, тъй като знаем

как да изведем българското общество от задънената улица, в която е вкарано от лошите комунисти. Ние ще направим **приватизация**, ще възстановим частната собственост и ще създадем нормално общество." Това беше формулата за легитимация на синия политически елит. Същата идеология, но в разновидността си „социална приватизация" се използваше за легитимация и от „новите" хора на червения политически елит, групирани около А. Луканов.⁽¹²⁾ Кръгът на „червената аристокрация", на „перестройчиците", както покъсно презрително бяха наречени, използваше активно идеологията „социална", или още „масова" приватизация⁽¹³⁾ за своята легитимация:

1. Пред международната общественост

Чрез идеологията „социална приватизация" този кръг дейци на БКП представяше себе си като „модерни" леви, имащи право на участие във властта. „Ние сме хора с модерно мислене. Ще направим приватизация и ще създадем съвременен социалдемократичен общество."

2. Пред българската интелигенция и младежта

Пред тях „перестройчиците" се представяха като естествена, органична част от новия политически елит, тъй като, ето - виждате, по най-важния въпрос - трябва ли да се прави приватизация, ние сме на едно мнение със синия елит.

3. Пред „червения" твърд електорат

Пред него те се представяха като единствения „червен" елит, годен да извърши социалната промяна. От една страна, за разлика от старата номенклатура „Ние знаем какво трябва да се прави -

¹² Става дума за хора като Г. Пирински, Ф. Боков, Е. Поптодорова, Ч. Кюранов, А. Райчев и др. „потомствени червени аристократи". Те имаха възлови позиции в партийния апарат и като че ли „по право" бяха депутати, министри и пр.

¹³ Термините „социална" и „масова" приватизация обикновено се използват като идентични. Те действително съвпадат до голяма степен. Но трябва да се има предвид, че **масовата** приватизация е само един от механизмите, макар и основният, на **социалната** приватизация. **Масова** е приватизацията чрез бонове, ваучери и пр. ценни книжа. Освен този механизъм **социалната** приватизация включва поне още два механизма: 1. Преференциите, които се дават на работниците и мениджърските екипи при приватизацията на техните предприятия; 2. Образоването от средствата, получени при приватизацията, на осигурителни и пенсионни фондове.

приватизация, и поради това имаме моралното право да изместим от властта предишните „червени“ бонзи“. От друга страна: „Вие трябва да ни вярвате и да ни дадете вашата подкрепа, защото ние ще правим не каква да е приватизация, а **социална** приватизация, така че ние пак сме си „червени“, ние сме си ваши.“

Б. Идеологическата люшкалка „касова“ - „масова“ приватизация

През 1991 г. и 1992 г. пред новия „червен“ и „син“ политически елит стоеше много сериозен проблем. От една страна, той се беше легитимирал и продължаваше да се легитимира чрез идеологемата „приватизация“, от друга страна, той изобщо нямаше намерение да прави приватизация. Защо? Защото приватизацията в този момент не беше в негов интерес. Новият червен и син политически елит не искаше да прави приватизация, преди да реши два други въпроса:

а) Изчистването на вътрешния си дълг. Вътрешният му дълг през 1991 г. надхвърляше 22 млрд. лева. Ако в този момент новият политически елит започнеше приватизация, това означаваше основните производствени фондове под формата на акционерен капитал да отидат в кредитиралото го българско гражданство. Нещо, което той в никакъв случай не искаше да допусне.⁽¹⁴⁾

б) Той искаше да натрупа личното си богатство, така че при приватизацията от групов собственик на националното богатство да се превърне в група от **индивидуални собственици** на националното богатство. Тоест, най-напред трябваше да се направи **концентрация** на капитала, а едва след това приватизация. Това можеше да стане, като възползвайки се от властовите си позиции: 1) новият политически елит **приватизира националния доход**, тоест текущото, създавано в момента национално богатство; 2) Декапитализира в своя полза предприятията. Той така и направи.

¹⁴ Тук може да ми се зададе въпросът: В какъв смисъл новият политически елит е натрупа вътрешен и външен дълг? Не той, а старият политически елит е натрупа дълговете. Веднага бих могъл да отговоря, че новият политически елит в по-голямата си част са представители на средните звена от стария елит. Особено силно е присъствието на номенклатурни кадри на Ленинския и Ботевския районен комитет на БКП. Но това е прекалено лесен отговор. Дори да няма никаква субс-тратна приемственост между новия и стария политически елит, отговорността за вътрешния и външния дълг носи новият политически елит. Икономическата логика изисква, който поема **активите**, той да поеме и **пасивите**. Така че, след като завзе властта и установи контрол над националния капитал, новият политически елит пое и отговорността за изплащане на вътрешния и външния дълг.

в) Освен тези общи интереси двата отряда - „червеният“ и „синият“, на новия политически елит имаха и свои особенни, специфични интереси от забавянето на приватизацията. Върху тях оказваха въздействие слоеве, чиито интереси те изразяваха:

- Върху „синия“ политически елит оказваха въздействие загубилата имотите си след 9 септември 1944 г. буржоазия и нейните наследници. Те съвсем основателно разчитаха в новата социална ситуация да възстановят собствеността си и **в никакъв случай не искаха приватизацията да започне преди реституцията**, тъй като това би ги лишило от по-добрите, в обратния случай, стартови възможности.

- Върху „червения“ политически елит оказваше въздействие **стопанската номенклатура**, която от ръководните си позиции в държавните предприятия в условията на **аномия**, получаваше значителни доходи и също искаше да натрупа индивидуалните си капитали, за да разполага с по-добри стартови възможности в началото на приватизацията.

Така че пред новия политически елит стоеше много сериозен проблем. От една страна, той се легитимираше чрез формулата „приватизация“, а, от друга страна, изобщо нямаше намерение да прави приватизация и това можеше да му създаде сериозни проблеми с общественото мнение и собствения му електорат. Този проблем новият политически елит реши чрез изграждането на **двуполносно идеологемно поле и идеологическата люшкалка „касова - масова приватизация“**.

Какво означава „идеологическа люшкалка“?

В ситуация, в която единият от политическите елити, поради това че има мнозинство в парламента и е на власт, е принуден да **стартира** процеса на приватизация - например внася законопроект за приватизацията, то другият елит веднага предприема действия по **блокиране** на приватизацията. Идеологическа люшкалка наричам страстни дискусии, концептуални сблъсъци, остри теоретични обвинения, чрез които двата отряда представяха пред своите електорати действията си по блокиране на приватизацията, действия, дължащи се на техния общ класов интерес като мотивирани от: 1) Вярност към идеологическата доктрина; 2) Стремение да се защитят интересите на собствения електорат.

Двата отряда люлееха на идеологическата люшкалка своите избиратели, **замайваха ги**. Идеологическите дискусии създадоха **димна завеса** и проблемът „Защо те не правят приватизация?“, беше скрит зад тази димна завеса.

1. Как беше създадено идеологемното поле на приватизацията?

Във вертикален план могат да се установят два пласта на идеологемното поле. Първият, долният пласт, се свежда до проблема: „Що е приватизация и какво се цели с нея?“. Вторият, горният пласт, е свързан с въпроса: „Как трябва да се извърши приватизацията?“

По първия въпрос - за същността на приватизацията, между „червения“ и „синия“ политически елит нямаше и няма никакви различия. **Приватизацията е средство да се реструктурира икономиката и рационализира производството.** Нищо повече! Тя е само това и не може да бъде нещо друго. За същността на приватизацията не се водиха никакви теоретични спорове. Основният въпрос на приватизацията - каква е нейната същност и какво се цели чрез нея, остана дълбоко скрит от общественото внимание. Единомислието на „червения“ и „синия“ политически елит по този въпрос беше здравата опора на идеологическата люшкалка.

Вторият пласт на идеологемното поле на приватизацията е свързан с въпроса - **какъв е начинът на извършване на приватизацията.** По този въпрос между „червения“ и „синия“ политически елит се разгоряха оживени дискусии. Именно тези дискусии и страстни спорове създадоха идеологическата мъгла и отклониха общественото внимание от реалните проблеми на приватизацията.

Ако разгледаме в хоризонтален план този втори, повърхностен пласт на идеологемното поле на приватизацията, ще видим, че той се състои от два полюса, свързани помежду си, всеки от които е кондензационно ядро на множество идеологеми.

Единият полюс на идеологемното поле беше изработен от синия политически елит. Този полюс беше едната страна на идеологическата люшкалка. СДС разработи два типа идеологеми: а) „теоретични“; б) „прагматични“.

„Теоретичните“ идеологеми, от една страна, легитимираха синия политически елит пред неговите симпатизанти като „дясна“ партия. От друга страна, даваха чудесен повод на червения политически елит да **пречи на такава приватизация.**

Основните „теоретични“ идеологеми бяха три.

Първата идеологема беше за необходимостта от радикална приватизация. Тезата на „синия“ политически елит беше ясна и последователна. „Във всяка нормална държава **частната собственост е всеобщо човешко право.** Развитието на икономическата ре-

форма у нас категорично потвърди: не е възможна нормално функционираща пазарна икономика **без доминираща в нея частна собственост**... Няма друго средство, което е в състояние да спре спада, да оживи и направи конкурентоспособна нашата икономика, освен радикалната приватизация."(15)

Тази теза е напълно в духа на „дясната“ идеология! И в същото време чудесен повод „червените“ да надигнат вой до Бога: „Вие искате **радикална** приватизация! Искате да пуснете на пазара огромно количество производствени фондове. Значи искате да продадете на безценица националното богатство. Това е национално престъпление и ние няма да го позволим!"

Втората идеологема беше относно **начина** на провеждане на приватизацията, СДС намери много интересна формула - социална, но касова, а не масова приватизация.(16) „СДС категорично се обявява против всеобщото безплатно раздаване на държавното имущество под формата на приватизационни бонове, защото това не отговаря на интересите на работещите в предприятията и създава безконтролни възможности за незаслужено спекулативно забогатяване по пътя на вкарването на безплатните приватизационни бонове на черния пазар. СДС преценява този приватизационен подход като неподходящ и икономически нецелесъобразен. Неговите привърженици преследват чисто демагогски цели и на практика убиват пазарния дух на реформата."(17) Също, общо взето, в духа на една „дясна“ партия.(18) И в същото време чудесен повод „червените“

¹⁵ Предизборна програма на Съюза на демократичните сили - ЗА ВЪЗРАЖДАНЕ НА БЪЛГАРИЯ, октомври 1991 г., стр. 2.

¹⁶ От трите основни механизма на **социалната** приватизация СДС имаше намерение да използва два: 1. Гарантирано предимство на работниците, служителите и пенсиониращите се в процеса на приватизацията; 2. Безвъзмездно предоставяне на дялове, акции и парични постъпления от приватизацията на фондовете в бюджетната система за социално осигуряване. (Пак там, стр. 2)

¹⁷ Пак там, стр. 3.

¹⁸ Казвам „общо взето“, защото от една „дясна“ партия звучи доста странно да се изказват опасения от „незаслужено спекулативно забогатяване по пътя на вкарване на безплатните приватизационни бонове на черния пазар“. Първо, защото защо трябва продажбата на приватизационни бонове да става на „черния“ пазар? Вие - „сините“ парламентаристи, спокойно можете да прокарате в проекта за масова приватизация алинея за създаване на напълно законен вторичен пазар на ценните книжа. Но дори и да не успеете, какво лошо има в „черния“ пазар на ценните книжа. Не само че нищо лошо няма, но колкото по-бързо се разпродадат на „черния“ пазар боновете, толкова по-бърза ще е централизацията на националния капитал и съответно ще възникнат реални собственици, заинтересовани от развитието на производството.

активно да пречат на **такава** приватизация, защото тя не дава равен старт на всички и не е социално справедлива.

Третата идеологема беше, че „СДС е за връщане (реституция) на собствеността на гражданите и техните наследници... при национализацията, от закона за едрата и покритата градска собственост и от постановление №60 от 1975 г.“(19) Това е също в „десен“ дух и също отличен повод за вопли на възмущение. (20)

Другият полюс на идеологемното поле - другата страна на идеологическата люшкалка, беше изработен от червения политически елит. формулата, лансирана от червения политически елит, беше - **социална** приватизация. Акцентираше се на един от механизмите на социалната приватизация - бонова, тоест масовата приватизация. Използваше се и терминът „реституция на труда“. Основните идеологеми бяха:

- В България е създадено огромно национално богатство. То е създадено с труда на всички българи и им принадлежи. „Българските граждани са колективни собственици на това достояние“ - патетично възкликна А. Луканов при обсъждането на закона за приватизацията - Тези фондове са резултат от техния труд, спестявания и ограничено текущо потребление и никой, най-малко техните избраници в Народното събрание нямат правото да се разпореждат с тяхното имущество против волята и интересите им.“(21)

- Приватизацията трябва да бъде масова - чрез безплатни бонусове, а не касова. Масовата приватизация е социално справедлива. Чрез нея обикновените българи ще получат полагаемата им се част от създаденото от тях обществено богатство. А касовата приватизация е социално несправедлива, защото ще облагодетелства спекулантите, бивши и нови близки до властта, натрупали пари по знайни и незнайни пътища. (22)

- Приватизацията трябва да бъде бавен, продължителен про-

¹⁹ Пак там, стр. 3.

²⁰ Например А. Луканов в изказването си при приемането на Закона за приватизацията заяви, че приемането на закона се е забавило повече от година и половина, тъй като „...интересите на милионите българи трябваше да отстъпят пред реститутските апетити на едно малцинство, завладяно от кастов егоизъм и жажда за исторически реванш“, в. „Дума“, 30 март 1992 г., стр. 6.

²¹ Луканов, А. „Законът за приватизацията трябва да бъде приемлив за цялото общество“, в. „Дума“, 30 март 1992 г., стр. 6.

²² Виж: Шамлиев, Б. „Заговорът против участието на народа в приватизацията“, в. „Дума“, 3 април 1992 г., стр. 6.

цес, като предварително се **оздравят** намиращите се в тежко състояние предприятия, защото в обратен случай при сегашния недостиг на национален капитал и „убийствен за нас валутен курс най-доброто в българската индустрия би могло твърде бързо да бъде в буквалния смисъл на думата присвоено от чужди инвеститори..."(23)

В горните тези няма нищо вярно:

а) При държавната собственост националното богатство изобщо не беше собственост на българския народ, а беше тяхна - на управляващата класа, собственост.

б) Приватизацията чрез безплатни бонове изобщо не означава, че националното богатство ще стане собственост на българското гражданство. Тъй като червеният политически елит решително се противопоставяше на покупко-продажбата на бонове, безплатните бонове могат само да превърнат националното богатство в мъртъв капитал, намиращ се изцяло под контрола на назначавани от държавата чиновници. Освен това по принцип във всяко индустриализирано общество непосредственият производител е наемна работна сила, а не собственик на националния капитал. Дори в страни, в които значителна част от населението притежава акционен капитал, доходите от акции за масата от населението са значително по-малки от доходите, които те получават от работните си заплати. Така че каквато и боновата приватизация да се направи, тя неминуемо ще бъде последвана от процес на централизация на капитала. Реалният проблем е как по-бързо да стане централизацията на капитала. Превръщането на централизацията на капитала в нелегален процес само го удължава и засилва **аномията** в държавата.

в) Тезата, че приватизацията трябва да е продължителен процес, като най-напред се оздравят предприятията, също е абсолютно невярна. Повишаване на ефективността на производството може да стане само в условия на подобряване на макроикономическата среда. В условията на задълбочаваща се криза предприятията само могат да потъват още по-дълбоко. Впрочем, както и стана.

г) Но най-важният проблем при боновата приватизация е, че чрез нея дълговете на управляващата класа се прехвърлят върху българското гражданство. Както вече отбелязах, в условията на банкрут единственият ресурс, с който управляващата класа може

²³ Луканов, А. Пак там.

да покрие задълженията си, е нейната собственост - производствени фондове, инфраструктура и пр. Ако чрез бонова приватизация този ресурс се разпредели „поравно“, това на практика означава, че дълговете на управляващата класа ще се плащат от българското гражданство.

Трябва да се отбележи обаче, че въпреки теоретичната си несъстоятелност идеологемите, създавани от червения политически елит, имаха силно въздействие върху масовото съзнание. Боновата приватизация се възприемаше като предпочитан вид приватизация от значителни части от населението. Причините за това са:

- Нашето общество скоро бе излязло от пашкула на патриархалното общество - интензивната индустриализация започна през петдесетте и шейсетте години, - дотогава в нашата икономика преобладаваха присъщите за патриархалното общество натурално и простостоково производство. Така че характерните за патриархалното общество уравнителски нагласи имат все още значително място в обществената психика.

- Особеностите на държавномонополистичния капитализъм, установен през петдесетте години, способстваха за консервирането на уравнителските нагласи.

- След ценовия шок масата от населението остана без финансови ресурси да участва в касова приватизация, така че можеше да разчита единствено на безплатни бонове.

Така въпреки свършено новата социална ситуация значителна част от населението имаше афинитет към масовата приватизация. Това беше добре дошло за управляващата класа. Създадох се два идеологемни полюса, сравнително равностойни по своето влияние. Създаде се идеологическа люшкалка, чрез която вниманието на населението беше отвличано от реалните проблеми на приватизацията и управляващата класа беше оставена на спокойствие да решава проблемите си по концентрацията на капитала.

2. Как стана люлеенето на люшкалката?

Добре извесно е, че за да се люлее една люшкалка, трябва поне една от страните да проявява активност. Може и двете страни да участват, но е възможно люлеене, дори едната да е пасивна. При нашата идеологическа люшкалка червеният политически елит прие пасивна роля. Той участваше активно в идеологическите спорове и даваше достатъчно идеологемни доводи да бъде обявяван за враг. Но самият той не предприемаше активни действия

по блокиране на приватизацията. Той беше пасивна идеологическа противотежест в люшкалката. Разбира се, ако няма противотежест, няма да има и люлеене, така че ролята му не беше малка. Но ще повтора - ролята му беше пасивна. Активната страна в люлеенето на люшкалката беше синият политически елит.

Как синият политически елит люлееше идеологическата люшкалка?

Чрез две помощни ситуационни идеологеми.

Първата беше използвана по времето на Великото народно събрание. Във Великото народно събрание „комунистите“ имаха мнозинство. На 7 август 1990 г., след като толкова много бяха говорили за приватизацията, тяхната фракция внесе законопроект за преобразуване и продажба на държавните и общински предприятия - под №103 00 12. Управляващата класа се изправи пред сериозната опасност да бъде приет закон за приватизацията. Но на помощ се притече И. Костов. Той беше председател на икономическата комисия и веднага измисли идеологемата, с която залюля идеологическата люшкалка. Сред активистите и апаратчиците на СДС се пусна фразата: „Този законопроект е направен от комунисти. Те искат да ни измамят, искат да приемем техен закон. Но аз съм на своя пост. Аз няма да допусна това. Законопроектът няма да мине през икономическата комисия!“ И действително не мина.

Идеологическата люшкалка залюля и червения, и синия електорат. И едните, и другите вярваха, че законът не се приема, защото „враговете“ пречат.

Втората помощна ситуационна идеологема беше използвана по времето на 36-ото Народно събрание. В него мнозинство имаше СДС. Ще не ще, СДС също внесе законопроект („Мичковски и сие“) за приватизацията. Отново надвисна реална опасност да се приеме закон и да започне приватизация. Но отново синият елит измисли формулата за манипулация на собствения си електорат. „Ако сега приемем закон и направим приватизация, комунистите ще заграбят всичко. Парите са у тях, властта у в тях. Нека най-напред изхвърлим „комунистите“ от всички структури на властта, нека чрез реституцията натрупаме и ние финансов ресурс, и тогава ще правим приватизация!“

И действително нито приеха закон за приватизацията, нито направиха каквото и да е в това отношение. Електоратът им дълго време вярваше, че приватизация не се прави, „Защото така е

правилно, защото така се борим с комунистите".(24)

По-късно, след приемането на Закона за приватизацията, и падането на правителството на ф. Димитров, двата политически елита продължаваха да люлеят идеологическата люшкалка, но:

- Потребността от нея вече на беше така голяма. Самият закон създаваше достатъчно пречки за приватизация.

- Гражданството вече беше „обръгнало" на идеологически манипулации и ефективността на люшкалката „касова - масова приватизация" вече беше доста ниска.

Какво стана с приватизацията в средата и края на деветдесетте години?

8.3. Приватизация или ценови шокове - два модела на икономическа трансформация

В средата на деветдесетте години правителството на Ж. Виденов даде старт на така наречената „масова" приватизация. На гражданите се даваха приватизационни бонове. По-голямата част от тях се акумулираха в създадените от стопанския и политическия елит приватизационни фондове. Всички парламентарно представени сили - БСП, СДС, ДПС и Евролевицата си създадоха приватизационни фондове. При правителството на И. Костов приватизацията се ускори, като се акцентира на една от формите на приватизация - предприятията се продаваха на работническо-мениджърски дружества (РМД). В края на деветдесетте години значителна част от предприятията вече бяха приватизирани. Но от постъпленията при приватизацията не беше платено почти нищо от външния дълг. Де-

²⁴ По време на правителството на Ф. Димитров изнасях лекции пред средношколци последен курс. Когато изразих учудването си, че и това правителство не иска да прави приватизация, въпреки че необходимостта от приватизация е основен постулат на СДС, един от слушателите ми каза буквално следното: „Защо да правим сега приватизация, като комунистите ще заграбят всичко. По късно ще направим, когато ги изхвърлим навсякъде от властта и от предприятията." След като едно 18-годишно момче разсъждава по този начин, ясно е, че в средите на симпатизантите на СДС този момент - да се прави приватизация тогава, когато ние, а не те ще заграбим националното богатство - е бил много силен. Че това е така, е показателно и от изказването на А. Божков - вицепремиер в правителството на И. Костов, през септември 1998 г. пред БНТ. По това време правителството на И. Костов много здраво държеше властта и приватизацията беше тръгнала със сравнително по-бързи темпове. Журналистката зададе въпрос на А. Божков, „Защо чак сега толкова късно, вие стартирате приватизацията?" А. Божков и отговори: „Съвсем не е късно! Нашите симпатизанти и в момента ни обвиняват, че бързаем с приватизацията и червената стопанска номенклатура ще се възползва от това."

сет години след 10.11.1989 г. външният дълг имаше почти същия обем, като в началото на реформите, а единственият ресурс, с който той можеше да бъде изплатен - наличните основни фондове, в голяма степен беше изчерпан.

В момента всички политически сили считат, че икономическото положение на нашата страна е много тежко. Вината за това всяка една търси **извън себе си**. Синият политически елит обяснява тежкото икономическо положение с лошото управление на комунистите. Червеният политически елит търси причините в лошото управление на СДС.⁽²⁵⁾ Но нито една от политическите сили не вижда причините за сегашното състояние на икономиката в модела на икономическо развитие, което те единодушно възприеха още в началото на промените. Същността на този модел е отказът от бърза и всеобхватна приватизация, чрез която да се покрият задълженията на управляващата класа, и възприемането от двата политически елита на **стратегията на ценовите шокове**. Относно стратегията на икономическата трансформация между двата елита нямаше никаква разлика. Имаше пълно единомислие за това, по какъв начин трябва да се трансформира икономиката.

Причината за пълното единомислие между червения и синия политически елит (освен, разбира, се техният класов икономически интерес), беше в тяхната идеологическа вярност към основната стратегическа идеологема „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Колкото и да е странно, новият син политически елит абсолютно безусловно приемаше, че в България е била направена социалистическа революция, изградено е било социалистическо общество и установена обществена собственост върху средствата за производство. „Най-смелите“ от „сините“ теоретици стигаха най-много до последните постановки на Т. Живков, че при нас собствеността е **ничия**.

При това положение, след като собствеността е обществена, а не на управляващата класа, съвсем естествено синият политически елит се солидаризира с тезата, лансирана от лидера на „червения“ политически елит - А. Луканов. Не те - управляващата класа, номенклатурата на БКП е банкрутирала, а е банкрутирала **държавата** (тоест банкрутирал е българският народ) и съответно трябва **всички заедно** „да затегнем коланите и да изкараме каруцата от калта“. В такъв смисъл беше първото телевизионно изявление на И. Кос-

²⁵ През 2002 г. търсеха причините вече и в „лошото“ управление на НДСВ.

тов в качеството му на финансов министър в коалиционното правителство на БСП и СДС.

Проблемът, че не държавата, а управляващата класа е банкрутирала като собственик на националния капитал и ако се следва икономическата логика, чрез приватизацията би трябвало да бъде обявен фалит на банкрутирания собственик и от постъпленията да бъдат покрити неговият вътрешен и външен дълг, изобщо не беше допуснат до публичното пространство.

Прие се „Закон за преобразуване и приватизация на държавните и общински предприятия“, в който се предвиждаше разпределение на приходите в най-различни направления, **но не и за покриване на дълговете на управляващата класа.**(26) В закона се предвижда една възможност за размяна на дълг срещу собственост. Чл. 5, ал. 5 гласи: „Кредиторите по държавния дълг могат да участват в приватизацията с вземанията си по дълга по ред, определен от Министерския съвет.“(27) Но тази възможност не беше **основен** механизъм на приватизацията и много рядко беше използвана. Управляващата класа в България, ядро на която бяха червеният и синият политически елит, пристъпи към стратегията на **ценовите шокове.** (28)

След като на 20.12.1990 г. беше образувано коалиционното правителство на БСП и СДС, „сините“ икономически министри внесоха в правителството предложение за рязко, скокообразно увеличение на цените. На 29.01.1991 г. Министерския съвет при така нареченото Постановление №8 за „Либерализация на цените и социална защита на населението“.(29) Мотивировката беше, че в условията на централизирана икономика цените са изкуствено задър-

²⁶ Виж: „Закон за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия“, приет от 36 Народно събрание на 23 април 1992 г., чл. 6, Държавен вестник от 8 май, 1992 г., бр. 38, стр. 2.

²⁷ Пак там, стр. 2.

²⁸ Не бих искал казаното да се възприеме като надценяване ролята на идеологията в избора на стратегията на трансформация. Защото идеологическата вярност към лениновата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ на червения и синия политически елит не изключва възможността двата елита да си зададат простия въпрос - като приключи приватизацията и с постъпленията от нея не е изплатен външния дълг, няма ли той да е прекомерно бреме върху развитието на икономиката? Фактът че те не си зададоха този въпрос и пристъпиха към стратегията на ценовите шокове се дължи много повече на тяхната безскруполност, алчност, и цинизъм, и много по-малко на „обсебеността“ им от ленинизма.

²⁹ Виж: Държавен вестник, №9, 1991 г.

жани и сега, за да се започне прехода към пазарна икономика, те трябва да бъдат „пуснати“, за да достигнат „равновесните“ си стойности. В чл. 1 ал 1 и 3, правителството определи един кръг от стоки - на горивата и електроенергията, които оставаха с фиксирани цени, и друг кръг от стоки - хляба, сиренето, млекото и пр., чиито цени се „прогнозираха“ от правителството и бяха обект на наблюдение и контрол от страна на Министерския съвет. Както „фиксирани“, така и „прогнозираните“ цени няколкократно надвишаваха дотогавашните си стойности и това изигра огромна роля за ценовия шок. Всички останали цени се договаряха „свободно“. (30)

След обнародването на постановлението само за два месеца цените на стоките скочиха около четири пъти. Инфлацията през март беше 381,1% спрямо края на 1990 г. До края на годината по данни на ЦСУ цените скочиха около 6 пъти - 573,7%. Спестяванията на населението и оборотния капитал на проходящия дребен частен бизнес бяха обезценени, покупателните възможности рязко се намалиха и магазините са „напълниха“ със стоки. (31) **Вътрешният дълг** на номенклатурата на БКП беше ликвидиран, при това от обявяващите се за нейни врагове лидери на СДС и министри в коалиционното правителство - И. Костов, Д. Луджев и И. Пушкарков. (32)

Постановлението получи пълната подкрепа на червения и синия политически елит. Непосредствено след като беше прието, стана неговото обсъждане в парламента. При обсъждането парламентарните групи на БСП и СДС изразиха пълната си подкрепа на това „мероприятие“ на правителството. Лидерът на БСП - Ал. Лилев, направи изявление, че неговата партия напълно подкрепя прави-

³⁰ В условията на доминираща държавна собственост - повече от 96%, на държавен монопол над ресурсите, няколкократно увеличение на цените на горивата и електроенергията, а също и на основните хранителни стоки предопредели същият размер на ценови скок и на останалите стоки. Така че „свободното“ договаряне е евфемизъм, чрез който се прикрива все още почти пълния контрол на управляващата класа над цените на стоките. Г. Костов е напълно прав, че чрез ценовият шок „от либерализма остана само наименованието, а по същество сме изправени пред една завоалирана форма на административно централизирано управление на икономическите процеси при цените.“ Виж: Костов, Г. „Смяната на социално-икономическата система“, сп. „Ново време“, 1991 г., №10, стр. 14.

³¹ Един от най-колоритните лидери на СДС по това време - Ал. Йорданов често с възторг говореше по масмедииите за това, как след „старта“ на реформата магазините са се „напълнили“ със стоки, забравяйки, че това не е резултат на увеличеното производство и съответно увеличеното предлагане, а на рязко намалените покупателни възможности на населението.

³² Не по-малка беше ролята и на „червения“ вицепремиер А. Томов.

телството и няма да поставя предизборните си интереси над провеждането на реформата. Другият лидер на БСП - А. Луканов, сметна за нужно да изкаже специални поздравления към премиер-министъра Д. Попов „...за решителността, която проявява към стартирането на реформата.“(33) На състоялото се три дни след приемането на постановлението съвещание на Висшия съвет на БСП и на парламентарната група (2.02.1991 г.) също се прие решение за подкрепа на правителството и се направи декларация, че „БСП не може да застава на популистки позиции... използването на популизма може да бъде окачествено като политическа демагогия, дори като политически цинизъм.“(34)

Още по-силна беше подкрепата на ценовия шок от страна на синия политически елит. Същия ден, в който се прие постановлението, във в. „Демокрация“ на централно място, на първа страница, се появи информация за него под възторженото заглавие - „Спасителното лечение на икономиката започна!“.(35) Два дни по-късно във връзка с влизането в сила на постановлението пак на първа страница вестникът публикува статията на Валентин Стоев - „Комунизмът си отива - от утре“, с подзаглавие - „Постановлението на Министерския съвет за либерализирането на цените и социална защита на населението е старт към нормално общество“.(36)

От тогава и до сега нито у червения, нито у синия политически елит няма и най-малко съмнение в „необходимостта“ от първия ценови шок. А всъщност чрез него се стартира стратегията на брутален грабеж на българското гражданство. Стартира се моделът на **иррационалния** капитализъм, ако използвам терминологията на М. Вебер, при който печалбата е резултат не на рационална организация на производството, а на използване на държавната власт за спекулации и грабеж. (37)

През 2000 г. за пръв път в публичното пространство действащи **политици** (обаче дълго време без успехи в парламентарните избори) повдигнаха въпроса за успешността на модела на социално-

33 В. „Дума“, 1.02.1991 г., стр. 1 - 2.

34 В. „Дума“, 3.02.1991 г., стр. 1.

35 В. „Демокрация“, 29.01.1991 г., стр. 1.

36 В. „Демокрация“, 31.01.1991 г., стр. 1.

37 Уместен е въпросът: А възможно ли е било вместо стратегията на ценовите шокове, да се стартира стратегията на бързата приватизация? По този въпрос виж приложение № 9.

икономическо развитие. Бивши лидери на СДС, гравитиращи около Д. Луджев, обединени в „Гражданско сдружение“ ГО ДО, лансираха тезата, че моделът на трансформация е „погрешен“. В началото „погрешността“ на модела на трансформация те виждаха не в сферата на икономическите отношения, а във възприетата система на политически отношения - парламентарна, а не президентска република. По-късно обаче Е. Хърсев лансира нова теза - моделът е неуспешен, защото икономическа трансформация е тръгнала в погрешна посока - приватизацията е в заключителна фаза, а от нейните постъпления не е изплатен външния дълг. Според него, е било достатъчно да продадем Нефтохим и Плама, банките и курортите, за да платим до цент целия външен дълг.(38) Малко по-късно към тази теза се присъединиха лидерите на ДПС (въпреки че бяха в парламента, те доста време бяха изолирани от властта и вече бяха „огладняли“). А. Доган заяви, че след изборите ще се търси отговорност от сегашните управляващи за далаверите и безценицата, на която са продавани предприятията. О. Октай зададе въпроса: „Какво се е случило в България след Живков. Тогава се оказахме с 11 млрд. дол. външен дълг и 100% държавна собственост. Днес почти няма държавна собственост, но външния дълг си е същият. Къде отидоха тези пари?(39) Тези изявления ми напомнят поговорката „Крадецът вика „Дръжте крадеца!““. Защото Д. Луджев, А. Доган, О. Октай, И. Пушкарров и техните съмишленици изиграха възлова роля в стартирането и провеждането на стратегията на ценовите шокове.(40)

Между 10 и 18 ноември 1990 г. по покана на новия президент Ж. Желев в заседателната зала на президентството се провеждат ня-

³⁸ Хърсев, Е. „Закопахме 165 млрд. долара в калпавата приватизация, в. „Труд“, 7.08.2000 г.

³⁹ Октай, О. „Костов ще жертва Соколов“, в. „24 часа“, 7.12.2000 г.

⁴⁰ Много богат материал за изследване е **самосъзнанието** на днешните политици. Докато са във властта, никой от тях няма и капчица съмнение в необходимостта от брутален грабеж на българското гражданство. Когато са извън властта, започват да изсипват потоп от обвинения върху крадливостта на управляващите и реки от сълзи за жалката съдба на населението. Но за своето съучастие в грабежа и бандитизма никой думичка не казва. В интервю за в. „168 часа“ (16-22 август 2002 г., стр. 16) И. Пушкарров „громи“ управляващата класа за „програмираното партийно ограбване на държавата“. Подробно обяснява, как ако не е бил изхвърлен от властта, той е щял да докара от приватизацията 30 млрд. дол. А това е същият министър на икономиката в правителството на Д. Попов, който изигра възлова роля в стартирането на първия ценови шок, при който бяха ограбени спестявания на населението на стойност около 3,5 млрд. дол.

колко заседания на лидерите на парламентарно представените политически сили - БСП, СДС, БЗНС и ДПС. (41) Всички лидери еднотушно вземат решение за „стартиране на монетарната част на реформата“, тоест за стартиране на модела на ценовите шокове. Хората, които вземат това решение са: А. Луканов, Ж. Желев, А. Лилов, Н. Ананиева, В. Вълков, Е. Кирчева, П. Дертлиев, М. Дренчев, Д. Луджев, П. Симеонов, Й. Трифонов, П. Берон, К. Тренчев, А. Доган, О. Октай и др. - общо около 30 човека.(42) Лидерите на БСП се противопоставят на другото решение на тази своеобразна „Кръгла маса“ - ценовият шок да бъде съпътстван от политически театър „смяна на властта“ - тоест на предложението на другите политически сили правителството на А. Луканов да подаде оставка и да се състави коалиционно правителство. Но по време на полета за Париж на Срещата на върха на СССЕ на 18 ноември, А. Луканов отстъпва на натиска на Ж. Желев и се съгласява и с това предложение.

Веднага след образуването на коалиционното правителство на Д. Попов, чрез Постановление №8 от 29.01.1991 г. се стартира модела на ценовите шокове.

Стратегията на ценовите шокове доведе до деиндустриализация на страната. Производство все повече западаше.(43) Тъй като в условията на банкрут не се произвеждаше принадлеен продукт, външният дълг беше изплащан от необходимия продукт. Това стана възможно чрез „демоdernизация“ на трудовия пазар. Тя доведе до значително намаляване на реалните доходи на населението през първата половина на 90-те години. (44)

⁴¹ Кръгла маса, ИК „Библиотека 48“, София, стр. 11.

⁴² Тези имена успя да се сети Ж. Желев в един мой разговор с него. По-късно проведох разговор и с А. Лилов, надявайки се той да допълни списъка. Той обаче отказа ~~категорично~~ да ми даде каквито и да е сведения. Надявам се рано или късно да получа достъп до архива на президентството и да публикувам пълния списък на хората, които в края на 1990 г. взеха решението за стартирането стратегията на брутален грабеж. **Българският народ има правото да знае техните имена.**

⁴³ По този въпрос виж Геров, К. „Модели на ликвидиране на предприятия“, в „Българската икономика: реформи, промени и перспективи“, С, 1996 г., стр. 231 - 238.

⁴⁴ М. Желязкова привежда данни, които показват, че покупателната сила на минималната заплата към основни продукти: хляб, свинско месо, мляко и сирене за периода от 1991 г. до 1997 г. е намаляла около 5 пъти, а на средната заплата 2 пъти. Реалните доходи през 1997 г. са 32% от доходите през 1990 г. Виж: Желязкова, М. „Деформации на трудовия пазар“, в „Променящите се лица на демокрацията, икономическа, индустриална, политическа“, ИФПШ, С, стр. 247. Подобни резултати се дават и от други социологически изследвания. Според мен спадът в реалните доходи на българското население не е чак толкова голям, тъй като в изследванията не се отчитат доходите, които получава населението чрез участието си в „сивата“ и „черната“ икономика.

Значителното намаляване на жизненото равнище се представяше от „червения“ и „синия“ политически елит не като резултат от приетия модел на трансформация, а като „необходимост от реструктуриране на икономиката“, неизбежно водещо да спад в Брутният вътрешен продукт.⁽⁴⁵⁾ Установи се устойчив тригодишен ритъм на ценовите шокове. След първия, който беше в началото на 1991 г. - 6 пъти увеличение на цените, вторият стана през 1994 г. - 2 пъти увеличение, а третият през 1997 г. - отново 6 пъти. Логиката сочи, че четвъртият би трябвало да бъде в началото на 2000 г. Но ето вече сме 2002 г., а ценови шок все още няма. Не че управляващата класа не иска ценови шок. Напротив - иска, и то много!

На организираната от комисията по икономическа политика и комисията по бюджет, финанси и финансов контрол към Народното събрание, проведена на 27.11.2000 г. конференция „Икономическата политика на България и взаимоотношенията с международните финансови институции в периода 2001-2005 г.“, акцентът в изказванията на И. Костов, М. Радев, Н. Николов, Х. Христов, М. Заимов и др. беше: „Колко хубаво би било „случайно“ инфлацията през тази година да надхвърли планираната и да стане двуцифрено число. Колко положително ще се отрази това на икономическия растеж, на народното благосъстояние и т. н. И колко е жалко, че представителите на международните институции не разбират това!“ Особено колоритно беше изказването на М. Заимов. Той образно определи нашата икономика като лодка, която плува в бурно море. „Ние сме кърмчиите на лодката - каза той, обръщайки се към представителите на Световната банка и МВФ - и няма **вие** да ни казвате, как да я изкараме до спокойния бряг!“. Като сядаше всички министри и шефове на парламентарни комисии му стиснаха ръката.

В изказванията си Питър Стела - представител на МВФ и Шийла Шинкел - консултант на МВФ, обясниха на нашите „юнаци“, че те много ги уважават, че действително икономиката ни е лодка, която плува в бурно море, но ха са ги оставили на воля да си кормуват (тоест да направят двуцифрена инфлация), ха глътнаха вода, удавиха се! (инфлацията ще стане хиперинфлация)

През 2001 г. се появиха много статии, в които се прогнозира-

⁴⁵ М. Желязкова доказва **фалшивостта** на това обяснение чрез анализ на спада в реалните доходи на населението и Брутният вътрешен продукт. Спадът в БВП е съществено **по-малък**, отколкото спада в реалните доходи на населението. Въпреки че оказва влияние, по-важните фактори са „непрозрачните механизми на разпределение на дохода и засилената йерархичност на трудовите отношения.“, Цит. пр., стр. 247.

ше скорошен ценови шок. М. Христов поставя важния въпрос, че „Паричната маса от началото на Валутния борд досега се е увеличила с над 300 процента. Освен това са емитирани компенсаторни записи на стойност над един милиард лева, които допълнително дебалансира паричния пазар. След като обаче имаме номинално 300% повече пари, а реално само десетина процента повече стоки и услуги, измерени чрез растежа на БВП, не е ли натрупан огромен инфлационен потенциал? По правилният въпрос обаче би трябвало да бъде кога и как този потенциал ще бъде взривен. И особено - не е ли този финансов грабеж умишлено планиран предварително от т. нар. българска политическа класа?“.(46)

Струва ми се обаче, че управляващата класа в близко бъдеще може и да не прибегне до ценови шок. Освен „табуто“ от страна на Валутния борд, има още три обстоятелства, които и позволяват да маневрира и да не използва радикалното средство ценови шок за разрешаване на натрупаните проблеми.

Първото е, че по време на правителството на И. Костов рязко се увеличи темпа на приватизация. Срещу увеличената три пъти парична маса, на стоковия пазар беше хвърлен един нов и с голям размер стоков поток - **приватизиращите се предприятия**. Колкото и да бяха те „източени“, все пак от тяхната приватизация се получаваха приходи, които създадоха един приличен валутен резерв - в края на мандата на правителството на И. Костов - 3,3 млрд. дол. Правителството на НДСВ продължи тази нова политика в приватизацията и още повече увеличи валутния резерв.

Второто е, че по времето на правителството на И. Костов бяха приватизирани повечето от държавните банки. В качеството си на вече **частни** институции те не се поддаваха на натиска на правителството и не отпуската „лесни“ заеми. Освен това повечето от банките **презложиха** депозитите на населението в чуждестранни банки и разпределителните коалиции на синия елит не можеха да се докопат до тях. (47) Управляващата класа остана без един от

⁴⁶ Христов М. „Готвят ли СДС и БСП инфлационен капан за Царя?“, в. „Банкеръ“, 12.05.2001 г., стр. 12.

⁴⁷ И. Костов много се караше на bankerите - как може да сте толкова безсъвестни и да изнасяте нашите, български пари в чужди банки; да ги използват чужденци, с тях да се развива чуждестранната икономика, а не нашата! Bankerите скромно мълчаха. Те много добре знаеха ако почнат да дават пари на нашите „бизнесмени“, какво щеше да стане с тях. Сега по време на правителството на НДСВ, депозитите отново се връщат в България и служат за инвестиционен ресурс. Но дали това ще се превърне в трайна тенденция е рано да се каже.

най-важните инструменти за източване на спестяванията на населението.

Третото е, че министърът на финансите в правителството на НДСВ - М. Велчев, заедно със сътрудниците си започна сравнително успешна политика по управление на външния дълг. След двете сделки (замяна на брейди облигации с глобални облигации) по дълга през 2002 г. той падна под 8 млрд. дол. и стана около 60% от БВП. Плащанията по дълга и неговата икономическа тежест върху икономиката са все още твърде високи. Но положението не е така **катастрофално** както през 90-те години. Необходимостта чрез ценови шок тотално да се прехвърли върху населението изплащането на външния дълг в настоящия момент не е така крещяща, както в края на 1996 г. и началото на 1997 г.

Според мен, докато правителството има приходи от приватизацията, то може да избегне поредния ценови шок. Когато този резерв се изчерпи, ще стане актуален въпросът - може ли икономиката да издържи бремето на външния дълг. Струва ми се, че възможностите по-силно да се „тупа“ брашнения чувал на данъкоплатеца и българския бизнес е невъзможно. Нищо чудно да се наложи микроценови шок, съчетан с искане за опрощаване на част от външния дълг към международните финансови институции. В момента тече успешно реструктуриране на външния дълг и в близко време акт на опрощаване ще е напълно възможен. Впрочем МВФ затова е и създаден - в определени ситуации да опрощава дълга на алчните местни елити. (48) Но за да има опрощаване на част от дълга сигурно ще се наложи политически театър „смяна на властта“.

Ценовите шокове винаги са свързани със смяна на властта. Нито тригодишният ритъм на ценовите шокове, нито смяната на властта са случайни през 90-те години. От началото на реформите тече усилен процес на **концентрация** на индивидуалните капитали на властващия елит. Основен механизъм за концентрацията на техните капитали е изграждането на веригата: частни фирми - държавни предприятия - банки - спестявания на населението. Това е една отлично действаща помпа за изсмукване на спестяванията на населението и на оборотния капитал на дребния и средния бизнес. Банките акумулират спестяванията на населението и оборотния капитал на дребния и средния бизнес. Държавните предприятия теглят огромни кредити от банките, тоест всмукват спестяванията на

⁴⁸ По този въпрос виж по-подробно приложение № 11.

населението и оборотния капитал на дребния и средния бизнес. Частните фирми на властващия елит изсмукват печалбите на държавните предприятия.⁴⁹ Извършва се концентрация на капитала. Парите на населението и на дребния и средния бизнес стават пари на властващия елит. Времето, необходимо за натрупване и всмукване на паричните средства, е около три години. В края на третата година застава въпросът за **легитимация** на грабежа. Защото парите ги няма в банките. Тогава управляващата класа организира ценовия шок. Чрез него се стопяват задълженията на частните фирми към държавните предприятия, на държавните предприятия към банките и на банките към населението и дребния и средния бизнес. И всичко може да започне отначало.

Важен момент в организирането на ценовия шок е смяната на властта. За да понесе населението спокойно легитимацията на грабежа, правителството започва бавно да вдига цените. Опозицията организира „народно недоволство“ - започва политическият театър „смяна на властта“. По такъв начин се отклонява вниманието на населението и се предотвратява неговата евентуална съпротива срещу ценовия шок. Вместо да се вдигне на бунт срещу властта и да иска гарантиране на спестяванията си чрез продажба на предприятията длъжници, чрез връщане на взетите кредити и т. н., гражданството сваля ту „червените“, ту „сините“. А всъщност червеният и синият елит играят заедно добре репетираната пиеса „узаконяване на грабежа“. И имат успех!

Как се играеше „политическият театър“? Как ставаше легитимацията на грабежа?

Ще направя сравнителен анализ на двата големи ценови шока през 1991 г. и през 1997 г.

8.4. Сравнителен анализ на ценовите шокове през 1991 г. и 1997 г.

Най-напред трябва да изясня какво разбирам под понятието „ценови шок“. Това понятие широко се използваше и се използва както в публицистиката, така и в научната литература за означава-

⁴⁹ Относно ролята на предприятията във веригата за акумулиране на индивидуалните капитали на управляващата класа виж по-подробно Дончев, Ст. „Разпадане на българските предприятия и реструктуриране на индустриалната дейност“, в „Променящите се лица на демокрацията, икономическа, индустриална, политическа“, ИФПШ, С, 2000 г., стр. 199 - 203.

не на скокообразното увеличаване на цените в началото на 1991 г. Скокообразното увеличение на цените в началото на 1997 г. обаче рядко се означаваше като ценови шок. Причината е може би тази, че в края на 1996 г. и началото на 1997 г. имаше силни очаквания за хиперинфлация. Така че скокообразното увеличаване на цените през януари - март в началото се възприе като старт на очакваната хиперинфлация и затова понятието ценови шок се употребяваше по-рядко, факт е обаче, че управляващата класа реши да не прибегва до **хиперинфлация**, а реши проблема с ликвидирането на кредитните си задължения по предишния начин - чрез ценови шок. Инфлацията през януари беше 43,8%, през февруари - 242,7%, през март - 12,3%. За първото тримесечие инфлацията беше 452,3%. Ако я съпоставим с инфлацията за първото тримесечие на 1991 г. - 381,1%, виждаме, че тя е дори по-голяма. Така че според мен понятието „ценови шок“, е не по-малко уместно за означаване на скокообразното увеличаване на цените в началото на 1997 г., отколкото в началото на 1991 г.

Съпоставителният анализ на двата ценови шока ще направя по следните показатели: 1. по същност; 2. по обект; 3. по субект; 4. по механизъм на реализация.

1. По **същност** ценовият шок януари - март 1991 г. и януари - март 1997 г. си приличат с това, че и двата са **втора фаза** на два еднотипни процеса. Приблизително от средата на седемдесетте години до март 1991 г. в условията на държавен капитализъм и еднопартийна политическа система приключи един цикъл на **натрупване на капитал**. От март 1991 г. до март 1997 г. в условията на протопазарна икономика и политически плурализъм приключи друг цикъл на натрупване на капитал. Първата фаза на натрупването на капитала и в двата цикъла се състоеше в източването на спестяванията на населението и декапитализация на предприятията. Същността на втората фаза - ценовият шок се състоеше в **обезценяване на спестяванията** и ликвидиране на кредитните задължения на управляващата класа към българското гражданство. Различават се по това, че финализират различни форми на натрупване на капитал. В периода от средата на седемдесетте години до март 1991 г. натрупването ставаше предимно като **концентрация на капитала**. В периода от март 1991 г. до март 1997 г. натрупването ставаше предимно под формата на **централизация на капитала**. Различават се още по следното:

В периода от средата на седемдесетте до края на осемдесетте години управляващата класа постепенно банкрутира като собственик на националния капитал. Икономическата криза доби две ос-

новни измерения. Първо, невъзможност да се изплаща външният дълг. Второ, огромна диспропорция между паричната маса и стоковия фонд, тоест криза на дефицита. Първият ценови шок, от една страна, ликвидирайки проблема с вътрешния дълг, даваше нови възможности на управляващата класа да изплаща външния си дълг. От друга страна, чрез ценовия шок тя реши и проблема с дефицита. При втория ценови шок проблемът „дефицит“ не съществуваше. Кризата имаше друго измерение и друга причина. Кризата се прояви като криза на **банковата ликвидност**. Централизацията на капитала чрез източване на спестяванията на населението доведе до невъзможност банките да посрещат задълженията си към българското гражданство. - 75% от заемите през 1996 г. бяха обявени за невъзвръщаеми. 15 от 47 държавни и частни банки спряха плащанията и бяха поставени в процедура на ликвидация. *Банковата система* беше пред фалит. Основната цел на втория ценови шок беше да се обезценят кредитните задължения на банките към спестителите и по такъв начин да се излезе от банковата криза.

2. По **обект**, в най-широк план, двата шока са еднотипни. И в двата случая обект е българското гражданство. Ако разгледаме позадълбочено структурата на обекта на двата ценови шока, ще видим, че те се различават съществено. **Обектът** на втория ценови шок е по-широк от обекта на първия ценови шок. При първия ценови шок обект е дребният спестител. Бизнесът, стопанските субекти не бяха засегнати от ценовия шок, тъй като те бяха **кредитополучатели**, а не **спестители**. При втория ценови шок освен българското гражданство обект е и дребният, и част от средния бизнес. Дребният и средният бизнес обикновено не са кредитополучатели. Първо, защото за тях е трудно да получат кредитен ресурс от банките. Второ, защото **по традиция** българският дребен и среден търговец, предприемач, занаятчия и пр. предпочита да работи със собствен оборотен капитал. Неговият оборотен капитал, който, както и спестяванията на населението, беше вложен в банките, също беше **източен** от управляващата класа. Така че той е обект, а не субект на ценовия шок. Обектът на втория ценови шок, включвайки дребния и част от средния бизнес, е значително по-широк от обекта на първия ценови шок.

3. **Субект**, в широк план и на двата ценови шока, са всички социални групи, заинтересовани от него и съответно оказващи въздействие и натиск за неговото провеждане. Тоест субект на двата ценови шока е управляващата класа **като цяло**. Ако разгледаме обаче структурата на управляващата класа през 1991 г. и 1997 г., ще ви-

дим съществени различия между субекта на първия и на втория ценови шок. Кои са основните компоненти на управляващата класа, заинтересовани от двата ценови шока?

а) **Икономическите групировки.** През 1991 г. икономическите групировки все още имаха малка тежест в икономиката на страната. Техният интерес от ценовия шок не беше толкова на кредитополучател, а на данъчен длъжник. Ценовият шок значително облекчи изплащането на данъците, тъй като техните активи бяха основно в долари. Впрочем съвсем не е случайно, че ценовите шокове се провеждат януари - март непосредствено преди изтичане на срока за изплащане на данъците. Обръщайки доларовите си активи в левове след **ценовия шок**, икономическите групировки значително облекчават данъчната тежест. (50) При втория ценови шок положението е обратното. Тогава икономическите групировки имаха значителна тежест в икономиката на страната. Те бяха основните кредитни длъжници на банките. Въпреки че интересът им от ценовия шок в качеството им на **данъчен** длъжник пак е налице, основният им интерес от ценовия шок този път е в качеството им на кредитен длъжник. В качеството на кредитополучател интерес от ценовия шок имаха и така наречените кредитни милионери.

б) **Банките.** Съществено различна е ролята на банките при двата ценови шока. Една от основните причини за ценовия шок през 1997 г., както вече казах, беше кризата на банковата ликвидност, която се прояви по много силен начин през 1996 г. При ценовия шок през 1991 г. подобна причина липсваше или почти липсваше. Поради това през 1997 г. банките бяха една от основните групи, заинтересовани от ценовия шок, за разлика от 1991 г. Чрез ценовия шок през 1997 г. банките обезцениха кредитните си задължения към българското гражданство и към дребния и средния бизнес и облекчиха възможностите на своите кредитополучатели да изплащат задълженията си към тях. Разбира се, и през 1991 г. създаващата се и бързо развиваща се банкова система имаше интерес от ценовия шок. Но той беше свързан предимно с много високите печалби, които те започнаха да получават в условията на висока инфлация, и не беше така пряк и съдбоносен, както при втория ценови шок.

⁵⁰ Друга причина ценовите шокове да се провеждат през януари - март е, че от средата на януари обикновено до средата на февруари са изпитните сесии на студентите. В условията на сесия студентите са изключително податливи на манипулация и с голяма готовност участват в стачки, митинги и т. н. И при двата ценови шока студентите бяха най-ентузиазираното ядро на митингуващите.

в) **Стопанската номенклатура.** Относителното място на стопанската номенклатура и ролята и в реализацията на ценовия шок от 1991 г. е многократно по-голямо, отколкото при ценовия шок от 1997 г. През 1991 г. стопанската номенклатура, наравно с политическата класа, беше основен компонент на управляващата класа. Резултатът на ценовия шок в най-голяма степен засягаше нейните интереси. Ценовият шок през 1991 г. за нея беше **съдбоносно необходим**. В какъв смисъл? Беше съдбоносен, защото благодарение на него банкрутът на номенклатурата на БКП в качеството и на собственик на националния капитал **не беше** последван от обявяването на фалит. Тоест приватизацията като средство за обявяването на фалит беше отложена във времето. Стопанската номенклатура, възползвайки се от аномията в държавата (резултат преди всичко на ценовия шок) и **оперирайки непосредствено с основните производствени фондове**, премина към усилен **централизация на капитал**. Използваха се както законови, така и извънзаконови средства. Основното **законово** средство бяха извънредно високите заплати на стопанското ръководство и твърде високите заплати на работническите колективи. Откъде се осигуряваха тези високи заплати? От вземаните от банките кредити. Тоест от спестяванията на българското гражданство. Най-големият длъжник на банките са държавните предприятия. И именно неизплащаните дългове на държавните предприятия към банките са една от най-важните причини за кризата на кредитната ликвидност на банките. Така „законово“ предприятията бяха превърнати в помпа за претакане на спестяванията на населението в джобовете на стопанската номенклатура. Основното **извънзаконово** средство за централизация на индивидуалните капитали на стопанската номенклатура беше сключването на неизгодни договори на входа и изхода на предприятието. Договорите се сключваха или с подставени фирми, фактически собственост на самата номенклатура, или с фирми, плащащи достатъчно високи подкупи. Резултатът бе губеща продукция, като загубите се компенсираха отново с теглене на кредити от банките. Отново спестяванията на гражданството се преточваха в ръцете на стопанската номенклатура.

Освен като средство, финализиращо цикъла на централизация на капитала, стопанската номенклатура беше заинтересована и в още едно отношение от първия ценови шок. Преоценяването на активите на предприятията съобразно новото ценово равнище ставаше много бавно и част от стопанската номенклатура успя под формата на работническо-мениджърска приватизация да изкупи евити-

но основните производствени фондове на предприятията, които управляваше.

При втория ценови шок тези два аспекта на пряк интерес на стопанската номенклатура продължиха да действат. Но, първо, вече не така съдбоносно. През 1997 г. структурата на управляващата класа беше вече друга. Основните социални субекти, заинтересовани от ценовия шок, вече бяха **икономическите групировки и банките**. За стопанската номенклатура ценовият шок, въпреки че е **необходим**, не беше **съдбоносен**. През 1997 г. тя вече разполагаше с достатъчно лични капитали. Създаде си бе достатъчно нови връзки и натрупала опит за работа в условията на квазипазар. И, второ, акцентът във връзка с очакваната ускорена приватизация, се измести от първия към втория вид интерес, тоест към това, доколко чрез ценовия шок бяха обезценени активите на предприятията и наразнали възможностите за тяхната работническо-мениджърска приватизация.

г) **Политическата класа**. И през 1991 г. и през 1997 г. политическата класа: 1. е компонент с най-голям интрес от провеждането на ценови шок; 2. играе възлова роля в неговото провеждане.

Какъв е интересът на политическата класа от двата ценови шока? Политическата класа с двете си фракции - червения и синия елит, в условията на доминираща държавна собственост е реалният собственик на националния капитал. И през 1991 г., и през 1997 г. чрез двата ценови шока тя ликвидира вътрешния си дълг към българското гражданство. Може да ми се възрази: При втория ценови шок управляващата класа нямаше вътрешен дълг, тъй като банковата система вече е независима, а в известна степен и частна. Отговорът е: 1. И през втория период политическата класа има вътрешен дълг, например държавните ценни книжа. 2. Банките, в по-голямата си част са държавни и тяхната независимост от изпълнителната власт е твърде условна, а зависимостта им от политическата класа е безусловна. 3. Основният дълг към банките е на държавните предприятия, а реалният собственик на предприятията е именно политическата класа. Не е случайно, че политическата класа принуди БНБ да изкупи за един лев напълно частната банка на пловдивските брокери, тъй като тя много добре съзнава отговорността си за банкрута на тази банка, факт е, че чрез ценови шок и през 1991 г., и през 1997 г. политическата класа рязко подобри за сметка на българското гражданство възвръщаемостта на кредитните задължения на държавните предприятия. По такъв начин **тя** отложи във времето необходимостта от спешна приватиза-

ция. Кое то, от една страна, и гарантира единство на политическата и икономическата власт, а, от друга страна, удължи във времето възможностите, имайки контрол върху ресурсите, да трупа личен капитал.

Каква е ролята на политическата класа при провеждането на двата ценови шока? Въпреки че и при двата ценови шока политическата класа играе възлова роля, методите, начинът, който тя използва, в двата случая са различни. Ще разгледам механизма на провеждане на двата ценови шока.

4. По **механизъм на провеждане** двата ценови шока си приличат по това, че и двата се проведеха чрез смяна на властта. Това не е случайно. През осемдесетте години управляващата класа на два пъти - през 1980 г. и през 1988 г., се опита да нанесе ценови удар срещу българското гражданство в рамките на **еднопартийната политическа система**. Опитите бяха **неуспешни**. Третият опит - на А. Луканов, да нанесе ценови шок чрез така наречената „стабилизационна програма“ през 1990 г. - също беше неуспешен. Управляващата класа стигна до извода, че за да бъде успешен, ценовият шок трябва да бъде съпътстван с предаване властта на опозиционния елит. По такъв начин вниманието на населението се отклонява в „борбата“ за смяната на властта, а осъществявания от управляващите икономически грабеж минава на втори план. Двата елита имат възможност да манипулират собствените си електорати така, че хората да негодуват, но да не предприемат действия против управляващата класа. Управляващият, предал властта елит, излиза пред собствения си електорат с тезата: „Ето, не ние вдигаме цените, ако бяхме останали на власт, подобно безобразие нямаше да се случи.“ Контраелитът, взел властта, обработва собствения си електорат с тезата: „Вдигаме цените, защото това е единственият начин да се излезе от катастрофата, в която ни вкараха „другите“. Ние плащаме чужди грехове!“.

Смяната на властта като основен механизъм за извършване на ценовия шок се реализира по различен начин при двата ценови шока. В края на 1990 г. общественото мнение искаше категорично свалянето на правителството на А. Луканов. Апаратът на БКП беше апатично настроен. Само върхушката, групирана около А. Луканов, не искаше да сдаде властта. Така наречените „перестройчици“ искаха „построяването на капитализма“ да стане под техния **непосредствен контрол**. Стачките и уличният натиск в голяма степен имаха стихийен характер. Съвсем различно беше положението в края на 1996 г. Общественото мнение за разлика от това през 1990 г. беше

апатично настроено. Парадоксални отношения се създадоха между червената и синята върхушка. Червената върхушка и преди всичко най-влиятелната и фракция - червената аристокрация - „перестройчиците“, искаха незабавно сдаване на властта. Жан Виденов се съпротивяваше, но беше поставен в капан. Синята върхушка обаче не искаше властта. Иван Костов съвсем справедливо не искаше да перемръсните ризи на „комунистите“. Той имаше горчивия опит от 1991 г., когато, след като свърши черната работа, получи ругатни, а не благодарност.⁽⁵¹⁾ Точно обратни бяха исканията на червения и синия субелит. Червеният субелит не искаше да сдаде властта, защото с това губеше привилегированите си позиции в елементарен житейски смисъл. Синият субелит, който за няколко години беше порядъчно „огладнял“, искаше незабавно завземане на властта. Апатичността на масите, от една страна, и двусмислените и неопределени отношения между двата елита създадоха ситуация, в която смяната на власта можеше да се реализира единствено чрез „политически театър“.

Политическите действия са „политически театър“ тогава, когато: 1. Има режисура на събитията; 2. Политическите актьори съзнателно участват в политическата игра.

Искам изрично да подчертая, че не влагам никакво негативно съдържание в понятието „политически театър“. Може би е за предпочитане политическата класа да реализира интересите си чрез **политически театър**, а не чрез **пряко насилие**. Политическият театър, колкото и да е странно, беше режисиран не от синия политически елит, а от: 1. Икономическите групировки и на първо място от „Мултигруп“, която вече нямаше нерви от упоритото несъгласие на Жан Виденов да им даде концесия за ползване на газопроводната

⁵¹ Когато през 2000-та година управляващата класа (на първо място икономическите групировки) реши, че личният режим на И. Костов е вече непоносим и започна кампания по неговото „очерняне“, А. Доган в няколко интервюта обясни, че всъщност И. Костов не е никакъв революционер и няма заслуги за свалянето от власт на Ж. Виденов. Той - А. Доган е положил неимоверни усилия - на няколко пъти го е черпил с боза и баклава в еди коя си бозаджийница и го е кандардисвал да поведе „масите на бунт“. А И. Костов все се е дърпал. „Синият шаман“ Е. Дайнов също обясняваше колко много той е убеждавал И. Костов да поведе „масите на бунт“. Сведенията на А. Доган и Е. Дайнов най-вероятно са верни. И. Костов върза синя лента и поведе „масите на бунт“, едва след като беше привикан от Сорос в Будапеща. Като се върна, започна политическият театър. Какво са си говорили със Сорос, какво са се договаряли надали някой някога ще узнае. Лично аз не вярвам на публикациите на Волен Сидеров, че по време на ценовия шок Сорос е спечелил 200 млн. долара от финансови спекулации. Безспорно е обаче, че някои много са спечелили.

мрежа; 2. Синия субелит. Силни актьорски изяви имаше синият субелит в телевизията, в радиото, в „Пирогов“ и пр. Изключително голяма, може да се каже, главна роля в политическия театър изигра малкият, но сплотен колектив на „Каналето“.⁽⁵²⁾ В политическия театър активно участваха и преподавателите от СУ „Св. Кл. Охридски“, и особено преподавателите от философския факултет.⁽⁵³⁾ Синята върхушка бе принудена от зрител, да се превърне в участник в играта „народен бунт“. Политическият театър значително облекчи проблемите на червения политически елит. Изправени пред алтернативата да „пролеят кръв“, червените лидери Добрев и Първанов пренебрегнаха настроенятия на червения субелит и на 7.02.1997 г. върнаха мандата за съставяне на правителство и страната тръгна към нови парламентарни избори.

Какво обаче стана междуременно, докато траеше политическият театър, докато населението бе омайвано, будалкано и пр. от политическите актьори?

Докато траеше политическият театър, банките организираха мероприятиято „скок на долара“. През януари 1996 г. доларът беше на равнище 67 лв. През годината имаше плавно несъществено покачване. През ноември и декември, когато политическият театър се активизира, беше направен първият скок и доларът стигна равнище 400 лв. БНБ не само че не се намеси да спре скока на долара, а обратно - засили напрежението, купувайки все по-големи количества долари. Дилърите се чудеха: „По всичко изглежда, че поскъпването на долара е целта на БНБ, след като повече купува, отколкото продава валута.“⁽⁵⁴⁾ Странно беше не само поведението на БНБ, но и на цялата банкова система. В продължение на няколко месеца, докато траеше политическият театър, курс „купува“ на междубанковия пазар беше по-висок, отколкото курс „продава“ на чейнчбюрата. Банковата система съвсем съзнателно се възползва от политическия театър и започна спираловидно изкуствено вдигане на долара. В първата седмица на февруари - в момента, в който Доб-

⁵² Слави Трифонов е единственият от тогавашното „Канале“, който в началото на третото хилядолетие се извини на българския народ за участието си в политическия театър по времето на ценовия шок.

⁵³ Относно участието на преподавателите от Философския факултет виж: Найдепов, Г. „Приносът на преподавателите от Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ за реализация стратегията на ценовите шокове през деветдесетте години“ - В: „Философия и европейски ценности“, УНСС, С., 2001 г., стр. 175-182.

⁵⁴ Ганчев, А. „Доларът приближава 400 лв.“, в. „Пари“, 4.02.1997 г. стр. 10.

рев върна мандата, доларът стигна върха - 3000 лв. Впоследствие директорът на БНБ Л. **Филипов**, ни лук ял, ни лук мирисал, обяви, че доларът е изкуствено завишен.(55)

Защо банковата система организира вдигането на долара? Защото финансовият и икономическият елит не можеха да разчитат на политическата класа да нанесе ценовия шок по **административен** път, както през 1991 г. В края на 1996 г. и началото на 1997 г. финансовият и икономическият елит не можеха да разчитат на подобен „подарък“ от **политическата класа**. Затова банковата система организира **скока на долара**. Благодарение на него с известна времева отстъпка „се получи“ ценовия шок. Впоследствие, в края на февруари доларът падна, но повечето цени, с изключение на някои хранителни стоки, продължиха, макар и леко, да се покачват. По такъв начин, чрез ценовия шок се легитимира процесът на източване на спестяванията на населението. По мнение на експерти „От 1300 долара средно спестявания на населението през 1996 г. днес те са стопени до 130 долара. Десет пъти е обеднял нашенецът само от гимнастиките с валутния курс и лихвения процент.“(56)

Политическият театър по времето на ценовия шок беше възможен благодарение на това, че синият и червеният политически елит много ловко манипулираха така наречения червен и син **твърд** електорат като използваша техните **предубеждения, стереотипи, нагласи** и т. н.

8.5. „Червеният“ и „синият“ квазиетноси - субстратна основа на двуполюсния политически модел

Червеният и синият твърд електорат са нещо много интересно. Всички избори през деветдесетте години показват наличието на ядра от червени и сини симпатизанти, които винаги гласуват за „своята“ партия, независимо от нейното политическо поведение. Дори когато със своите действия политическата партия **силно ощетява** интересите на привържениците си, **твърдят електорат** запазва своята преданост към нея. Постановление №8 за „Либерализа-

⁵⁵ Целенасъченото вдигане на курса на долара беше „заслуга“ преди всичко на БНБ, Булбанк и Райфайзенбанк.

⁵⁶ Тодоров, К. „Държавата взе каквото можа от всички нас“, в. „Пари“, 7.03.1997 г., стр. 5.

ция на цените и социална защита на населението" ощети силно интересите както на синия, така и на червения електорат. То беше подкрепено, както от синия, така и от червения политически елит. Изборите след това показаха, че въпреки **предателството** на синия и червения политически елит към **интересите** на техните привърженици, червеното и синьото твърди ядра продължиха да подкрепят „своята“ партия.

Червеното и синьото твърди ядра, както сполучливо отбелязва М. Табаков, по много свои характеристики наподобяват **етноси** - „Те имат обща историческа памет, общи легенди, сходна съдба, общ език и култура.“(57) Тяхното присъствие в политическия живот се характеризира с коренно противоположни оценки по възловите събития от новата и най-новата история.(58)

Какви са причините за съществуването на червеното и синьото твърди ядра?

Най-напред трябва да отбележа, че наличието на твърди електорални ядра е явление, присъщо на слаборазвитите страни. И в други слаборазвити страни значителна част от избирателите дават своя вот не на партията, която изразява техните класови и групови интереси, а на тази партия, която в техните очи олицетворява тяхната **социална идентичност**. Политическите симпатии се определят от семейната принадлежност и съответно от фамилното участие в предишните исторически събития. Отделната личност подкрепя партията, която афишира себе си като приемник на този исторически поток, на тази социална активност, с която се отъждествява семейната история.

В България причините за наличието на две твърди електорални ядра, които по коренно различен начин оценяват новата и най-нова история на страната, се състои в това, че два пъти в резултат на революционни събития стана **преобръщане** на социалната роля на големи групи хора.

Две дати - 9.09.1944 г., когато Отечественият фронт, в който доминираше БКП, завзе властта, и 10.11.1989 г., когато започна разрушаването на едностранната политическа система, делят новата и най-новата ни история на три периода. Тези периоди са три качествено различни фази в утвърждаването и развитието на капи-

⁵⁷ Табаков, М. „Посттоталитаризъм зад привидностите и манипулациите“, Философски изследвания, т. 2, С., 1993 г., стр. 97.

⁵⁸ Виж: Бунжолов, А. „История на победените“, сп. „Критика и хуманизъм“, №4, 1993 г., стр. 135.

талистическия начин на производство. Преходът от единия към другия период е свързан с **преобръщане** на социалните роли и **смяна на властовите позиции** на големи групи от населението на страната. Именно преобръщането на социалните роли и смяната на властовите позиции определят коренно различната оценка и съответно електорални предпочитания на двете твърди ядра, на двата квазиетноса.

За червения квазиетнос първият период - от Освобождението на България от турско робство - 1878 г. до 9.09.1944 г., е било времето на „дивия“ капитализъм. Тогава народът е живеел бедно и мизерно, алчни капиталисти и корумпирани политици са го ограбвали безпощадно. Монархофашизмът е докарал страната до участие в кръвопролитни войни и две национални катастрофи. Но сред народа е имало доблестни и достойни синове, които повели борба за справедливост. Тези **герои** на 9 септември извършват социалистическа революция и започват изграждането на социализма - общество без експлоатация на човек от човека, общество, в което всички са равни, общество, което реализира хилядолетните мечти на човечеството за справедливост, братство, благоденствие и т. н. Червеният квазиетнос **съпреживява** себе си като исторически наследник на социалния субект, който в периода на „дивия“ капитализъм се е борил против експлоататорите, а в периода на „социализма“ е строил най-справедливото общество. Като се има предвид, че в додеветосептемврийския период голяма част от българския народ са били дребни земеделци, живеещи бедно, ограбвани от властта, и зараждащата се буржоазия, загубили близки през войните, че много семейства пазят спомени за репресиите през 1923 - 1925 г. и за терора на властта по времето на Втората световна война, а също и за глада и мизерията през четиридесетте години; като се има предвид също така, че социалната динамика след „социалистическата“ революция беше твърде силна и от тези слоеве се рекрутираха кадрите на управленската пирамида, основата на която беше твърде широка, става ясна голямата обемност на твърдото ядро на БСП. Периодът, когато след 10.11.1989 г. СДС завзе властта, червеният квазиетнос възприема като опит за **реставрация** на „дивия“ капитализъм, опит за исторически **реванш** на наследниците на своите врагове. Според червения квазиетнос, това е опит на ретроградните сили да си върнат богатствата, натрупани през войните и националните катастрофи за сметка на мъките и страданията, жертвите и кръвта на народа.

Синият квазиетнос гледа на историята по огледално обърнат

начин. За тях периодът преди „социалистическата“ революция е „силното“ време на България. Тогава ние сме били нормална държава, постепенно включваща се в европейската цивилизация. Нашите бащи (предимно дребни и средни, а някои и едри буржоа) са моотвержено са се трудили за **прогреса** на нацията и за благополучието на семействата си. Великите сили са виновни за въвличането на страната във войни и национални бедствия. Те са виновни и за вземането на властта от престъпниците комунисти, тъй като в Ялта са **продали** България на Сталин. Социалистическата революция е **трагедия** за нашата нация. Комунистите създадоха едно фалшиво, изкуствено, ненормално общество. Необразовани, прости, тъпи и арогантни, те ни **ограбиха** имотите, къщите, дюкяните. За четиридесет и пет години те нищо не създадоха, а съсипаха държавата и сега народът трябва да плаща техните дългове. Днес, когато ние сме взели властта, е време да възстановим справедливостта - да си върнем имотите, да накажем виновните и да направим България нормална държава.

Като се има предвид, че немалко фамилии са пострадали след Девети септември 1944 г. и пазят спомена за екзекутирани без съд и присъда, за лагери и затвори; като се има предвид, че реституцията възстанови собствеността на доста хора, осигурявайки им препитание в сегашното трудно време, ясно е защо синият квазиетнос запази компактността си дълго време.

И при двата квазиетноса оценката на историческия период зависи от семейното участие на историческата сцена. Позитивно се оценява периодът, когато поради имуществения си ценз или властови позиции, фамилията е била част от социалния субект, имащ контрол над социалните процеси и над ресурсите, част от социалния субект, преобразуващ социалната материя. В този период за нас палачи и жертви няма. Палачите и жертвите се появяват, когато „другите“ завземат властта. Палачите са ТЕ, а жертвите сме НИЕ.

Начинът на мислене, оценъчният подход на двете твърди ядра е един и същ. Противоположността на оценките се дължи единствено на различните социални роли на двата социални субекта и тяхната смяна в трите периода.

През 90-те години политическите елити на БСП и СДС правеха всичко възможно да поддържат квазиетническото самосъзнание на твърдите ядра, постоянно ги „насъскваха“ едно срещу друго. Червеният политически елит упорито пропагандираше **мита** за „лошия“ капитализъм и „добрия“ социализъм. Синият политически

елит пък настойчиво пропагандираше **обратния мит** - за „лошия“ комунизъм и за „добрия“ капитализъм. (59)

Историческата истина е, че периодите от Освобождението от турско робство до „социалистическата“ революция и от тогава до 10 ноември 1989 г. са две фази на един и същ процес - процесът на трансформация на традиционното патриархално българско общество в капиталистическо. Но този процес има двойствена същност. От една страна, процесът на трансформация, при който се разкъсва връзката на непосредствения производител с неговите средства за производство и масата от населението се превръща в наемни работници, е свързан с прилагането на голямо по мащабите си насилие спрямо народните маси. От друга страна, той води до гигантски ръст на производителните сили и до съществени позитивни изменения в техния начин на живот.

Всяко от двете твърди ядра приема за себе си само **едната** страна на двойствената същност на генезиса на капитализма. В додеветосептемврийския период синият квазиетнос вижда само **тласъка** на общественото развитие, резултат от дейността на социалния субект, към който е принадлежала неговата фамилия. Но не вижда **дивацината**, с която този социален субект е утвърждавал новия начин на производство, фамилната история съхранява спомена за това, как добре се е живеело (и те - управляващата класа, действително добре са си живеели), но не и за глада, мъките и страданията на народа по времето на войните и националните катастрофи. (60)

Червеният квазиетнос, обратно, в първия период вижда само дивацината и мизерията, но не и прогреса. По простата причина, че самите те или техните бащи и деди са били дребни земеделци, мятащи се в примката на възходящия капитализъм. Червеният квазиетнос никога няма да разбере **обективността** на генезиса на капитализма и **неизбежността** на обедняването, експлоатацията и експ-

⁵⁹ Чрез тези два мита в различно време: а) след 9 септември 1944 г.; б) след 10 ноември 1989 г., се активира един и същ архетип на масовото съзнание - за черното минало и светлото бъдеще. И в двата случая управляващата класа правеше магическо заклинание - „Това, което беше, е нещо много лошо, но това, което ние ще построим, ще бъде нещо прекрасно!“. Чрез тези митове много сполучливо се манипулираше масовото съзнание и българският народ и в двата случая, общо взето, търпеливо чакаше „светлото“ бъдеще.

⁶⁰ Само в Междусъюзническата война, която докара страната ни до Първата национална катастрофа, загинаха над 55 000 души, 105 000 получиха тежки наранявания, загубите в икономиката се изчисляват на около 2 млрд. лева.

роприацията на средствата за производство на народната маса. Никога няма да осъзнае и своята роля в следващия - следдеветосептемврийски период, когато червеният елит в качеството си на съвкупен капиталист направи масова експроприация на дребната частна собственост и превърна масата от населението в **наемни работници**. Никога бившата номенклатура на БКП и техните наследници няма да погледнат на себе си като на борци не против, а за утвърждаването на капиталистическия начин на производство. Те винаги ще виждат само високата морална мотивация на активността си при експроприацията на собствеността (строим най-справедливото общество), а на съпътстващото я насилие, беззаконие и гавра с личната съдба на стотици хиляди хора ще продължават да гледат като на „грешки на растежа“.

Твърдосините обратно - в този период виждат само грабежа, униженията и безправията, но не и **прогреса**, резултат от утвърждаването на държавния капитализъм. Те никога няма да разберат, че „комунистите“ направиха това, което те в качеството си на управляваща класа не успяха да направят - дадоха решителен тласък в утвърждаването на капиталистическия начин на производство. Благодарение на което ръчното производство на храна, облекло, жилища и т. н. се смени с едро машинно производство и в живота на народната маса настъпиха съществени побожителни изменения.

Вече 13 години червеният и синият политически елит се възползват от тази едностранчивост в менталитета и светогледа на твърдите ядра, възползват се от предопределените от личната съдба стереотипи на политически симпатии и политическо поведение. Двата елита правеха всичко възможно за замразяването и съхраняването на тази едностранчивост на световъзприятието. Конфронтацията на двете твърди ядра беше изгодна на двата елита, тъй като вече 13 години им гарантира ясно очертан периметър в политическото пространство. През 90-те години от двете основни политически сили се отцепиха (или бяха „отлюспени“) редица партии и движения. Те имаха претенцията да образуват така наречения „център“ в политическото пространство. Но като идеология тези партии и движения не излизаха извън рамките на идеологемата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Тяхната идеология не беше нещо различно от двата фамилно пречупени погледа върху близкото минало. Поради това те нямаха сериозно влияние върху българското гражданство. Синият квазиетнос гледаше на тях като на **предатели** на „синята“ идея, а червеният квазиетнос - или като на исторически врагове, или като на **ренегати**.

В началото на новото хилядолетие двуполносният политически модел най-сетне беше разчупен. На парламентарните избори през 2001 г. новата политическа сила - Национално движение „Симеон II“ спечели убедително пред БСП и СДС и започна да играе ролята на политически център.

Появата на НДСВ в голяма степен се дължи на грешката на И. Костов и П. Стоянов да лишат от участие в изборите за президент през 2001 г. Н. В. Симеон II. В резултат на което той взе решение да се включи в парламентарните избори, въпреки че безспорно най-подходящата за него политическа роля щеше да е президент на страната. В крайна сметка „сините“ загубиха както президентските, така и парламентарните избори.

Н. В. Симеон II избра точния момент за влизане в българската политика. Защо?

1) Защото крадливостта на червения и синия политически елит (особено на синия) беше омръзнала както на българското гражданство, така и на влиятелните международни среди. В българското гражданство се създаде убеждение, че и червените и сините са едни и същи. Влиятелните международни среди също възприемаха крадливостта на синия елит като **прекомерна**. В средата на мандата на правителството на И. Костов те го принудиха да смени най-корумпираните си министри. В края на мандата принудиха „сините шамани“ Е. Дайнов, О. Минчев и И. Кръстев, да започнат „борба против корупцията“, която значително допринесе за компрометирането на синия елит и персонално на И. Костов.⁽⁶¹⁾

Като контрапункт на крадливостта на червения и синия елит се открояваше поведението на Н. В. Симеон II. Със съдържаното си и достойно поведение той създаваше доверие и вяра, че подбрания от него елит няма да е толкова корумпиран като червените и сините.

И действително след като спечели изборите, Н. В. Симеон II умело се освободи от емблематични за гражданството със своята продажност политически фигури като Д. Луджев, В. Димитров и др. - личности които активно работеха за неговото влизане в полити-

⁶¹ Изглежда „търпението“ на влиятелните международни среди към крадливостта на самия Костов се изчерпи, когато те двамата с И. Соколов започнаха да рекетират Дойчебанк за приватизираната от нея дупнишка „Фармация“. А причината „сините шамани“ да се обърнат срещу върхушката на СДС е в това, че техните частни институти се спонсорират от фондове, контролирани пряко от влиятелните международни среди.

ката и очевидно разчитаха чрез него да се върнат във властта. Освен това той подбра в своя кабинет сравнително подходящи министри (с изключение на министъра на културата Абрашев). Добро падение бяха министърът на финансите М. Велчев и на икономиката Н. Василев. Това бяха млади хора - компетентни, некорумпирани и с хъс за работа. С малки изключения през първата година от мандата на правителството те се справиха с функционалните си задължения. (62)

2) Българското гражданство, икономическите групировки и интелигенцията не можеха да се примирят със стремежа на И. Костов да установи авторитарен политически режим.

а) Гражданството от една страна имаше нагласа да възприеме авторитарния режим. Но при условие, че този режим **въведе ред в страната**. Уви, правителството на И. Костов не само че не въведе ред, но при него аномията се **задълбочи**. Всички нива и звена на синия елит арогантно се стремяха към неприкрит грабеж. Това дразнеше общественото мнение. Корумпираността на регионалния син елит беше прекомерна и свръхнатоварваше с даване на подкупи дребния и средния бизнес. Освен това назначените още по времето на ф. Димитров в съдебната система сини активисти също загубиха всякаква мяра в своята корумпираност. Синята съдебна власт разви особено силно съсловното съзнание. Тя се чувстваше безнаказана и си създаде тесни връзки с престъпността. В резултат на което **битовата престъпност** извънредно се увеличи. И. Костов усети, че прекомерната корумпираност на съдебната система се отразява отрицателно върху престижа на синята власт. В един момент той се опита да изисква от съдебната система спазването на някакво **приличие**. Но съсловното чувство на сините съдии, прокурори и т. н. се оказа по-силно от партийната им дисциплина. Водени от главния прокурор И. Татарчев те „самоотвержено“ воюваха за правото си на неограничен грабеж. За извесно време общественото мнение беше успешно манипулирано от големия „борец“ срещу престъпността - министъра на вътрешните работи Б. Бонев. Но поради външен натиск, заради връзките му с М. Чорни, И. Костов беше принуден да го сваля от министерския пост. Следващият министър не успяваше дори да „хвърля прах“ в очите на обществеността, да създава **видимост** за борба с престъпността и **безсилието** на синята власт

⁶² Голям „гаф“ беше странната привързаност и подкрепа на Н. Василев към комичния „мениджър“ Г. Попов. И съответно жертвата, която той направи в името на приятелството си с него, като уволни Л. Качакова.

лъсна окончателно.

б) В края на мандата на правителството на И. Костов, икономическите групировки също започнаха борба срещу неговия стремеж към авторитарна власт. Доста време икономическите групировки и на първо място „Мултигруп“ се надяваха, че ще намерят общ език с И. Костов. Те разчитаха на факта че: 1) И. Костов много активно и всеодейно реализираше стратегията на ценовите шокове, която облагодетелстваше в най-висока именно тях; 2) През 90-те години те съвместно спонсорираха и си плащаха данък „корупция“ на синия елит.

Икономическите групировки не отчитаха обаче факта че: 1) В стремежа си към авторитарна власт И. Костов не беше склонен да допусне в страната конкурентна власт, включително и икономическа; 2) В определен момент той си даде ясна сметка, за дохода и богатствата, които всмукват благодарение на неговата политика икономическите групировки.(63) Решението, че „малко му плащат“, от **негова** гледна точка вероятно е съвсем **справедливо**. Ето защо той си изгради собствена разпределителна коалиция, ядро на която беше икономическия кръг „Олимп“.

От този момент започна борбата „на живот и смърт“ между икономическите групировки и И. Костов.(64) Той използваше силата на държавната власт за да ги измества, и съответно завладява техните бизнеспространства. Те използваха влиянието си в медиите, за да водят компроматна война срещу него.

в) В края на 90-те години стремежът към авторитаризъм на И. Костов стана непоносим дори и за интелигенцията. През 90-те години значителна част от интелигенцията симпатизираше на СДС. Държавните масмедии, винаги бяха **синьо оцветени** - когато СДС беше в опозиция - „бледосиньо“, а когато беше на власт - „тъмно-

⁶³ Опитайте си да си представите, уважаеми читатели колко спестявания на българското гражданство, оборотен капитал на дребния и средния бизнес и на държавните предприятия е всмукала „Мултигруп“, когато по времето на правителството на И. Костов фалира собствената си банка.

⁶⁴ За мен показателен за остротата на противоречията между И. Костов и икономическите групировки беше един разговор с мой познат, имаш досег с тях. Той ми каза, че И. Костов лично е наредил убийството на много бизнесмени. Непосредствено преди парламентарните избори, в едно предаване по телевизията А. Доган (който винаги е бил човек на Мултигруп) също каза, че обществеността рано или късно ще научи за **личната** отговорност на И. Костов за много убийства. Аз не вярвам на тези приказки по простата причина, че И. Костов имаше достатъчно властови механизми за да постига икономическите си цели, без да прибегва до убийства. Но те са показателни за **отношението** на икономическите групировки към него.

синьо". Големите вестникарски групировки обаче, пазеха относителна партийна независимост, тъй като за да имат висок тираж, трябваше повече или по-малко да се съобразяват с общественото мнение. През 90-те години работещата в масмедиите интелигенция постепенно си създаде **съсловно чувство**. И когато в края на 90-те години синята върхушка се самозабрави и започна грубо да прилага принципа на партийността в управлението на държавните медии (назначаването на Бориславов - бледа и невзрачна личност - за шеф на БНР), тогава правителството срещна отпор от симпатизиращата на „синята идея“ интелигенция.

3) Безпринципната конфронтация и демагогия на червения и синия елит беше омръзнала на българското гражданство. За изминалите години обикновените хора се убедиха, че публичните сблъсъци на двата елита са всъщност „хвърляне на прах в очите“. Обикновените хора бяха готови да гласуват за политическа сила, която в достатъчна степен демонстрира **позитивно отношение, съдържаност и уважение към противника**.

Същото може да се каже и за икономическите групировки. Въпреки че по своя произход те са преди всичко от средите на бившата червена стопанска номенклатура и Държавна сигурност, през 90-те години, те много повече пълнеха партийните каси на синия елит, отколкото на червения. Причината е, че в синия елит те виждаха надеждите за реализиране на напълно осъзната от тях промяна към „нормален капитализъм“. Дълго време те „прегльщаха“ крайния антикомунизъм на синия елит. Този антикомунизъм **обиждаше** както тяхната родова памет, така и обикновеното им чувство за справедливост. Но в края на 90-те години и те загубиха всякаква надежда, че синия елит ще „изживее“ крайния антикомунизъм. Ето защо икономическите групировки дадоха подкрепата си на Н. В. Симеон II. Ядро на програмата на неговата партия беше преодоляване на неплодотворната и вредна за развитието на страната **конфронтация**. В редиците на НДСВ намериха място както потомци на бившата додеветосептемврийска буржоазия, така и потомци на комунистическата номенклатура.

Влизането на Н. В. Симеон II в българския политически живот се отрази позитивно на стила и маниера на политическо поведение на нашия елит. Той безспорно въведе европейски стандарти на водене на политика.

В сферата на икономиката обаче съществени позитивни изменения не настъпиха. Безспорно позитивното е, че висшият ешалон на властта не краде брутално и безкомпромисно, както синята

власт. Позитивен момент е и сравнително успешният опит да се управлява външния дълг.⁽⁶⁵⁾ Но бремето на плащанията по външния дълг, липсата на значими пенсионен, здравен и социално-осигурителен фонд предопределят нестабилността на икономическото развитие. В края на първата година на управлението на НДСВ все още заплатите на работилите преди 10.11.1989 г. в чужбина българи не са изплатени. **Това е върховна несправедливост.** За съжаление икономическите министри на НДСВ възприеха икономическата философия на Указ №56, че управляващата класа не носи отговорност за отрицателните резултати от дейността на държавните предприятия. Икономическият екип живее с представата, че при компетентно и некорумпирано управление икономиката ще се справи с бремето на външния дълг. Опасявам се, че тези представи са илюзорни и тепърва предстоят сериозни икономически катаклизми, а върху икономическите министри ще се стовари бремето на чужди грехове.

Впрочем би ли могъл Н. В. Симеон II в началото на своето управление да постави на обществен дебат и референдум принципния въпрос, кой трябва да плаща външния дълг - българското гражданство и българския бизнес, или тези около 2000 души от управляващата класа, които чрез своите разпределителни коалиции всмукаха националното богатство. Опасявам се, че дори да искаше той и неговите привърженици **не биха могли да поставят този въпрос.**

1) Поставянето на този въпрос означава да се търси **колективна** отговорност и да се тласне страната към **гражданска война**. Политическата класа в своята цялост носи отговорност за пагубната икономическа политика. Търсенето на колективна отговорност означава извънредно законодателство, концлагери и нерагламентирано насилие, защото няма друг начин да се принуди политическата класа да изплати външния си дълг, да създаде пенсионни, здравни и т. н. фондове. Но Н. В. Симеон II се върна в България за да играе ролята на обединител, а не да разпалва гражданска война.

2) Национално движение „Симеон II“ беше подкрепено от икономическите групировки. Търсенето на отговорност от политическата класа неминуемо ще насочи вниманието към тях, тъй като именно те в най-висока степен „усвоиха“ националното богатство. А всички знаят колко ожесточена съпротива могат да окажат икономическите групировки, ако бъдат принудени да участват в изпла-

⁶⁵ Успешното управление на външния дълг е основната причина авторитетното британско списание „Юромъни“ да избере М. Велчев за финансов министър на 2002 г.

щането на външния дълг.

3) Международната обстановка е такава, че външните фактори няма да позволят търсенето на **колективна** отговорност. Ако се стигне до сериозни социални сътресения, най-вероятно е да се опрости част от външния дълг към международните финансови институции. Както вече казах, те затова са и създадени - с парите на данъкоплатците от развитите страни да се задоволява апетита на крадливите национални елити от развиващите се страни.

Някой може да ме обвини в непоследователност, тъй като винаги съм твърдял, че външният дълг трябва да се плаща, а сега говоря за опрощаване. Всъщност няма непоследователност. Докато българската управляваща класа разполагаше със значимите материални активи на държавната собственост, беше **цинизъм** да се иска опрощаване на дълга. Сега, когато вече тя от съвкупен капиталист се е превърнала в съвкупност от капиталисти, единствените два варианта са или чрез търсене на колективна отговорност управляващата класа да бъде принудена да си плати външния дълг, или да се опрости такава част от него, че бремето на плащанията да е поносимо за икономиката. Струва ми се, че влиятелните международни финансови среди ще предпочетат втория вариант. Необходимо е само нашата политическа класа да изиграе поредния театър на „народните“ бунтове.

Впрочем в края на 2002 г. в Копенхаген Европейският съюз взе решение за присъединяване на България през 2007 г. и съответно отпускане на значими суми от предприсъединителните фондове (около 400 млн. евро годишно) дотогава. Може би това ще е начинът, по който парите на европейските данъкоплатци ще се преливат в джобовете на нашата управляваща класа и няма да е необходимо да се опрощава нейният външен дълг?

III част

Концептуалното поле на стогодишната парадигма

Предварителни бележки

В първата част на книгата разгледах генезиса и функциите на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Във втората част изложих и защитих алтернативната парадигма „буржоазна революция, държавен капитализъм, груповата собственост“ и показах как тя „работи“ при анализа на социалната промяна в България след 10.11.1989 г. В третата част на книгата ще се върна отново към стогодишната парадигма и ще разгледам основните концептуални ядра за произхода и същността на „социализма“, намиращи се в нейното теоретично поле. Тук отново, както и в първата част, разглеждайки възгледите на различните автори, използвам термина „социализъм“, а не „държавен капитализъм“. Правя така, за да не създавам излишни терминологични усложнения - излагам възгледите на авторите със собствената им терминология, въпреки че тази терминология не е научно издържана.

Първият въпрос, когато се пристъпва към анализ на теоретичните интерпретации за произхода и същността на „социализма“, е как да се класифицират авторите, занимаващи се с тази проблематика. Съществуват множество класификации на теоретичните модели, към които се придържат различните авто-

ри.(1) В хода на анализа установих, че във възгледите на авторите, изследващи „социалистическата“ реалност, има аксеологична натовареност. Освен това забелязах, че теоретичната интерпретация на „социализма“ се влияе от политическите симпатии и антипатии на авторите. Има и трети - гносеологичен момент, дължащ се на това, че в рамките на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, обикновено „социализмът“ е разбран като реализация на един теоретичен модел - на марксизма. Този трети момент - проблемът за характера на този „модел“ - доколко той е „верен“ или „грешен“, и за степента на **реализация** на „модела“ е същностен за всички автори. Най-точна класификация на теориите на различните автори би била, ако те се разположат в пространството, определено от три координатни оси: а) двуполюсната аксеологична ос „добър вариант“ - „лош вариант“; б) двуполюсната гносеологична координата „верен модел“ - „грешен модел“; в) двуполюсната политическа координата „ляво“ - „дясно“. За всяка една теория може да бъде посочено точното място в това пространство.

Аз не си поставям за цел да правя **изчерпателна** класификация на авторите, занимаващи се с проблема за същността и произхода на „социализма“. Моята цел е на базата на анализа на достатъчно количество авторитетни изследователи да покажа, че парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ **не работи**, че тази парадигма вкарва изследователя в множество вътрешни противоречия, изкривявания и фалшификации на действителността. Ето защо за класифициращ признак ще използвам

¹ В България разгърната и детайлна класификация прави В. Проданов. Той определя следните основни модели, към които повече или по-малко се придържат авторите, изследващи същността на така наречения „социализъм“: 1. Стадийно-формационни модели: а) Преходна форма от капитализма към комунизма; б) Формационно отклонение на преходната форма от капитализма към социализма; в) Специфична обществено-икономическа формация между капитализма и комунизма; г) Форма на държавен капитализъм. 2. Стадиално-бифуркационни модели: а) Социализмът и капитализмът са две форми на едно и също общество - индустриално; б) Стадий на растеж; в) Общество на „втората вълна“; г) Третата цивилизация; д) Тоталитаризъм. 3. Уникална реалност. Виж: Проданов, В. „Глобалните промени и съдбата на България“, Изд. „Христо Ботев“, С., 1999 г., стр. 338-345.

Друга интересна класификация е направена в учебника по Икономическа социология на Принстънския университет под редакцията на Н. Смелсер и Р. Суедвирг. В 10 глава се предлага следната класификация. 1. Теория за социализма като общество в преход; 2. Теория за социализма като държавен капитализъм; 3. Теория за социализма като бюрократичен колективизъм; 4. Теория за социалистическото преразпределение. Виж: Smelser and Swedberg, Handbook of Economic Sociology, p. 234-249.

вам само **гносеологичната** характеристика на теориите. В хода на изследването установих, че обикновено авторите, придържащи се към разбирането за „верния модел“, имат „лява“ политическа ориентация и оценяват „социализма“ като „добър вариант“ на социално-икономическо развитие. Авторите, придържащи се към разбирането за „грешния модел“, обикновено са с „дясна“ политическа ориентация и оценяват „социализма“ като „лош вариант“ на социално-икономическо развитие. Така че използването на класификационната ос „верен“ - „грешен“ модел води до конфигурация, която се получава при използването на тримерната класификация.

Теориите, които ще изследвам, са групирани около четири кристализационни ядра: „верния модел“; „грешния модел“; „сбъркания модел“; „другия модел“. Първите две кристализационни ядра са със силна **аксеологична** натовареност. Едното е със знак плюс. Това е идеологията на комунистическите партии, които считат, че социализмът е „верният модел“. Или още, че това е „добрият вариант“ на социално развитие. Другото, отрицателно аксеологично натоварено ядро са теориите за „грешния модел“. Това са автори обикновено с „дясна“ политическа ориентация, автори от идейното поле на либерализма. Другите две кристализационни ядра са: теориите за „предадената революция“, конституиращ елемент на които е разбирането, че получилият се „социализъм“ не е „истински социализъм“, а е „сбъркан модел“ на „социализъм“; теориите за модернизацията, според които „социализмът“ е „другия модел“, различен от капитализма, но почти равностоеен при извършването на индустриализация. В аксеологичен и политически план тези теории са, така да се каже, „центристки“. Въпреки че и при тях има аксеологична и политическа натовареност, тя е значително по-слаба от тази при първите две ядра. Теориите от полето на „сбъркания модел“ са с **позитивно** ценностно отношение към „социализма“ и с „лява“ политическа ориентация. А тези от полето на „другия модел“ са с **отрицателно** ценностно отношение и с „дясна“ политическа ориентация.

Третата част на книгата се състои от четири глави. В първата глава разглеждам накратко официалната идеология на комунистическите партии и нейната еволюция в периода на „перестройката“. В следващите три глави анализирам възгледите на автори, принадлежащи към останалите три „модела“. Критериите при подбора им са два: **1.** Това са автори, които имат значителен принос за развитието на обществените науки; **2.** Това са автори, които въпреки своите мирогледни симпатии и антипатии не са били силно политичес-

ки обвързани и се отличават със своята научна добросъвестност и задълбоченост.

Разглеждайки възгледите на отделните автори, подлагам на анализ техните отговори на двата въпроса от темата на изследването: първо - за произхода; второ - за същността на „социализма“. Проблемът за произхода на „социализма“ съм модифицирал във въпроса: „**Естествен** или **доктринален** е произходът на „социализма“, който се убедих, е **ядро** на този проблем при всички автори.

В развитието на „социализма“ има два относително обособени етапа. Първият е така нареченият „сталинизъм“ - ранният период на „социалистическото“ строителство.⁽²⁾ Той е наречен по този начин поради безспорно яркия отпечатък, който налага дейността на Сталин на цялостното обществено-икономическо развитие в този период. През подобен период без изключение преминават всички „социалистически“ страни. Вторият период се различава от „сталинизма“ преди всичко по „омекването“ на режима, по известно отслабване на репресиите и „разчупване“ на обществения живот. Разглеждайки възгледите на различните автори по проблема за същността на „социализма“, винаги най-напред търся какъв отговор дават те на въпроса: „**Закономерен** или **случаен** е сталинизмът за „социалистическите“ страни?“, и правя необходимата критика по този въпрос.

За разлика от болшинството изследователи винаги ясно различавам „социализма“ като **тип обществено устройство** от „социалистическата“ **теория**. Причината е, че за мен „социализмът“ не е реализирана доктрина, не е материализация на „марксизма“, а е основен път на преход на слаборазвитите страни от традиционно патриархално общество към капиталистически начин на производство. Произходът на социализма е естествен, а не **доктринален**. Когато употребявам термина „социализъм“ за означаване на Марксовата доктрина, в съдържанието на термина не включвам нищо друго, освен че с този термин Маркс означава бъдещото посткапиталистическо общество. Какви са евентуалните характеристики на това бъдещо общество, доколко изобщо е възможно общество, коренно различаващо се от капитализма и т. н., са въпроси, които лично аз имплицитно не включвам в термина „социализъм“.

² В книгата си „Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма“ Янош Корнай нарича сталинизма „класическа система“, а следващия период - „реформиращ се социализъм“.

9 глава

„Верният модел” - идеологията на комунистическите партии за „посткапитализма”

Ще разгледам каква е официалната оценка на КПСС за Октомврийската революция и формирания нов обществен строй в Съветския съюз. Оценката на другите - управляващи и неуправляващи комунистически партии, винаги е била в най-пряка зависимост от оценката на КПСС. Ще се спра и на въпроса каква еволюция претърпя тази оценка по време на „перестройката”.

Официалната оценка за Октомврийската революция е, че тя е **социалистическа революция**, с която в Русия започва „изграждането” на нов - **социалистически**, обществен строй. „Строителството” на „социализма” е **реализация** на единствено научната доктрина за общественото развитие - теорията на марксизма. Тази теория, практически реализирана от Ленин в началото на ХХ век, е „**верният модел**” за „построяването” за пръв път в човешката история на справедливо, хуманно човешко общество.

Особения период - **сталинизма**, който със своите репресии, жестокости и т. н. съвсем не се вписва в представата за справедливо и хуманно общество, КПСС подвежда под безобидния термин - „култ към личността”. „Култът към личността” е морално осъден на ХХ конгрес на КПСС. А на 30 юни 1956 г. е прието специално Постановление на ЦК на КПСС за преодоляване на култа към личността и неговите последствия.

Осъждайки морално култа към личността, в същото време тогавашното ръководство на КПСС го разглежда като нещо **случайно** в живота на партията и обществото. За култа се говори като за отминал етап, той се обявява за противоречащ на природата на социалистическия строй.⁽³⁾ (Под социалистически строй ръководството на КПСС има предвид обществения строй на СССР.)

В Постановлението от 30 юни 1956 г. се разглеждат обектив-

³ „КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленум ЦК”, т. 9, Москва, Изд. „Политической литературы”, 1986 г., стр. 113,114.

ните и субективните причини за култа към личността. Обективните причини се свеждат до това, че съветската страна е била обсадена крепост, която се е защитавала срещу врагове, диверсанти и шпиони. Това е налагало „известни“ ограничения на демокрацията и е имало като резултат засилването на централизма.

На практика обективните причини се свеждат само до **външните обстоятелства** за функционирането на обществения организъм. Твърденията, че култът е породен от самата система, се обявяват за клеветнически и враждебни.⁽⁴⁾

Но ето че след три десетилетия - по време на „**перестройката**“, на ръководството на КПСС отново се налага да се занимава с разобличения и морално осъден „култ към личността“. Оказва се, че бидейки „случайно“ явление, култът съвсем спокойно е продължил да съществува и при неговия изобличител Хрущов, а също и при дългогодишното царуване на Брежнев.

Новият генерален секретар на ЦК на КПСС М. С. Горбачов в доклада си на тържественото честване на 70-годишнината на Великата октомврийска социалистическа революция свързва вече култа с базисните отношения на обществото, с „административно-командната система на партийно-държавното ръководство на страната“. Но в същото време в доклада отново се повтаря старата формулировка, че култът е „**чужд на природата на социализма** (има се предвид съветското общество - бел. моя), представлява отклонение от неговите основополагащи принципи и поради това няма никакво оправдание“. (5)

Тук е очевидно смесването на две неща: 1. Необходимо ли е „култът“ на природата на установения обществен строй?; 2. Морално оправдан ли е култът към личността?

Отрицателният отговор на втория въпрос - че не е морално оправдан - ни най-малко не изисква отрицателен отговор и на първия въпрос, че култът не е необходимо присъщ на новия обществен строй. На практика в доклада, за да бъде морално осъден култът към личността, той се обявява за „чужд на природата на социализма“ и именно „поради това няма никакво оправдание“. **Предпоставката** - че е чужд на природата на социализма, се декларира, а не се доказва, с оглед на **извода**, който се цели да бъде направен - че култът няма никакво оправдание. Което: 1) влиза в противоречие с

⁴ Пак там, стр. 122.

⁵ Горбачов, М. С. „Октябрь и перестройка: революция продължава“, „Политиздат“, М., 1987 г., стр. 21.

опитите преди това той да бъде изведен от базисните социално-икономически отношения; 2) отъждествява социализма с установения обществен строй; 3) създава каузална връзка между разнопорядковите явления - гносеологически анализ и морална оценка.

Тоест, вижда се, че в официалните оценки на „култа към личността“ неговата морална неприемливост **предпоства** обявяването му за чужд, органически неприсъщ на природата на **установения обществен строй**. От научна гледна точка този подход е **неправомерен**. Но той съвсем не беше случаен. Напротив! Този подход изразяваше сериозните изменения в нагласите и световъзприятието, които бяха настъпили в общественото съзнание по времето на „перестройката“. Той изразяваше новите тенденции във всекидневното съзнание на съветското общество през осемдесетте години.

Какво имам предвид?

Преди „перестройката“ идеологическата схема, чрез която всекидневното съзнание десетилетия наред възприема сталинизма, е подчертано позитивна, силно идеализираща този драматичен период. Дори и през осемдесетте години тази схема е доста разпространена сред възрастното поколение и е особено силна сред работилите (или и тогава работещи) в управленската система.

При тази схема на времето на „перестройката“ - време на корупция, престъпност, аморалност, разхайтеност и т. н., се противопоставя сталинското време, когато са се борили и трудили в името на светлите идеали, когато народът и апаратът са били в единен фронт срещу враговете, а и най-малките прегрешения на апаратчиците са били наказвани с желязна ръка от великия вожд. Репресиите, избиването на стотици хиляди хора, включително и комунисти, се обясняват с проникналите в „нашите редици“ врагове. Вождът нищо не е знаел за масовото беззаконие. Той е чист. Виновен е Берия, неговият зъл гений.

Тези стереотипи на всекидневното съзнание са добре известни. Идеологическата схема „добрият цар и лошите му съветници“ е действала отлично винаги и навсякъде.

От психологическа гледна точка тази идеологема може да се обясни с **конформизма** на всекидневното съзнание, което има нужда да чувства морално и емоционално единство с върховната власт.

За силното разпространение на тази идеологическа схема по времето на сталинизма, а и след това определящи са обаче не особеностите на психическия механизъм на всекидневното съзнание, а нещо друго. Определящото е, че хората, активната част от живота на които протича през този период или които тогава се оформят ка-

то личности, са били очевидци и участници в едно наистина епохално дело. Дори класови врагове, свидетели на колосалния скок на изостанала Русия, са се примирявали и приемали сталинската политика.

За преобладаващата част от съветските хора **прогресивността**, а следователно и **моралността** на новото общество е очевидно. И поради това култът се е възприемал като нещо естествено. Извършените злодеяния всекидневното съзнание оправдава с поговорката: „Когато се сече гората, летят трески“.

В периода на „перестройката“ обаче разкриването на истината за хилядите, милионите невинни жертви на сталинизма подрива устойчивостта на тази идеологическа схема. Тя все повече губи своята почва във всекидневното съзнание. Гласността, възможността открито да се покаже аморалният облик на сталинизма, открито да се докаже, че Сталин **„е знаел“**, че той е лично виновен за трагедията на съветския народ, за огромните загуби по времето на Втората световна война - всичко това стеснява полето на идеологическата схема „добрият цар и лошите съветници“.⁽⁶⁾

Освен това през осемдесетте години става естествена смяна на поколенията. Социалноактивно е ново младо поколение. То израства не в годините на **подем**, а в годините на застой на обществото. И не приема за **нормални** съществуващите през осемдесетте години обществени отношения. А след като тези обществени отношения не са нормални, то всекидневното съзнание търси начин да ги възприеме като **случайни**. Появява се потребност от идеологическа схема, чрез която да се отрече историческата необходимост и да се намерят **виновните** за реализирането, за установяването на тази неестествена, нехуманна, ненормална система на обществени отношения. Или, с други думи, всекидневното съзнание има потребност да възприема социалната действителност като **социално справедлива и смислена**. То не се занимава с анализ на историческата необходимост, която лежи в основата на големите социални катаклизми. Всекидневното съзнание възприема социалната действителност не чрез научен анализ, а чрез **вяра**. И това е вярата във висшата спра-

⁶ Стеснява, но не унищожавя полето на разпространение на схемата. За това, колко силна е привързаността на работилите в „системата“ към Сталин, е показателно делото, което води бившият следовател и юрист Иван Шеховцов против Алес Адамович и вестник „Советская культура“ за защита на честа и достойнството на Сталин. (Виж „Пусть попробует написать что-либо еще против товарища Сталина“, в. „Московские новости“, №40 от 2 октомври 1988 г., стр. 12; „Процесс о чести Сталина“, сп. „Новое время“, №40, 1988 г., стр. 38.)

ведливост. На общественото съзнание е присъщ **рефлексът, че това, което е морално неприемливо, не може да е исторически необходимо.**

Новото социално активно поколение попадна в трудна психологическа и оценъчна ситуация. За възрастното поколение силният тласък на обществения живот, който дава сталиновото време, е достатъчно „тежък“ мотив, за да се приемат съпътстващите явления - репресии, терор, злодеяния и т. н., като **случайни и маловажни** и цялото това време, този период да се оценява като **морално справедлив**. За новото младо поколение и за значителна част от интелигенцията това е невъзможно. (7) Младото поколение не е свидетел на разцвета на новото общество, а на застоя и кризата. **В** неговото ползрение попадат не успехите, а недостатъците на обществената система.

И ето че всекидневното съзнание, за да разреши противоречието между потребността си да възприема обществената действителност като социално справедлива и смислена и в същото време неприемането на съществуващите през осемдесетте години обществени отношения като нормални, хуманни, човешки, започва да търси **виновните** за реализирането на тази очевидно не необходима, а случайна (защото е нехуманна) система на обществени отношения. Тъй като генезисът на тези обществени отношения идва от времето на култа към Сталин, то оценката на този период застава в центъра на общественото внимание.

Доминиращата до „перестройката“ идеологическа схема „**добрият цар и лошите съветници**“ става неприемлива. На помощ идват две други идеологически схеми. Те, разбира се - в противоположност на първата схема, - оценяват сталинизма отрицателно.

Най-напред през осемдесетте години в общественото съзнание в СССР се наложи идеологемата, лансирана от „перестройчиците“ в КПСС. Нейната същност е следната: Октомврийската революция е началото на нова епоха в човешкото развитие. С нея започва за пръв път в историята на човечеството строителството на справедливо, хуманно общество. Ленин е геният, който чертае пътя и озарява с моралните си добродетели светлото бъдеще. Но по **случайно** стечение на обстоятелствата (например скриват и не прочитат Лениновото

⁷ Интелигенцията има своя сметка със сталинизма. Първо, тя е социална група, която особено силно пострада през тези години, а и след това. Второ, системата от обществени отношения, възникнала при култа, тегне като похлупак над интелигенцията, тъй като не и позволява да изпълнява основната си социална роля - да осмисля творчески (с научен категориален апарат или в художествени образи) действителността.

завещание пред конгреса) след смъртта на Ленин на кормилото на большевишката партия застава човек груб, безпардонен, страдащ от психически болести. Това е Сталин. Той събира около себе си „единомишленици“ - Молотов, Каганович, Жданов, Ежов, Берия и др. И тази глутница, водена от Сталин, завърта кормилото и отклонява нашия кораб от курса му към прекрасния бряг. Сега, когато на кормилото на властта след толкова десетилетия „грешки“ отново заета на достойният, умният, знаещият лидер, то идва времето да се върнем отново към пътя, начертан от Ленин, да се върнем към „верния модел“ за изграждане на справедливо хуманно общество.

Един от първите учени, лансирал тази идеологическа схема, е акад. Т. Заславская.⁽⁸⁾ Според нея годините 1928 и 1929 са критични в развитието на съветското общество. Тогава изкуствено е ликвидиран НЕП-ът и се преминава от нормална към извънредна икономическа политика.⁽⁹⁾ Тя уподобява съветското общество на голяма войска, която се движи в някаква посока (очевидно към социализма - бел. моя) и на някакъв етап обръква пътя. После ръководителите на войската (става дума за М. С. Горбачов и за неговия екип - бел. моя) разбират това и макар и със закъснение, възниква задачата да я прехвърлят на правилния път.⁽¹⁰⁾

Друг активен пропагандатор на идеологическата схема за завои и отстъпление от Лениновия път в строителството на социализма в резултат от дейността на Сталин и неговото обкръжение е А. П. Бутенко. Според него: „В резултат на станалата на границата между 20-те и 30-те години подмяна на ленинската концепция за социализма със сталинското разбиране за социализма в нашата страна в края на трийсетте години в основни линии беше построен сталински, държавноадминистративен социализъм, в който господства партийно-държавната бюрокрация, основан на масови репресии и човешки страх, на отсъствие на демокрация и гласност, социализъм, напълно съответстващ на класическите представи на марксизма не за действителния, а за примитивния, казармения социализъм.“⁽¹¹⁾

⁸ Тъй като се касае за схема, то естествено е, че в детайлите възгледите на различните учени се различават от схемата.

⁹ Заславская, Т. „Догмите са религия, а не наука“, в. „Народна култура“, 11.12.1987 г., стр. 1.

¹⁰ Пак там, стр. 2.

¹¹ Бутенко, А. „Союз умных единомышленников“, сп. „Новое время“, №26, 1988 г., стр. 29.

През 1988 и 1989 г. идеологическата схема „**Сталин излъга своя велик народ**“⁽¹²⁾ се разпространи извънредно много както сред интелигенцията, така и сред работниците. Разпространението и се дължеше на факта, че тя беше **удобна и приемлива** за всички. За интелигенцията беше удобна, тъй като и позволяваше да излее гнева си срещу сталинизма и в същото време не я ангажираше прекалено много за борба против съществуващите обществени отношения (тъй като сталинизмът е случайно явление, което вече е отминало). В края на осемдесетте години интелигенцията не желаше да и се припомня историческата и мисия на критик на обществото. Тя се задоволяваше да бъде критик на **миналото**. Сред работниците тази идеологическа схема намери почва, доколкото тяхното съзнание поначало е конформистко. То винаги има нагласа да се примири, да прости, да се съгласи със силните на деня. А за номенклатурата на КПСС идеологическата схема „Сталин излъга своя велик народ“ беше изключително удобна (Сталин ви лъжеше, но ние не ви лъжем!) и затова тя я лансира като **официална**. Освен това успехите на съветското общество (и на нашето) в недалечното минало също създаваха нагласа у всекидневното съзнание да възприема неуспехите в следващия период (или жестокостите на първия) не като съпътстващи и закономерни на природата на обществения строй, а като резултат от „грешки“ на вождовете.

Но в края на осемдесетте години нещата се промениха. През 1989 г. започнаха „нежните революции“ в Централна и Източна Европа. През 1990 г. в Чехословакия, Унгария и ГДР парламентарните избори спечели опозицията и това оказва влияние върху общественото съзнание в СССР и у нас. В България на 10 ноември 1989 г. „перестройчиците“ от висшия ешелон на властта извършиха преврат. Много бързо и у нас възникна опозиция, която не спечели изборите, но успя, разкривайки жестокостите на политическия режим - лагерите в Ловеч, Скравена и др., в голяма степен да **компромети-ра** официалната идеология на комунистическата партия. Задълбочаващата се социално-икономическа криза в СССР, възникването и там на опозиция също подкопаха официалната идеология за Сталин като изменник и предател на ленинското дело.

Така че през 1990 г. и в СССР, и в България идеологията „Сталин излъга своя велик народ“ постепенно започна да се измества от

¹² Този израз използва А. Бовин в статията си „Вожды и массы сп. „Новое время“, №19, 1988 г., стр. 26.

една друга, лансирана от новата опозиция, **негативно** оценяваща сталинизма и „социализма“ идеологема-за „**първородния грях на болшевишната (комунистическата) революция**“.(13) Много показателно е, че в България отцепилата се от БКП нова опозиционна партия - АСП (Алтернативна социалистическа партия), демонстративно отхвърли и морално осъди болшеvizма (комунизма) като теория и практика. Същото направи и АСО (Алтернативно социалистическо обединение), фракция в БКП. Дори и в **официоза** на Българската социалистическа партия (новото име на БКП) вестник „Дума“ се появяха статии и декларации, отхвърлящи болшеvizма и комунизма.(14)

Трябва да се отбележи, че двете негативно оценяващи сталинския период идеологически схеми независимо от еднаквостта на моралната си оценка са взаимно противоположни. Те се изключват една друга. В първата схема Октомврийската революция е закономерна, а сталинизмът е случаен и антагонистичен на природата на болшеvizма; във втората - Октомврийската революция е случайна, а сталинизмът е закономерен резултат, проява на същността на болшеvizма.

Освен по еднаквостта на моралната оценка двете идеологически схеми си приличат и по нещо друго. Това „друго“ е общо за тях и за позитивно оценяващата сталинизма идеологическа схема, която разгледах по-горе. А именно, че и трите идеологически схеми не виждат причините за репресиите, за терора в **обективните** тенденции на историческото развитие, а обясняват трагичните събития с **личностните** качества на върхушката.

В първата схема Сталин е добрият, доверчив цар, измамен от подлите си съветници; във втората виновният е Сталин, който „измами своя велик народ“; в третата Ленин и болшевиките са безкрайно хитри и нагли мошеници, завзели с измама властта, а Сталин е продължител на тяхното дело.

Общото на трите схеми е техният **подход** за обяснение на големите исторически събития. Този подход е добре познат. Това е кла-

¹³ Според нея Октомврийската революция е **случайност**. Болшевиките се възползват от определено стечение на обстоятелствата, от това, че всички други партии подценяват, затова те много лесно с **измама** загравват властта. Общественият строй, който се установява, е нарушение на нормалния, естествен път на капиталистическо развитие. Репресиите, беззаконията, гибелта на милиони хора са заложени още в „**първородния грях**“ - завзетата с измама власт. Виновни са болшевиките и техният вожд Ленин. Сталинизмът е естествено продължение и следствие от насилническата същност на болшеvizма.

¹⁴ Драганов, Д. „Болшеvizмът винаги ражда тоталитаризъм“, в. „Дума“, 2 юли 1990 г.; „Радикалите в БСП изразяват опасения“, в. „Дума“, 3 юли 1990 г.

сическият субективноидеалистически подход. По същество няма разлика в начина на обяснение на концлагерите, на репресиите, на терора в нацистка Германия и в Съветска Русия, когато в единия случай като причина се посочват психическите болести на Хитлер, а в другия - на Сталин.(15)

Постепенно обаче трите идеологически схеми започнаха да не удовлетворяват търсещото истината обществено съзнание. В СССР се появяваха статии, фиксиращи тази неудовлетвореност. Например в статията си „Правда и истина“ Вадим Кожинов отбелязва, че да се доказва, че Сталин е лош човек, изобщо не означава, че нещо се обяснява („Наш современник“, №4, 1988 г., стр. 172).

Малка по обем, но великолепа по съдържание, е статията на един от видните дисиденти - математика, член. кор. на АН на СССР Игор Шафаревич, публикувана във в. „Московские новости“. Той задава въпроса: „Опитите да се сведе историческата трагедия към въпроса за престъпленията на една личност не е ли всъщност нежелание да се разберат нейните по-дълбоки корени?“ И още: „Как трябва да се гледа на историята (и тази на своята страна в частност): е ли тя колосална съвкупност от случайни събития, за смисъла на които е безполезно да се питаме, или в нея има своя дълбока логика и грандиозните събития имат своите фундаментални причини? Самият аз съм християнин и следователно не съм марксист. Но Маркс предизвиква у мен уважение с това как последователно той винаги е следвал втората концепция. Парадоксално е, че в нашата страна (официалната идеология на която се представя за марксистка - бел. моя) тази гледна точка относно един от най-драматичните моменти в историята ни така рядко се прилага.“(16)

¹⁵ Статията „Последний диагноз“ на Олег Мороз, публикувана във в. „Литературная газета“ (№39 от 28.09.88 г.), предизвика жив читателски интерес. Защо? Защото в нея, позовавайки се на авторитета на В. М. Бехтерев, О. Мороз предлага версията, че Сталин е бил болен от параноя. Лично за мен в читателския интерес към статията има нещо нездраво: преминаване от едната крайност - възвеличаването на Сталин до небесата, в другата крайност - стъпкването му в калта. Но по-важно е другото. В статията се прави опит големите исторически събития, например колективизацията, да се обясняват с душевната болест на Сталин. А това вече не е никакво обяснение. Разбира се, възможността Сталин да е имал пристъпи на параноя не е изключена. Всъщност при всеки авторитарен режим би било чудно, ако диктаторът, държащ десетилетия властта, не бъде засегнат от тази болест. Но с евентуалната параноя ли трябва да се обяснява колективизацията? Безспорно не! С евентуалната параноя могат да се обясняват **машабите** на репресиите, но не и тяхната **същност**. Същността на колективизацията може да се разбере, ако, както вече показах, тя се разглежда като процес на установяване на капиталистически отношения в селското стопанство.

¹⁶ Шафаревич, И. Р. „Логика истории?“, в. „Московские новости“, 12 юни 1988 г. №24, стр. 12.

Според известния историк Юрий Афанасиев опитите да се представя Сталин за не съвсем здрав психически човек или за агент на царската „охранка“ на практика водят до спасяване на системата обществени отношения, кристализирала в периода на „кула към личността“. (17)

В края на осемдесетте години много силни статии, в които за пръв път се направи опит в страна, в която на власт е комунистическа партия, да се разкрият **обективните** причини за сталинизма и същността на „социализма“, публикуваха Гаврил Попов и Игор Клямкин.

В статията на Г. Попов „От гледна точка на икономиста“ („Наука и жизнь“, №4, 1987 г.) за пръв път репресиите, терорът, концлагерите се разглеждат като следствие, като органична характеристика на установените обществени отношения, а ако искаме да бъдем точни - **на установения обществен строй**. (18) Следващата крачка в анализа на сталинизма направи И. М. Клямкин. Неговата теза е, че колективизацията е била обществено необходима и че тя именно слага основата, фундамента на индустриализацията и съответно на цялостната Административна Система на управление. Клямкин не отрича възможността за други пътища, по които е можела да тръгне Русия. Той анализира най-различни виждания за „улицата, която води към храма“ - от тези на старовеховци, изложени през 1909 г., до тези на К. Кауцки, предлагани през 1930 г. Но доказва, че всичките тези виждания за „истинския“ път на Русия са абстрактни, че тяхната **вероятност** за реализация е нищожно малка. Анализът, който Клямкин прави на НЕП, показва, че това е временна мярка, бързо изчерпала своите възможности. Всъщност такава именно е Лениновото разбиране на НЕП-а, а и на цялата РКП(б). Конкретността на условията, спецификата на дореволюционна Русия, на руското патриархално селячество правят сталинските методи за осигуряване на необходимата за индустриализацията маса принадлеен продукт социално приемливи, независимо че те са били свързани не с икономическа, а с административна принуда, че са имали за резултат изграждането не на демократична, а на тоталитарна надстройка. Тоест, И. Клямкин доказва, че спецификата на дореволюционното развитие на Русия, конкретното съотношение

¹⁷ Афанасьев, Ю. „Перестройка и историческое знание“, в. „Литературная Руссия“, 16 юни 1988 г.

¹⁸ Попов, Г. „От гледната точка на икономиста“, в. „Народна култура“, 17 юни 1987 г.

на класовите сили в този период правят най-вероятен именно Сталиновия „модел на социализма”.⁽¹⁹⁾

Този подход, много плодотворен от научна гледна точка, в следващото десетилетие не получи почти никакво внимание от общественото мнение и от управляващата класа. ⁽²⁰⁾ В централно и източноевропейските страни на власт в началото на деветдесетте години дойдоха опозиционни политически партии, а след неуспешния опит за преврат (19-21.08.1991 г.) СССР се разпадна и комунистическата партия беше забранена. Новите фракции на управляващата класа създаваха идеологемното си поле на основата на теорията за „грешния модел”.

¹⁹ Клямкин, И. „Какая улица ведет к храму?”, сп. „Новъм мир”, №11, 1987 г., стр. 181.

²⁰ Търсенето на **обективните** основи на сталинизма и „социализма” се оказа, че **не е приемливо** за всекидневното съзнание. Защо? Защото го изправя пред дилемата: „историческа необходимост - морална оценка”. Ако подсистемата на страха е органически елемент на Административната Система, както смята Г. Попов, а Административната Система е исторически необходима, както твърди И. Клямкин, това означава да оправдаем Берия и бериевци, да приемем за неизбежни терора, репресиите, хилядите жертви! Относно дилемата „историческа необходимост - морална оценка” виж Прил. № 12.

10 глава

„Грешният модел“^х - теориите за „тоталитаризма“ и „колективизма“

Концепцията за „грешния модел“ стои на обратния (по отношение на комунистическата идеология) - отрицателен полюс на полето от възможни интерпретации на „социализма“. Този вид интерпретация е характерен за автори от идейното поле на либерализма.

В рамките на либерализма има два типа разбираня за **родовата** принадлежност на „комунизма“. Непосредствено преди и след Втората световна война либерализмът разглежда „комунизма“ като вид „тоталитаризъм“ или „колективизъм“.⁽¹⁾ Това разбиране е предмет на настоящата глава. По-късно „комунизмът“ започна да се разглежда като вид „модерно“ общество. Това е концепцията за „другия модел“, на която ще се спра в глава 11.

Най-напред ще разгледам възгледите на Хосе Ортега-и-Гасет за **масите**, развити в книгата му „Бунтът на масите“ (публикувана за пръв път през 1926 г.). В нея той не се занимава **специално** с „комунизма“. Но се открояват някои тези, които са основни за следващия автор, който ще разгледам - Хана Аренд, и за привържениците на „грешния модел“ като цяло. След това ще се спра на възгледите на Фридрих фон Хайек, а накрая - на възгледите на Михаил Восленски и на известния български дисидент Асен Игнатов.

10.1. Хосе Ортега-и-Гасет

Основните тези на Хосе Ортега-и-Гасет, които оказват силно влияние при формиране на концептуалното поле на теорията за „грешния модел“, са следните:

а) През ХХ век на историческата арена се появява нов човеш-

¹ Повечето автори употребяват и едното, и другото понятие. Х. Аренд предпочита понятието „тоталитаризъм“, а Ф. Хайек „колективизъм“. За авторите от това направление двете понятия са тясно преплетени, дори твърждествени. Но все пак повечето отчитат, че понятието „колективизъм“ е по-широко понятие от „тоталитаризма“. „Тоталитаризмът“ е проявление на „колективизма“ в епохата на индустриализацията, в епохата на „масовото“ общество.

ки тип - човекът-маса, който акумулира в себе си **безброй отрицателни социални характеристики;**

б) Социалните кризи на ХХ век се дължат на съществуването, претенциите и действията на човека-маса;

в) Човекът-маса е създател на двете еднотипни, дълбоко реакционни движения на ХХ век - **комунизма и фашизма.**

Трите тези **фалшифицират** историческия процес и преобръщат историческата истина. **Жертвите** се представят за **виновници**. Какво имам предвид?

Ще разгледам най-напред първите две от тях - за появата на човека-маса и за неговите претенции и действия.

Добре известно е, че в резултат на капиталистическото развитие, по точно на процеса, означаван като „първоначално натрупване на капитала“, в Европа още през ХІХ век протичат силни миграционни процеси от селото към града, започва бърза урбанизация. В резултат на това през двадесети век по-голямата част от населението на западно и централноевропейските страни живее в градовете. Тъй като заводите и фабриките са в градовете, в тях се концентрира значително количество работническа маса. Известно е, че процесът на първоначално натрупване на капитала, при който става разкъсване на връзката на непосредствения производител с неговите средства за производство, експроприация на средствата за производство и превръщането на бившия дребен собственик в наемен работник, е процес болезнен и съпътстван със социални катаклизми. Превръщането на дребния собственик в лишен от средства за производство и средства за живот наемен работник много често е било придружавано от **масово насилие и жестокости**. За Хосе Ортега-и-Гасет обаче такъв процес на насилствено превръщане на дребния собственик в наемен работник и съответно струпването на работническите маси в градовете като че ли изобщо не съществува. Според него струпването на народните маси в градовете не е резултат на **жизнена принуда**, а е въпрос на каприз от тяхна страна. Вместо да си седят в селата и да се придържат към нормите и правилата на патриархалния живот, те, народните маси, тласкани от **алчност и „стремеж към удоволствия“**, нахлуват в градовете и рушат социалния ред. Безброй са отрицателните социални характеристики, които Гасет дава на обикновения човек, който той нарича човек-маса. Според Гасет човекът-маса „...има само желаня, вярва, че има само права и никакви задължения: той е човек без благородство, което задължава - sine nobilitate - сноб.“(2)

² Ортега-и-Гасет, Х. „Бунтът на масите“, УИ „Св. Кл. Охридски“, 0, 1993 г., стр. 18.

„Той дори не е човек, а е по-скоро една коруба на човек, съставена от чисти *idola fori*, лишен е от своето „вътре“, от собствена интимност, неумолима и неуморима, от едно аз, което не може да бъде заместено.“⁽³⁾ За Гасет обикновените хора, хората от нисшите класи⁽⁴⁾, са „...шамандури, тласкани от вятъра и вълните“.⁽⁵⁾ Те не полагат никакво усилие за усъвършенстване, не изискват от себе си нищо специално, те са индивиди без качества.⁽⁶⁾ Те са паразити⁽⁷⁾, нямат никакъв морал⁽⁸⁾, главите им са пълни с простотии⁽⁹⁾ и пр., и пр.

Кризата на съвременната цивилизация според Гасет се дължи на това, че тези „шамандури“, „коруби“, „простаци“, „глупаци“ и т. н. внезапно са решили, че: 1) Имат право да ползват постиженията на съвременната цивилизация - да имат в жилищата си баня, да ходят на кафене, на театър и пр.; 2) Трябва да управляват.

Тези претенции на народните маси според Гасет са съвсем неоснователни, тъй като: 1) Не те, а отличаващите се малцинства са създали съвременната цивилизация(Ю); 2) Тъй като те - народните маси, нямат качества да управляват и в политическо отношение живеят ден за ден, без програма, без проект(П).

В тезите на Гасет, разбира се, има частици истина. Но тези частици са **хипертрофирани**. Частицата истина е представена като цялата истина. И по такъв начин нещата са обърнати с главата надолу. Например тезата за струпването на големи трудещи се маси в градовете. Това е безспорна истина, отбелязана като факт далеч преди Гасет. Но причината за това струпване съвсем не е каприз, безотговорност, алчна стръв за удоволствия у народните маси. Миграцията към градовете е процес, свързан с развитието на капита-

³ Пак там.

⁴ Във връзка с понятието „нисши класи“ трябва да отбележа, че Гасет се опитва да хвърли мъгла върху субстратната определеност на основното понятие „маса“, което използва. Той пише, че: „Разделението на обществото на маси и отбрани малцинства е разделение не на социални класи, а на категории хора и не съвпада с йерархизирането на висши и нисши класи.“(стр. 43) Но фактически в цялата книга употребява понятието „маса“ за означаване на нисшите класи, преди всичко работническата класа. Това може да се види още на същата страница, от която е взет горният цитат.

⁵ Пак там, стр. 42.

⁶ Пак там, стр. 42, 43.

⁷ Пак там, стр. 173.

⁸ Пак там, стр. 171.

⁹ Пак там, стр. 44.

¹⁰ Пак там, стр. 47.

¹¹ Пак там, стр. 66.

лизма, с разораването на селските маси и създаването на резервна армия на труда в градовете. По времето на Гасет този проблем теоретично е бил отдавна изяснен. Да се представят **жертвите** на този процес като **нахални натрапници** не само че от научна гледна точка е невярно, но е и твърде неморално. Те съвсем не заслужават „...недоволство, презрение, отчасти неприязън, отчасти отвращение“¹²), каквито чувства изпитва към тях Гасет. Те заслужават **по-не съчувствие**.

Частична истина има и в твърденията на Гасет, че народните маси имат примитивни вкусове, ограничен кръгзор и пр. Но, първо, това, въпреки че съществува като явление, не е цялостна характеристика на народните маси, и, второ, подобни явления в голяма степен се дължат на масовата маргинализация на големи слоеве от населението в процеса на първоначално натрупване на капитала. Така че това е тяхна **беда, а не вина**.

Освен частични истини голяма част от тезите на Гасет са **пълни неистини**. Например тезата му, че масите ползват средствата за живот и за удоволствия, които не са създадени от тях, а от отбраните малцинства. В това няма нищо вярно. Материалните блага и услугите са създадени и се създават чрез производственото използване на работната сила на народните маси. Съвсем друг е въпросът за участието на елитите в създаването на богатата, че за да има производство, то трябва да бъде организирано от предприемаческата класа, че иновационният процес се основава на научно-техническите открития, извършвани от изследователи, и пр. Всеки от тези социални субекти също има своя дял в производството на материални блага и услуги и получава полагащия му се дял от новосъздаваната стойност. Но това, пак ще повторя, е съвсем друг въпрос. В създаването на материалните блага и услуги участват различни социални субекти и да се отрича участието на един от най-важните - работната сила, е груба фалшификация и манипулация.

Също така невярна е тезата на Гасет, че масите ползват спокойствието на социалния ред, без да имат заслуга за него, че получили благодарение на избрани малцинства основни политически права, те са ги превърнали в апетити и безсъвестни искания¹³). Нито първата, нито втората част на това твърдение са верни. Първото не е вярно, защото народните маси обикновено получават по-

¹² Пак там, стр. 46.

¹³ Пак там, стр. 48.

литически права съвсем не даром, а в резултат на активен социален натиск. Без тяхното активно участие в движения за социална промяна, никакви позитивни изменения в „правилата на играта“ не са възможни. Второто не е вярно, защото народните маси обикновено са твърде търпеливи. Те се вдигат на бунт, когато положението им е **отчайващо**. В нормална обстановка народните маси ползват политическите си права, когато се провеждат избори. Във всекидневие то си те не се интересуват и не се занимават с политика. Социалните кризи съвсем не се дължат на неоснователните претенции на народните маси да ползват богатата, включително и политическите, на съвременната цивилизация. Причините са съвсем други и тук аз нямам за цел да ги разглеждам.⁽¹⁴⁾ Ще отбележа само, че по-дълбок вариант на социалното развитие се е реализирал в тези страни, в които народните маси **активно** са се борили в защита на своите материални и социални интереси. Борбата за по-високо качество и стойност на работната сила в тези страни е повишавала прага, от който предприемачите са получавали диференциалната печалба. Съответно е принуждавала предприемаческата класа към иновационна активност и силно е динамизирала развитието на обществото. Обратно - там, където народните маси са загубили рефлексите си за съпротива, обществото е изпадало в безвремие.

Третата теза на Гасет, че човекът-маса е създател на двете еднотипни движения на ХХ век - комунизма и фашизма, също както и първите две фалшифицира историческия процес. Той разглежда и двете движения като израз на волята за власт на човека-маса.⁽¹⁵⁾ Типични движения на човека-маса, те не носят утрото на утрешния ден, а това на един архаичен, вече изхабен ден. Те са примитивизъм.⁽¹⁶⁾ Те са ясен пример за съществен регрес.⁽¹⁷⁾ Болшеvizмът

¹⁴ Съвсем накратко казано, една от най-съществените причини за социалната криза и за кризата на ценностите по това време е Първата световна война. Тя донася неизброими страдания на народните маси и поражда у тях дълбоко разочарование от съществуващия ред. Другият момент е, че **Първата световна война** разбива илюзиите и очакванията на новото поколение на привилегированите класи. Тъй като значителна част от тях са в офицерските корпуси на воеващите страни, прекараните тежки години в окопите завинаги се отразяват на техния манталитет и на отношението им към демократични институции. Световната война слага началото на кризата на либерализма. А причината за нея съвсем не са „апетитите“ на народната маса, а империалистическите, завоевателни стремежи на националната буржоазия, борбата за разпределение и преразпределение на колониите.

¹⁵ Пак там, стр. 97-101.

¹⁶ Пак там, стр. 99.

¹⁷ Пак там, стр. 97.

и фашизмът са движения, ръководени от посредствени, екстемпорални и без „историческо съзнание“ хора. (18) Нито единият, нито другият експеримент са на висотата на времето. (19)

Тук, разбира се, веднага може да се отбележи елементарната фактологическа неистина - за качествата на лидерите на фашистките и комунистическите движения. Те съвсем не са посредствени личности. Напротив! Има безброй свидетелства за изключително високите интелектуални и морални качества на лидерите на болшевишката революция. (20) Не са посредствени личности и лидерите на фашистките движения. Можем да не приемаме свидетелствата на техните съвременници поради тяхната личната пристрастност. (21) Но фактът, че за осем години под ръководството на Хитлер Германия създаде изключително мощна военна машина, означава, че той може да е всичко друго, но не и „посредствена“ личност.

По-важно е обаче друго - че фашизмът и комунизмът съвсем не са еднотипни движения. Този въпрос ще го разгледам по-долу при анализа на възгледите на Хана Аренд. Тук е достатъчно да кажа, че историята красноречиво опроверга тезата на Гасет. За разлика от фашизма „комунизмът“ се оказва съвсем не „примитивизъм“ и „регрес“, а **основен път**, по който болшинството слаборазвити страни реализираха прехода от патриархално към капиталистическо общество.

Какви са причините тезите на Гасет да съдържат толкова много неистини и фалшификации на историческия процес?

Основните причини според мен са две.

Първата е, че той не подхожда научно непредубедено при анализа на историческите процеси. Напротив! Самият той недвусмислено заявява, че поддържа **радикално аристократично** тълкуване на историята. Според него човешкото общество трябва да е аристок-

¹⁸ Пак там, стр. 98.

¹⁹ Пак там, стр. 99. Показателно е използването на термина „експеримент“. То е типично за авторите стоящи на позициите за доктриналния произход на „социализма“

²⁰ Виж например личните впечатления на Джон Рид в книгата му „Десет дни, които разтърсиха света“, „Партиздат“, С, 1987 г. Особено ценни са сведенията, които дава за вождовете на болшевишката революция резидентът на британското разузнаване Р. Г. Брус Локарт. Въпреки всичката си предубеденост той отбелязва изключително високите интелектуални качества на Ленин, Троцки и др. Виж: Брюс Локарт, Р. Г. „История изнутри. Мемуарм британского агента“, Изд. „Новости“, М., 1991 г., стр. 219.

²¹ Например възторгът на У. Прайс от Хитлер и Мусолини в книгата му „Познавам тези диктатори“, Изд. „Терзиев и синове“, 0, 1992 г.

ратично. Ако се деаристократизира, то вече не е човешко общество.(22) Оттук и омразата му към народните маси. Оттук и ненавистта му към всякакви форми на социален протест на потиснатите. За него идеал е традиционното патриархално селско общество. Селяните произвеждат блага за аристокрацията, слушат я, обслужват я и я **почитат**. Борбата срещу потисничеството и революциите за него са нещо ужасно и неморално. Революциите не са резултат на социална криза и на назряла потребност от преход към нов тип обществено устройство, а на дейността на демагози.(23) Революциите рушат човешката цивилизация, франция преди Великата френска буржоазна революция е била нещо чудесно, а след революцията и досега все повече загнива.(24)

Очевидно е, че след като Гасет има **предпоставен** идеал за тип обществено устройство и тип социално поведение на народните маси, то обществените събития, които не влизат в схемата, трябва да бъдат фалшифицирани.

Втората причина за фалшификацията на историческите събития е в идеалистическото му разбиране на историческия процес. Според него всички явления и процеси в развитието на човешката цивилизация се определят от прилагането на „правилни“ или „неправилни“ принципи. Съществуването на една или друга цивилизация се определя от действеността на нейните принципи.(25) Държавата е призив, който една група хора отправя към други човешки групи, за да извършат заедно някакво дело. (26) Нацията и националната държава са резултат на плебисцит - първо, проект за цялостно съжителство в общо дело; второ, присъединяване на хората към този подбудителен проект. (27) Управлението не е упражняване на материална власт, на физическо насилие, а е духовна власт. (28)

Гасет изключително много говори за духовност и моралност. Във всички исторически събития той търси техните **духовни** основания. Духовните основания са **първопричина** за социалните явления и събития. Забавно е как той обяснява с големи духовни стре-

²² Ортега-и-Гасет, Х. „Бунтът на масите“, УИ „Св. Кл. Охридски“, О, 1993г., стр. 46.

²³ Пак там, стр. 30.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там, стр. 96.

²⁶ Пак там, стр. 158.

²⁷ Пак там, стр. 163.

²⁸ Пак там, стр. 126,127.

межи и висок морал **завоевателната колониална политика на западните държави**. Оказва се, че Европа е управлявала света не защото развитите европейски капиталистически страни са се борили за суровини и пазари, тоест мотивирани от материални интереси, а защото европейските народи са имали високото чувство за мисия. Европейските народи са със знатен произход и на тях им се полага да управляват нисшите народи.⁽²⁹⁾ При Гасет няма и капчица съчувствие към потиснатите народи. Бруталното насилие спрямо тях според него е от Бога дадено и тези народи нямат ни най-малко право да се борят за свобода и независимост. Бедите на Европа започват от това, че тя е загубила стремежа си за господство.⁽³⁰⁾ Тук коментарът е излишен. Точно когато Гасет пише книгата си новият, агресивен германски национален капитал прегръща „идеята за възраждане“ и обсебен от „стремежа към господство“, финансира националсоциалистическата партия в борбата и за власт. Знае се до какви беди докара това европейските народи.

Много от идеите на Хосе Ортега-и-Гасет, особено идеята му за „човека-маса“, стоят в основата на разработената от Хана Аренд теория за „тоталитаризма“.

10.2. Хана Аренд

Понятието „тоталитаризъм“ се налага като основна категория в социологическите и политологическите изследвания в голяма степен благодарение на книгата на Хана Аренд „Произход на тоталитаризма“. ⁽³¹⁾ Книгата е публикувана през 1951 г. В нея Хана Аренд разглежда нацизма и „комунизма“ като два вида „тоталитаризъм“. Идеите, разработени в тази книга, изиграха съществена роля за налагането на една основна и в първите години след 10 ноември 1989 г. извънредно широко използвана в нашата страна идеология - за еднотипността на фашизма и „социализма“. Възгледите на Хана Аренд ще разгледам в следната последователност. Първо, нейното разбиране за масите, защото това е възлов момент за цялостната и теория. След това ще разгледам анализа, който тя прави на „тоталитаризма“ и особеностите на „комунизма“ като вид „тоталитаризъм“. Най-накрая ще разгледам възгледите и за **произхода** на „социализма“.

²⁹ Пак там, стр. 132.

³⁰ Пак там, стр. 139.

³¹ Аренд, Х. „Тоталитаризмът“, Изд. „Панорама“, 1993 г.

А. Масите като предпоставка за възникване на „тоталитаризма“

1. Основни тези

Изходен пункт за Х. Аренд са идеите на Гасет за появата на „непълноценния“ човек-маса, за това, че стремежите и действията на човека-маса са причина за кризите на западните общества, за това че „масите“ са създатели на двете еднотипни дълбоко реакционни движения на XX век - фашизма и „комунизма“. Понятието „тоталитаризъм“ като обединяващо фашизма и комунизма тръгва от разбирането за „масите“. Без „маси“ няма тоталитаризъм. „Масите“ за Х. Аренд са, от една страна, **субект** на тоталитарните движения, хранителен бульон, от който се раждат неговите активисти, симпатизанти и пр. От друга страна, са **обект** на тоталитаризма, защото предоставят човешкия материал за изстребление. Там, където няма достатъчно големи „маси“, които да бъдат подложени на масов терор и изстребление, не е възможен тоталитаризмът. (32)

Теоретичното внимание на Х. Аренд е насочено преди всичко към националсоциализма - ново явление в историческия процес. Пред нея застава един проблем. Тя иска да приложи тезата на Гасет за човека-маса, който е източник, двигател, създател и т. н. на „тоталитарните“ движения. Но националсоциализмът се появява в една **индустриализирана** страна. Там процесът на масовата трансформация на селското население в градско отдавна е приключил. Така че тя не може да приложи похвата на Гасет - да означава с понятието „маса“ първото поколение на градските жители. Затова тя целенасочено внася **аморфност** в съдържанието на понятието „маса“. Най-напред с понятието „маса“ тя означава „...хора, които било просто по силата на своята численост, било поради безразличието си или поради двете не могат да бъдат обособени в каквата и да било организация на базата на общи интереси - политически партии, общински управления, професионални съюзи или синдикати. Потенциално те съществуват във всяка страна и представляват по-голямата част от многобройните неутрални политически, безразлични хора, които никога не се приобщават към никоя партия, нито пък участват в изборите.“(33) Субстратът на „масите“ следователно са хората, които не проявяват политическа активност. Това е

³² Изстреблението на човешки маси е същността според Х. Аренд на „тоталитаризма“.

³³ Пак там, стр. 28.

определящата им характеристика. Те могат да имат, могат и да нямат общи интереси. „Маса” са, защото не са политически организирани. А причината за това, че тези хора нямат политическа ангажираност - тоест не подкрепят традиционните буржоазни партии (включително и социалдемократията), е, че това са непълноценни хора. Те са **непоследователни и неуравновесени**. Те са хора, които не могат да възприемат рационална аргументация, които не *вникват* в доводите на политическите противници, които в своето поведение се ръководят от **емоцията и екстаза**. (34) Лошото е не това, че те са такива, а че в определен момент стават **политически активни**. Именно тогава те стават „маса”.(35) Тъй като са непълноценни хора, политическата им активност води до безброй беди. В случая - до възникването на тоталитарните движения.

Една от важните причини, която според Х. Аренд води до активизиране на „масите”, е, че буржоазията в определен момент не се задоволява с положението си на доминираща в обществото класа, а се домогва и до политическо управление, което дотогава е била предоставила на аристокрацията. А това е много лошо! Защо моралът *via* буржоазията е сгъратжгелеи. Та «яма ч^аство за доблест. Характерно за буржоазния морал е, че на „...задълженията и отговорностите на отделния гражданин се гледа като на безсмислено прахосване на броевите му години живот.” (36) Буржоазията е настроена против националните институции. В резултат на политическите амбиции на буржоазията настъпва ерата на империализма и диктаторските режими. Избухва Първата световна война, стига се до инфлация, безработица и пр.(37) Политическата активност на буржоазията дава **лош пример** на „масите”, които вместо спокойно

³⁴ Пак там, стр. 29.

³⁵ Аморфността в използването на понятието „маса” започва още тук. Не е ясно дали „потенциалните” „маси” не са все пак „маса” и в периода, когато са политически пасивни, или стават „маса”, когато са се активизирали за политически действия.

³⁶ Пак там, стр. 31.

³⁷ Тази теза на Х. Аренд е свързана с пълна фалшификация на историческия процес. 1. Не е вярно, че оптималното управление е това на аристокрацията. Напротив, буржоазните революции избухват в условията на остри социално-икономически кризи. 2. Не е вярно, че политическите домогвания на буржоазията водят до разрушаване на демокрацията и установяване на диктаторски режими. При управлението на аристокрацията демокрация изобщо липсва, тъй като всъщност няма политически живот. А при конституционните монархии, например в Англия, управлява не аристокрацията, а буржоазията. 3. В Първата световна война участват не само държави, в които на власт е буржоазията, но и такива, в които управляваща класа е аристокрацията - Русия, Австро-Унгария и пр.

да чакат елитът да решава социалните проблеми, излизат на политическата арена и внасят в политическия живот своя екстремизъм, цинизъм, презрение към законите на здравия разум и пр.

Другата обективна причина за активизирането на масите според Аренд е „разпадането на класовото общество“.

Кой социален процес Х. Аренд нарича „разпадане на класовото общество“? На този въпрос ще се спра по-подробно, защото именно тук Х. Аренд внася **аморфност** в разбирането на понятието „маса“. Според нея „...масите се пораждат от съставните елементи на едно крайно атомизирано общество, чиято конкурентна уредба с неизменно съпътстващата я самота на отделния човек е била обуздавана само посредством принадлежността на индивида към определена класа.“(38) С рухването на предпазните класови стени „...дремещите мнозинства, **стоящи зад всички** партии, се превръщат в огромна необуздана аморфна маса от необуздани индивиди, свързани единствено от смътното предчувствие, че надеждите на партийните членове са обречени (предполагам, че има предвид надеждите на традиционните партии, че чрез демократична политическа уредба може да се поддържа социален ред - бел. моя) и съответно най-уважаваните, изявени и представителни членове на общността са глупаци, а всяка власт е ж, просто коварна, а глупава и измамна.“(39) В резултат на Първата световна война и на икономическата криза числеността на тази маса от общо недоволни и отчаяни хора в Германия и Австрия бързо нараства. Така е и в другите страни, образувани след разпадането на австро-унгарската империя.(40) Това „масово“ общество е социалната предпоставка за възникването на фашизма и нацизма. Масовите движения (болшевизмът и фашизмът, нацизмът) „...привличат не социализираните, не индивидуалистично настроените членове на традиционните партии, а свършено неорганизираните, типично необвързаните поради своя индивидуализъм, които открай време отричат всяка ангажираност или задължение към обществото“.(41)

2. Критични бележки

2.1. Най-напред трябва да отбележа, че Хана Аренд, както и Хосе Ортега-и-Гасет, има предпоставен идеал за обществено устройство. Нейният идеал е почти тъждествен с идеала на Гасет. Бур-

³⁸ Аренд, Х. „Тоталитаризмът“, Изд. „Панорама“, 1993 г., стр. 35.

³⁹ Пак там, стр. 33.

⁴⁰ Пак там, стр. 33.

⁴¹ Пак там, стр. 35.

жоазно общество, но в което буржоазията се задоволява с ролята си на **икономически** доминираща класа, а **управлението** на обществото е предоставено на **аристокрацията**. И тъй като този модел е разрушен от „порочните“ амбиции на буржоазията, се отприщват и други дремещи в недрата на обществото разрушителни инстинкти - инстинктите на човека-маса.

Тук трябва да подчертая, че аргументите, които използва Х. Аренд в защита на тезата си, тотално **фалшифицират** историческия процес.

1. Представата, от която тя тръгва, че социално устройство с икономическа доминация на буржоазията и политическо управление на аристокрацията е устойчиво и оптимално, е **абсолютно невярна**. Кое е това общество? Такова общество **няма!** Ако Х. Аренд има предвид Англия или Франция **преди** буржоазните революции - тъй като там в този период безспорно икономически доминираща класа е буржоазията, а политически управляваща е аристокрацията, то тези общества изобщо не са стабилни и хармонични. Напротив, те се раздират от класови борби и революциите избухват в резултат на всеобхватна социално-икономическа криза. Революциите съвсем не са резултат от неоправдани амбиции на буржоазията, а начин да се излезе от задънената улица и натрупаните безброй социални противоречия. Ако Х. Аренд има предвид нещо друго - например конституционните монархии **след** буржоазните революции (класически пример е Англия след 1688 г.), то нейната теза е просто **невярна**, защото въпреки монархическия статут, въпреки двукамарния парламент в тях не аристокрацията, а **буржоазията** управлява. (В Англия обуржоазилата се аристокрацията.) формулата на конституционните монархии е - царува, но не управлява. В България **Фердинанд**, а впоследствие и Борис III се опитваха да управляват в рамките на мек авторитарен режим. Но тъй като при нас аристокрацията нямаше, те управляваха в качеството си на **политическо лице**, а не на представители на привилигирано аристократическо съсловие.

2. Империализмът, военната агресия съвсем не са патент на буржоазията. Едва ли има държава, в която политически доминиращата аристокрация, почувствала се достатъчно силна, да не е водила агресивна външна политика - от древността до новото време.

3. Невярна е и тезата за рухването на предпазните класови стени, за „разпада“ на класовото общество като предпоставка за възникването на „тоталитарните“ движения. В какъв смисъл класовото общество се „разпада“? След Първата световна война и по вре-

мето на голямата икономическа криза безработицата, икономическата стагнация и т. н. водят до **маргинализация** на големи слоеве население. Именно от тези слоеве набираше актива и апарата си нацизмът.⁽⁴²⁾ Но значителният брой на маргиналите в германското общество изобщо не означава „разпадане на класовото общество“. Напротив, истината е точно обратна! Има все по-рязко очертаване на класовите граници и **изостряне** на класовите противоречия. Това мотивира големите немски индустриалци, банкери и пр. да финансират Националсоциалистическата германска работническа партия (НСГРП). Благодарение на финансовата подкрепа на едрият капитал НСГРП има възможност да набира от маргиналните слоеве срещу заплата своя апарат, защитни отряди (SS) и пр.

Тук има още един момент: Х. Аренд се опитва да защити тезата, че „разпадането на класовото общество“ е една от важните предпоставки за възникване на тоталитарните движения не само спрямо националсоциализма, но и спрямо болшевиизма. Според нея Ленин не е имал намерение да създава „тоталитарно“ общество, тъй като в своите политически действия се е ръководел не от „марксистките“ си убеждения, а от дълбоката си държавническа интуиция. Но **лошият** Сталин решава да построи „тоталитарно“ общество. За да **„изфабрикува** (подч. от мен) атомизирана, аморфна маса“ (стр. 38), без която построяването на тоталитаризма е невъзможно, той започва да унищожава класите. По идейни и пропагандни съображения започва най-напред с унищожаването на новата средна класа в градовете и селяните. След това унищожава работническата класа, а накрая и бюрокрацията. Водени от Сталин, болшевишките властници създават атомизирано и индивидуалистично общество, каквото човешката история не познава и до каквото никакви събития или катастрофи не биха могли да доведат. (43)

В тази теза има множество неверни неща:

а) Например, че съображенията на Сталин да прибегне до терор спрямо селячеството са **идейни**, а не някакви други - например класови, държавнически и пр. Истината е точно обратната! Причината за масовия терор са **най-грубите материални интереси** на новия собственик на националния капитал - партийно-държавната бю-

⁴² Виж: Димитров, Г. „Настъплением на фашизма и задачите на Комунистическия интернационал в борбата за единство на работническата класа против фашизма. Доклад пред VII световен конгрес на Комунистическия интернационал, 2 август 1935 година“, Избр.пр. т. 1, стр. 134.

⁴³ Пак там, стр. 37-43.

рокрация. Нейният интерес - да заграби основното тогава средство за производство - земята, я тласка към прилагането на масов терор към селячеството;

б) Абсолютно невярно е и твърдението, че по времето на сталинизма са унищожени класите. Х. Аренд с термина „унищожаване на класите“ означава няколко абсолютно различни по своята същност явления. Едно от тях е „коллективизацията“. Коллективизацията безспорно е процес на „унищожаване на класа“. Унищожаване се класата на **дребния селскостопански собственик**. Но възниква нова класа - на **наемния селскостопански работник**.⁽⁴⁴⁾ А заедно с това става рязкото **разрастване** на работническата класа. Всъщност няма да е пресилено, ако се каже, че работническата класа възниква в резултат от масовата миграция към градовете по време на „коллективизацията“. Тези два процеса - значително намаляване на обема на селскостопанското население и превръщането на независимия дребен селскостопански производител в наеман работник, от една страна, и рязкото увеличаване броя на членовете на работническата класа, от друга, са естествени при утвърждаването на капиталистическия начин на производство и ни най-малко не могат да бъдат наричани с термина „унищожаване на класите“.

Други два процеса, които Х. Аренд означава с фразата „унищожаване на класите“, са: първо - **стахановското движение**, чрез което се създава работническа аристокрация и се разбива „всякаква солидарност и класово съзнание у работниците“, което според нея означава „унищожаване на работническата класа“ (стр. 40); и, второ - **терорът** спрямо партийно-държавната бюрокрация. Но това са процеси, които ни най-малко не водят до „унищожаване“ на тези две класи. Във всички капиталистически страни управляващите класи създават „работническата аристокрация“, която използват за снижаване „градуса“ на работническата съпротива срещу експлоатацията. Това не е специфика за СССР. Впрочем надали ролята на стахановското движение за манипулиране на съзнанието на работниците е толкова голяма, колкото счита Х. Аренд. Поведението на руската „работническа аристокрация“ има съвсем малко значение за липсата на съпротива от страна на работническата класа спрямо експлоатацията. По-важната причина е друга - суровите репресивни мерки, които се прилагат при най-малки опити за работнически протест. А това, че работническата класа в СССР не води класова

⁴⁴ Доколко е наеман и доколко все още зависим, разгледах в 4.2.

борба за защита на синдикалните си интереси, ни най-малко не означава, че тя е унищожена като класа. Същото се отнася и за терора спрямо партийно-държавната бюрокрация. Той има съвсем различна същност от тази, която му приписва Х. Аренд. (този проблем съм разгледал в Прил. № 6) И съвсем не води до „унищожаването на класата“ на бюрокрацията, а точно обратното - до нейното **консолидиране**, до избистряне на нейното социалногрупово чувство и съзнание за собствените и интереси и стремежи;

в) Невярно е и твърдението, че болшевишките властници са създали „атомизирано и индивидуалистично общество“. Тъй като съветското общество е капиталистическо, то естествено в известна степен то е „атомизирано и индивидуалистично“ при цялата условност на тези понятия. Но „колективистичният“ дух в това общество е значително по-висок, отколкото при традиционния капитализъм. Класовата солидарност, инстинктът за социалногрупов интерес съвсем не са липсвали в тогавашното съветско общество. Именно социалногруповият интерес на партийно-държавната бюрокрация в един момент изиграва решаваща роля за осъждане на „култа към личността“ и премахването на тоталитарния политически режим.

Може да се зададе въпросът: Защо Х. Аренд поема риска на тотална фалшификация на историческия процес, за да защити тезата си за „разпадането на класовото общество“? Толкова важна ли е за нея тази теза? Отговорът е - да, тази теза за нея е от изключително значение! Тя играе много важна роля за постигане **идеологическата цел** на Х. Аренд. Идеологическата цел на Х. Аренд е **прехвърляне на вината**.

Какво имам предвид?

2.2. При нацизма, а и при другите видове фашизъм терорът на управляващата класа е насочен срещу народните маси. Те понасят най-много мъки и нещастия при фашистките режими, а и по времето на разпадената от нацизма Втора световна война. **В общественото съзнание народните маси са страдалци**. Целта на Х. Аренд е да представи народните маси не като **жертва**, а като **виновник** за възникването и господството на „тоталитаризма“, да представи **обекта** на терора като негов **субект**. За да постигне тази цел, тя трябва да промени позитивното отношение към народните маси.

В общественото съзнание винаги са се борили две тенденции. Едната е на пренебрежително и високомерно отношение към масите. Другата, обратно, на положително, съчувствено отношение към тях. През XX век благодарение на утвърждаването на социалдемок-

рацията и на комунистическото движение в политическия и интелектуалния живот на европейските страни се стига да постепенно налагане на втората тенденция. (45) В общественото съзнание на развитите капиталистически страни отношението към народните маси като цяло има положителен знак. На народните маси се гледа като на хора, които създават материалните блага, които, макар и в ежедневието си политически пасивни, имат точен и верен социален рефлекс.

Чрез тезата си за „разпадането на класите“ Х. Аренд се стреми да промени тази представа. Чрез нейната теза се постига внушение, че масите са **субект** на тоталитарните движения. Как?

1. Като се внася аморфност и неяснота в използването на понятието „маса“;

2. Като се наслагват негативни социални характеристики в представата за „масите“.

В началото Х. Аренд, както вече отбелязах, нарича „маси“ не създателите на материалните блага, не непосредствените производители, а индивидите, които не гласуват и не подкрепят буржоазните партии. И внушава оценъчно отношение. Щом не участват в политическия живот, значи това са хора, които са безразлични към обществените дела, хора, които нямат интелектуални качества да осмислят рационалната аргументация на различните политически партии и съответно да участват чрез политическия си вот в решаването на социалните проблеми. Тоест хора от второ качество. Тяхното „детинско простодушие“ (стр. 30) позволява на „дяволски“ хитрите вождове на тоталитарните движения да ги привлекат на своя страна и да ги направят съучастници в масовите престъпления.

По-късно Х. Аренд означава с понятието „маси“ маргиналните слоеве в германското и другите европейски общества. Тази от научна гледна точка компрометираща непоследователност (46) всъщност има дълбок смисъл. Първо, става **наslagване на негативни характеристики**. Негативните оценки за политически неактивните личности (отделен е въпросът, защо политически пасивните личности трябва да се натоварват с отрицателни характеристики) се

⁴⁵ Голямо значение за налагане на позитивно отношение към народните маси има участието на социалдемократията и комунистическите партии в борбата и разгром на фашизма.

⁴⁶ Защото политически апатичните личности и маргиналите не са две тъждествени категории. Вярно е, че много често маргиналите са политически апатични, но има и множество политически активни маргинали. А и политическата апатия не е характерна само за средите на маргиналите.

допълват от негативните характеристики на маргиналите. (47) Второ, понятието за маса става **аморфно**. Когато читателят се пита, какво все пак е „маса“, трудно може да си отговори. От една страна, това са хора, които поради **субективните, личностните** си качества не са политически активни. Такива има във всички класи. От друга страна, това са хора, изхвърлени от релсите на нормалния живот, тоест маргинали. Това е нещо съвсем различно от предишното, това е социална характеристика, имаща **обективен** характер.

Представяйки масите (тези вече фалшифицирани „маси“) като **субект** на нацисткото движение, Х. Аренд успява да избяга от добре известния факт, че нацизмът стига до властта не благодарение на подкрепата на народните маси, а благодарение на **демонстрираната враждебност и последователна борба против народните маси**. Войната за улицата (а улицата преди агресията на щурмовите отряди е принадлежала на масите), продължава няколко години. Тя е спечелена от нацизма благодарение на щедрите финансови инжекции на финансовия и промишления германски капитал.(48) С парите на германския капитал Хитлер наема професионални биячи, организирани в есесовски отряди („SS“ - SchutzStaffel - защитен отряд), които заедно с непрофесионалните биячи на SA („SA“ - SturmAbteilung - щурмови отряд) **подлагат на терор работническите квартали**. Професионалните биячи са преди всичко от маргиналните слоеве. Значителни части от маргиналите действително са асоциални и безотговорни личности. Но тези хора в никакъв случай не са **народни маси**. Наричайки именно тях „маси“, Х. Аренд постига целта си - да **внушава негативно отношение към трудещите се, към народните маси**. Защото след това,

⁴⁷ Маргиналите са недоволни и отчаяни хора, цинични, брутални, назадничави и пр. Пак там, стр. 33, 36 и др.

⁴⁸ На 6 ноември 1932 г. в Германия се провеждат предсрочни парламентарни избори. Резултатите от изборите показват, че нацизмът започва да губи влияние сред германските избиратели. Отново се засилва влиянието на Германската комунистическа партия. Висшият финансов и промишлен елит решава, че демократичният тип управление е вече изчерпан и е необходимо да се прибегне към открита терористична диктатура. Широко известно е изказването на ръководителя на една от най-големите германски банки Курт фон Шрьодер - „Когато на 6 ноември 1932 г. нацистката партия претърпя първия неуспех и по този начин прекрачи през зенита си, поддръжката от страна на тежката индустрия стана особено неотложна.“ Висшият финансов и политически елит оказва пряк натиск върху президента Хинденбург и го принуждава да назначи за райхсканцлер (министър-председател) Хитлер. С това назначение се ликвидира Ваймарската република и се слага началото на нацистката диктатура.

За ролята на финансово-промишления капитал в установяването на фашистката диктатура виж по-подробно Семков, М. „Европа и фашизмът“, Изд. „Народна просвета“, С, 1979 г., стр. 99 - 193.

разглеждайки обекта на тоталитарното насилие, тя употребява същото понятие - понятието „маса“. Според нея тоталитарните движения могат да победят единствено в страни, където има „...наличие на **свръхмногобройни маси** (подч. от мен), или там, където те могат да бъдат жертвани, без това да доведе до пагубно намаляване на населението.“ (49) Тук в понятието „маси“ се включват не само маргиналите, но и всички трудещи се. Разглеждайки масите като обект на тоталитарното насилие, тя употребява понятието маси в автентичния му смисъл - на **народни маси**. Но доколкото с термина „маси“ е означавала **субекта** на тоталитарните движения и е подчертавала **безброй** техни **отрицателни социални характеристики**, сега, използвайки същия термин за означаване на обекта на тоталитарното насилие, **на нея вече не ѝ е трудно да внушава - „Те са си виновни!“**. Което впрочем тя и директно заявява. В края на книгата си Х. Аренд твърди, че масите имат потребност от тоталитарната пропаганда, дори и от някои от **тоталитарните институции**. Нещо повече! Според нея част от „...тези маси, изложени по-продължително на постоянната заплаха от безработица, биха приели с радост една „политика на населеността“, означаваща периодично елиминиране на свръхнаселението“(50).

След като разгледах разбирането на Х. Аренд за масите и начина, по който тя прехвърля върху тях отговорността за възникването и спечелването на властта от фашизма, ще се спра на нейните възгледи за същността на „тоталитаризма“. Разглеждайки същността на „тоталитаризма“, заедно с това ще стигна и до разбирането и за същността на „социализма“, тъй като за нея „социализмът“ е един от двата вида „тоталитаризъм“.

Б. Каква е същността на „тоталитаризма“ и „социализма“?

1. Основни тези

1.1. Анализирайки „тоталитаризма“, Х. Аренд многократно употребява две понятия - „тоталитарен режим“ и „тоталитарно управление“.(51) Понятията „режим“ и „управление“ се употребяват като идентични. На пръв поглед се създава впечатлението, че за нея „тоталитаризмът“ е вид политически режим (или управление - аз ще използвам понятието „режим“, но нека се има предвид, че тя

⁴ Пак там, стр. 28.

⁵ Пак там, стр. 183.

⁵¹ Пак там, стр. 127, 169, 213, 215, 234 и др.

използва и термина „управление“ за означаване на същото). В книгата има фрази, в които това е казано буквално. Например: „Тоталитарното господство... в качеството си на тип управление...“⁵². В същото време обаче Х. Аренд отделя значително място в книгата си, за да опровергае разбирането, че „тоталитаризмът“ е вид политически режим. За нея формите на управление на човешките общности са твърде малко на брой и - открити още в далечното минало и класифицирани от гърците - са доказали през вековете изключителната си устойчивост. ⁵³ Според нея „тоталитаризмът“ не може да бъде дефиниран чрез родова принадлежност и видова специфика спрямо нито един от познатите политически режими. Той не е вид авторитарен политически режим; „...авторитарният принцип - пише тя - във всички основни аспекти е диаметрално противоположен на принципа на тоталитарното господство“.⁵⁴ Не е и вид имперска или олигархична власт.⁵⁵ Най-общо казано, „тоталитарният“ „...режим не представлява управление в какъвто и да било традиционен смисъл...“⁵⁶ А какво представлява? Представлява **движение!**; „...движение, което в своя ход постоянно се натъква на препятствия и е задължено да ги отстрани.“⁵⁷

1.2. Защо Х. Аренд настойчиво подчертава, че „тоталитаризмът“ не е **политически режим**, а е „движение“? Защото ако се приеме, че „тоталитаризмът“ е вид политически режим, това означава, че той е нещо **нормално**. Ако е политически режим, той се вмества в рамките на човешките взаимоотношения, може да бъде разбран чрез **интересите, мотивите, психологията на социалните актьори**. Но не е така при „тоталитаризма“. „Тоталитаризмът“ е **безумието**⁵⁸, надхвърлящите човешката природа сили на **разрушението**⁵⁹, нещо съвсем извън нормите на нормалния свят⁶⁰. „Тоталитаризмът“ е **Абсолютното Зло**⁶¹. В средата на ХХ век в резултат на определено стечение на обстоятелствата - появата на „ма-

⁵² Пак там, стр. 234.

⁵³ Пак там, стр. 214.

⁵⁴ Пак там, стр. 143.

⁵⁵ Пак там, стр. 145, 146.

⁵⁶ Пак там, стр. 168.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Пак там, стр. 151.

⁵⁹ Пак там, стр. 53.

⁶⁰ Пак там, стр. 161.

⁶¹ Пак там, стр. 191.

сите", „общата криза" (62), новите технически средства и пр., **Злото** се материализира, изплува на повърхността на земята. Колкото и да е странно, пише Х. Аренд, неочаквано се оказва, че неща, които хората са възприемали като нещо отвъдно - **Ада**, могат да се изградят с най-съвременни методи на разруха и медицина(63). Злото приема формата на **движение** - фашизма и болшевизма, защото Злото по принцип не може да приема застинали форми. То не е политически режим, защото който и да е политически режим означава константност, застиналост на формите. Означава вкарването на човешките взаимоотношения в коловоза на някаква **нормалност**, на някаква **всекидневност**. А **Злото** не може да застива, да приема окончателни форми, то не е нещо **нормално**. Така тезата на Х. Аренд, че дори и приели формата на държавна власт, тоталитарните движения си остават движения, а не политически режим, има много важно значение, за да ги възприемем като това, което те според нея са всъщност - **Абсолютното Зло**.

Тук трябва да подчертая, че за Х. Аренд появата на „масите" и техните качества - отчаяние, неуравновесеност, манипулативност, инстинкт за саморазрушение и пр., са само **предпоставка**, но не и **причина** за появата на „тоталитаризма". Причина Злото да пробие стената на мрака и от „отвъдното" да излезе на повърхността на Земята е възникването на две идеологии - **комунистическата и националсоциалистическата**. Всъщност **Злото** са именно тези две идеологии. „Масите" са само **субстрат** на тоталитарните движения, техен хранителен бульон. **Същност** на „тоталитаризма" са комунистическата и националсоциалистическата идеология. **В тях Злото се персонафицира. Те са неговата субстанция**.

Тази теза - за комунистическата и нацистката идеология като **ядро, субстанция на Злото**, директно води до извода за **доктриналния** произход на „комунизма" и фашизма. Преди да разгледам този

⁶² Х. Аренд „скромно" изпуска термина „на капитализма". Да, вярно е, че има обща криза. Но думичката капитализъм е мръсна думичка. И затова ще кажем просто „обща криза", а не „обща криза на капитализма". Впрочем и „левите" теоретици неуместно въвеждат понятието „обща криза на капитализма". Защото в никакъв случай не може да се каже, че в средата на века капиталистическият начин на производство е в криза. Националният капитал в страните от първия ешелон на капитализма - Англия, Франция, САЩ и др., изобщо не е в криза. Не е в криза и новият монополистичен държавен капитализъм в СССР. С обща криза на капитализма „левите" идеолози обозначават всъщност кризата на новия и поради това агресивен капитал на страните от втория ешелон на капитализма - германския, японския, италианския национални капитал.

⁶³ Пак там, стр. 194.

проблем - възгледите на Х. Аренд за произхода на „социализма", ще покаже в какво тя вижда разликата, **спецификата** на „комунизма" като вид тоталитаризъм.

1.3. Когато е писана книгата на Х. Аренд, единственият вид държавноорганизиран „комунизъм" е бил сталинизмът. Така че в книгата си тя прави анализ само на сталинския „социализъм". По късно, след смъртта на Сталин, когато настъпват промени в режима, Х. Аренд в предговора на книгата си изрично отбелязва, че съветското общество е тоталитарно само в периода на сталинизма, но не и след това. Тя не отъждествява комунистическата власт с тоталитаризма. Подходът и е исторически и диалектически. За нея комунистическата власт установява тоталитарно господство в Съветския съюз едва през 1930 г. (64), а по-късно, след смъртта на Сталин, в съветското общество се премахва основната характеристика на тоталитаризма - масовият терор, и затова в постсталинския период то не може да се разглежда като тоталитарно общество.

Спецификата на сталинския „тоталитаризъм" в сравнение с нацисткия „тоталитаризъм" Х. Аренд вижда в два основни пункта:

а) Сталинският „тоталитаризъм" се опира на комунистическата идеология, основен момент в която е учението за класовата борба, за разлика от нацизма, който се опира на расовата „теория";

б) Сталинизмът е „по-пълнен", по-всеобхватен тоталитаризъм от нацизма. Сталин успява да постави под пълен контрол всички сфери на социалния живот. В периода на „големия скок" е одържавена и последната частна собственост - собствеността върху земята, за разлика от нацизма, който изобщо не одържавява частната собственост. Едва през 1942 г. нацистката върхушка, използвайки властта, успява да постави под свой контрол икономиката.

2. Критични бележки

Основната категория, която използва Х. Аренд - „тоталитаризъм" от научна гледна точка е силно **идеологизирано** понятие. Аз няма да се спирам на идеологическите функции на категорията „тоталитаризъм" в периода след 10.11.1989 г. в България. Много добра критика в този аспект на тази категория прави В. Проданов в студията си „Критика на идеологическия разум".(65) Ще разгледам слабости-

⁶⁴ Пак там, стр. 160.

⁶⁵ Проданов, В. „Критика на идеологическия разум", в „Метаморфози на властта", Изд. „Перун", С, 1995 г., стр. 94-124.

те в разбирането на Х.Аренд за „тоталитаризма“ в по-общ план.

Обявявайки „тоталитаризма“ за **Абсолютното Зло**, Х. Аренд автоматично изключва търсенето на **същността** на двете явления - нацизма и „социализма“. **Злото си е зло**, то носи същността в себе си. Излишно и ненужно става разкриването на **спецификата**, на различната роля на нацизма и „социализма“ в историческия процес. На практика, обявявайки еднотипността и еднаквата същност (те са **Злото**) на нацизма и „социализма“, Х. Аренд отрича разпространеното в левицата, в лявата интелигенция и сред широката прогресивна общественост разбиране за нацизма като открита терористична диктатура на най-реакционните, най-шовинистичните и най-империалистически елементи на финансовия капитал.(бб) Обявявайки фашизма просто за **Абсолютното Зло**, Х. Аренд елиминира най-важния въпрос, свързан с появата на фашизма - **ролята на финансовия и промишления капитал**. Тоест:

а) С обявяването на „тоталитаризма“ за **„Абсолютното Зло“** Х. Аренд постига същия резултат, който постига и с фалшифицирането на понятието „маса“ - **оневиняване на едрата германска буржоазия за идването на власт на фашизма;**

б) Постига се и друга цел - **оневиняване и на буржоазните партии с демократична насоченост.**

- Добре известно е, че по времето на Ваймарската република демократичните буржоазни партии, а също и Германската социал-демократическа партия поради своята безотговорност, алчност и аморалност не успяват да овладеят хаоса в икономиката и социал-

⁶⁶ Като открита терористична диктатура на най-реакционните, най-шовинистичните и най-империалистическите елементи на финансовия капитал е определен нацизмът на XIII пленум на Изпълкома на Комунистическия интернационал. По-късно в доклада си пред VII конгрес на Коминтерна Г. Димитров определя германския фашизъм като:

- най-свирепото настъпление на капитала против трудещите се маси;
- необуздан шовинизъм и завоевателна война;
- бясна реакция и контрареволуция;

- най-злия враг на работническата класа и на всички трудещи се. (Виж: Димитров, Г. „Настъплението на фашизма и задачите на Комунистическия интернационал в борбата за единство на работническата класа против фашизма“, Избр.пр., Изд. на БКП, 1954 г. т. 1, стр. 138.)

Трябва да се отбележи, че в доклада си Г. Димитров изказва редица идеи, например за подготвителните етапи, извършени от буржоазните правителства, които предпоставят идването на власт на фашизма; за ролята на икономическата криза и на оскърбеното национално чувство на германския народ от Версайския договор; за демагогията, с която нацизмът привлича симпатизанти сред работническата класа, селяните, служещите, интелигенцията и младежта, и пр.(Пак там, стр. 131-157). Тези идеи след това са широко използвани от Х. Аренд, но без да се цитира източникът им.

ния живот. Стига се до перманентно състояние на **анормия и разпад**, което компрометира демократичните институции и създава благоприятни условия за фашистката пропаганда.

- Те носят и **пряка** отговорност за идването на власт на фашизма. В продължение на редица години Германската социалдемократическа партия в качеството си на управляваща партия води политика на **отстъпки** пред агресията на фашизма и на смазване на комунистическото движение, **фашизмът завоюва улицата благодарение на тази фатална политика;**

в) Прикрива се **агресивната** същност на едрия финансово-промишлен германски капитал. Всеки нов национален капитал излязъл на международната арена, е агресивен и военолюбив. Германският финансово-промишлен капитал подкрепя фашизма не само поради неговата борба против работническото движение, но и поради обещанието за **реванш**, обещанието чрез война да се постигне **преразпределение на колониите и пазарите**. Именно по тази причина едрият финансово-промишлен капитал довежда фашизма до властта;

г) Прикрива се и отговорността на еврейския капитал за възникването и стигането на фашизма до властта. Еврейският капитал:

- заедно с германския капитал подлагат на перманентна, чудовищна експлоатация германския работник и с това довежда социално-икономическата криза и съответно социалното напрежение до гигантски размери;

- завоювайки прекомерни територии в икономиката на страната, предизвиква омразата, ревността и желанието за разправа с еврейството сред германската буржоазия.

Критичните бележки могат да създадат впечатление, че според мен Хана Аренд в книгата си стои на антихуманни, реакционни позиции. Това не е така. **Аз не считам, че мотивите, целта, която си поставя Х. Аренд с написването на книгата си, са антихуманни и реакционни.** Напротив! Книгата е написана под въздействието на мощен хуманистичен заряд. Непосредствено след Втората световна война е било изключително важно да се изобличат зверствата на фашисткия режим. Именно това прави в книгата си Х. Аренд. Освен това тя изобличава и зверствата на сталинския режим - нещо, в което е една от първите „лястовички“. Друг е въпросът, че поради етническия си и класов произход в търсенето на същността на нацизма и сталинизма Х. Аренд изразява интересите на немския и еврейския капитал и поради това нейните тези са силно идеологизирани.

В. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

Както вече казах, тезата, че двете идеологии - нацистката и комунистическата, са субстанция, ядро, персонификация на Злото, директно изключва търсенето на каквато и да е естественост в произхода на „социализма“. За Х. Аренд произходът на „социализма“ е безусловно **доктринален**.

1.1. Преди обаче, да разгледам по-конкретно в какво се изразява тезата на Х. Аренд за доктриналния произход на „социалистическите“ общества, трябва накратко да разгледам каква е според нея причината **Злото** да се персонифицира в двете идеологии - нацистката и комунистическата, и съответно да пробие стената на мрака и да изплува от „отвъдното“ в нашия свят.

Причината е много проста - хората са загубили вяра в **Бога и в Страшния съд**. А защо хората са загубили вяра в **Бога и в Страшния съд**? Обяснението, което дава Х. Аренд, е твърде объркано. Според нея Дарвиновата теория за произхода на видовете слага началото на интелектуален поврат с катастрофални последици. Този интелектуален поврат „...по своята същност бе отказ реалностите да се разглеждат и приемат, „такива каквито са“, и всички явления започнаха да се тълкуват само като етапи от някакво по-всеобхватно развитие. Дали за движеща сила на това развитие ще приемем природата или историята, това остава на заден план. В рамките на тези идеологии (расистката, която слага във фундамента на обяснението си природната борба между пълноценните и непълноценните раси, и комунистическата, която слага във фундамента на обяснението си историческата борба на класите - бел. моя) самото понятие „закон“ променя значението си: от надежден ограничител (67), в чиито рамки се вмести човешките постъпки и подбуди, той се превръща в израз на самото движение. Следвайки идеологическите рецепти, тоталитарните политици разкриват истинската същност на движенията, като съвършено ясно показват, че процесът няма край. Ако същностният закон на природата гласи унищожение на всичко вредно и негодно за живот, то без въвеждане на все нови и нови критерии за вреден и негоден би бил сложен край на същест-

⁶⁷ Под законово управление Х. Аренд разбира политическо тяло, което чрез установени правила осъществява в практиката неизменния *ius naturale*, или Божиите заповеди (стр. 219).

вуването на самата природа. Ако според закона на историята в класовата борба някои класи „отмират“ и не се сформират нови класи, които на свой ред „да отмрат“ под господството на тоталитарните управници, това би означавало край на самата история.“(68)

В какво по-конкретно се изразява тезата на Х. Аренд за доктриналния произход на „социалистическите“ общества?

1.2. Това, което искам да отбележа най-напред, е, че за Х. Аренд установяването на „тоталитарното“ господство е победа на една **фикция**. Тази категория - **фикция**, е основна при всички тълкувания, които тя прави на същността, условията, причините и т. н. за победата на тоталитарните движения. (69) За нея двете идеологии - нацистката и комунистическата, са фикция в двойствен смисъл:

а) Като тълкуване на съществуващия свят. Нацизмът „обяснява“ нещастията, трагедията на германския народ с „фикцията“ на еврейския заговор. Комунизмът „обяснява“ нещастията и трагедията на народа с „фикцията“ за лошия, алчен, безскрупулен капиталист. Двете идеологии вземат отделни елементи от действителността, например скритото влияние на евреите в историческия процес или борбата на Троцки срещу Сталин, хипертрофират ги и на тяхна основа правят обобщения, които нямат нищо общо с реалността. (70) „С помощта на подобни обобщения тоталитарната пропаганда установява един свят, годен да съперничи на реалния, чийто главен недостатък са нелогичността, непоследователността, и липсата на организация (реалният свят е нелогичен, непоследователен и неорганизиран за масите, тъй като те: 1. икономически и социално са изхвърлени от него; 2. са си поначало тъпи и не могат да схванат скритата логика на ставащите промени - бел. моя).(71) В изградения от нацистката или комунистическата идеология фиктивен свят всичко изглежда логично, организирано, лесно за обяснение. Тоест двете идеологии втълпяват на масите **представа, че те живеят не в този свят, в който реално живеят, а в друг, фиктивен свят;**

б) Двете идеологии са фикция и като **желана цел**. Според Х. Аренд нацизмът и комунизмът са краен продукт на позитивисткото разбиране, че бъдещето може научно да се предрече.(72) Тотали-

⁶⁸ Пак там, стр. 218, 219.

⁶⁹ Виж на стр. 15, 93, 111, 115, 123, 127, 128, 155, 156, 163, 181, 183 и др.

⁷⁰ Пак там, стр. 91.

⁷¹ Пак там.

⁷² Пак там, стр. 72.

таризмът „...се оказва просто последен етап на един процес, в течение на който „науката се превръща в идол, който магически ще премахне злото от битието и ще промени човешката природа.“(73) Според нея същността на двете идеологии е в претенциите им, че са открили скритите сили, водещи към благоденствие през верига от предопределености. И двете идеологии се вменят в определението на Токвил за абсолютистките системи, „представляващи всички човешки събития като зависими от велики първопричини, свързани с верига от предопределености, които сякаш изключват хората от историята на човешката раса.“(74) Това, от една страна, има за резултат пренебрежение към индивидуалната човешка съдба, а, от друга - всепоглъщащ стремеж да „превърнат своите предсказания в реалност“.(75) В стремежа си да реализират своите предсказания вождовете на „тоталитарните“ движения са готови да пренебрегнат каквито и да са утилитарни мотиви.(76) Тези предсказания обаче са фикция, тъй като реализирането им изисква да се ликвидират човешката спонтанност и свобода, а това е невъзможно. (77) фикция са както „тоталитарната“ власт над личността, така и световното господство, което е втората, органично свързана с първата цел на двете идеологии.

1.3. Следващото, което трябва да отбележа, е, че Х. Аренд винаги изтъква идеологическата мотивираност на действията на нацисткия и комунистическия елит. За нея **цялата** дейност на фашистките и болшевишките лидери и активисти е **идеологически** мотивирана, фашисткият и болшевишкият елит **подчиняват дейността си на идеологическата доктрина, а не на рационално осмислен интерес**. Нещо повече, когато интересите влизат в противоречие с доктрината, действията са съобразени с **доктрината, а не с интересите**. В стремежа си да докаже тази теза Хана Аренд е **трогателно наивна**. Тя се позовава на публикуван материал от доклади на военни, „оплакващи се, че депортирането на милиони евреи и поляци се про-

⁷³ Пак там, стр. 71.

⁷⁴ Пак там, стр. 70.

⁷⁵ Пак там, стр. 75.

⁷⁶ „Тоталитарните движения използват социализма и расизма, пише Х. Аренд, като ги изпразват от утилитарното им съдържание - интересите на определена класа или нация. Формата на неотменно предсказание, в която тези понятия биват представени, е по важна от съдържанието им.“, Пак там, стр. 74.

⁷⁷ Спонтанността е характеристика на самия живот и никога не може да бъде напълно заличена, пише Х. Аренд на стр. 184.

вежда без оглед на каквито и да било „неотложни военни и икономически потребности".(78) Изводът е, че депортирането и изстреблението на милиони евреи и поляци е било военно и икономически неизгодно, но, виждате ли, понеже **доктрината** на нацизма го е изисквала, Хитлер пристъпва към това неизгодно от гледна точка на интересите мероприятие.

Подобни примери дава Х. Аренд и за действията на болшевишката върхушка. Масовите репресии, на които болшевишкият елит подлага селячеството през трийсетте години, според нея не са свързани с никакъв рационално осмислен интерес, а са чисто идеологически мотивирани, „...терорът се развихря цялостно не през двайсетте, а през трийсетте години, когато опозицията на селячеството вече далеч не е решаваща в създалата се обстановка." (79) Следователно според нея терорът не е свързан с никакъв пряк интерес.

1.5. Последното, на което искам да обърна внимание, е, че Х. Аренд постоянно използва категориален апарат и термини, внушаващи разбирането за **доктриналния произход на „социализма"**. Навсякъде тя говори за „тоталитарния експеримент"(80), или за „тоталитарната утопия".(81) Тези категории несъмнено внушават представа, че произходът на „социализма" е доктринален, а не естествен.

2. Критични бележки

2.1. Относно разсъжденията на Х. Аренд за отрицателната роля на науката и по-специално на Дарвиновата теория трябва да отбележа следното:

а) Не е ясно какво е отношението на Х. Аренд към Дарвиновата теория за произхода на видовете - вярна ли е тя според нея, или не е вярна?

б) Не е ясно и какво има предвид Х. Аренд с твърдението си, че теорията на Дарвин води до отказ реалностите да се разглеждат, „такива каквито са"? В **гносеологичен** план ли е отказ или в **прагматичен** план. Ако е в **гносеологичен план**, то това твърдение просто не е вярно. Точно Дарвиновата теория изигра огромна роля реалностите да се разглеждат, „такива каквито са". Ако е в прагматичен план, то какво лошо има в това реалностите да **не се приемат**, „та-

⁷⁸ Пак там, стр. 73.

⁷⁹ Пак там, стр. 129.

⁸⁰ Пак там, стр. 128, 182, 183, 184 и др.

⁸¹ Пак там, стр. 128, 163, 164.

кива каквито са"? Далеч преди Дарвин, от зората на човешката цивилизация, хората не приемат реалностите, „такива каквито са“. Те преобразуват природата в съответствие на своите потребности. В обратния случай човешката цивилизация нито би възникнала, нито би се развивала.

в) Ни най-малко от закона за вътрешвидовата и междувидовата борба не следва, че „без въвеждане на все нови и нови критерии за вреден и негоден би бил сложен край на съществуването на самата природа“, а от закона за класовата борба - че ако „не се сформират нови класи, които на свой ред „да отмрат“ под господството на тоталитарните управници, това би означавало край на самата история“. Дарвиновата теория стои във фундамента на съвременната наука и никой „по необходимост“ не стига от нея до расизма. Марксовата теория за борбата между класите стои в основата на едно от най-важните направления на социологията - теориите за конфликта, и никой не прави „по необходимост“ от нея изводи, че изтреблението на масите е историческа необходимост.

Видни са объркаността, непоследователността на възгледите на Х. Аренд. Другояче не може и да бъде, тъй като подтекстът на Х. Аренд е, че **науката** е причина хората да загубят вяра в Бога и в Страшния съд.

2.2. Относно **фиктивността на изградения от двете доктрини свят** трябва да отбележа:

а) За разлика от нацизма, който действително хипертрофира ролята на евреите в историческия процес и действително изгражда във всекидневните представи един „фиктивен“ свят, комунистическите партии, борейки се за властта, водят пропаганда, която в критическата си част, в обяснението на причините за големите исторически събития, а също и в обяснението на мотивировката на политиката на управляващите класи е абсолютно **реалистична** и изгражда в представите съвсем не „фиктивен“, а напротив, съответстващ на действителността свят. Съвсем друг е въпросът за пропагандата на комунистическата партия, след като завземе властта и установи авторитарен политически режим. В този случай относно вътрешната си политика тя безусловно изгражда представи, съществено различаващи се от действителността. В голяма степен това се отнася и до външната и политика;

б) Относно „фиктивността“ на целите на нацистката и комунистическата доктрина ще отбележа следното. Безспорно е, че нацистката идеология съдържа в себе си целта за господство на арийската раса над целия свят. Подобен момент - за господство на кла-

сата хегемон, има и в болшевишката идеология, особено в първите години след Октомврийската революция, когато очакванията за „световна пролетарска революция“ са твърде силни. Тази „**доктринална**“ цел обаче не е нищо друго освен идеологическа обвивка на естествения стремеж на немския и руския едър капитал за хегемония и агресия. Банална истина е, че националният капитал на страните от втория ешелон на капитализма - Германия, Италия, Япония, Русия и др., в началото на ХХ век заемаше неизгодно положение в международното разпределение на колониите. Апетитът на тези нови национални капитали за преразпределението на колониите и пазарите беше **реалната** причина за двете световни войни. Тази напълно реална, а не „фиктивна“ цел прие различна идеологическа обвивка. Целта - „господство“, съвсем не беше фиктивна, а напълно реална. В известен смисъл като „фиктивна“ може да се определи целта за **пълно** господство. Но това вече не е цел, а бих казал по скоро „идеал“. А всички „идеали“ са „фиктивни“. Впрочем Англия по времето на своето колониално могъщество е стояла близко до реализирането на „идеалите“ си за световно господство.

2.3. Съвършено невярна е тезата на Х. Аренд, че причината за депортирането и изстреблението на милиони евреи и поляци през времето на войната е била **доктринална** и то е било **икономически** неизгодно за управляващата върхушка. Истината, разбира се, е точно обратна. Основната причина за изстреблението на евреите е **най-грубият материален интерес** на германския капитал. Еврейската буржоазия през двайсетте и трийсетте години на ХХ век е притежавала в Германия огромни капитали и богатства. Тя е конкурирала успешно германския капитал. Заемала е значително пространство в банковото дело, в промишлеността и търговията. Изстреблението на евреите, от една страна, унищожава един мощен конкурент на класата, чиито интереси изразява нацистката партия. А, от друга страна, концентрира в ръцете на партийната върхушка огромни богатства. Ограбеното от нацистите еврейско богатство и в момента е предмет на остри международни спорове. Еврейските организации водят и до днес упорита борба с швейцарските банки да им върнат заграбеното от нацистите богатство. (82) Примерът, който дава Х. Аренд в защита на тезата си, всъщност доказва точно обратното - че в действията си политическият елит на нацистката партия се

⁸² Този проблем детайлно е изследван в книгата на Жан Зиглер „Швейцарските банки, златото и мъртвите“, ИК „Албор“, С, 1998 г.

ръководи от най-примитивен груб материален интерес.

2.4. Съвършено невярно е и твърдението, че терорът, упражнен от болшевишката върхушка в края на двайсетте и началото на трийсетте години спрямо селячеството, е бил **идеологически** мотивиран, а не свързан с някакъв **пряк интерес** на болшевишкия елит. Историята свидетелства за обратното. През трийсетте години се извършва така наречената „колективизация“. Нейната същност разглеждах по-рано. Тук ще кажа отново, че масовото насилие срещу селячеството в периода на „колективизацията“ е свързано с най-преките материални интереси на болшевишкия елит - заграбването на основния производствен ресурс - земята.

10.3. Фридрих фон Хайек

Творчеството на ф. Хайек е многостранно и богато. Най-задълбочено и обстойно той разглежда „социализма“ в книгата си „Пътят към робството“. Тази проблематика се изследва и в книгата му „фаталната самонадеяност - грешките на социализма“. В анализа на неговите възгледи основно съм използвал първата книга.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социалистическите“ общества?

1. Основни тези

1.1. Тезата на Хайек за произхода на „социализма“ е ясна и недвусмислена - този тип обществено устройство възниква в резултат на реализацията на социалистическата **доктрина**, в резултат на реализацията на една илюзия, на една утопия, създадена преди столетия. **Обективни** фактори, които са правели движението към социализъм неизбежно, **не е имало и няма**.⁽⁸³⁾ Социализмът е резултат на заблудата на хората, които могат да влияят на общественото развитие, че е възможно създаването на „планово“ общество, и тези хора са успели да превърнат своята заблуда във всеобщо убеждение, в обща воля за построяването на такова общество. ⁽⁸⁴⁾ Тази заблуда е много опасна, тъй като социализмът се основава на доказуемо неверни предпоставки и въпреки че е вдъхновен от добри намерения и ръководен от едни от най-интелигентните представители на

⁸³ Хайек, Ф. А. „Дорога в рабству“, сп. „Вопросы философии“, №10, стр. 116.

⁸⁴ Пак там.

нашето време, застрашава стандарта на живот и самия живот на голяма част от днес живеещото население.(85)

1.2. Разбирането на Хайек за доктриналния произход на „социализма“ е естествено следствие от неговото **идеалистическо** разбиране на историческия процес. За него възникването на един или друг тип обществено устройство е резултат не на обективно развитие, а на **интелектуален** избор. Кризата на европейската цивилизация е резултат на принципна грешка в избора на пътя за развитие, в избора на идеала, към който се стремим. Втората световна война е резултат на борба на идеи, „...идеите и човешката воля са направили този свят такъв, какъвто е.“(86) Според него дори монополизъмът „...не е резултат на каквито и да било „обективни обстоятелства“, а е продукт на пропаганда на определено мнение, продължило половин век и станало доминанта на нашата политика.“(87)

Критиката на тези тези ще направя в края на параграфа.

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

Хайек пише книгата си в края на Втората световна война (публикувана е през 1944 г.). Това е време, когато сталинизмът е в разцвет. Друг „социализъм“ просто не е имало. Така че Хайек съвсем резонно отъждествява „социализма“ със сталинизма. Нещо повече! Той е един от първите, които използват понятието тоталитаризъм, и разглежда „социализма“ като вид тоталитаризъм, неразличаващ се съществено от фашизма и нацизма.

Каква е според Хайек същността на сталинския „социализъм“? „Социализмът“ според Хайек е тип обществено устройство, **противоположен и несъвместим с капитализма**. Според него капитализмът и социализмът са двете **единствени алтернативи на обществено устройство и трета алтернатива няма**.(88) Противоположната същност на „социализма“ спрямо капитализма Хайек, разкрива използвайки три дихотомии: **индивидуализъм и колективизъм; план и пазар; монопол и конкуренция**. Основната дихотомия е индивидуализъм и колективизъм. Според Хайек социализмът е вид **колекти-**

⁸⁵ Хайек, Ф. А. „Фаталната самонадеяност - грешките на социализма“, Изд. „Отворено общество“, С, 1997 г., стр. 17.

⁸⁶ Пак там, стр. 119,120.

⁸⁷ Пак там, стр. 136.

⁸⁸ Хайек, Ф. А. „Дорога к рабству“, сп. „Вопросы философии“, №11,1990 г., стр. 152

визъм. Другите видове колективизъм са нацизмът, фашизмът и до-капиталистическите общества. Самият колективизъм е метод, чрез който се осъществява обществената организация на производството и разпределението на богатата. (89) Същността на колективизма са премахването на конкуренцията и планирането в рамките на цялото общество в името на „общото благо“. Хайек изрично подчертава, че социализмът не трябва да се отъждествява с **идеалите**, с крайните цели, които това движение си поставя. Идеалите на социализма сами по себе си са чудесни - постигане на социална справедливост, по-голямо равенство, социална защитеност, рационална и ефективна икономика и т. н. Въпросът за същността на социализма е в **методите**, чрез които той се стреми да стигне до тези цели. (90) А тези методи според Хайек неизбежно довеждат до едно ужасно общество. „Можем ли да си представим по-голяма трагедия - пита той - ако ние, опитвайки се съзнателно да решим въпроса за бъдещето и имайки високи идеали, неволно създадем реалност, която е пълна противоположност на това, към което ние сме се стремили?“ (91) **Разсейване заблудите на социалистите относно методите, чрез които те искат да постигнат високите си цели, е ядрото на книгата на Хайек.** Социализмът според Хайек е свързан с ликвидиране на частното предприемачество, с премахването на частната собственост върху средствата за производство и със създаването на система на „планова икономика“, където вместо предприемача, работещ за постигане на печалба, се създават централизирани планиращи органи. (92)

Но всичко това според Хайек може само да доведе и е довело до крайно негативни резултати. Защо?

Защото, премахвайки конкуренцията, която според тях е обществено зло и води до безработица, мизерия и т. н., и централизирайки управлението на производството, комунистите стигат: първо - до монополизъм, при който потребителят се отдава на милостта на производителя (93); второ - до неефективна икономика, защото на планиране се поддава несложна ситуация, когато един човек или неголям орган е в състояние да отчете всички съществени фактори, а в свръх-

⁸⁹ Пак там, №10, стр. 131.

⁹⁰ Пак там, №10 стр. 130.

⁹¹ Пак там, стр. 116.

⁹² Пак там, стр. 130.

⁹³ Пак там, стр. 135.

сложни обществени системи като съвременната, рационализацията на общественото производство и координацията на дейностите могат да се осъществяват само чрез стихийното действие на пазара, чрез безличния механизъм на колебанието на цените (94); трето - до диктатура, защото централизираното планиране неизбежно води до унищожаване на демокрацията и загубване на свободата.(95)

2. Критични бележки

Тезите на Хайек за същността на „социализма“ страдат от съществени **методологически и фактологически** недостатъци.

1. Най-напред трябва да бъде отбелязана крайно непрецизнатата употреба на понятията. „Социализмът“ се определя като вид „колективизъм“. А „колективизма“ Хайек определя като метод, чрез който управляващата класа организира общественото производство и разпределение на богатата. Тук ще изкажа две възражения:

а) Може ли **методът** на организация на общественото производство и разпределение на богатата да определи същността на общественения строй? Въпреки че той е нещо изключително важно, само чрез него не може да се определи същността на типа общество. Дори да се приеме, че този метод се използва и в докапиталистическите общества, а също при нацизма и фашизма, както смята Хайек, последните имат много други характеристики, които определят тяхната различна същност;

б) Дори да се приеме, че методът на организация на производството определя същността на обществения строй, фактите противоречат на разбирането на Хайек, че методът на организация на производството и разпределението на богатата е **еднакъв** при „социализма“, нацизма, фашизма и докапиталистическите общества. При „социализма“, фашизма, нацизма и докапиталистическите общества съвсем не се използват еднакви методи на организация на производството и разпределението на богатата. В докапиталистическите общества например основен механизъм за организация на производството и разпределението на богатата е **рентата** - личностна, личностно-поземлена или аренда, докато при нацизма и фашизма основният механизъм е **печалбата**. Така че е съвсем неточно обединяването на **разнопорядкови** явления в едно понятие.

2. В рамките на колективизма Хайек обособява под термина

⁹⁴ Пак там, стр. 139, 140.

⁹⁵ Пак там, №11, стр. 123 - 155.

„тоталитаризъм“ нацизма, фашизма и „социализма“. Но ако терминът „тоталитаризъм“ освен идеологическите си функции има и някакви научни функции, то това е единствено в употребата му за означаване на **вид политически режим**. А в случая Хайек го използва за означаване на **социален строй**. Това, първо, е абсолютно неправомерно, а, второ, добре известно е, че един и същи вид политически режим може да бъде установен в съвършено различен тип общества, а в рамките на един и същи тип общество може да има различни политически режими. Така че безспорното подобие на вида политически режим на „социализма“, от една страна, и нацизма и фашизма - от друга, ни най-малко не е доказателство за тяхната еднаква същност.

3. Съществена слабост на Хайек е, че той определя понятията, изразяващи дадени обществени действия или явления, не по тяхната реална същност, а по **самомнението** на извършващите ги или участващи в тези действия социални субекти.

а) Например понятието колективизъм. С него Хайек определя тези методи на организация на производството и разпределението на богатата, чрез които се защитава общият интерес. Оттук и колективизъм - в интерес на всички, на колектива. Но самият той доказва красноречиво, че методите, използвани от „колективистките“ движения, например от социалистическото, при упражняването на властта съвсем не са в интерес на всички - на обществото, на колектива. Понятия като „социални цели“, „обществени задачи“, „обществено благо“, „всеобщо благосъстояние“, „общ интерес“ не съдържат нито необходимото, нито достатъчното обозначаване на конкретния начин на действие, пише Хайек. (96) Методите, използвани от социалистите довеждат до икономическа диктатура на изпълнителната власт (97), до разпределение на богатата, подчинено на волята на неголяма група хора и т. н. (98) Но ако е така, ако организацията на производството и разпределението на богатата не е в интерес на всички, то какви са основанията за означаване на използваните методи с термина „колективизъм“? Защото социалистите мислят, че правят всичко в интерес на всички, на колектива? Едно е обаче какво един индивид или социална група мисли за себе си, съвсем друго е какво са те реално. В качеството си на притежаващ

⁹⁶ Пак там, №10, стр. 143.

⁹⁷ Пак там, стр. 149.

⁹⁸ Пак там, №11, стр. 139.

властта социален субект социалистите действат съобразно **частните** си групови интереси, а не съобразно „колективния“ интерес. Така че е свършено неуместно да се използва терминът „колективизъм“ за означаване на „социалистическия“ обществен строй.

Хайек има още нещо предвид, когато използва термина „колективизъм“ за означаване на социалистическото движение, което обаче не е експлицирано. Социалистическото движение е вид колективизъм, тъй като решенията и съответно действията се вземат **колективно** от участниците, докато в индивидуалистичното общество социалното действие е сборен вектор от действията на абсолютно независимите и действащи съобразно своите интереси и разбирания индивиди. В това има нещо вярно. Основен принцип на партийното строителство на социалистическите партии е така нареченият „демократически централизъм“. При него решенията се вземат колективно, след което стават задължителни за всички. Но това е така само докато партията е **опозиционна**. След завземането на властта нещата коренно се променят (защо е така, разгледах по-рано) и решенията се вземат от центъра, като може да се стигне и до много груби форми на еднолична диктатура. Така че и този аргумент за използването на термина „колективизъм“ при анализа на „социализма“ не е издържан.

б) Същата слабост - да се приема **самомнението** на един социален субект за **реален факт**, води до неточното използване и на друго основно понятие - **планиране**. За Хайек централизираното планиране в интерес на всички е основната разлика на „социализма“ от капитализма, при който координацията на дейностите и разпределението на благата става чрез действието на безличните пазарни сили. И тъй като според него „планирането“ в свръхсложните системи е нещо невъзможно, то опитите да се планира в рамките на такава свръхсложна система като обществото водят до хаос и анархия. Там е работата обаче, че не планирането като **технология** в свръхсложните системи обрича „социализма“ на хаос и анархия. Въпреки че подобен момент има, не той е определящ, факт е, че в момента има гигантски международни корпорации, опериращи с капитал по обем, надхвърлящ нашия български национален капитал, и произвеждащи широка гама стоки. Планирането при тях и координацията на дейностите са на завидно равнище. Така че сама по себе си сложността на системата не е причина за провала на „мероприятието“ планиране.

Проблемът тук е друг. А именно, че Хайек взема за реалност декларациите и самосъзнанието на управляващите комунистически

партии, а не техните реални действия. Хайек не се занимава с реалния проблем - **как чрез планирането управляващата класа - номенклатурата на комунистическата партия - в качеството си на собственик на националния капитал защитава частните си социалногрупави интереси.** Такъв проблем за него не съществува. Той си **измисля** проблем - комунистите искат да планират в интерес на „общото благо“, но това е невъзможно по технологични причини.⁽⁹⁹⁾ Това обаче е **измислен проблем.** Въпреки фалшивото си самосъзнание, че планира и действа в интерес на „общото благо“, управляващата комунистическа партия, по-точно комунистическата номенклатура, много последователно и настойчиво прокарва **частния си социалногрупов интерес.** За нея „общото благо“ е бюджетът! И тъй като бюджетът се пълни от печалбите на държавните предприятия, то основната цел на всички действия на „колективистите“ е **печалбата!** Съответно планирането се извършва по механизма на така нареченото „достигнато ниво“. Предприятията се задължават следващата година да произведат продукцията, надвишаваща с еди-колко си процента достигнатото ниво. Работните заплати не се увеличават или се увеличават незначително, но нормите се повишават осезаемо, за да се изпълнят новите, планирани в името на „общото благо“ цели. Този механизъм на планиране води до интензификация на труда и до увеличаване на абсолютната и относителната принадлежна стойност, води до близо два пъти по-висока норма на принадлежната стойност, тоест до близо два пъти по-висока степен на експлоатация в страните с централизиран национален капитал в сравнение със страните с атомизиран национален капитал. За Хайек обаче този проблем не съществува. За него реалният проблем е, че „планирането“ е нещо много лошо и управляващата класа в никакъв случай не трябва да тръгва по този вреден и опасен път.

3. Давайки характеристика на „социалистическото“ общество, Хайек правилно се насочва към собствеността - възлова категория за разбиране на което и да е общество. Но и тук, както и при планирането, той приема за истина **декларациите** на управляващия социален субект, на номенклатурата на комунистическата партия - че те са установили обществена собственост върху средствата за производство, а не търси истината за същността на обществения строй в **реалните отношения на собственост,** установени в резултат на „социалистическите“ революции. Ето защо, въпреки че Хайек конста-

тира, че в „социалистическото“ общество реалната икономическа власт е съсредоточена в ръцете на една върхушка, която установява икономическа диктатура, въпреки че многократно подчертава, че разпределението на богатата е подчинено на волята на тази неогляма група личности, в резултат на което подоходното неравенство в СССР е много по-голямо, отколкото в САЩ(100), той не стига до извода, че „обществената“ собственост е една идеология, зад която се прикрива частната социалногрупова собственост на номенклатурата на комунистическата партия.

4. Неточна, непрецизна е и употребата на понятията, когато Хайек ги използва в дихотомия - за него например основната разлика между капитализма и „социализма“ е, че при първия икономиката е пазарна, а при втория - планова. Всъщност план и пазар има както при „социализма“, така и при капитализма. Те са неразривно свързани. Колкото по-развит е пазарът, толкова по-развито е и планирането. Защо? Защото планирането, е **определяне на обема и номенклатурата на производството, което е съобразено с конюнктурата (тоест с пазара) и със средните разходи на труд**. Колкото по-развит е пазарът, толкова в по-голяма степен вземането на решения по номенклатурата и обема на производството загубва стихийния си характер и се превръща в планиране. Твърдението на Хайек, че при „социализма“ има планиране, но не и пазар, просто не отговаря на истината. При „социализма“ и планирането, и пазара са еднакво **неразвити**. Което впрочем отговаря на общата степен на развитост на обществото. При „социализма“ държавата централизирано определя номенклатурата и обема на производството - както в рамките на цялото общество, така и в рамките на отделното предприятие. В повечето случаи централизираното определяне на обема и номенклатурата на производството няма характер на планиране. Например в рамките на първо подразделение на производството - производството на средства за производство, няма планиране, защото това производство няма пазар. Предприятията - потребители на средства за производство, нямат право да закупуват необходимите им средства за производство откъдето им е най-изгодно, например от западни държави, дори ако там са по-евтини и по-качествени, а са длъжни да ги закупуват от предприятия, посочени от държавните органи. Съответно при определяне на обема и номенклатурата на средствата за производство централните органи изобщо не са длъж-

ни и не се съобразяват с конюнктурата и със средните разходи на труд. Вземането на управленските решения добива във все по-голяма степен стихийен характер и тъй като във все по-голяма степен така наречените „планове“ не са съобразени с реалната ситуация, те във все по-голяма степен не се изпълняват.

Малко по-различно е положението във второ подразделение на производството - производството на предмети за потребление. Тук именно започва, макар и не в пълна сила, да действа пазарът. Пазарът по принцип се проявява на **границата** на собствеността. Пазарни отношения може да има между различни собственици. За разлика от първо подразделение продукцията на второто подразделение на производството не е предназначена за потребител в рамките на държавната собственост, а е предназначена за единствения **друг**, различен от номенклатурата собственик - собственика на работната сила. В производството на предмети за потребление, макар и ограничено (тъй като управляващата класа чрез протекционистичната си политика, а и по много други начини монополизира продажбите на предметите за потребление), започват да действат законите на пазара и следователно централизираното определяне на обема и номенклатурата на производството в известна степен се превръща в планиране. Но то, разбира се, е твърде далече от планирането в развитите капиталистически страни, където пазарът действа с много по-голяма сила.

5. Друг съществен недостатък на Хайек е неговото **избирателно отношение** при съпоставянето на капитализма и „социализма“ и при тълкуването на отрицателните явления на „социалистическото“ общество.

а) Например той съвсем правилно отбелязва като съществен недостатък на „социализма“ монополизма на производителя. Там е работата обаче, че монополизмът не е **специфика** на „социализма“, отличаваща го от капитализма. Напротив, всички развити капиталистически страни са преминали през подобна фаза и обикновено монополизацията на производството се е поддържала от десницата, а не от левията, както твърди Хайек. Степента на монополизация при „социализма“ е безспорно по-голяма, но това е въпрос на **по-големите властови ресурси**, с които разполага управляващата класа в „социалистическите“ страни. Степента на монополизация е въпрос на **възможности**, а не на **желание**, както се опитва да представи нещата Хайек;

б) Друг съществен недостатък на „социализма“ според Хайек е ограничаването на свободата на индивида - икономическа и поли-

тическа. Но както вече показах, ограничаването на политическата свободата не е специфика на „социалистическите“ страни, а е обща закономерност при прехода от традиционно към капиталистическо общество. Относно икономическата свобода твърде пресилено е да се говори за нейното „пълно“ ограничаване. Хайек сравнява централизираната икономика с армията, където работата и работниците са разпределят директивно, чрез команди. В някои „социалистически“ държави такъв момент за определени прослойки, в определени периоди безспорно е имало - например в СССР и Китай. Но в други страни изобщо не е имало - например в България. Освен това една най-обикновена справка за **текучеството** в страните с централизираната икономика ще докаже категорично, че работникът не само че не е ограничен в избора си за вида и мястото на работа, а точно обратното - разполага с пълна свобода, която в България през осемдесетте години беше съпътствана с масово разпространение на отлъчки, некачествена работа, недисциплинираност, текучество и пр;(101)

в) Различна е мярката на Хайек и когато разглежда **нравствеността** при „социализма“ и при капитализма - всекидневната нравственост и нравствеността на управляващата класа. Той ясно дефинира коренно различния си подход към „колективизма“ и към „индивидуализма“. За „индивидуализма“ априори приема, че той, индивидуализмът, има високи морални ценности, без изобщо да поставя въпроса за това, какви **реални** нравствени норми се изграждат в отношението между хората в обществата, в които доминират тези ценността.

Спрямо „колективизма“ обаче отношението му е съвършено различно. Проблемът за него изобщо не е какви са моралните основи на „колективизма“, а какви са неговите морални **результати** - „...какви ще станат моралните принципи в резултат на победата на колективистичния принцип на организация на обществото, какви нравствени убеждения ще доминират в този случай?“(102)

Според Хайек в тоталитарното общество хората не са особено придръжчиви в нравствено отношение и безпринципните имат много по-големи шансове за успех.(ЮЗ) Но докато редовите граждани на тоталитарната държава извършват аморални действия от преда-

101 Проблемът за текучеството в България много добре е разработен в книгата на Д. Димитров „Текучество - работна сила - промишленост“, Изд. „Наука и изкуство“, С, 1980 г. Фактическото текучество е разгледана в гл. 2, пар. 3, стр. 74 - 86.

102 Пак там, стр. 156, 157.

103 Пак там, стр. 156.

ност към идеала, а не от корист, то ръководителите, функционерите са изцяло аморални хора, непритежаващи никакви нравствени убеждения. Те са предани само на вождовете и са напълно безпринципни и готови буквално на всичко. Тоталитарното общество разкрива широки възможности за кариера пред жестоките и неподбиращите средства хора.(104)

Различният аршин, с който Хайек мери нравствеността в страните с централизиран национален капитал и с атомизиран национален капитал, води до това, че той не забелязва **еднотипността** на процесите в тях. Всъщност във всички страни, които извършват трансформация от традиционно към капиталистическо общество, нравствената атмосфера много си прилича, независимо от това дали националният капитал е атомизиран или централизиран и съответно дали официалната идеология пропагандира „колективистични“ или „индивидуалистични“ ценности. Разликите в нравствеността много повече зависят от особеностите на националната психология, природо-климатичните особености и пр., и много по-малко от пропагандираната официална идеология. Тъй като процесът е един и същ - утвърждаване на капиталистическия начин на производство, то независимо дали официалната идеология е „колективистична“ или „индивидуалистична“, тя има за цел да утвърждава буржоазния морал. Така че напълно прав е Асен Игнатов, когато отбелязва, че при „комунизма“ идеологическата работа води до насаждането на консервативен дух, на „порядъчност“, „...която е тъй характерна за дребния буржоа“, и че „Цялата скала от добродетели, официално предписвана на Изток, е напълно филистерска.“(105) Негативните явления на „социализма“, които Хайек описва като негови особености, дължащи се на методите, които той използва, всъщност са присъщи и на традиционния капитализъм. Но това Хайек не забелязва, тъй като той подхожда към „социализма“ и капитализма с различна мярка. Той сравнява **разнопорядкови** явления - в първия случай **обективни процеси**, във втория случай - **ценностна система**.

Ако трябва да търсим разлика в нравствеността, при двата типа официални идеологии - на „индивидуализма“ и „колективизма“, тя по-скоро трябва да се търси в нравствеността на управляващата класа. И ако си зададем въпроса - кой от двата типа идеология създава по-голяма дисциплинираност, самоотверженост и порядъч-

¹⁰⁴ Пак там, стр. 164,165.

¹⁰⁵ Игнатов, А. „Психология на комунизма“, Изд. „Арес“, С, 1991 г. стр. 52.

ност у управляващата класа, струва ми се, че отговорът ще бъде в полза на „колективизма“. Именно „колективизмът“ играе решаваща роля за поддържането на „добродетелния аскетизъм“ на управляващата класа през „героичните времена“ (термини, използвани от А. Игнатов).

5. В основата на повечето вече разгледани методологически слабости на Хайек лежи неговото **идеалистическо** разбиране на историческия процес. Тъй като тук нямам за цел да правя критика на идеализма, ще се задоволя само да отбележа, че идеалистическото разбиране на историческия процес директно води до тезата за **доктринални** произход на „социализма“. Това разбиране води и до пълен примитивизъм, когато Хайек прилага тази методология в анализа на социалните явления. Например периодът на **монополизация**, през който преминават повечето от развитите страни, Хайек счита за явление, породено от стемежа към идеал - в случая към идеала „планиране“, а не от някакви обективни фактори. В Германия още от 1878 г. според него държавата съзнателно е поддържала развитието на картелите и синдикатите. „Концепцията за неизбежното прерастване на икономическата система, основана на конкуренцията, в „монополистически капитализъм“ е разработена от немските социалисти, преди всичко от Зомбарт, които са обобщили опита на своята страна и след това вече се е разпространила по целия свят.“(106)

Излиза, че „виновни“ за монополизацията на производството са **социалистите**. Те са „обобщили“ „експеримента“ по монополизацията, „доказали“ са, че монополизацията е неизбежна, правителствата на развитите страни са им повярвали и насочили икономическото развитие на своите страни по този погрешен път. Ако не са били социалистите да подлъжат правителствата, нямало е изобщо да има монополизъм.

И всичко това Хайек твърди, при условие че именно социалистическите движения са водели най-упорита борба против монополите, че монополизацията най-силно удря по жизнения стандарт на работническата класа, че работническата класа е основният „пълнеж“ на масовите народни вълнения, в резултат на което управляващата класа е принудена да приеме антимонополно законодателство. Разбира се, монополизмът е и резултат на „съзнателен“ избор. Правителствата на развитите страни действително са подпомагали

¹⁰⁶ Хайек, Ф. А. „Дорога к рабству“, сп. „Вопросы философии“, №10, 1990 г., стр. 138.

процеса на монополизация. Но съвсем не от стремеж към идеала „планиране“, а защото монополизацията е в интерес на едрия капитал. И тъй като правителствата обикновено действат в интерес именно на едрия капитал, то те реализират „идеала“ на едрия капитал. Но този „идеал“ е **печалбата**, а не **планирането**.

Друг въпрос е, че в някои страни (но не всички) процесът на монополизацията се „обосновава“ с необходимостта от рационализация, съответно с необходимостта от „планиране“ в макромасштаба на обществото. Това не е нищо повече от идеологема за придаване на благовидна форма на държавната политика, водена в интерес на едрия капитал и ощетяваща интересите на масовия потребител. Но за Хайек, разбира се, декларациите съвпадат с действителността и държавната политика, подпомагаща процеса на монополизация, не е обективно обусловена от **интересите** на доминиращия едър капитал, а е **заблуда**. Виновни за налагането на тази заблуда за него са социалистите.

Могат да се посочат още много примери на пълен примитивизъм в обяснението на социалните явления - примитивизъм, дължащ се преди всичко на идеалистическото разбиране на историческия процес и не на последно място и на политическите позиции на Хайек. Смятам, че посоченото дотук дава достатъчно ясна картина на фалшификацията на историята, когато целта е да се вкарат социалните процеси в прокрустовото ложе на тезата за **доктриналния** произход на „социалистическите“ общества.

10.4. Михаил Восленски

Възгледите на М. Восленски са развити във вече станалата класика книга „Номенклатурата“.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социалистическите“ общества?

1. Основни тези

Произходът на „социализма“ според Восленски е **доктринален**, а не **естествен**. Според него Октомврийската революция прекъсва естественото развитие на капитализма в Русия. В края на XIX и началото на XX век страната вече е била тръгнала по капиталистически път. Двете антифеодални революции - тази през 1905 г. и февруарската от 1917 г. нанасят силен удар на феодални-

те структури. След свалянето на царизма, на власт идва коалиция на социалистически партии, предстои свикването на Учредително събрание и пр. Но болшевиките насилствено смъкват революционното ляво правителство, установяват викацията, административните свободи, въвеждат режим на държавен терор, възраждат полицейщината и цензурата и започват старателно да стъпкват всичките елементи на свободния пазар.(107) Естественото развитие на капитализма в Русия се прекъсва поради прилагането на метода на тоталното одържавяване - метод, представляващ ядрото на социалистическата доктрина.(108) Идеята за използването на този метод - на тотално одържавяване, чрез което управляващата класа - политбюрокрацията, регламентира целия живот на обществото, минава като червена нишка през всички социалистически учения.(109) Социалистическите идеи не са свързани с някоя определена историческа епоха. Те са израз на съществуващите винаги и у всички народи мечти за справедливост, всеобщо благоденствие и щастие. Тези мечти обаче, свързани с идеите за съвместно жилище, общност на жените, обществено възпитание и т. н., водят до разглеждането на човека не като неповторима индивидуалност със своя собствена съдба, а към възгледа за човека-единица, който в съответствие с даден регламент работи, весели се, негодува и възпроизвежда потомство - всичко това под бдителния надзор на властимащите. Историята показва, че от дълбока древност досега тази идеология, тази доктрина се е реализирала многократно, че в различни страни са се предприемали твърде успешни опити за създаване на такова общество - мравуняк.(110) Азиатските деспотии, например древен Китай, също така Империята на инките в Перу, болшевишка Русия - това са различни варианти на реализация на социалистическата идея. Ядрото на социалистическата идея, на социалистическата доктрина - тоталното одържавяване, многократно се е прилагало по целия свят. Прилагането на този метод на управление се е наслаждало върху различни социално-икономически формации и е имало за резултат стагнацията на обществото.(Ш)

¹⁰⁷ Восленски, М. „Номенклатура“, Изд. „Советская Россия“, м., 1991 г., стр. 588.

¹⁰⁸ Пак там, стр. 609.

¹⁰⁹ Пак там, стр. 579.

¹¹⁰ Пак там, стр. 570-573.

¹¹¹ Пак там, стр. 583, 584.

2. Критични бележки

2.1. Първата ми критична бележка е относно „чудесното“, „прекрасно“, „ляво“ правителство на Керенски, което според Восленски Ленин така **подло** сваля. Восленски изобщо игнорира факта, че така нареченото от него „ляво“ правителство не успява и не иска да се справи със съдбоносните за руския народ въпроси: 1. да спре войната; 2. да реши аграрния въпрос. Нерешаването на тези два съдбоносни проблема за няколко месеца изостря революционната ситуация. Всички сериозни автори подчертават това. В мемоарите си Роберт Локарт, резидент на британското разузнаване в Русия, човек, който и по произход, и по служба е бил убеден враг на болшевишката революция, показва социалната импотентност на това толкова „чудесно“ според Восленски правителство. Локарт пише, че правителството на Керенски е било само символ на „необходимата интермедия между царската война и болшевишкия свят“(112). Според него причините за Октомврийската революция са в това, че търпението на народа се изчерпва от царящия навсякъде упадък; че нито една друга нация не би издържала на толкова лишения така дълго, както руската; че революцията е била революция заради земята, хляба и мира - преди всичко заради мира. Единственият път за спасение на Русия от болшеvizма според Локарт е да се сключи мир. Керенски се проваля за това, защото не иска мир. Ленин спечелва властта, защото обещава мир.(113)

2.2. Втората ми критична бележка е относно тезата на Восленски за реализираните се в източните деспотии, в древен Китай, в империята на инките и пр. социалистически идеали и за „трагичния“ резултат от тяхната реализация. Тази теза изобщо не е вярна - нито по същество, нито като аргументация:

а) Исторически не е вярно, че азиатските деспотии, а също и други древни държави от подобен тип като Египет, империята на инките и пр., са резултат на прилагането на социалистически идеи. Появата на **утопичен социализъм** в древността е много рядко явление, за кратко време и почти никога той - утопичният социализъм - не е господстваща идеология. Възникването на източните деспотии е **естествен процес**, а не **резултат на „реализирана утопия“**. Управлявалите династии съвсем не са мечтатели, които в стремежа си

¹¹² Брюс Локкарт, Р. Г. „История изнутри, Мемуары британского агента“, Москва, 1991 г., стр. 164,165.

¹¹³ Пак там, стр. 157.

към всеобщо равенство, щастие и благоденствие и заблуждавайки се относно методите за постигане на тези цели създават типа общество, наречено от Восленски „мравуняк“. Източните деспоти най-вероятно изобщо не са имали каквато и да е представа от „социалистически учения“, а ако са имали, отношението им най-вероятно е било напълно враждебно;

б) Обществата от този тип - с държавна форма на поземлена собственост, са доминиращи в древността. Дори и през средновековието те обхващат значителни пространства на човешката цивилизация - например Руската империя, Османската империя и др. Общества от подобен тип съществуват и в Европа - древногръцка Спарта е точно такова общество. Те са естествена форма на обществена организация на традиционното патриархално общество. Регламентацията на обществения живот, която толкова много възмущава Восленски, е **исторически продукт**, а не резултат на прилагане на социалистическата идеология. Животът на обикновените хора в източните деспотии безспорно е бил силно регламентиран. Но той е регламентиран най-вече от **обичаите и традициите**, а не от идеологическата доктрина на управляващия елит. Социалният субект, който превръща патриархалния човек в човек-единица, а не в личност, е общността, общината, а не държавната власт. Ценностите, нормите, които са определяли ежедневието на хората, се раждат от **обичаите и традициите**, а не от концепциите, доктрините, идеологиите на управляващите, още по-малко от „социалистическа“ идеология на управляващите. И още нещо. В древността и средновековието плътна регламентация на живота на индивида има и в общества със слаба централна власт и разпокъсана собственост, което противоречи на тезата на Восленски. Причините са пак същите - животът на патриархалния човек е изолиран в общината и регламентиран от обичаите и традициите. Дали държавната власт е централизирана или обратно - децентрализирана, дали земята е държавна собственост, или феодална, **това не оказва съществено влияние на неговия начин на живот**. Тезата на Восленски, че социалистическата идея от най-дълбока древност досега се реализира многократно, раждайки общества - „мравуняци“ не отговаря на историческите факти;

в) Не отговаря на историческата истина и твърдението на Восленски, че установяването на „социализъм“ в древността води до стагнация на обществото. Обществата от подобен тип са основни огнища на човешката цивилизация - древен Китай, древен Египет, империята на инките и пр. За тези общества, и по-специално за Еги-

пет и Китай, е характерна една своеобразна цикличност на социално-икономическото развитие, за която споменах по-рано. В определени продължителни периоди предоставяната във **влaдее**не на членовете на привилегированото съсловие поземлена собственост запазва силно условния си характер. Тази икономическа основа е свързана обикновено със **силна централна власт**. Следва също продължителен период на рязко намаляване **условния** характер на поземлената собственост. Тези периоди се характеризират с отслабване на централната власт, разпокъсване на империите и дори тяхното завладяване от чуждоземни завоеватели. Трудно е да се каже в кой от двата периода цивилизационните процеси се развиват по-успешно. Но при всяко положение времето на **силно условния характер** на поземлената собственост и съответна силна централна власт, период, през който типът на обществото е според разбиранията на Восленски „социалистически“, **не е време на стагнация**. Този период си има своите закономерности и етапи на развитие. Само последните фази на такъв период могат да се определят като време на стагнация. Кое е напълно естествено в общоцивилизационен план и причината за което съвсем не е, че в това общество са се прилагали „неправилните“ „социалистически“ идеи.

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

1.1. Относно **първия - сталинския етап на „социалистическото строителство“**, Восленски е логичен, последователен и убедителен. Според него сталинизмът е естествена и закономерна фаза в развитието на „социалистическото“ общество. Сталинизмът е логическо продължение на ленинизма. Сталин е истинският създател на системата на „реалния социализъм“. Той е вождът и стратегът на новата управляваща класа - болшевишката номенклатура. Избиването на ленинската гвардия и на стотици честни комунисти според Восленски ни най-малко не означава противоположност между ленинизма и сталинизма. Сталинската гвардия е продължение на ленинската гвардия, тя се е родила от нея. Избиването на ленинската гвардия се дължи на факта, че със своите комунистически илюзии, с убеждението си, че „социализмът“ трябва да се строи по „Маркса“, че тяхната диктатура трябва да бъде в интерес на пролетариата и пр., ленинската гвардия става пречка в утвърждаването властта на новата класа. „Навсякъде - пише Восленски - където е бил установен реален

социализъм, развитието е вървяло по следния път: нелегалният апарат на комунистическата партия, който е зародишът на новата господстваща класа, след завземането на властта се превръща в организация на професионални управленци, бързо се развива в „нова класа“ и в резултат на чистка нелегалните революционери се сменят с прилепили се към партията кариеристи. Повсеместното повторение на тези стадии свидетелства, че имаме работа с исторически закономерен процес.“ (114) Историческият смисъл на този процес се състои в това, че „В управляващия слой на обществото комунистите по убеждение се сменят с комунисти по название.“ (115) От дореволюционните кадри във висшите ешелони на властта остават еденици - Молотов, Микоян, Ворошилов, Каганович и др. Това са тези, които своевременно са се отказали от комунистическите си убеждения и използват марксистката фразеология за прикритие на единственото си кредо: да се изкатерят колкото се може по-високо в новата система на класово господство.(Нб) И досега номенклатурата с възхищение си спомня за своя родоначалник - Сталин. Единственият грях, който тя вижда в него, е нежеланието му да осигури нейната неотчуждаемост. Тя не му вменява във вина за масовите репресии, а единствено за репресиите срещу себе си.(117)

1.2. Каква е същността на **втория етап** - „реалния социализъм“? Восленски доказва убедително, че „реалният социализъм“ няма нищо общо с предвижданията на Маркс за бъдещото комунистическо общество. Той е резултат на революции, които в противоположност на Марксовата теория побеждават в слаборазвити, а не в най-развитите капиталистически страни. Обществото, което възниква, е **класово и експлоататорско**, а не безкласово и неексплоататорско.(118) Ленинската теория за организация на професионални революционери, с която се хипертрофира ролята на субективния фактор в историческия процес, няма нищо общо с Марксовия исторически материализъм.(119) Тезата на Сталин за победата на социализма в една отделно взета страна също няма нищо общо с марксизма. (120) Но „Обществото на реалния социализъм е напълно ре-

¹¹⁴ Восленски, М. „Номенклатура“, Изд. „Советская Россия“, М., 1991 г., стр. 105.

¹¹⁵ Пак там, стр. 103.

¹¹⁶ Пак там, стр. 104.

¹¹⁷ Пак там, стр. 136.

¹¹⁸ Пак там, стр. 552.

¹¹⁹ Пак там, стр. 37-46.

¹²⁰ Пак там, стр. 90.

ално и то действително коренно се отличава от капиталистическото общество. Това обаче не е това общество, за възникването на което пророкуваха Маркс и Енгелс. Това е друго общество.”(121) Каква е същността на това „**друго общество**“?

1.3. За да даде отговор на този въпрос, Восленски най-напред разглежда същността на революциите, които довеждат до възникването на „реалния социализъм“. Как така се е получило, пита той, че предсказанията от Маркс революции действително са се извършили в много страни, но техният резултат се е оказал точно обратен на очаквания? Как да си обясним антимарксистката закономерност, че „пролетарски революции“ побеждават само в слаборазвити страни, а изобщо не избухват, както би трябвало според Маркс, в развитите страни?(122)

Причината според него е, че това изобщо не са „пролетарски“, „социалистически“ революции. Капитализмът в Русия по времето на Октомврийската революция е в начален стадий на развитие и са липсвали предпоставките за социалистическа революция. Русия е пред прага на буржоазна революция и следователно тези така наречени „социалистически“ революции трябва да изиграят ролята на антифеодални, буржоазни революции. **Но те не са буржоазни революции.** И на думи, и на дело те са насочени против буржоазията. Октомврийската революция, нанасяйки крайно неефективен удар по феодалните структури, открива заедно с това ерата на старателното унищожение на всички капиталистически, тоест антифеодални елементи в Русия. Ленинският преврат през 1917 година - това не е „Велика октомврийска социалистическа революция“, а е **октомврийска контрареволуция**. Именно тя става повратен пункт в историята на руската антифеодална революция. Именно след нея е унищожено всичко постигнато дотогава в борбата против остарелите феодални структури в Русия.(123) Октомврийската революция е победа на реакцията, а не на прогреса. Избраното от народа революционно правителство на двете социалистически партии - на социалреволюционерите (есерите) и на социалдемократите (меншевиките), се сменя с режим на държавен тероризъм, които ликвидира свободата на печата, създава тайна политическа полиция и т. н.(124) В сравнение с

¹²¹ Пак там, стр. 553.

¹²² Пак там, стр. 554-556.

¹²³ Пак там, стр. 585.

¹²⁴ Пак там, стр. 586.

либерализирания царски режим, при който е имало конституция, Дума, многопартийна система и т. н., болшевишкият режим е реакция - крачка назад към дълбините на феодализма. Установената диктатура на номенклатурата по своята социална същност е **феодална реакция**, а по метода си „азиатски начин на производство“.(125)

След като Октомврийската революция е крачка назад в развитието на капитализма, то какво е обществото, което възниква след нейната победа?

1.4. Обществото, което възниква според Восленски, не е нов тип общество. То е разновидност на феодализма, по-точно, това е държавномонополистически феодализъм.(126) Особеността му се състои в използвания метод на управление - господстващата класа управлява целия живот на обществото чрез държавата. Социализмът не е социално-икономическа формация, а е метод на управление. Той може да се прилага при всяка формация.(127) Тоталитарното одържавяване се прилага за решаване на задачи, изискващи мобилизация на всички сили на обществото. Използването на този метод не е признак на прогреса, а обратно, задънената улица, от която се прави опит да се излезе; историческо свидетелство за бедност.(128) Това е, ако се използва Марксовата терминология, „азиатски начин на производство“, реакция на феодалните структури за запазване на статуквото. Ако трябва да се съпоставя със съвременните общества, социализмът е най-близо до фашизма. Двете общества имат обща същност и са единна група, противостояща на съвременното общество на парламентарната демокрация.(129)

2. Критични бележки

Относно концепцията на Восленски за същността на „социалистическите“ революции и за „социализма“ най-напред искам да отбележа, че Восленски е много последователен. Неговата концепция обаче не е научно аргументирана. Аргументите, които той привежда в защита на своята теза, не отговарят на историческите факти.

2.1. Най-напред една критическа бележка от методологичен характер. Восленски изтъква, че комунистическите революции лик-

¹²⁵ Пак там, стр. 592.

¹²⁶ Пак там, стр. 592.

¹²⁷ Пак там, стр. 573.

¹²⁸ Пак там, стр. 579.

¹²⁹ Пак там, стр. 593-596.

видират демокрацията и заедно с фашизма, са общества **различни и противоположни** на съвременните парламентарни демокрации. Да, действително - там където побеждават „комунистически“ революции, всякакви наченки на демокрация, колкото и малки да са те, се ликвидират и се установява една или друга форма на авторитарен режим. Но това не е основание този тип общество да се отъждествява с фашизма и да се противопоставя **синхронно** на съвременните парламентарни демокрации. Така наречените „социалистически“ страни се намират на много по-ранна степен на своето социално-икономическо развитие в сравнение с развитите страни. Така че синхронната съпоставка на **типа** обществени отношения е научно некоректна.

2.2. И друго, което е по-важно! Действително след „социалистическите“ революции се ликвидират парламентаризмът, политическият плурализъм, свободата на печата, установяват се полицейщина и държавен терор. Доказва ли се обаче с това **антибуржоазният** характер на този тип революции? Ни най-малко!

Авторитарните политически режими са естествена политическа форма при раждането на нов тип общество. В съсловните общества демокрацията поначало е рядко явление. А там, където я има, то е само при зрелите фази в развитието на обществото, но не и при възникването му и впоследствие при имперския му стадий. Справка - демокрацията в Атина и в Рим. **При капиталистическия начин на производство е същото. Демократичната форма на политически живот е органична и естествена само за зрелите фази на капиталистическите общества, но не и при утвърждаването на капиталистическия начин на производство.** Справка - режима на Кромуел в Англия, на Наполеон във Франция и мн. др. Восленски счита „социалистическите“ революции и съответно „социалистическите“ общества за антибуржоазни, тъй като те са антидемократични. За него те са изкуствени и насилствено наложени, тъй като само **демокрацията е естествената политическа форма на капитализма.** Това, както вече казах, **противоречи на фактите.** В случая Восленски подменя научния анализ с аксеологическата оценка. Личностните предпочитания на интелектуалците обикновено са към демократичните режими. Восленски има естествен афинитет към демокрацията. Разбирането за същността на „социалистическите“ революции и на „социализма“, което той предлага, е резултат на **ценностните** му предпочитания, а не на научен анализ.

2.3. Другият му аргумент - за антибуржоазния характер на „социалистическите“ революции (това, че болшевиките са унищожили

буржоазията) - също не е убедителен. По-нататък, когато разгледам възгледите на Джилас, показвам, че унищожаването на **субстрата** на господстващата класа все още не означава унищожаване на **типа** производствени отношения, създаващи нейното доминиращо положение. Мястото на предишния елит просто се заема от новия победил елит.

2.4. Не отговаря на историческите факти и твърдението на I Восленски, че след февруарската революция 1917 год. в Русия всичко е вървяло по мед и масло и ако не са били болшевиките, тя е щяла да стане нормална капиталистическа страна. Напротив! Историческите свидетелства от това време са категорични, че Русия е била в **разпад** и именно болшевиките са били политическият елит, който е извадил страната от безвластието и разпада.(130)

2.5. Не отговаря на историческите факти и твърдението на Восленски, че „социализмът“ е реакция на феодалните структури, чрез която се запазва статуквото. Дори при най-повърхностен поглед е видно, че новият тип организация на обществото дава силен тласък на развитието на производителните сили. В „социалистическите“ страни много бързо се извършва индустриализация, създава се инфраструктура, протичат мощни урбанизационни и миграционни процеси и т. н. „Статуквото“ в резултат на „социалистическите“ революции е **кардинално променено**.

В **заключение** искам да отбележа, че Восленски е много силен и ярък, описвайки манталитета, бита, кариерата на номенклатурщика, а също и експлоататорската същност на номенклатурната класа. За съжаление, когато се опитва да се издигне на концептуално равнище, той става неубедителен, противоречив и фактологически недостоверен. Причината за концептуалната му неиздръжаност може би е прекалено **личното** му отношение към номенклатурата на болшевишката партия. Той, както и Джилас, има **лична** причина за ненавист към съветската власт и може би това е изиграло немалка роля при формиране на неговата концепция. Бащата на Восленски - Сергей Иванович Восленски, е бил социалдемократ. В 1917 год., непосредствено **преди** Октомврийската революция, той е председател на Съвета и Градската дума в гр. Тула. Михаил Восленски прави успешна кариера в редовете на КПСС. Но партийната кариера на Восленски, въпреки че съвсем не е лоша, в същото време винаги е под ограничителния капак на неговия про-

¹³⁰ По този въпрос виж по-подробно Бердяев, Н. „Извори и смисъл на руския комунизъм“, ИК „Христо Ботев“, С, 1994 г., стр. 147.

изход. В собствените му очи той не е получавал това, което му се е полагало за неговите способности и усилия. Това несъмнено е изиграло **позитивна** роля, заостряйки **критичния** му поглед към феномена „номенклатура“, но и **негативна** роля в опита му да осмисли нейната **същност**.

10.5. Асен Игнатов

Възгледите на българския дисидент Асен Игнатов са развити в книгата му „Психология на комунизма“.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

А. Игнатов е категоричен поддръжник на тезата за **доктринален** произход на „комунизма“. Според него е безспорно, че: „...идеологическата догматика на формулираните от Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин принципи, зле свързани помежду си, но в основни линии - окончателно канонизирани, образува ядрото на комунистическата реалност. Комунизмът е в истинския смисъл на думата един „идеократичен“ феномен.“⁽¹³¹⁾ Според него в „комунистическите страни идеологията има огромна власт. „Не догмата трябва да се нагажда към живота - отбелязва той, - а обратно, животът трябва да се нагажда към догмата.“⁽¹³²⁾ Идеологическите съображения, придържането към догмите са решаващи при вземане на каквито и да е политически, стопански и др. решения. Например според А. Игнатов безплодността на колхозното стопанство и неговата абсолютна икономическа неспособност би трябвало отдавна да бъдат признати. „Погледнато рационално, ръководството на страната отдавна би трябвало да проведе много по-радикално стимулиране на частната инициатива, стигащо евентуално до отказ от колхозната система. Вместо това от нея не се отказват - явно поради иррационални, идеологически табути. Огромните загуби, лошото снабдяване, дори драматичното положение биват предпочетени пред накърняването на идеологическия постулат.“⁽¹³³⁾

¹³¹ Игнатов, А. „Психология на комунизма“, Изд. „Армес“, С, 1991 г., стр. 33.

¹³² Пак там.

¹³³ Пак там, стр. 34.

2. Критични бележки

Аргументите, които привежда А. Игнатов в подкрепа на тезата си за доктриналния произход на „социализма“, са твърде елементарни, може да се каже наивни. Да вземем примера, който дава с колхозите. Налагането на колхозите като форма на стопанисване на земята съвсем не е резултат от прилагане на догма и идеология, както смята той. Колхозите са формата, чрез която в Съветска Русия болшевишката номенклатура **завзема** собствеността върху земята. Именно колхозите осигуряват на номенклатурата в продължение на много десетилетия огромен доход. Колхозната форма на стопанисване на земята е въпрос на **интерес**, въпрос на гигантски **пари**, а не на **догма**. Дори болшевишката номенклатура да е била убедена в много по-голямата ефективност на частното земеползване, тя никога не би се отказала от своята собственост, от огромния си доход. Някоя социална група не действа съобразно „обществения“ интерес, а действа изхождайки от **своя** интерес.

Изглежда, А. Игнатов усеща уязвимостта на своята позиция, защото малко по-нататък отбелязва, че всъщност борбата, която комунистите водят, не е от „принципиално“ естество, а „...е грубо егоистична борба за ново преразпределение на богатата, на собствеността, един спор за това, кой трябва да притежава буржоазното богатство.“(134)

Което, разбира се, е напълно вярно. Въпреки идеалистическото си самосъзнание комунистическият елит се е борил за собствеността, за контрола над националния капитал. Всяка класа или социална група, която се бори за собственост и власт, има „идеалистическо“, „възвишено“ самосъзнание. Тя вижда мотивировката на своите действия в „идеални“ цели, в „общото благо“. Което не и пречи с безпогрешен рефлекс да прави точно това, което е в изгода на нейния класов, социалногрупов интерес. А. Игнатов е напълно прав, определяйки целите на комунистическите партии като грубо материалистически, като борба за собственост. Това определение обаче влиза в пълно противоречие с основната му теза - за **доктриналния** произход на „комунистическото“ общество, за идеологическата мотивираност на действията на комунистическите партии. Пълна научна непоследователност е да защитаваш едновременно две взаимно изключващи се тези. Вярна е една от двете - или действията на комунистите се определят от тяхната идеология и съот-

¹³⁴ Пак там, стр. 41, 42.

ветно произходът на „социализма“ е **доктринален**, или те действат съобразно своите интереси и тогава произходът на „социализма“ е естествен.

Същата наивност се среща и на много други места в оценката на действията на управляващата класа. Например А. Игнатов нарича стопанска **романтика** културните мероприятия - стихотворения, песни, романи и пр., чрез които управляващата класа „духовно“ стимулира работническата класа към самоотвержен труд за „благо-то на народа“. Всъщност в „духовното“ стимулиране, което има своя завършен вид в „социалистическото“ съревнование, няма никаква романтика, а най-груб материален интерес на управляващите, които чрез „духовна“ **манипулация** на работническата класа успяват да задържа на възможно най-ниско равнище работната заплата и да получават възможно най-високи печалби. А. Игнатов, както и много други автори, приема на вяра идеологемите, лозунгите на комунистическата номенклатура, а не нейните действия. А дори когато не им вярва, най-много, до което стига, е да покаже, че „Не, вие не сте това, за което се представяте!“, но не и до „Ето какво сте вие!“. Той много точно отбелязва, че „същият този морализаторстващ, порицаващ, екзалтиращ се, проклинащ, непрекъснато пеещ литании комунист е същевременно дълбоко прозаичен и скучен човек в собствения си начин на живот. Типичният комунист е и типичен еснаф.“(135) Претендиращият за високоморални стремежи комунист в същото време се стреми към материални блага и потребителство. „На комунистическите функционери са свойствени скъперничеството и спестовността, които по учудващ начин напомнят на ранните поколения европейска буржоазия, на героите от „първоначалното натрупване на капитала“, на буржоазията от калвинистка Швейцария или викторианска Англия.“(136)

Напомнят по **учудващ** начин на А. Игнатов по простата причина, че той е приел априори твърдението на комунистическите партии, че се борят против капитализма и против буржоазията. А всъщност, ако А. Игнатов не беше се задоволил с емпиричната констатация на „приликата“, а беше стигнал до анализ на същността, щеше да разбере, че тук не се касае за **случайна** „прилика“, а за **идентичност**.

¹³⁵ Пак там, стр. 51.

¹³⁶ Пак там.

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

1.1. Както за Восленски, така и за А. Игнатов сталинизмът е **закономерен, органичен етап на „комунизма“**. Той разкрива редица особености на „късния комунизъм“ в сравнение с ранните му фази. Но не вижда същностни разлики на сталинския етап в сравнение със следващите етапи, дори и с късния „комунизъм“.

1.2. Същността на „комунизма“ А. Игнатов определя с една дума - **варварство**. „Комунистическата разновидност на варварството“ е заглавието на първия параграф от последната глава на книгата му. (137) Аргументите му, че „комунистите са истинските варвари на двайсети век“, са:

- в своите действия комунистите използват най-примитивни и директни средства, като насилие, забрани, терор, натиск;

- в сферата на социалната психика комунизмът осъществява преход от комплексност към опростяване, от развито мислене към архаични магични техники и амбивалентности, от толерантност към фанатизъм, от плурализъм към еднообразие;

- развивайки се, комунизмът неизбежно стига до катастрофа - хаос в икономиката, суспендиране на елементарната законност, частично унищожение на културните ценности и пр.;

- комунизмът е творчески импотентен. Той не е вдъхновил нито едно новаторско течение в изкуството, философията и науката.

Всичко това според А. Игнатов доказва, че комунизмът е варварството на ХХ век. При това не просто варварство, а стерилно варварство, тъй като за разлика от някои древни форми на варварство, които са давали нов живот на старите цивилизации, комунизмът е напълно закостенял и неспособен на никакви цивилизационни импулси. (138)

Категорията „варварство“ се е използвала през ХІХ век при периодизацията на генезиса на човечеството. В съвременните исторически и социални науки тя не се използва. Ако пренебрегнем това съображение и приемем, че А. Игнатов има право на своя терминология, не е трудно да установим, че с категорията „варварство“ той означава тип обществени отношения, характеризиращи се с: 1) **Връщане назад** спрямо достигнатото цивилизационно равнище; 2) Този тип обществени отношения в общолюманен план са **нещо много лошо**.

¹³⁷ Пак там, стр. 157

¹³⁸ Пак там, стр. 157-159.

2. Критични бележки

Ще разгледам доколко са верни от **фактологическа** гледна точка аргументите на А. Игнатов и изводите, които прави на основата на тези аргументи.

2.1. Аргументът му, че „комунизмът“ е варварство, тъй като използва в действията си средства като насилие, забрани, терор и пр., не е убедителен. Англия, Франция и редица други колониални държави дори в средата на ХХ век използваха в колониите си най-диви, най-брутални средства за поддържане на своето господство. Никой никъде обаче въз основа на това не е определял обществения строй в тези страни като „варварство“ и не е смятал, че използването на тези средства е довело до стагнация и връщане назад на цивилизационния процес.

2.2. Невярно е твърдението на А. Игнатов, че „комунизмът“ осъществява преход от комплексност към опростяване, от развито мислене към архаични магични техники, от плурализъм към еднообразие. Напротив! Така наречените „социалистически“ революции като правило побеждаха в слаборазвити страни. След тях силно се ускоряваха процесите на миграция и урбанизация. Големи маси от населението съществено променяха начина си на живот. Бившите патриархални дребни селяни и занаятчии в условията на бързо индустриализиращо се общество бяха принудени, макар и бавно, макар и мъчително, да променят мисленето си - от традиционното опростителство, еднообразие и архаични магични техники да привикват към комплексно, към по-развито мислене. Уговорката на А. Игнатов, че той дава оценка на „комунистическото“ мислене от гледна точка на ценностите на новото време, е лишена от смисъл, тъй като подобни ценности заемаха съвсем ограничено пространство в страните, в които се извършиха „социалистически“ революции, следователно подобна съпоставка е безпредметна, s

2.3. Неубедителна е и третата група аргументи. До хаос в икономиката при „комунизма“, както отбелязва А. Игнатов, безспорно се стига. Но това не е характеристика на „варварството“, а е обща характеристика на капиталистическия начин на производство. Цикличността на икономическите кризи е присъща и на „комунизма“ наравно с другите форми на преход от традиционно към капиталистическо общество. Освен това не подлежи на никакво съмнение, че при „комунизма“ няма връщане назад в развитието на производителните сили, а обратно, страните се индустриализират много бързо, създава се инфраструктура, добре развити мрежи на здра-

веопазване, образование и пр. Другият аргумент, че при „комунизма“ има суспендиране на елементарната законност, би имал тежест, ако в страните, в които побеждават „социалистически“ революции, преди това съществува ред и правото регулира отношенията между хората. Истината обаче е точно обратна. Страните, в които победиха „социалистически“ революции, най-често се намираха в тежка социално-икономическа криза. В тях царяха хаос и гражданска война. (139) За никакъв ред и законност не можеше да става дума. Въпреки че при „комунизма“ не се стигна до класическото разделение на властите и до създаването на независима съдебна власт, този тип режими създават достатъчно стабилен ред, така че населението като цяло да възприема властта като **легитимна** и социалните отношения като **справедливи**. В България след социалната промяна на 10.11.1989 г. стана разделение на властите и от формална гледна точка съдебната власт е независима. Но тъй като управляващата класа не успя **практически** да наложи ред и спазване на законите, то значителни части от по-възрастното поколение с носталгия си спомня времето на „социализма“, когато според тях за разлика от сега е имало **ред и законност**.

2.4. Единственият аргумент на А. Игнатов, който действително е верен, е че при „комунизма“ има частично унищожение на културните ценности. Да, действително! Увлечени в „класовата“ борба, комунистическите „революционери“ унищожиха немалко културни ценности. Впрочем при всяка радикална промяна в обществото, се стига до частично унищожение на културни ценности. Впоследствие обаче в условията на комунистическия режим се създадоха значими културни ценности. Аргументът на А. Игнатов, че комунизмът е варварство, тъй като не вдъхновява нито едно новаторско течение в изкуството, философията и науките, е толкова далече от истината, че дори не подлежи на коментар.

Нито аргументите, нито изводът, който прави А. Игнатов - че в цивилизационен план „комунизмът“ е връщане назад, отговарят на действителността.

³⁹ На това обръща внимание Я. Корнай. Във вече споменатата му книга „Социалистическата система - Политикономия на комунизма“ той обръща внимание, че „социалистическите“ революции побеждават в страни, в които обществената система „потиска политическите свободи, а доста от тях имаха брутални диктатури“, „В годините преди революцията, пише той, имаше събития, които разклатиха институциите на обществото: война срещу външен враг, гражданска война, партизанска война, непрекъснати бунтове“. Цит. произв., стр. 44.

10.6. Обобщение на теориите за „тоталитаризма“ и „колективизма“

1. Въпреки че са противници както на теорията, така и на практиката на „комунизма“, възгледите и на петимата автори са в рамките на създадената от Ленин теоретична парадигма **„социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“**.

2. Независимо дали се определя като вид „тоталитаризъм“ или вид „колективизъм“, държавният капитализъм се разглежда като тип общество, **принципно различно от капитализма**, общество, основополагащите принципи на което са коренно противоположни на тези на капитализма.

3. **Оценката** за възможностите и реалните резултати на този тип общество е **крайно отрицателна**. Дори автори като М. Восленски и А. Игнатов, които са свидетели на превръщането на държавния капитализъм в световна система, отказват да признаят каквато и да е позитивна роля на „социализма“ за развитието на човешката цивилизация. Оценъчното отношение е **пристрастно и лишено от обективност**.

4. Всички разгледани автори **хиперболизират ролята на идеологията в социалния живот**. Почти всички явления и особености на „социализма“ се обясняват с изискванията на официалната „марксистка“ доктрина. Произходът на социализма се разглежда като реализация на „комунистическата“ **доктрина**. Само при М. Восленски и в известна степен при А. Игнатов има отчитане на **обективните условия** за завземането на властта от комунистическите партии. За Восленски дори и **утвърждаването** на властта на новата експлоататорска класа е **естествен**, или най-малкото, **по-вероятният вариант**. В същото време обаче и за тях произходът на „социализма“ е **доктринален, а не естествен**. Те приемат за неподлежащ на съмнение **факт** самосъзнанието на „комунистическите дейци“ и основните пропагандни тези на официалната комунистическа идеология - „Ние строим новото общество по план, начертан от основоположниците на комунистическата доктрина!“. Докато при анализа на условията за победа и утвърждаване властта на комунистическите партии има моменти на обективност, на изследване на съотношението на силите, на интересите и пр., то възникването на новия тип обществени и особено производствени отношения е почти изцяло лишено от обективен анализ. Никой от изследваните автори не се опитва да премине зад самосъзнанието на „комунистите“ и официалната идеология. Никой не вижда, че икономическите интереси са

основният мотивиращ фактор в цялостната дейност на управляващата класа, включително в политическата и идеологическата и дейност. За тях идеологическите фактори са основен мотивиращ фактор в управленската дейност. Те не разглеждат никъде управляващата класа като субект на огромна предприемаческа дейност. Изобщо не виждат огромната роля на стръвта към печалба в нейното поведение. За тях мотивиращ фактор на дейността на „комунистите“ са техните идеали, стремежът им да реализират изискванията на комунистическата доктрина. Дори когато разкриват, че второто поколение „комунисти“ всъщност не са никакви „комунисти“, мотивирани в дейността си от „светли идеали“, а носят мантилитета на дребния еснаф и буржоа, който се води от собствения си (предимно икономически) интерес, тези констатации са в **личностно-индивидуален** план, но не и в **социалногрупов** план. На равнище класа либералите продължават да определят като **идеологическа**, а не **икономическа**, мотивировката на управленската дейност.

5. Прекалената ценностна натовареност и силно отрицателното емоционално отношение към „комунизма“ водят до своеобразна „фалшификация“ на историческия процес. Водят до множество тези, които от фактологична гледна точка са свършено неверни. Това е особено подчертано при Хосе Ортега-и-Гасет, при Хана Аренд и при **Фридрих фон Хайек**. Подобни моменти има и при М. Восленски и А. Игнатов, но не в такава степен, фалшификация на историческия процес са например тезата на Восленски за устойчивостта на парламентарната демокрация в Русия след февруарската революция, тезата му за регреса на обществото след Октомврийската революция, тезата му за наличието на „социалистически“ общества в древността и средновековието и т. н. Или тезите на А. Игнатов за прехода при „комунизма“ от развито мислене към архаични магически техники, от плурализъм към еднообразие, тезата му за икономическия хаос, тезата му за безплодността на колхозното стопанство и пр.

6. Петимата автори имат подчертано **негативно** отношение към народните маси. Негативизмът към обикновените хора е особено силно подчертан при Хосе Ортега-и-Гасет и при Хана Аренд. При тях той е **възлов момент** на теоретичните им конструкции.

7. Стойки в рамките на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, разгледаните автори изпадат както във **вътрешна противоречивост** по базисните проблеми за произхода и същността на „социализма“, така и по редица по-конкретни проблеми.

8. Всички автори имат **избирателно отношение, различен аршин, различен начин на сравнение на „социалистическите“ и капиталистическите общества.** Например Хайек разглежда редица отрицателни явления при „социализма“ - монополизацията на производството, ограничаването на свободата на индивида и пр., като негови **специфични** черти, без да отчита, че същите явления ги има и при класическия капитализъм.

9. Много често в техните възгледи **липсва аналитичност**, т. е. остават на равнището на **констатациите**. Примитивизират мотивите в действията на политическия елит. Например чистките във военния апарат на руската армия се обясняват с личностните особености на Сталин и не се търсят по-дълбоките причини, свързани с особеностите на системата надстроечни отношения, назовавана „култ към личността“.

Накрая искам да отбележа, че теориите за „тоталитаризма“ и „колективизма“ обхващат широк спектър от възгледи, идеи, концепции за социално-икономическото развитие на света през ХХ век. Тъй като разглеждането на различните разклонения на теорията за „грешния“ модел не влиза в целите на моето изследване, ще си позволя да спомена само още една теория - за „бюрократическия колективизъм“ на Бруно Рици. Тя е разработена в книгата му „Бюрократията в света“, публикувана през 1939 г. Той разглежда държавния капитализъм като вид „колективизъм“. За него фашизмът и сталинизмът имат много общи черти.¹⁴⁰ В тези формации господстват колективистичните ценности. Особено силна е ролята на държавната бюрокрация, която конституира себе си като господстваща класа.

Теорията за „бюрократическия колективизъм“ оказва силно въздействие в развитието на общественно-политическата мисъл в средата на ХХ век. Теориите на Хана Аренд и **Фридрих фон Хайек** имат множество допирни точки с нея. Тя оказва влияние и при формиране на възгледите на Антонио Карло, на Хелер, фелер и Маркус, чиито теории с формулировката, че Съветският съюз не може да бъде считан за „социалистическо“ общество, поради това че икономическият растеж става самоцел, а не средство за удовлетворяване на човешките потребности, са своеобразен преходен вариант между теорията за „грешния“ модел и теорията за „предадената революция“.

¹⁴⁰ Относно както приликите, така и несъстоятелността на отъждествяването на фашизма и сталинизма виж Михайлов, Ст. „Сталинисткия тоталитаризъм“, изд. „МВМ“, С, 2000 г., стр. 137-150.

11 глава

„Сбърканият модел“ - концепциите за „предадената“ революция

Концепцията за „сбъркания модел“ е една от най-популярните. Нейната същност според мен чудесно се определя от заглавието на книгата на Троцки - „Предадената революция“. Болшевиките са направили една прекрасна „социалистическа“ революция, но за зла беда по-късно „лошите“ хора в техните редици завземат властта, извършват предателство към идеалите на комунизма, отклоняват партията от верния път в строителството на „социализма“ и създават предпоставки за връщане към капитализма.

Концептуалната схема - „сбъркания модел“, става основна за критично настроените към „социализма“ учени и политически дейци с **леви убеждения**. С течение на времето тя търпи еволюция и е една от най-плодотворните по отношение на анализа на съветското общество. Оставайки в рамките на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, тя в най-висока степен **ерозира тази теоретична парадигма, подрива** нейните основи.

Основоположник на концепцията за „сбъркания модел“ е Лев Троцки. Освен неговите възгледи ще разгледам и анализите на Николай Бердяев, Жан-Пол Сартр и Милован Джилас, чиито тези също са в рамките на тази концепция.

11.1. Лев Троцки

При анализа на възгледите на Троцки разглеждам основно книгата му - „Преданная революция“. Освен нея съм използвал още: „История русской революции“, „Сталин“, „Перманентная революция“, „Моя жизнь“, „Дневники и письма“.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

Възгледите на Троцки за произхода на „социализма“ са много интересни. При него има една непринудена **двойственост**.

От една страна, според Троцки победата на Октомврийската революция и завземането на властта от болшевишката партия е **естествен и закономерен** процес. Той има претенцията, че още в 1905 г. със своята „теория за перманентната революция“ е разкрил неизбежността и причините за избухването на Октомврийската революция. Възгледите му не се различават съществено от класическата болшевишка идеология за неизбежността на Октомврийската „социалистическа“ революция, обяснявана с двата ленинови „закона“: 1. За неравномерното развитие на капитализма; 2. За разкъсването на веригата на международния капитализъм в най-слабото звено.(1)

Според Троцки, поради слабостта на руската буржоазия задачите на назрялата в Русия буржоазна революция (ликвидация на монархията и остатъците от крепостничеството) са можели да бъдат решени единствено чрез диктатура на пролетариата. След като с помощта на селячеството завзема властта, пролетариатът не спира до разрешаването на буржоазнодемократичните задачи, а продължава по-нататък - буржоазната революция се преплита с първия стадий на социалистическата революция. Причината според Троцки е, че в условията на упадък на капитализма, слаборазвитите страни не могат да решат чрез буржоазни революции основните задачи на своето „цивилизоване“. „Стигнали сами до задънена улица, цивилизаторите преграждат пътя на цивилизуемите“.(2) Според него в Русия се извършва пролетарска революция, не защото нейната икономика първа е съзряла за социалистически преобразования, а защото тя изобщо не би могла да се развива по-нататък на капиталистически основи.(3)

От друга страна, при Троцки има **силно надценяване** на ролята на субективния фактор в Октомврийската революция. През 1935 г. той пише в дневника си: „Ако аз не бях през 1917 г. в Петербург, Октомврийската революция щеше да се проведе, но при условие на присъствието и ръководството на Ленин. Ако обаче в Петербург не

¹ Самият Троцки, въпреки че признава приоритета на Ленин като теоретик и стратег на болшевишката партия, нерядко (например в книгата си „Уроците на Октомври“) изказва претенции, че **именно той** е обосновал неизбежността от победата на „социалистическата“ революция в Русия със своята „теория за перманентната революция“. Тези негови претенции настройват значителна част от партийния апарат срещу него и заедно с много други фактори помагат на Сталин през октомври 1924 г. да организира кампанията по компрометирането му.

²Троцкий, Л. Д. „Преданная революция“, Изд. Iskra Research, 1936 г., стр. 6.

³ Пак там.

бяхме Ленин и аз, нямаше да има Октомврийска революция".(4) В хода на Октомврийската революция Троцки често е инициатор на авантюристични планове за „подтикването“ на „социалистически“ революции в европейските страни чрез военна намеса. В политическата си дейност като един от „вождовете“ на болшевишката партия той се ръководи от неизкоренимата си вяра в „перманентната“ революция. Но неговите „перманентни“ прогнози за световна „социалистическа“ революция, не се сбъдват, защото не си дава труда да прави задълбочен анализ на **обективните** предпоставки и условия на социалните процеси.

Б. Каква е същността на „социализма“?

Според Троцки успешната „социалистическа“ революция в Русия създава възможност за утвърждаването на „социализма“. Тази възможност, уви, не се превръща в действителност. „Социализмът“ в Русия съществено се различава от истинския, от Марксовия модел на „социализма“. Причините за това са от обективно и от субективно естество.

1) Защо според Троцки **ставането** на „социализма“ се проваля, защо получилият се „социализъм“ **съществено** се различава от очаквания „социализъм“, от теоретичния модел на „социализма“?

Тезата на Троцки е:

В условията на всеобща криза на капитализма и наличие на всички обективни обстоятелства за извършване на **световна** социалистическа революция болшевишката партия, отличаваща се с високото си чувство за дълг към международния пролетариат, първа извършва социалистическа революция и започва строителство на „социализма“ по **Марксовия модел**.(5) Болшевиките разчитат, че въпреки ниското развитие на производителните сили в Русия с по-

⁴Троцкий, Л. „Дневники и писъма“, Изд. „Гуманитарная литература“, М., стр. 84, 83.

⁵ Според Маркс при „социализма“ разпределението на благата ще се извършва не чрез механизма на парично-стоковите отношения, а чрез непосредствен продукто-обмен. След Октомврийската революция, в периода на „военния комунизъм“ (1918 - 1921 г.), политическият елит на болшевишката партия ликвидира парично-стоковите отношения и установява система на „регламентирано потребление“. Това според Троцки се дължи не само на критичното положение на икономиката и на нуждите на отбраната, но и на намеренията на ръководството на партията от „военния комунизъм“ постепенно, но без да се нарушават неговите принципи (на военния комунизъм), да се стигне до **истинския** „комунизъм“. „Съветското ръководство, пише Троцки, се надяваше и се стремеше да развие непосредствено методите на регламентация в система на планово стопанство както в областта на разпределението, така и в сферата на производството.“, Цит. произв., стр. 13.

мощта на победилия в развитите страни пролетариат те ще построят **истински** „комунизъм“.(6) Международната социалдемократия обаче извършва **предателство**, застава на страната на буржоазията и **проваля** световната революция.

Предателството на международната социалдемократия на делото на световната революция има за резултат, че става невъзможно прилагането на Марксовия модел на „социализма“ в една **изостанала** страна като Русия. Истински „социализъм“ може да се построи единствено при победа на световната революция. Изостаналостта на Русия и забавянето на световната социалистическа революция принуждават болшевишката партия да прави компромиси с високите си цели, да реализира вариант на „социализма“, твърде различаващ се от теоретичния модел.(7)

Предателството на международната социалдемократия не е единственото **предателство**. Още по-тежко и фатално е предателството на Сталин и неговата фракция.

Според Троцки след смъртта на Ленин в болшевишката партия се извършва **контрареволюционен преврат**. През втората половина на 20-те години в междупартиционната борба на различните течения на болшевишката партия се утвърждава властта на центриската фракция на Сталин. Сталинистите не са истински комунисти. Те отхвърлят марксистката теория за перманентната революция на Троцки. Сталин създава своя „теория“ - за строителството на социализма в отделна страна. Тази „теория“ е антинаучна и е пълно от-

⁶ При една скорошна социалистическа революция в Германия, „считаше се, пише Троцки, като разбиращо се от само себе си, че победоносният немски пролетариат в кредит срещу бъдещите доставки на хранителни продукти и суровини ще снабдява съветска Русия не само с машини, готови фабрични произведения, но и с десетки хиляди висококвалифицирани работници, техници и организатори. И няма съмнение, че ако пролетарската революция беше победила в Германия... икономическото развитие на Съветския съюз, а и на Германия би тръгнало напред с такива гигантски крачки, че съдбата на Европа и светът сега биха се сложили много благоприятно.“; Цит. пр., стр. 13.

⁷ На по-конкретно ниво обективните обстоятелства да не се прилагат принципите на Марксовия „модел“ и по-специално това, че след 1921 г. - в периода на НЕП, се възстановяват парично-стоковите отношения, според Троцки, се дължи на: 1. Необходимостта чрез търговския оборот да се възстанови „стикването“ на интересите между национализираната промишленост и милионите изолирани селски стопанства, собствениците на които са свикнали да реализират икономическите си взаимодействия с външния свят единствено чрез търговията; 2. Че за да рационализира своето планово развитие, самата промишленост се нуждае от методите на паричните разчети. „Планът според Троцки не може да се опира само на умозрителни данни. Играта на търсенето и предлагането остава за дълъг период необходима материална основа и спасителен коректив.“; Цит. пр., стр. 13.

ридание на марксизма-ленинизма. Сталинската фракция се отказва от своя интернационален дълг към международния пролетариат. Тя отказва да води революционна война в подкрепа на борбата на другите национални отряди на пролетариата. Тя извършва предателство към световната пролетарска революция и създава условия за възстановяване на капитализма.

2) Защо побеждава Сталин и как той извършва **предателството** към революцията?

Петата глава на книгата си „Предадената революция“, в която разглежда въпроса - „Защо победи Сталин?“, Троцки назовава - „Съветският Термидор“. Според него има голяма **аналогия** между „Термидорианската контрареволуция“ във Франция (27 юли 1794 г.), когато е свалено якобинското правителство на Робеспьер, и **преврата** в болшевишката власт, осъществен от Сталин. Общата закономерност на буржоазните революции - след всяка революция да следва контрареволуция, се отнася и до Октомврийската революция. Същността на „сталинския Термидор“ е в това, че новата болшевишка бюрокрация, която в лицето на Сталин намира изразител на своите интереси, намира своя вожд, постепенно от слой, обслужващ интересите на пролетариата, от негова „агентура“ се откъсва от масите, добива самостоятелност и започва да води политика **против** интересите на масите и единствено в свой собствен интерес.⁽⁸⁾ Според Троцки в Съветска Русия е било неизбежно съществуването на бюрократичен апарат. Причината е в ниското развитие на производителните сили в Русия, които произвеждат недостатъчно предмети за потребление. „Основата на бюрократичното командване е бедността на обществото откъм предмети за потребление с произтичащата от това борба на всеки против всеки. Когато в магазините стоките са достатъчно, покупателите могат да идват, когато си искат. Когато стоките са малко, покупателите са принудени да стоят на опашка. Когато опашките са много дълги, е необходимо да се постави полицаи за поддържане на порядъка. Това е изходният пункт на властта на съветската бюрокрация. Тя „знае“ на кого да дава, и кой е длъжен да почака.“⁽⁹⁾

Но съществуването на бюрократичния апарат не води **автоматично** до неговата „победа над масите“. Широк комплекс от причи-

⁸ Цит. пр., стр. 39.

⁹ Цит. пр., стр. 49.

ни водят до този резултат. (10) Главната причина е, че по нещастно стечение на обстоятелствата и по нечестен начин сред върхушката на болшевишката партия успява да си пробие път един много лош човек - Сталин.

Сталин според Троцки е посредствена, необразована и малокултурна личност, отличаваща се в същото време с твърда воля, упорит характер, хитрост, безпощадност към противниците и т. н. Тези качества на Сталин са се оказали решаващи, за да стане той лидер на новия управляващ слой.

В началото на 20-те години болшевишката бюрокрация вече се стреми да отхвърли от себе си суровия контрол, осъществяван върху нея от Ленин. „Тя уважаваше Ленин - пише Троцки - но прекалено много чувстваше върху себе си неговата пуританска ръка. Тя търсеше вожд по свой образ и подобие.“(11) Според Троцки, преди още Сталин да открие своя път, бюрокрацията сама го е открила за свой вожд. „Сталин и е носил всичките нужни гаранции - престижа на стар болшевик, силен характер, тесен кръгзор и неразривна връзка с апарата като единствен източник на неговото влияние. Успехът, който му се стоварва, е неочакван в началото и за него самия. Това беше дружният отклик на новия управляващ

¹⁰ От вътрешните причини особено важни са, че: 1. Руският пролетариат е бил относително малоброен спрямо селската маса и сравнително изостанал от гледна точка на грандиозните исторически задачи, които по време на Октомврийската революция той е решавал. Освен това по време на гражданската война много от най-издигнатите негови представители загиват и се оголва неговият авангард; 2. Има и друго обстоятелство, водещо до оголване на пролетарския авангард. В хода на революцията значителна част от него е привлечена в управленския апарат и по такъв начин се откъсва от масите. Например след демобилизацията на Червената армия победоносните командири заемат ръководни постове в местните съвети, в икономиката, в учебното дело и започват да въвеждат този режим, чрез който са постигали успехи в гражданската война (очевидно Троцки има предвид команден, бюрократичен режим); 3. Продължителната гражданска война, гладът, мизерията, дългогодишното свръхнапрежение и жертвите, които пролетарският авангард е понасял в името на революцията, постепенно изчерпват неговите сили и пораждаат примиренчески нагласи и пасивност. „Революцията, пише Троцки, е велика унищожителка на човешка енергия както индивидуална, така и колективна. Не издържат нервите, разколебава се съзнанието, износват се характеристиките“ (стр.40); 4. В условията на НЕП дребната буржоазия и кулачеството, които се замогват икономически, отново добиват самочувствие и надигат глава против пролетарската власт.

От външните причини за укрепването на бюрокрацията Троцки отбелязва пораженията, които търпи световната революция през 20-те години. „Съветската бюрокрация ставаше толкова по-уверена в себе си, колкото по-тежки удари падаха върху международната работническа класа... ръководството на бюрокрацията съдействаше за пораженията; пораженията помагаша на подема на бюрокрацията.“

¹¹ Грей Ян, Лев Троцкий, „Сталин“, Изд. „Интер Дайджест“, 1995 г., стр. 355.

слой, който се стремеше да се освободи от старите принципи и от контрола на масите и на когото беше нужен третейски съдия за неговите вътрешни работи."(12)

3) Как Сталин извършва **предателство** към „социалистическата" революция?

Отговорът е - като ликвидира демократизма в болшевишката партия. Основният организационен принцип на болшевишката партия - от създаването и до предателството на Сталин - е принципът на **демократическия централизъм**. Чрез демократическия централизъм се е осигурявало правото на всеки член на партията да участва в определянето насоките на партийната политика. „Свободата на критиката и идейната борба съставяха неотделима част от партийната демокрация" - пише Троцки.(13) Крайната острота на междупартийната борба непосредствено след гражданската война и тежкото положение на страната, водят до това, че след потушаването на крондщатското въстание X конгрес на партията забранява фракциите (март 1921 г.). Тази забрана, която в началото се е приемала като временна мярка, много се харесва на бюрокрацията и усилията на Сталин със съдействието на Зиновиев и Каменев се насочват чрез забраната на фракционната борба да „освободят партийния апарат от контрола на редовите членове на партията". Постепенно демократическият централизъм отстъпва място на бюрократически централизъм. Болшевишката партия се изражда. Създават се нов тип взаимоотношения в партията, при който действа правилото, че Централният комитет е всичко, а партията е нищо, че Политбюро е винаги право и никой не може да е прав против Политбюро, но и самото Политбюро не може да е право против Сталин, който е безгрешен. (14) Постепенно започва **обожествяване** на Сталин. Това обожествяване според Троцки при всичката си карикатурност е необходим елемент на режима. На бюрокрацията е необходим неприкосновен суперарбитър, първи консул, ако не император, и тя издига на своите плещи този, който най-много отговаря на нейните стремежи към господство.(15)

Унищожаването на демократизма в болшевишката партия води до неговото унищожаване и в съветите, в профсъюзите, в коопе-

¹² Троцкий, Л. „Преданная революция", Изд. Iskra Research, 1993 г., стр. 41.

¹³ Пак там, стр. 43.

¹⁴ Пак там, стр. 43, 44.

¹⁵ Пак там, стр. 114.

ративните, културните и спортните организации. Над всички и всеки неограничено господства йерархията на партийните секретари. Режимът получава „тоталитарен“ характер, няколко години преди в Германия да се появи тази дума.(16)

В резултат на извършеното предателство възниква общество, което според Троцки в никакъв случай не може да се нарече „социализъм“. Какво е това общество?

4) В 9 глава - „Какво е СССР?“, Троцки разглежда въпроса - не е ли установеното общество **държавен капитализъм**? Отговорът на този въпрос е отрицателен. Той дава три модела на държавен капитализъм - един хипотетичен и два реални, и тъй като според него общественият строй в СССР не съвпада с нито един от тези варианти, то СССР не е страна с държавен капитализъм.(17)

Но общественият строй в СССР не може да се определи и като „социалистически“. Защо?

5) Троцки разглежда социалните отношения в СССР, и по-специално отношенията на собственост, също така социалното неравенство, характера на държавната власт и външната политика и военната доктрина. Убедително доказва, че по тези основни характеристики общественият строй в СССР съществено се различава от Марковия „модел“ на „социализма“.

а) **Собственост**. В цялата книга на Троцки **одържавяването** на основните средства за производство след Октомврийската революция се изтъква като най-съществения момент в **разрушаването** на капиталистическия начин на производство. В Русия капитализмът е унищожен, защото средствата за производство са одържавени. В СССР са създадени основите на социализма, защото е ликвидирана частната собственост. Но, въпреки че след Октомврийската революция е направено одържавяване на основните средства

¹⁶ Пак там, стр. 44.

¹⁷ Хипотетичният вариант е: буржоазията като цяло се конституира като акционерна компания, която чрез държавната власт управлява цялото национално стопанство. Ликвидира се конкуренцията между отделните капиталисти, а законът за равната норма на печалба се реализира чрез държавното счетоводство. Другият, реален вариант, е, когато правителството в дадена страна одържавява определени предприятия - например в транспорта или в промишлеността. Третият вариант е силна намеса на държавната власт в регулирането на икономическите процеси. Такъв е случаят във фашистка Италия и нацистка Германия. Съсредоточаването на средствата за производство в СССР не е тъждествено на изброените три варианта, тъй като „...то е осъществено от пролетариата по метода на социалната революция, а не от капиталистите по метода на държавното тръстиране.“; Цит. пр., стр. 103.

за производство, това все още не означава, че собствеността безусловно се е превърнала в **обществена**. Троцки има едно образно сравнение, което е много интересно. „За да стане обществена, пише той, частната собственост неминуемо трябва да мине през стадия на държавната собственост, както гъсеницата, за да се превърне в пеперуда, трябва преди това да мине през стадия на какавида. Но пашкулът не е пеперуда. Милиарди какавиди умират, неуспявайки да станат пеперуди. Държавната собственост става „всенаходна“ само в такава степен, в каквата изчезват социалните привилегии и различия, следователно и необходимостта от държава.“ (18) Троцки категорично свързва въпроса за характера на държавната собственост с обема и качеството на **потребяваните** от бюрокрацията стоки и услуги. Колкото е по-голям относителният дял на потребяваните от бюрокрацията стоки и услуги, толкова в по-малка степен държавната собственост е „социалистическа“. Държавната собственост в СССР все още не е в пълния смисъл на думата „социалистическа“ поради това, че бюрокрацията използва държавната собственост по законен и незаконен начин за лично натрупване и **свръхпотребление**. „Повърхностните „теоретици“ могат да утешават себе си с това, че разпределението на богатата е второстепенен фактор по отношение на тяхното производство. Диалектиката на тяхното взаимодействие обаче действа с цялата си сила и тук. В зависимост от това, в каква посока ще еволюират различията в условията на личното съществуване, ще се разреши в крайна сметка и въпросът за окончателната съдба на одържавените средства за производство.“(19) **Начинът на потребление** на стоки и услуги според Троцки определя степента, в която държавната собственост се е превърнала във „всенаходна“. В колкото по-висока степен потреблението е **уравнително**, толкова в по-голяма степен държавната собственост е станала „социалистическа“. И тъй като в СССР различията в потреблението на стоки и услуги между бюрокрацията и обикновените граждани се **задълбочават**, то с това се намалява „общественият“ характер на държавната собственост.(20) Това не означава, че държавната собственост се е превърнала в капиталистическа. За да стане капиталистическа, тя трябва да се „приватизира“, ако използвам съвременния тер-

¹⁸ Пак там, стр. 99.

¹⁹ Пак там, стр. 100.

²⁰ Пак там.

мин. Вариант, който Троцки не изключва, ако бюрокрацията продължи да заздравява своето господство(21);

б) **Социално неравенство.** В 6 глава, озаглавена „Нарастване на неравенството и социалните антагонизми“, Троцки разглежда процеса на „новото социално разслоение“. Както и при анализа на собствеността, така и тук вниманието на Троцки е насочено към **потреблението**. Той обстойно разглежда разликата в условията на живот, в доходите, в количеството и качеството на потребяваните стоки и услуги на управляващия слой, от една страна, и на работническата класа и селячеството, от друга. Разглежда и диференциацията на доходи и потребление вътре в работническата класа. (22) Съветското общество според него се е разделило на „обезпечено и привилегировано малцинство и тънещо в нужда мнозинство“. (23) Привилегированото малцинство - бюрокрацията, което представлява около 15%, най-много 20% от населението, потребява толкова, колкото цялото останало население. (24)

Друг важен проблем от темата за социалното разслоение, който разглежда Троцки, е въпросът, дали бюрокрацията е господстваща класа в СССР. Отговорът на Троцки е, че бюрокрацията не е **господстваща класа**. Господстваща класа в СССР е **пролетариатът**. Причината е, че след Октомврийската революция чрез одържавяването на основните средства за производство се слага солидната основа на „социалистическия“ обществен строй. Съветската държава е **пролетарска държава**. (25) Средствата за производство в нея са държавна собственост. Но бюрокрацията се откъсва и издига над класата, чиито интереси би трябвало да защитава. Държавата „...като че ли започва да „принадлежи“ на бюрокрацията. Ако тези още нови отношения се утвърдят, станат норма и се легализират... те в края на краищата ще доведат до пълно ликвидиране на завоеванията на пролетарската революция. Но да се говори за това сега е най-малко преждевременно. Пролетариатът още не е казал своята последна дума. Бюрокрацията още не е създала социална опора за своето господство във вида на особени форми на собственост. Тя е принудена да защитава държав-

²¹ Пак там, стр. 105,106.

²² Пак там, стр. 50-61.

²³ Пак там, стр. 51.

²⁴ Пак там, стр. 61.

²⁵ Пак там, стр. 103.

ната собственост като източник на своята власт и своите доходи. С тази страна на своята дейност тя все още остава оръдие на диктатурата на пролетариата."(26) Бюрокрацията е господстващ слой, господстваща **каста**, а не господстваща **класа**.

Основният аргумент на Троцки да определи бюрокрацията като господстващ слой, но не и господстваща класа е, че тя не е собственик на средствата за производство. Тя не е класа на „държавни капиталисти“, тъй като „няма нито акции, ни облигации“. Не е класа на собственици още и защото не може да предава по наследство своите постове и привилегии (27);

в) **Държавната власт**. Троцки убедително доказва пълното разминаване между опиращата се на марксизма болшевишка програма и развитието на **реалната власт** в Съветска Русия. „Дори и при най-голямо напрягане на фантазията трудно можем да си представим по-поразителен контраст от този, който съществува между схемата на работническата държава според Маркс - Енгелс - Ленин и тази реална държава, която сега се възглавява от Сталин.“ (28) Болшевишката програма е предвиждала постепенно „отмиране“ на държавата. И в началото съветската власт е носела немалко характеристики на „отмиращата“ държава. Но с течение на времето, още преди смъртта на Ленин, започва **укрепването**, а не **отмирането** на държавата. Причините са от обективен и субективен характер.

Най-съществената причина от **обективен** характер за разминаването на програмата и нейната реализация е, че програмата е правена с оглед на избухването на световна „социалистическа“ революция. Но това не става и първата работническа държава се оказва в **особено** положение. Очакваната материална и кадрова помощ от Запада не идва. На съветската власт се налага да решава задачи, които при световна „социалистическа“ революция не биха стояли пред нея. Става дума за упражняването от нея „буржоазно право“ в сферата на разпределението на материални блага. Това „буржоазно право“, което при световна революция би било „отмираща“ функция, би се превърнало постепенно в прости функции по „отчета и контрола“, в условията на **бедност** води до отслабването на демократизма на съветската власт и засилването

²⁶ Пак там, стр. 104.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там, стр. 24.

ролята на **бюрокрацията** като инструмент за привилегировано разпределение. (29)

Най-съществената причина от **субективен** характер за разминаването на болшевишката програма и нейната реализация е дейността на Сталин, който вместо да се присъедини към програмата на Троцки за „перманентната“ революция, извършва предателство към световната революция със своята „теория“ за „социализъм в една страна“ и дава тласък на реставрационата тенденция в социалния живот на Съветска Русия (30);

г) **Външна политика и армия.** Когато през есента на 1924 г. Сталин провъзгласява „теорията“ за „социализъм в една страна“, според Троцки с това той показва отказа на управляващия слой да се придържа към болшевишката програма за **световна революция**. (31) Мирните договори с буржоазните правителства, които болшевишката партия е сключила по-принуда, поради забавянето на световната революция Сталин превръща в **средство за запазване на статус-кво**. (32) С тази цел той влиза и в Лигата на Нациите. По такъв начин новият управляващ слой гарантира неприкосновеността на границите на Съветския съюз, което предизвиква възмущението на Троцки - „Като че ли става дума за просто стълкновение за късче земя, а не за световна борба на две непримирими социални системи.“ (33)

От промяната на целите закономерно следват и промяната на воената доктрина и същността на Червената армия. Троцки подчертава, че в първите години след Октомврийската революция Червената армия освен защита на съветската власт е имала предназначение и да „...послужи за поддръжка на приближаващата социалистическа революция в Европа“. (34) Според Троцки, който тогава е бил комисар на военното ведомство, Червената армия е трябвало да бъде готова при благоприятни условия да се намеси и помогне на междуна-

²⁹ „Властта на демократическите съвети се оказва стесняваща, дори непоносима, когато актуалният въпрос беше обслужването на привилегированите групи, най-необходими за отбраната, за промишлеността, за техниката и науката. Върху съвсем не „социалистическа“ операция: да се отнеме от десетина и да се даде на един, се обособи и израсна могъщата каста от специалисти по разпределението.“ Цит. пр., стр. 27, 28.

³⁰ Виж 5 гл. „Советский Термидор“, Цит. пр., стр. 38, 50.

³¹ Пак там, стр. 77.

³² Първата част на 8 глава - „Външна политика и армия“ е озаглавена „От световна революция - към status quo“, пак там, стр. 77.

³³ Пак там, стр. 80.

³⁴ Пак там, стр. 87.

родния пролетариат да завземе властта в другите европейски страни. Въпреки уговорката, че „никой не иска от съветското правителство международни авантюри, безразсъдство, опити за насилствено форсиране на хода на световните събития”(35), все пак според него мирното съвместно съществуване между Съветския съюз и останалия свят е нещо по принцип невъзможно и международният пролетариат няма ни най-малък интерес да защитава съществуващите граници. „Задачата на европейския пролетариат, пише той, не е увековечаване на границите, а обратно - тяхното унищожаване. Не статус-квото, а Социалистически Съединени Европейски Щати.” (36) За Троцки отказът на Сталин от военна агресия като средство за разгръщане на световната „социалистическа” революция е отказ от програмата на болшевишката партия, от истинския марксизъм-ленинизъм.

И така обществото в СССР не е държавен капитализъм, но не е и „социализъм”. Какво е тогава?

Съветското общество може да се нарече преходно общество, подготвителен етап на прехода от капитализъм към „социализъм”.(37) „СССР представлява междинно, противоречиво общество, в което: а) производителните сили са все още твърде недостатъчни, за да придадат социалистически характер на държавната собственост; б) поражданият от нуждата стремеж към първоначално натрупване се просмуква през всички пори на плановото стопанство; в) нормите на разпределение, които имат буржоазен характер, лежат в основата на новата диференциация на обществото; г) икономическият растеж, бавно подобрявайки положението на трудещите се, съдейства за бързото формиране на привилегирован слой; д) експлоатирайки социалните антагонизми, бюрокрацията се превръща в безконтролна и чужда на социализма каста; е) предаденият от управляващата партия социален преврат живее все още в отношенията на собственост и в съзнанието на трудещите се; ж) понататъшното развитие на натрупалите се противоречия може да доведе както до социализъм, така да върне назад обществото към капитализма; з) по пътя си към капитализма кантрареволуцията трябва да сломи съпротивата на работниците; и) по пътя към социализма работниците трябва да сгромоляшат бюрокрацията.” (38)

³⁵ Пак там, стр. 96.

³⁶ Пак там, стр. 97.

³⁷ Пак там, стр. 23.

³⁸ Пак там, стр. 106

В. Критика на основните тези

1. Относно субективизма на Троцки

И като политически деец, и като теоретик Троцки много често е **субективен**. (39) Той е класически представител на **бланкизма** в революционното социалистическо движение. Обикновено характерната за Троцки „свр̀хреволюционност“ се класифицира като „левичарство“ и се обяснява с присъщата на „борците за социална справедливост“ „революционна нетърпеливост“ и „идеализъм“. Безспорно личностните особености на „борците за социална справедливост“ имат роля за тяхната „революционна нетърпеливост“ и субективизъм, факт е обаче, че Троцки е отличен познавач на марксизма и в едни случаи прави напълно обективен, историкоматериалистически анализ на социалните процеси, а в други случаи анализът му е напълно субективно идеалистически. Този факт не може да се обясни с личностните особености на Троцки. Обяснението може да стане, като се опитаме да видим каква **социална роля** си е избрал да играе Троцки в хода на Октомврийската революция, **интересите** на какви социални слоеве изразява той.

Ще изкажа теза, която на пръв поглед звучи парадоксално.

В Октомврийската революция Троцки си е избрал и играе ролята на лидер на **крайнодясната** фракция на болшевишкия елит. Тази теза е в пълно противоречие не само със **самосъзнанието** на Троцки и неговите последователи, не само с утвърдилото се в обществените науки разбиране за Троцки като „левичар“, но дори и с официалната „сталинска“ историография, която определя Троцки за водач на „лявата опозиция“.

³⁹ Надценяването на ролята на субективния фактор се проявява в цялостната политическа дейност на Троцки. Редица стратегически грешки в политиката на болшевишката партия се дължат на „успеха“ на Троцки да наложи своето волунтаристично гледище. Например - провалът на Бресткия мирен договор в началото на февруари 1918 г., военният поход към Варшава, август 1920 г. и мн. други. В теоретичната му дейност субективизмът също се проявява твърде силно. Субективноидеалистическо е цялостното разбиране на Троцки за същността на Октомврийската революция и за „контрареволюционния преврат“ на Сталин. Той силно надценява ролята на субективния фактор в историческите процеси и по-специално ролята на Сталин, приема, че болшевиките успешно са направили първата в света „социалистическа“ революция, но „лошият“ Сталин предава делото на революцията и създава условия за реставрацията на капитализма. Субективноидеалистическа е и самата му „теория“ за „перманентната революция“. За нея Д. Волкогонов уместно отбелязва: „По същество теорията за перманентната революция означава първенство на субективното над обективното. Не единство, а именно първенство.“, Виж: Волкогонов, Д. „Троцкий“, Изд. „Новости“, М., 1992 г., стр. 322.

Какви аргументи мога да приведа в подкрепа на моята теза?

Поначало едрият капитал се характеризира с **хищнически** апетити. Особено хищнически са апетитите на едрият капитал в етапа на първоначалното натрупване на капитала. След Октомврийската революция болшевишкият елит заграбва значителна част от националното богатство и се превръща в едър съвкупен капиталист. Периодът, в който се е намирало развитието на капитализма в Русия, е бил именно етапът на първоначалното натрупване на капитала. Новият крупен собственик на едрият централизиран национален капитал съвсем естествено е бил с хищнически нагласи. В него се формира радикално крило, което изразява **най-непосредствените, грубо материални, хищнически** интереси на едрият централизиран национален капитал. **Лидер на това крило, на тази фракция е Л. Троцки.** Това е неговата социална роля в хода на Октомврийската революция. Чрез „теорията“ за „перманентната революция“ и чрез цялостната си „теоретична“ дейност той **идеологически** обосновава най-непосредствените хищнически апетити на едрият централизиран капитал. **Субективизмът** в неговата политическа дейност е резултат на най-дивата, **несъобразяваща се с никакви условия и интереси алчност.** Например: постоянните му предложения и апели за завоевателни войни със съседите; плановете му за организиране на всеобща трудова повинност; постоянният натиск, който е оказвал на болшевишката партия за грабеж на селячеството и мн. др.⁽⁴⁰⁾ Подобни нагласи и апетити са имали и останалите фракции на болшевишката партия, включително и нейния вожд Ленин. Но единствено Троцки и неговата фракция са последователни в отстояването на **най-хищническите апетити.** И което е по-важно,

⁴⁰ Ще дам само един пример за политиката на **грабеж** на селячеството, към която Троцки систематично се е придържал. Когато през 1926 г. болшевишката партия взема курс към индустриализация, Троцки сключва съюз със Зиновиев, Каменев и др. лидери на болшевишката партия и образуват фракцията на „Новата лява опозиция“. Основна теза на новата фракция е за „свръхиндустриализацията“. Новата управляваща класа в този период пристъпва към активна предприемаческа дейност и използва държавния фиск и монополното си положение в производството на промишлени товари за набавяне на финансови ресурси за своите инвестиции. Това води до недоволство сред селячеството, тъй като производството на селскостопанска продукция става все по-неизгодно. На XIV конгрес и на XV конференция на болшевишката партия „Новата опозиция“, без да се съобразява с реалните, прекомерно ощетени интереси на селячеството, издига платформа с искане в името на „свръхиндустриализацията“ да бъдат повишени цените на промишлените стоки и да бъде увеличен селскостопанският данък. Останалите фракции на болшевишката партия отхвърлят предложенията на „Новата опозиция“. Не защото те също не биха искали да се увеличи грабежът на селячеството, а защото са преценили, че селячеството не би могло да издържи по-голяма степен на **свръхексплоатация.** Предложенията на троцкистите са определени като авантюристични и опасни.

Троцки се е борил в името на тези апетити, несъобразявайки се с **обективните** възможности за тяхното постигане. Обвиненията му към Сталин в „предателство към световната социалистическа революция“ поради отказа му да подкрепи през средата на 20-те години призивите на Троцки за продължаване на завоевателните войни звучат нелепо. Отказът на Сталин да подкрепи стратегията на Троцки за завоевателни войни не е причинен от това, че Сталин за разлика от Троцки няма афинитет към военната агресия. Напротив! Историята показва категорично, че и Сталин, доколкото също е изразител на интересите на едрият централизиран държавномонополистичен капитал, има подчертан афинитет към военната агресия. Но през средата на 20-те години по-голямата част на болшевишката номенклатура е считала, че в момента тя няма сили за водене на нови агресивни войни. По-голямата част на болшевишката номенклатура е считала, че в момента за нея е по-важно да пристъпи към основната си функция на съвкупен капиталист - предприемаческа дейност. Сталин е изразявал именно тези нагласи на болшевишката номенклатура. Те са били нагласи, които във висока степен са се съобразявали с **реалностите**. Желанието на Троцки да се продължат завоевателните войни е било субективистично, защото не е било съобразено с реалните възможности и затова не е получило подкрепата на по-голямата част на болшевишката номенклатура. **Субективизмът в теоретичната** му дейност - субективизмът на „теорията за перманентната революция“, е пряко следствие на субективизма на политическата му дейност; пряко следствие на **идеологическата** функция, която неговите „теории“ са играли в обосноваването на хищническите апетити на новия съвкупен капиталист.

2. Относно същността на собствеността и производствените отношения при „социализма“

Троцки не разбира същността на утвърждаващата се след Октомврийската революция в СССР **система на производствени отношения**. Той обявява доминиращата държавна форма на собственост за **обществена** собственост априори, без да изследва характера на отношенията на отчуждаване и присвояване на принадлежния продукт, без да изследва наемните отношения, които се формират между новата управляваща класа и работническата класа. Неубедителен е опитът му да примири тезата си за „обществения“ характер на държавната собственост и фактът на реална експлоатация чрез уговорката, че държавната собственост се превръща във „всенародна“ в зависимост

от степента, в която потреблението на стоки и услуги става **уравнително**. Не различията в обема и качеството на потребяваните от бюрокрацията стоки и услуги определят **характера** на собствеността, а обратно, формираните отношения на собственост имат за резултат качествено по-високото равнище на потребяваните от управляващата класа стоки и услуги. Привилегированите позиции на новата управляваща класа - номенклатурата на болшевишката партия, в системата на производствените отношения и по-специално позицията и на **собственик** на средствата за производство водят до привилегированите и позиции в разпределението на материалните блага, а съвсем не „лошите“ морални качества на сталинската фракция. Празна фраза е тезата на Троцки, че ако неговата фракция победи в междуфракционната борба, то тъй като те са „истински“ комунисти, не биха допуснали „извращения“ в потреблението и държавната собственост би била действително „обществена“ собственост.

За Троцки е характерно, че поставя в центъра на анализа на производствените и социалните отношения в СССР **потреблението, разпределителните отношения**.⁽⁴¹⁾ Това е повърхностен и принципно неправилен подход. Въпреки че разпределителните отношения са много важни, този подход е в пълно противоречие с Марксовия подход (Троцки има претенцията, че е марксист), който разглежда разпределението на богатата като резултат, следствие от развитието на разделението на труда и собственическите отношения. Възмущението, с което Троцки говори за разкоша, в който живее бюрокрацията, звучи комично на фона на добре известните факти за силния афинитет на Троцки към лукса.

Примитивни и дълбоко реакционни са разбиранията на Троцки за третия елемент на производствените отношения - **разделението на труда**. През периода, когато е водеща фигура в управленския апарат, Троцки активно е защитавал тезата за необходимостта от широко използване на **принуда** за участие в производителния труд.

Неразбирането на същността на формиращите се след Октомврийската революция производствени отношения е неразривно свързано и с неразбирането на същността на новия обществен строй.

3. Относно същността на „социализма“

Тезата на Троцки, че общественият строй в СССР не е държавен капитализъм, тъй като не носи характеристиките на нито един

41Цит. пр., стр. 12, 25, 26, 45, 51, 52, 57, 60, 61, 98, 100, 102 и др.

от трите модела на държавен капитализъм, не е научно издържана. Тя има за предпоставка, че трите фиксирани от него модела са **единствено възможните** форми на държавен капитализъм. А това не е така. Всъщност именно държавният капитализъм в СССР е основният вид държавен капитализъм.

Другата му основна теза - че с одържавяването на средствата за производство автоматично са се унищожили възможностите за капиталистическо развитие в СССР, е голословна теза, без аргументация, без конкретен анализ. Той сам противоречи на себе си, като обстойно показва високата степен на експлоатация на работническата класа в СССР. А основната характерна черта на капиталистическия начин на производство е именно **експлоатацията на наемен труд**. Троцки не изследва характера на отношенията между двата основни субекта в производствения процес - от една страна, съвкупния работник, а от друга страна, съвкупния капиталист (номенклатурата на болшевишката партия). Един анализ на тяхното място в производствения процес би показал недвусмислено, че експлоатацията, за която той говори, не е резултат на „предателство“ на идеалите на комунизма или на необходимостта от разпределителните функции на бюрокрацията поради слабото развитие на производителните сили. Тя е обективно следствие на различното място, което те заемат в общественото производство и във формиращите се по необходимост капиталистически производствени отношения. Самият Троцки е апологет на прилагането на **докапиталистически** форми на експлоатация от болшевишката партия. Това е неговият „комунистически“ идеал.

В книгата на Троцки сталинизмът се разглежда като **преходен период**, от който има само два възможни изхода: 1) сваляне от власт на фракцията на Сталин, продължаване на „световна социалистическа революция и утвърждаване на „истински социализъм“; 2) контрареволюция на бюрокрацията, раздържавяване на собствеността и „възстановяване“ на капитализма. Историческото развитие показва, че това разбиране на Троцки е свършено невярно. Сталинизмът (разглеждан като цялостна система на производствени и социални отношения) се оказва съвсем не **преходен** период. Напротив! Този тип обществено устройство се оказва **устойчиво** и **оптимално** за периода на модернизация на СССР. Нещо повече! Оказа се, че този тип устройство - на **държавен капитализъм**, е доминиращата форма, в която се извърши утвърждаването на капиталистическия начин на производство в болшинството слаборазвити страни.

Грешната **прогноза** на Троцки съвсем не е случайна. Тя е ре-

зултат на това, че той не е разбирал същността на новия тип общество. А именно, че това общество е държавен капитализъм, че този тип обществено устройство е **естествен и закономерен** за слаборазвитата страна като СССР, в която се извършва утвърждаването на капиталистическия начин на производство.

4. Относно социално-класовата структура

а) За ролята на бюрокрацията в съветското общество.

Трябва да се подчертае голямата заслуга на Троцки, че разкрива експлоататорската роля на **бюрокрацията** при сталинизма. Това ново поле на изследване се оказва плодотворно. Много други автори след него, на първо място Джилас и Восленски, безспорно са повлияни в своите изследвания от анализите му. Но, когато Троцки разглежда мястото на бюрокрацията в съветското общество, допуска редица слабости. Някои са твърде съществени.

Първата от тях е, че Троцки никъде не изяснява въпроса - партийният апарат част ли е от бюрокрацията или не. От една страна, се остава с впечатление, че за него бюрокрацията са само служителите в държавния апарат. Тоест, партийният апарат **не е** част от бюрокрацията. От друга страна обаче, той никъде не разглежда партийния апарат като отделна, обособена част от управляващата прослойка. За него управляващата прослойка е бюрокрацията. Това създава впечатление, че той схваща партийния апарат като част от бюрокрацията.

Струва ми се, че тази **непоследователност** на Троцки съвсем не е случайна. Тя е израз на противоречието, от една страна, между **обективното** място на партийния апарат и по-специално на болшевишката върхушка в социалната структура и, от друга страна, тяхното **самосъзнание**. Партийният апарат заема възлово, централно място в привилегированата класа, в класата на съвкупния капиталист. И естествено е, че болшевишките функционери повече или по-малко са **усещали** това. Но те в никакъв случай не са искали да го признаят пред себе си. Затова Троцки или игнорира реалния проблем за отношенията партиен апарат - бюрокрация, или когато го разглежда, не търси обективното място на партийния апарат като обособен социален слой в социалната структура, в системата на производствените отношения. Той го дели на „лоши“ хора, „предатели“ на делото на „социализма“ - това е **фракцията на Сталин**, която е станала изразител на интересите на бюрокрацията, тоест те са бюрократи, и на „истински комунисти“ - **троцкистите**, които стоят на позициите на пролетариата и поради това могат да се считат за пролетарии. „Лошите“ са част от бюрокрацията, а „добрите“ не са част от бю-

„Сбърканият модел“ - концепцията за „предадената“ революция 345
рокрацията. Сталин е бюрократ, а Троцки не е бюрократ. Когато на власт са „добрите“ комунисти, партийният апарат не е част от бюрокрацията, нещо повече, той не и позволява да бъде експлоататорска прослойка. Когато на власт са „лошите“ комунисти, те подчиняват партията на партийния апарат, превръщат партийния апарат в част от бюрокрацията, а нея - в привилегирана каста. (42)

Неубедителна е основна теза на Троцки, че бюрокрацията е прослойка, но не и „класа на държавни капиталисти“. Всъщност бюрокрацията е част от съвкупния капиталист - номенклатурата на болшевишката партия. Тя е прослойка на господстващата класа, ако партийният апарат се разглежда отделно от държавния апарат. Ако в бюрокрацията се включва партийният апарат, то самата бюрокрация е господстващата класа. Отделните бюрократи нямат акции от държавната собственост. Но те упражняват правото си на собственици в качеството си на части от съвкупния капиталист. Това, че не притежават акции, ни най-малко не ги лишава от възможността да участват в управлението на собствеността и в разпределението на печалбите. Но за разлика от начина на участие при акционерния капитал, при държавната собственост участието на отделния бюрократ се определя не от дял акции, каквито той безспорно не притежава, а от неговите позиции в управленската йерархия. Този негов статус е достатъчно точно определен, и достатъчно точно определя, както участието му в управлението на собствеността, така и участието му в разпределението на благата. Аргументът, че правото на експлоатация не се предава по наследство, е също неубедителен. Начинът на **рекрутиране** на привилегираните класи и съсловия не променя характера на съществуващите класови отношения. (43) В много съсловни общества служебната администрация, която е гръбнакът на привилегираното съсловие, се рекрутира от простолюдието и няма право да предава по наследство своите привилегии. Но това не променя нейното качество на привилегирано съсловие и част от съвкупния собственик на държавния поземлен фонд.

Друга съществена слабост е, че Троцки разглежда експлоата-

⁴² Пак там, стр. 115.

⁴³ По отношение на наследяването на привилегиите при Троцки има противоречие. Не може, от една страна, да се твърди, както той го прави, че привилегиите при бюрокрацията не се предават по наследство, а от друга страна, бюрокрацията да се нарича привилегирана каста (например на стр. 114, 117 и др.). Именно при кастите привилегиите се предават по наследство в най-висока степен. Тъй че, ако при бюрокрацията привилегиите не се предават по наследство, то тя в никакъв случай **не е каста**.

цията на бюрокрацията не като резултат на нейното място в системата на производствените отношения, резултат не на това, че тя е част от съвкупния капиталист, а като резултат на злоупотреба от нейна страна. (44) Историята опроверга и този възглед на Троцки, тъй като в голямото множество от „социалистически“ страни бюрокрацията навсякъде „злоупотребяваше“ с положението си. Очевидно е, че подобни масови „злоупотреби“ не са резултат на „неморалността“ на бюрокрацията, а на съвсем други социални процеси.

б) За пролетариата като господстваща класа.

Троцки е напълно противоречив, когато разглежда мястото на пролетариата в социалната структура. От една страна, той многократно обявява пролетариата за господстваща класа в СССР. Тази теза влиза в пълно противоречие с конкретните анализи, които той прави на **експлоатацията** на работническата класа в съветското общество. Елементарната логика сочи, че ако пролетариатът е експлоатирана класа, то тя не е господстваща класа и обратно. Още повече, макар и само на едно място, но все пак Троцки отбелязва, че трудът на пролетариата в СССР е **наемен** труд. (45) Аргументът му, че пролетариатът е господстваща класа, тъй като в СССР доминира държавната собственост, е фалшив. Именно държавната собственост позволява на управляващата класа - номенклатурата на болшевишката партия, да експлоатира пролетариата в качеството му на наемна работна сила.

5. Относно унищожаването на принципа на демократическия централизъм

Троцки вярно **описва** процеса на ликвидиране на принципа на демократическия централизъм като организационен принцип на болшевишката партия. Вярно се насочва и фиксира връзката между обожествяването на Сталин и експлоататорската роля на бюрокрацията в съветското общество. Ако използваме влязлото по-късно в употреба понятие - „култ към личността“, може да се каже, че още в средата на трийсетте години Троцки посочва една от основните причини за „култа към личността“ - интересите на управляващата класа. За съжаление плюсовете на неговия поглед към промените в организационния принцип на болшевишката партия спират до тук.

Опитът на Троцки да се насочи към **обективните** причини за

⁴⁴ Бюрокрацията се ползва от привилегиите, пише той, поради злоупотреба. Цит. пр., стр. 104.

⁴⁵ Пак там, стр. 107.

ликвидирането на демократизма и рязкото засилване на централизма, намерило своята крайна форма в обожествяването на Сталин, в „култа към личността“, е **половичат**. Троцки спира до средата на пътя в разкриването на обективните причини на тази съществена характеристика на съветското общество. Основната му теза е, че ако идейната борба на неговата фракция срещу фракцията на Сталин се е увенчала с успех, то основният организационен принцип на болшевишката партия би останал непокътнат и „социализмът“ би могъл да бъде спасен от всички „извращения“ на сталинизма. Излишно е да се коментира илюзорността на тази теза. По-важно е да се посочи причината за илюзията на Троцки. Тя е в това, че той не разбира коренно различната **роля** на болшевишката партия и поспециално на болшевишкия апарат в двата различни периода - когато те се борят за властта и когато те са управляваща партия, явяваща се собственик на огромно национално богатство. В първия период, когато болшевишката партия е най-радикалната част на контраелита, формулираният от Ленин организационен принцип на демократическия централизъм изиграва изключително голяма роля за създаване на боеспособна радикална партия. След това, когато болшевишката партия е управляваща партия, явяваща се както субект на властта, така и на собствеността, този принцип е практически неприложим. В новите условия борбата за власт в управляващата партия едновременно е и борба за контрол над огромна собственост. А това неизбежно поражда кървави саморазправи. Унищожаването на демократизма е напълно естествен процес. Същото става във всички страни с централизиран национален капитал.

6. Относно приближаващата

„световна социалистическа революция“

Другият основен момент в „теорията“ на Троцки - за скорошна антибуржоазна, „социалистическа“ революция, също е опроверган от историята. Революции, в които комунистическите партии завземат властта и одържавяват средствата за производство, побеждават в много страни. Но:

а) Тези революции избухват **в слаборазвити страни**, а не в най-развитите страни, каквито са били очакванията на Троцки;

б) Тези революции водят до утвърждаването на „сталинския“ модел на „социализъм“, а не до „истинския“ социализъм, нещо, което за Троцки е било **изключено и невъзможно**.

Причината за съвършено погрешните прогнози на Троцки относно бъдещата световна „социалистическа“ революция са в това,

че, от една страна, той има верен усет за приближаващите социални революции. Има вярна преценка, че характерните за колониализма експлоататорски отношения между метрополията и колониите, между развитите и слаборазвитите страни „запушват“ възможността за развитие на тези страни по пътя на традиционния капитализъм. Той съвършено вярно отбелязва, че в слаборазвитите страни социалните революции ще доведат до обществено устройство, различаващо се от традиционния капитализъм. Но в същото време Троцки не успява да разбере, че, макар и различни по форма, в същността си тези революции са буржоазни, а не антибуржоазни, че те водят до утвърждаването, а не до отричането на капиталистическия начин на производство. Не успява да разбере, че сталинизмът е закономерен, а не случаен вариант в историческото развитие, тъй като при този вариант на социални отношения се осъществяват бърза експроприация на непосредствения производител и превръщането му в наемна работна сила, бърза индустриализация на страната и т. н. Не успява да види историческата перспектива, че в рамките на държавния капитализъм ще се установят нов тип икономически отношения между по-развити и по-слабо развити страни.

11.2. Николай Бердяев

Николай Бердяев е една от най-крупните фигури в руската обществено-политическа мисъл. Неговата книга „Извори и смисъл на руския комунизъм“ (написана и издадена в Париж през 1936 г.) е едно от най-сериозните изследвания на болшевиизма и на Октомврийската революция. Бердяев задълбочено е изучавал марксизма и отлично владее теоретичния му инструментариум. Дълго време е симпатизирал на така наречения „легален марксизъм“. Критиката, която прави на западното общество, е силно повлияна от Марксовата критика на капиталистическия начин на производство. Отношението му към социалната проблематика - към насилието, към страданията на народните маси и т. н., е типично за **левите интелектуалци**. В анализа на руската революция прилага като основен подход **материалистическото разбиране на историческия процес**. Самият той определя ценностната си ориентация като християнски „персоналистичен социализъм“. Въпреки че е твърде самобитен и разбрането му за произхода и същността на „социализма“ е силно повлияно от неговата религиозна философия, като цяло възгледите му за държавния капитализъм са в рамките на концепцията за **„сбъркания модел“**. Той е съавтор на издадения през 1909 г. сборник ста-

„Сбърканият модел“ - концепцията за „предадената“ революция 349
тии за руската интелигенция - „Вехи“, в който група от най-видни руски интелектуалци с леви убеждения разглеждат възможностите за **еволуционна трансформация** на руското общество и предупреждават за опасностите да се „сбърка моделът“, в резултат на **крайната радикалност** на болшевизма и на някои други „социалистически“ движения.(46)

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

В анализа, който Николай Бердяев прави на Октомврийската революция, има два пласта, два подхода. Той разглежда революцията, първо, като **прагматика**, като **ставане**, второ, като **смисъл**. Изводите, които могат да се направят от двата подхода, **взаимно си противоречат**.

1.1. От първата гледна точка, от гледната точка на **ставането** на революцията, според Бердяев произходът на „социализма“ е **естествен и закономерен**. Според него „Болшевизмът се оказва най-малко утопичен и най-реалистичен, най-отговарящ на цялата ситуация, каквато е възникнала в Русия през 1917 г., и най-верен на някои отколешни руски традиции, на руските търсения на универсална социална правда, разбираана максималистично, и на руските методи за управление и властване чрез насилие.“ (47) Бердяев прави великолепен анализ на националните корени на руския комунизъм, на столетните революционни традиции на руската интелигенция, чиито продължител в началото на ХХ век според него е болшевизмът. Той разглежда особеностите на славянофилството, на nihilизма, на народничеството в Русия и показва до каква огромна степен тяхната специфично руска нравственост, идеология и поведенчески стереотипи са вплетени и определят физиономията на руския комунизъм. (48) **Болшевизмът според Бердяев е явление, породено и детерминирано от цялата история на руската държавност и на руското**

⁴⁶ Виж: „Жалони - вехи“, Изд. къща „Летописи“, С, 1992 г.

⁴⁷ Бердяев, Н. „Извори и смисъл на руския комунизъм“, Изд. „Хр. Ботев“, С, 1994 г., стр. 124.

⁴⁸ Основните си идеи за същността на руската социалдемократия Бердяев развива още през 1909 г. в статията си „Философска истина и интелигентска правда“, публикувана във вече споменатия сборник статии за руската интелигенция - „Вехи“. Виж: „Жалони - вехи“, Изд. къща „Летописи“, С, 1992 г., стр. 13 - 34.

разколничество. Руската революция, въпреки че е универсалистична по своите принципи, едновременно с това е и дълбоко национална по своите резултати.⁽⁴⁹⁾ „Колкото и парадоксално да звучи-пяхе той, - но большевизмът е третото явление на руската великодържавност, на руския империализъм - първото явление е Московското царство, а второто явление е империята на Петър.“⁽⁵⁰⁾ Большевизмът слива волята за социална правда с волята за държавна мощ и „втората воля се оказва по-силна“. След февруари 1917 г. Русия е била заплашена от пълна анархия, от анархистичен разпад. Но той е бил спрян от комунистическата диктатура, намерила лозунгите, на които народът е бил съгласен да се подчини. „В това е безспорната заслуга на комунизма пред руската държава“⁽⁵¹⁾, пише Бердяев. Той прави много подробен и пълен анализ на разположението и политиката на основните политически сили в Русия след февруарската революция. Показва, че „най-големият парадокс в съдбата на Русия и на руската революция се състои в това, че либералните идеи, идеите на правото, както и идеите на социалния реформизъм, се оказват **утопични** (подч. от мен) в Русия“⁽⁵²⁾. Либералнодемократичното правителство след февруарската революция според него „провъзгласява абстрактни хуманни принципи, абстрактни начала на правото, в които не се съдържа никаква организираща сила, никаква енергия за заразяващата се маса... В атмосферата на разложение, хаос и анархия то от благородни чувства иска да продължи войната до победен край, докато в същото време войниците са готови да побягнат от фронта и да превърнат националната война в социална.“⁽⁵³⁾ Бердяев много точно отбелязва, че „Никога в стихията на революцията и особено на революция, създадена от война, не могат да възтържествуват умерени, либерални, хуманитарни принципи и техните носители. Принципите на демокрацията са подходящи за мирния живот, при това невинаги, не за революционна епоха. През революционна епоха побеждават хора с крайни принципи, склонни и способни на диктатура. Само диктатурата може да спре процеса на пълно разложение и възтържествуването на хаоса и анархията. Необходимо е на разбунтувалите се маси да се

⁴⁹ Бердяев, Н. „Извори и смисъл на руския комунизъм“, Изд. „Хр. Ботев“, С, 1994 г., стр. 125.

⁵⁰ Пак там, стр. 132.

⁵¹ Пак там, стр. 147.

⁵² Пак там, стр. 123-124.

⁵³ Пак там, стр. 154.

дадат лозунги, в името на които тези маси биха се съгласили да се организират и дисциплинират, необходими са изразителни символи. В този момент болшевизмът, отдавна подготвян от Ленин, се оказва единствената сила, която, от една страна, може да довърши разложението на старото, и, от друга, да организира новото. **Само болшевизмът се оказва способен да овладее положението, само той отговаря на масовите инстинкти и на реалните съотношения** (подч. от мен). И той демагогски се възползва от това."(54)

Бердяев прави много интересен портрет на вожда на Октомврийската революция - Владимир Илич Ленин. За него Ленин е „типичен русин“. Той носи характерните черти на руския народ - „непосредственост, цялостност, грубоватост, антипатия към украсителството и риториката, практичност в мисленето, склонност към nihilистичен цинизъм на морална основа".(55) Той „притежава рядка чувствителност за историческата ситуация".(56) В личния си живот цени реда и дисциплината. Чужд е на революционната романтика и революционното фразьорство. В условията на хаос и анархия той полага свръхчовешки усилия да дисциплинира руския народ и самите комунисти. „Призовава към елементарни неща, към труд, към дисциплина, към отговорност, към знание и учение, към положително строителство, а не само към разрушаване; громи революционното фразьорство, разобличава анархистичните склонности, прави истински заклинания над бездната. И спира хаотичното разпадане на Русия, спира го по деспотичен, тираничен начин."(57) Моралният портрет на Ленин, който Бердяев рисува, е твърде **двойствен**. Според Бердяев, от една страна, Ленин е човек с положителни морални качества. В личния му живот има много благодушие, поддържа топли отношения с близките си, „обича кучетата и децата", обича да се смее и шегува.(58) Той е безкористен, абсолютно предан на идеята, малко мисли за себе си, „дори не е особено властолюбив и честолюбив".(59) От друга страна обаче Ленин не вярва в човека, счита, че хората трябва да бъдат държани изкъсо, че техният живот трябва да бъде организиран чрез принуда и на-

⁵⁴ Пак там, стр. 154-155.

⁵⁵ Пак там, стр. 125-126.

⁵⁶ Пак там, стр. 136.

⁵⁷ Пак там, стр. 126-127.

⁵⁸ Пак там, стр. 127.

⁵⁹ Пак там, стр. 130.

силие.(60) Ленин, подобно на другия голям руски политик от предходния период - Победоносцев, вярва, че „Обществото може да бъде организирано само когато безнадеждният човешки материал премине през школовка и свикне с условията на обществения живот... Ленин не вярва в човешката природа, във висшето начало на човека..."(61). В това е неговата принципна грешка, защото братството между хората не може да се осъществи чрез външна принудителна школовка, по пътя на навика, подчертава Бердяев.(62) Принципната грешка на Ленин води до това, че той обявява за нравствено всичко, което подпомага пролетарската революция, стигайки до извода, че „целта оправдава средствата". В резултат на което според Бердяев „нравственият момент в човешкия живот губи всякакво самостоятелно значение".(63) Стига се до парадокса, че Ленин, чиято революционност има морален източник, тъй като той не понася несправедливостта, потисничеството и експлоатацията (64), „в края на краищата изгубва непосредственото различаване на доброто от злото, изгубва непосредственото отношение към живите хора, допускайки измамата, лъжата, насието, жестокостта... изключителната отдаденост на една идея довежда до страшно стесняване на съзнанието и до нравствено прераждане, до допускане на съвсем безнравствени средства в борбата. Ленин е човек на **съдбата**, фатален човек - в това е неговата сила (подч. от мен)."(65)

И така, ако обобщим от прагматична гледна точка, от гледна точка на **ставането** на революцията, се налага изводът че според Бердяев победата на Октомврийската революция и утвърждаването властта на болшевиките в конкретните условия на Русия е било нещо **неизбежно** и **закономерно**. Тоест, произходът на „социализма" е **естествен**, а не **доктринален**.

Търсейки обаче „смисъла" на Октомврийската революция, Бердяев стига до **точно обратния извод**.

Бердяев разглежда Октомврийската революция като вид социална революция. Следователно, за да се разбере **смисълът** на Октомврийската революция, трябва да се разбере смисълът на явление

60 Пак там, стр. 173-174.

61 Пак там, стр. 173.

62 Пак там, стр. 189.

63 Пак там, стр. 204.

64 Пак там, стр. 129.

65 Пак там, стр. 129,130.

нието „социална революция“. Каква е същността на социалната революция според Бердяев, какъв е смисълът на революциите?

1.2. Според него спрямо революцията са възможни три гледни точки:

1. На хората, които участват в нея от двете страни на барикадата. Тези хора най-слабо разбират смисъла на революцията;

2. На хората, които я изследват обективно-научно и не участват в нея. Те могат да разкрият много неща от източниците на революцията и „второстепенните исторически причини“. Но не и същината на революцията, защото дори не си поставят тази задача;

3. На хората, имащи религиозно-апокалиптичен поглед върху събитията. Единствено те могат да открият смисъла на революцията. Смисълът на революцията според Бердяев може да се открие не от историята, а от „историософията“. „Историософията“ от своя страна може да подходи вярно към проблема за същността на революцията, **ако е религиозна в основата си** (подч. от мен).(66)

И така, какъв е според Бердяев дълбокият „смисъл“ на революцията за религиозната историософия и по-специално за християнската историософия?

Същината на революцията е, че тя е **„вътрешен апокалипсис на историята“**. Тя е апокалипсис, първо, като „откровение за края на света“. Второ, като „разобличение на историческите несполуки“. Според Бердяев непрекъснатото постепенно развитие на греховния свят на човека е невъзможно. В света винаги се натрупват „много злина, много отрови“, извършва се процес на разлагане. И ако тогава в обществото не се намерят положителни, творчески, възбуждащи сили, което често се случва, „тогава на небесата се решава неизбежността на революцията, тогава се извършва разрив във времето, настъпва прекъснатост, нахлуват сили, които изглеждат ирационални спрямо историята и които, ако се гледа отгоре, а не отдолу, означават **съд на Смисъла над безсмислицата, действие на Провидението сред мрака** (подч. от мен).“(67) Човешката история в значителна степен е грях, кръвопролитие и насилие. Затова историята трябва да приключи, „да бъде съдена от Бога, защото в историята не се осъществява правдата на Христа. Революцията е малкият апокалипсис на историята, както и съд вътре в историята... Както ще настъпи краят на цялата история, както светът ще премине през

⁶⁶ Пак там, стр. 143.

⁶⁷ Пак там, стр. 144.

смъртта заради възкресяването си в нов живот, така и вътре в историята и вътре в индивидуалния живот на човека периодично настъпват край и смърт заради възраждането в нов живот... Революцията е грях и свидетелство за грях... В революцията се извършва съд над злите сили, творящи неправда, но съдещите сили също творят зло; в революцията доброто се осъществява от силите на злото, тъй като добрите сили са безсилни да реализират своето добро в историята."^) Такива са и същността, смисълът на руската революция, която според Бердяев носи рождения белег на всяка революция. Тя е съд над християните и християнството за измяната им към християнските завети. Тя е напомняне на християните за неосъществената от тях правда.(69)

Изводът, който може да се направи от тези тези, е, че Октомврийската революция е закономерен, но не и естествен процес. Произходът на „социализма" е доктринален. Източник на доктрината в случая не е някакъв социален субект, а Бог, и по-специално християнският Бог.(70) Октомврийската революция е един вариант на реализация на Божия промисъл, на Божията доктрина за Греха, Апокалипсиса и Изкуплението.

1.3. Вземайки за първопричина на Октомврийската революция Божия промисъл, Бердяев в същото време на втори план изтъква ролята за нейната победа и утвърждаването на „социализма" и на болшевишката доктрина. И той, както и дисидентите, хипертрофира идеологическия фактор. Абсолютизацията, хипертрофията на идеологическия фактор е в две направления - първо, идеологията се разглежда като основен фактор, основна причина за Октомврийската революция. Второ, идеологията се разглежда като основен конституиращ елемент на новото общество.

1. В какъв смисъл идеологията е основна причина за Октомврийската революция? Бердяев извежда принципните различия на двете основни течения на руската социалдемократия - меншевиките и болшевиките, от „двойствената" същност на марксизма.(71)

⁶⁸ Пак там, стр. 144-145.

⁶⁹ Пак там, стр. 145-146.

⁷⁰ В това, че вижда първопричината за Октомврийската революция в Бог, а не в някакъв социален субект, Бердяев заема особено място сред отричащите естествения произход на „социализма" автори. Неговото разбиране е твърде различно, защото дори и най-религиозните от другите автори виждат първопричината за Октомврийската революция във възприетата от болшевиките комунистическа доктрина, а не в Бог.

⁷¹ Пак там, стр. 104.

Меншевиките, които считат, че поради неразвитостта на капиталистическия начин на производство в Русия е невъзможна социалистическа революция, според Бердяев се опират, изхождат от „социологическия детерминизъм” на марксистката доктрина. Болшевиките са носители на **месианския** дух на марксизма. „Марксизмът - пише Бердяев - е не само учение за историческия или икономическия материализъм ... марксизмът е също учение за спасението, за месианското призвание на пролетариата, за бъдното съвършено общество; ...Душата на марксизма е тук, а не в икономическия детерминизъм”. (72) Според него първите руски марксисти попадат в конфликтна от морална гледна точка ситуация. Ако се прилагат марксистките принципи към Русия, за социалистическа революция би трябвало да се чака дълго време. „Възможността от непосредствена социалистическа дейност се поставя под въпрос”.(73) И затова най-революционно настроените руски марксисти според него се виждат принудени „...другояче да изтълкуват марксизма... В това крило на руския марксизъм революционната воля преобладава над интелектуалните теории, над книжно-кабинетното тълкуване на марксизма.”(74) Болшевизмът според него е верен на духа на марксизма, като съчетава „традициите на революционния марксизъм с традициите на старата руска революционност”.(75) Забавно е, че той нарича болшевиките „ортодоксално” крило на марксизма, а меншевиките „критически” марксизъм.(76) Според него, обсебени от месианство, екзалтирани от революционната си воля, от идеята, че едно незначително малцинство, ако е „добре организирано” и дисциплинирано, може да извърши чудеса, може да преодолее детерминизма на социалната закономерност”, болшевиките извършват революция в името на Маркс, но не по Маркс. (77) За Бердяев Ле-

⁷² Пак там, стр. 106, 107.

⁷³ Пак там, стр. 113.

⁷⁴ Пак там, стр. 113,114.

⁷⁵ Пак там. стр. 114.

⁷⁶ „Ортодоксален” Бердяев нарича „трансформирания по руски марксизъм”. Този марксизъм се отказва от научната, еволюционна, детерминистична страна на марксовото учение и прегръща неговата месианска, митотворческа, религиозна страна. В него според Бердяев се съдържат силни идеалистически елементи.(стр. 116) И това безспорно е така. Но защо тогава точно този „марксизъм”, който е максимално далеч от научната страна на марксовото учение, трябва да се нарича „ортодоксален” марксизъм? Защо „русификацията и ориентализацията на марксизма”(стр. 117) да е „ортодоксален” марксизъм?

⁷⁷ Пак там, стр. 116.

нин е доказал, че революционната воля може да преодолее социалната детерминираност.(78) Тоест, Октомврийската революция не е естествен процес, резултат от преплитането на множество фактори, а е резултат на революционната воля, реализация на болшевишката доктрина.(79)

2. Идеологическият фактор - доктрината - играе определяща роля според Бердяев не само за **избухването** на Октомврийската революция, но и при **конституирането** на съветското общество. В основата на новата държава стои господстващата идеология. За Бердяев „Руската комунистическа държава сега е единственият в света тип тоталитарна държава, която съществува върху основата на светогледна диктатура, върху ортодоксална доктрина, задължителна за целия народ."(80) „Комунистическата" държава е особен вид диктатура. Това е „...диктатура на светогледа, не само политическа и икономическа, но и интелектуална, диктатура спрямо духа, спрямо съвестта, спрямо мисълта... Това е идеокрация, псевдоморфоza на теокрацията."(81) Според него всичко в съветската държава е поставено под знака на ортодоксалната доктрина. Политиката също е подчинена на идеологията. Следователно цялата държава всъщност представлява църква. И затова съветската държава е **теокрация**.

Видно е, че при Бердяев идеологическият фактор е хипертрофиран, той се разглежда като основен, конституиращ елемент на новото общество.

2. Критика на основните тези

Концепцията на Н. Бердяев за произхода на „социализма" е непоследователна и вътрешно противоречива. От една страна, разглеждайки ставането на Октомврийската революция, той показва, че нейната победа е естествена и закономерна. Той разкрива дълбоките исторически корени на руския „комунизъм". Задълбочено анализира широката гама от исторически, икономически, политически, социално-психологически и идеологически причини за нейната победа и утвърждаването на новия обществен строй. Показва прагматичността, историческия усет на болшевиките. Разкрива огромната заслуга на болшевишката партия, която овладява разпада, а

⁷⁸ Пак там.

⁷⁹ Неслучайно Бердяев нарича Октомврийската революция „социален експеримент", Пак там, стр. 152.

⁸⁰ Пак там, стр. 158.

⁸¹ Пак там, стр. 187.

впоследствие създава силна, добре защитена държава. От друга страна обаче, разсъждавайки върху **смисъла** на руската революция, Бердяев стига до точно обратния извод - че произходът на „социализма“ е доктринален, а не естествен. Той хипертрофира ролята на идеологическия фактор за победата на революцията и за утвърждаването на „социализма“. Заедно с тезата му за Октомврийската революция като един от вариантите на Божия промисъл, на Божието наказание неговите разсъждения за „смисъла“ на руския „комунизъм“ създават категоричното впечатление, че произходът на „социализма“ е **доктринален**, а не естествен. **Което противоречи на целия му анализ на „изворите на руския комунизъм“.**

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

1.1. Тезите на Бердяев за същността на „социализма“ са повърхностни и непоследователни. От една страна, той в духа на общоприетата ленинова парадигма разглежда Октомврийската революция като „социалистическа“ революция. (82) Първи опит за осъществяване на комунизма върху почвата на марксизма в Русия. (83) Според него Ленин се освобождава от „всякакво марксистко доктринерство, с което са му досаждали марксистите меншевики“ и използвайки селячеството, успява да осъществи в една селска страна „първата в света пролетарска революция“. (84) Чрез тази революция „Русия прескача през стадия на капиталистическото развитие, който изглежда толкова неизбежен за първите руски марксистите“. (85) Възниква пролетарска държава, която е диктатура на пролетариата и в която започва строителството на „комунизма“. (86) Говорейки за обществения строй в Съветския съюз, той винаги го

⁸² Бердяев подчертава изключително силното позитивно въздействие на революцията върху развитието на Русия. „Като всяка голяма революция - пише той - тя извършва смяна на социалните слоеве и класи. Повалва господстващите, командващите класи и издига народните пластове, преди потиснати и унижени, дълбоко разоравя почвата и сътворява почти геологически преврат. Революцията освобождава скованите дотогава работническо-селски сили за историческа работа. Това определя изключителния актуализъм и динамика на комунизма. В руския народ се разкрива огромна витална сила, която дотогава няма възможност да се разкрие.“ (стр. 151).

⁸³ Пак там, стр. 202.

⁸⁴ Пак там, стр. 136, 137.

⁸⁵ Пак там, стр. 116.

⁸⁶ Пак там, стр. 140, 141.

нарича „социализъм" или „комунизъм".(87) Стадият, в който се намира обществото, за него, в съзвучие с официалната догматика на съветската власт, е „преходен период".(88) Преходен период от феодализма към „комунизма".

1.2. От друга страна обаче, Бердяев отрича „социалистическия" характер на нововъзникналото общество - „комунизмът" в Русия „още не е социализъм".(89) Той не е истински „социализъм" нито в сферата на икономиката, нито в сферата на политиката, нито в сферата на социалната справедливост. Според него в Съветска Русия възникват нови форми на класово потисничество, различни от капиталистическите. „Диктатурата на пролетариата - пише Бердяев - усилвайки държавната власт, развива гигантска бюрокрация, обгръщаща като паяжина цялата страна и подчиняваща всичко на себе си."(90) Тази бюрокрация е „новата привилегирована класа" (може би от тази фраза Джилас взема термина „новата класа"), която „жестоко експлоатира народните маси". Бердяев дава примери за експлоатацията и неравенството в Съветска Русия - съветският работник получава 75 рубли, а съветският чиновник, специалистът - 1500 рубли на месец. „И това чудовищно неравенство - възкликва Бердяев - съществува в комунистическа държава."(91) Съветската държава за Бердяев, е деспотична държава, тя действа като всяка деспотична държава - със същите средства, с лъжа и насилие. (92) Тя е военно-полицейска държава. „Международната и политика като две капки вода прилича на дипломатията на буржоазните държави."(93) Диктатурата на пролетариата всъщност е диктатура на комунистическата партия. (94) А и по принцип според Бердяев „диктатура на пролетариата", както и „диктатура на масите" **не може да съществува.**(95) След като съветското общество не е истински „комунизъм", какво е то тогава според Бердяев? Трудно е да се отговори на този въпрос. Макар и са-

⁸⁷ „Във формата, в която се отля комунизмът в Русия", пише Бердяев - пак там, стр. 207.

⁸⁸ Пак там, стр. 161,171.

⁸⁹ Пак там, стр. 171.

⁹⁰ Пак там, стр. 141.

⁹¹ Пак там.

⁹² Пак там.

⁹³ Пак там.

⁹⁴ Пак там, стр. 133.

⁹⁵ Пак там, стр. 149.

мо на няколко места, Бердяев определя новото общество като държавен капитализъм. (96) Един път определя комунистическия строй като крепостен строй.(97)

Защо според Бердяев Ленин и водените от него болшевики, въпреки обещанията си не са създали „истински комунизъм“?

1.3. Отговорът, който дава Бердяев, е много прост. Защото Ленин и болшевиките не са християни и не признават откритата се на Бердяев и на кръга около него **Божия истина**.

В книгата си Бердяев подробно разглежда връзката между болшевиизма и християнството. Според него комунизмът има християнски или юдео-християнски източници. Болшевиките са задължени извънредно много на християнството. Те основават цялата си дейност върху превключването на религиозната енергия, върху пренасочването и върху нерелигиозен обект - **строителството на комунизма**. Най-добрият тип комунист, тоест човек, напълно отдаден в служба на идеята, способен на огромни жертви и на безкористен ентузиазъм, е възможен единствено чрез християнско възпитание на човешката душа като резултат на преработването на естествения човек от християнския дух. Според Бердяев резултатите от това християнско влияние върху човешките души остават, дори и когато хората са се превърнали във врагове на християнството.(98) Успехите на „комунизма“ се дължат на това, че неговите идеали са подобни на християнските и неговите кадри имат моралните добродетели, възпитани от християнството. Бедата на комунистите е в това, че те са се отказали от християнството и са се превърнали в негови врагове. Отказвайки се от християнството, комунистите тръгват по неправилен път за постигане на високите цели (справедливост и братство между хората). Ленин дълбоко греша, считайки, че братство между хората може да се постигне чрез външна принудителна школовка. „За тази цел са необходими дълбоки духовни сили“.(99) Тези „дълбоки духовни сили“ се съдържат в християнството. Болшевиките носят отговорност за това, че са тръгнали по пътя на насието, **че не знаят и не желаят да узнаят** истинския път към братството между хората, който се разкрива от християнската истина (подч. от мен).(100) Христи-

⁹⁶ Пак там, стр. 141,162,163, 171.

⁹⁷ Пак там, стр. 161.

⁹⁸ Пак там, стр. 188,189.

⁹⁹ Пак там, стр. 189.

¹⁰⁰ Пак там, стр. 192.

янската истина е разкрита от руската творческа религиозна мисъл. От Хомяков започва религиозна реформация на християнството. Руската творческа религиозна мисъл стига до това, до което не успява да стигне западното християнство - идеята за Бога-човечество, идеята за съборно въплъщаване на Бога. Само чрез тази християнска истина може да се построи „истинският социализъм“. Какво представлява „истинският социализъм“? „Истински социализъм“ според Бердяев е „персоналистическият социализъм“, обединяващ принципа на личността като върховна ценност с принципа на братската общност между хората - принципи, дадени от реформираното православно християнство.⁽¹⁰¹⁾ При „персоналистическия социализъм“ част от промишлеността - най-едрата, става държавна собственост. Но заедно с това „...трябва да бъдат признати кооперирането между хората, трудовият синдикат и отделният човек, поставен от организацията на обществото при условия, изключващи възможността да експлоатира ближните си. Държавата при това ще има контролни и посреднически функции, призвани да не допускат потискането на човек от човека.“⁽¹⁰²⁾

2. Критика на основните тези

2.1. Най-напред някои бележки от общ характер:

а) Бердяев е научно непоследователен и вътрешно противоречив при определянето същността на „социализма“. От една страна, той определя категорично Октомврийската революция като „първата в света пролетарска революция“. В същото време за него съветското общество и е „социализъм“, и не е „истински социализъм“. Елементарната научна логика изисква, ако се приема Октомврийската революция за „социалистическа“, то и възникналото в резултат на нея общество да се приеме за „социалистическо“. А ако обществото не се приема за „социалистическо“, то Октомврийската революция да не се определя като „социалистическа“.⁽¹⁰³⁾

¹⁰¹ Пак там, стр. 208.

¹⁰² Пак там.

¹⁰³ в този аспект има още едно противоречие. Бердяев, както по-горе отбелязах, на няколко места определя съветското общество като „държавен капитализъм“, което е в противоречие с безусловната му теза, че чрез Октомврийската революция Русия прескача стадия на капиталистическото развитие. Това противоречие обаче е по-скоро външно, тъй като определенията му за съветския строй като „държавен капитализъм“ остават изолирани, неаргументирани и като цяло висящи в контекста на концепцията му.

Може да се възрази, че Бердяев има право да разглежда съветското общество като „неистински социализъм“, доколкото според него болшевиките все още не са реализирали в пълен обем изискванията на „истинския социализъм“, но че това е въпрос на време и на поправка на някои техни грешки. И от тази гледна точка той има право да определя съветското общество и като „социализъм“, и като „все още не истински социализъм“.

Това възражение може лесно да бъде оборено. Там е работата, че Бердяев изобщо не счита „грешките“ на болшевизма за „дребна работа“ и построяването от тях на „истински социализъм“ за въпрос на време. Напротив! За него болшевиките **поначало са стъпили на коренно погрешен път**. Тяхната базисна грешка е в това, че те са се отказали от християнството, и по-точно, че не са прегърнали идеите на извършилия „религиозен ренесанс“ в началото на ХХ век тесен руски културен елит, към който принадлежи и Бердяев. Истинският път към справедливото общество е пътят, посочен от **Бога**, а **Бог** се е открил на Бердяев и на останалите религиозни реформатори. Болшевиките не са тръгнали по този път и затова те никога не могат да построят „истински социализъм“.

Така че Бердяев влиза в сериозно противоречие с тезата си за „социалистическия“ характер на Октомврийската революция, от една страна, и отричането на „социалистическия“ характер на съветското общество, от друга. Както вече подчертах, научната логика изисква, ако се приеме Октомврийската революция за „социалистическа“, то съветското общество да се разглежда като „социалистическо“. Или ако се отрича „социалистическият“ характер на съветското общество, то Октомврийската революция да не се определя като „социалистическа“.

б) Друго съществено противоречие има в начина, по който Бердяев отрича „социалистическия“ характер на съветското общество. Според него съветският „социализъм“ не е „истински социализъм“, тъй като в него има експлоатация, насилие, социална несправедливост и т. н. Причините съветският „социализъм“ да не е „истински социализъм“, както отбелязах, Бердяев вижда, в това, че комунистите не са възприели идеите на направения в началото на ХХ век от Бердяев и неговия кръг „религиозен ренесанс“. **Тук Бердяев дълбоко си противоречи. Защо?**

1. Защото, ако болшевиките бяха застанали на позициите на „религиозния ренесанс“, то просто Октомврийска революция нямаше да има. Самият той най-подробно показва, че идеите на „религиозния ренесанс“ не намират почва нито сред революционната

руска интелигенция, нито сред народните маси. (104) Че „предреволюционната културна атмосфера“ отхвърля тези идеи като реакционни, като измяна на освободителните стремежи.(105) Че не идеологията на „религиозния ренесанс“ и дори в по-широк план - на кореспондиращите с него идеи на либерализма и меншевизма, а болшевишката идеология е реалистична и вярна на „отколешните руски традиции, на руските търсения на универсална социална правда“. Че благодарение на мотивацията на тази идеология болшевиките успяват да извадят Русия от разпада.

2. Защото експлоатацията, насилието, социалната несправедливост са естествен съпътстващ резултат на извършената от болшевиките буржоазна революция. Новият обществен строй - държавно-монополистичният капитализъм, се утвърждава чрез масово насилие и негова същностна черта е експлоатацията на народните маси. Самият Бердяев отбелязва, че „Проблематиката на руската религиозна мисъл е насочена към по-далечното бъдеще, когато **насъщните икономически въпроси ще бъдат решени**“ (подч. от мен).(106) Но ако е така, ако християнските идеи за братство и социална справедливост са насочени към бъдещето, то защо Бердяев не признава факта, че експлоатацията и насилието са резултат именно на това, че „насъщните икономически проблеми“ все още не са решени, а не на нежеланието на болшевиките да прегърнат идеите на руския „религиозен ренесанс“, да плеснат с ръце, да се прегърнат и всички да живеят щастливо. Тук е мястото да отбележа, че отношението на Бердяев не само към „социализма“, но и към капиталистическия начин на производство е твърде примитивно. Въз основа на **морални** критерии той отхвърля този тип обществена организация, неможейки да види закономерността на нейното възникване и **огромната цивилизационна роля, която тя изиграва**.

в) Наивни са възгледите на Бердяев не само за „реалния соци-

104 в началото на XX век според Бердяев в Русия се извършва истински културен ренесанс. Появява се руска философска школа с оригинална религиозна философия, към която принадлежи и Бердяев. Но дейците на културния ренесанс губят връзка със социалното революционно движение и нямат широка социална база. „Между горния и долния етаж на руската култура няма почти нищо общо. Те живеят сякаш на различни планети.“ (стр. 121). Дейците на религиозния и в по-широк план на културния ренесанс не проявяват особен интерес към социалните въпроси и съответно не оказват „никакво влияние върху извършващото се социално-революционно движение, те живеят в социална изолация, представляват затворен елит“, (стр. 121).

¹⁰⁵ Пак там, стр. 123.

¹⁰⁶ Пак там, стр. 200.

ализъм", за капитализма, но и за бъдещия „истински социализъм". В тях няма нищо оригинално и свежо. Представата, че икономическа основа на „истинския социализъм" е одържавяването на едрата промишленост, съчетано с кооперативна и лична собственост, е твърде разпространена най-вече сред социалдемократическите среди. Съвсем **дидактично, пожелателно и елементарно** звучат фразите му за бъдещата социалистическа организация на обществото, при която отделният човек не може да експлоатира другите, за държавата, която да не позволява потискането на човек от човека, и пр.

2.2. Освен вътрешна противоречивост и непоследователност в книгата на Бердяев има и много **декларативност, изкривяване на фактологията, неточности, грешки и пр.** Например:

- Критикувайки идеологията на „комунизма" за това, че е безразлична към индивидуалността, че „не различава нюансите и индивидуалните особености", той пише, че в противовес на нея, „християнството е безкрайно внимателно към всеки отделен човек и към неговата индивидуална съдба".(107) Тук веднага може да бъде зададен въпросът: Комунизмът и християнството като **теория** или като **практика**? „Комунизмът" като теория не по-малко от християнската догматика е „внимателен" към „индивидуалната съдба" на личността. „Комунизмът" като **реалност**, също като и Църквата като институция, се отнася към личността съвсем не „по теория". Историята на **реалния** „комунизъм" и **реалната** Църква са изпълнени с насилие, жестокост, бруталност и т. н. Така че, ако иска да бъде точен, Бердяев или трябва да говори за **догматиката** на двете явления - и тогава няма право да твърди, че „комунизмът" е безразличен към индивидуалността, или ако има предвид **практиката** на „комунизма" и на Църквата - тогава няма право да говори за „безкрайното внимание на християнството към всеки отделен човек и към неговата индивидуална съдба";

- Хуманизмът, стремежът към справедливост, жертвоготовността и т. н. Бердяев вижда единствено и само в лоното на православното християнство. Според него болшевиките притежават високи личностни качества, защото са руси, защото са израсли и живели в духовния климат на православното християнство.(108) Това,

¹⁰⁷ Пак там, стр. 197.

108 Същото се отнася и за предшествениците на болшевизма. Според Бердяев, „...ако у Чернишевски се забелязват истински черти на святост, черти на жертвоготовност, това той е получил от християнството през детството и младостта си." (стр. 196).

че християнството е въздействало при формирането на ценностната система на болшевиките, е безспорно. Е ли обаче това определящо за тяхната жертвоготовност, за техния бунт срещу неправдата, за техния „безкористен ентузиазъм“? Безспорно не! Първо, защото в рамките на една и съща ценностна система се формират личности със съвсем различни духовни качества. **Личностните особености на индивида имат съществено значение за възприемането на едни или други ценности.** Чернишевски щеше да бъде Чернишевски независимо от това, къде се е родил и израснал. Същото се отнася и за Ленин, и за цялата така наречена „ленинска гвардия“ от забележителни водачи на болшевишката партия. Второ, защото личности с високи духовни качества е имало далеч преди възникването на догматиката на православно християнство. Православното християнство е само **една** от големите религии. Всяка голяма идеология има в по-голяма или по-малка степен способността да **генерира** жертвоготовност, ентузиазъм, стремеж към справедливост и т. н. **Тези качества не са прерогатив на православието;**

- Бердяев противопоставя на реалния свят „духовния свят“. За него високи морални ценности може да има само личност, живееща в „духовния свят“. А „духовният свят“ за него е светът на „Божие откровение“. Най-духовни хора са отшелниците.⁽¹⁰⁹⁾ Това противоречи на историческите факти, че хора с високи духовни качества са били твърде често водачи на мощни социални движения, тоест хора, изцяло потопени в материалния свят. Освен това, немалко обикновени хора през всички епохи, ни най-малко не изпитали влиянието на „Божие откровение“, са често с високи морални добродетели;

- Бердяев вижда основната причина за ожесточеното преследване на „левите“ и „десните“ „уклони“ в болшевишката партия в това, че властта в Съветска Русия е „идеокрация“. И съответно всички философски, политически, икономически и т. н. спорове влизат в схемата на типичното за „идеокрацията“ отношение: ортодоксия и ерес. Така че според него противоречието между официалната власт и „уклоните“ е противоречие „религиозно, теологическо, а не философско и не политическо“.⁽¹¹⁰⁾ Аз мисля, че нещата стоят точно обратно, философските, политическите и икономическите

¹⁰⁹ Пак там, стр. 194.

¹¹⁰ Пак там, стр. 187.

„уклони“ са израз на различни групови и понякога класови интереси. Преследването на „уклоните“ е жестоко именно защото „уклонистите“ засягат интересите - преди всичко **икономическите интереси**, на управляващата фракция;

- Най-накрая искам да отбележа, че Бердяев твърде повърхностно разсъждава за диалектическия материализъм. Според него не може да съществува диалектика на материята. Възможна е само диалектика на мисълта. Маркс според него е пренесъл качествата на мисълта и духа в недрата на материята. В резултат на което „Диалектиката се превръща в екзалтация на човешката воля, на човешката активност. Всичко се определя вече не от обективното развитие на материалните производителни сили, не от икономиката, а от революционната борба между класите, тоест от активността на човека. Човекът може да победи властта на икономиката, тегнеща над живота му.“⁽¹¹¹⁾ Така че, счита Бердяев, Маркс влиза в противоречие сам със себе си, със своя икономически детерминизъм. Тези разсъждения на Бердяев са лишени от всякакво основание. Не е вярно, че диалектиката е присъща само на мисълта, а не и на материята. Не е вярно, че от диалектичността на материята Маркс прави извода, че човек чрез активността си може да победи „властта на икономиката“. Не е вярно, че има противоречие между диалектическия материализъм и „икономическия детерминизъм“ (както го нарича Бердяев) на Маркс.

11.3. Жан-Пол Сартр

Книгата на Сартр „Призракът на Сталин“ е написана непосредствено след Унгарското въстание. Възгледите на Сартр са впечатляващи със задълбочеността си. Анализът, който той прави, е **многогранен и диалектичен**. Учудваща е неговата независимост от доминиращите „леви“ и „десни“ идеологеми. Изключителен е усетът му за **почтеност и справедливост**. И все пак при цялата - подчертавам - независимост, достойнство и т. н. на неговата позиция, възгледите му са в рамките на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Което води до редица противоречия в неговите тези, до непоследователност и теоретична неубедителност.

¹¹¹ Пак там, стр. 108.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

Сартр определя по различен начин произхода на „социализма“ в Русия, Китай и Югославия, от една страна, където той е резултат на самостоятелни народни революции, и произхода на „социализма“ в Унгария и другите страни с „народна демокрация“, от друга страна, където той е резултат от външна намеса.

Възникването на „социализма“ в Русия, Китай и Югославия за него е **естествен процес**, резултат на разгръщането и разрешаването на назрели социални противоречия. Октомврийската революция според Сартр е „самобитен продукт“, тя **„идва отдолу и поне в началото беше дело на масите“**.⁽¹¹²⁾ Не така стоят нещата обаче в Унгария и в другите страни с „народна демокрация“. В тези страни комунистическите партии вземат властта в резултат на „изфабрикувани революции“, които нямат нищо общо с Октомврийската революция. Тези революции са извършени отгоре, а ръководителите им са били наложени от Червената армия, „като някои от тях идваха направо от Москва“.⁽¹¹³⁾ Така че за него произходът на „социализма“ в страните с „народна демокрация“ не е резултат на естествено разгръщане и разрешаване на социални противоречия, **а е наложен отвън със сила**.

Възникнал не в резултат на естествено развитие на обществото, „социализмът“ в Унгария за известно време е имал възможност да се развива нормално, поне да стане „истински социализъм“. Уви, и тази възможност е била изпусната. Съветските ръководители налагат на унгарското правителство своя модел на „строителство на социализма“. **В Унгария се прилага една погрешна доктрина, а именно доктрината за „социализъм само в една страна“**, основен момент в която е ускорената индустриализация. Тази доктрина, уместна и необходима за СССР непосредствено след Октомврийската революция, приложена в съвършено различните условия на източноевропейските държави, води до провал на „социализма“. „В началото - пише Сартр - никой не поддържаше подобна идиотска доктрина.“⁽¹¹⁴⁾ И затова според него в началото в Унгария е започнато

¹¹² Сартр, Жан-Пол, „Призракт на Сталин“, Изд. „Христо Ботев“, 0, 1992 г., стр. 90.

¹¹³ Пак там.

¹¹⁴ Пак там, стр. 88.

строителството на „истински“, „правилен“ „социализъм“. След това обаче поради ред обективни (провокацията „план Маршал“), но най-вече **субективни** обстоятелства (смайващата лудост на Сталин и сталинистите) се допуска грешката да се прегърне **„неправилната“ доктрина** и се стига до провал на „социализма“. Неправилната съветска политика в Унгария, пише той „...постави социализма в опасност, противопоставяйки го на собствените му принципи и цели“. (115)

Ясно е, че Сартр разглежда процесите, които протичат в Унгария, като резултат на **прилагането на една погрешна доктрина**. Впрочем показателно за склонността на Сартр към доктриналната теза за произхода на социализма в източноевропейските страни е и това, че той, макар и рядко, употребява класическите за това разбиране изрази относно „социализма“ като за „социален експеримент“ - стр. 72, 86 и др. Въпреки че винаги се стреми да търси **обективните** причини за социалните процеси, стоейки в рамките на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, Сартр **хиперболизира** значението на **субективния** фактор и - специално за Унгария и за другите източноевропейски страни - практически стои на позициите за **доктриналния произход на „социализма“**.

Б. Каква е същността на социализма?

1. Основни тези

По времето, когато е писана книгата на Сартр, единственият „социализъм“ е бил сталинският „социализъм“. Така че да видим каква е оценката на Сартр за сталинизма.

1.1. Оценката на сталинизма при Сартр за разлика от повечето от вече разгледаните автори не е еднозначна. При него има три важни особености. Първата е, че той не свързва в директна връзка **моралната оценка** на сталинизма и неговата **историческа обусловеност и необходимост**. Втората, за която вече споменах, е, че той разграничава два вида „сталинизъм“: 1. „Сталинизма“, възникнал в резултат на естественото развитие на „социалистическата“ революция в Русия; 2. Привнесения, наложения със сила „сталинизъм“ в страните с „народна демокрация“ в Централна и Източна Европа. Третата особеност на възгледите на Сартр е, че той разглежда сталинизма в развитие: а) като процес на разгръщане и разрешаване на обективни,

¹¹⁵ Пак там, стр. 122.

исторически обусловени противоречия в изграждането на „социализма“; б) като процес на самоотричане на неговите същностни характеристики. Сартр е подчертано диалектичен в своя анализ.

Ще разгледам най-напред оценката на Сартр за сталинизма в Русия, възникнал в резултат на „автентична“ „социалистическа“ революция на народните маси. След това ще се спра на оценката му за сталинизма в централните и източноевропейските страни, където според него той е изкуствено привнесен в резултат на победата на СССР във Втората световна война.

1.2. Сталинизмът в Русия според Сартр: а) носи основните характеристики на „социализма“ - тоест е „социализъм“; б) той е особен вид „социализъм“, причина за което са особените условия в Русия по времето на „социалистическата“ революция.

Защо според Сартр, сталинският период в развитието на Съветска Русия е социализъм? Сталинизмът е социализъм защото:

- Той е резултат на автентична, народна, „социалистическа“ революция;
- Извършено е обобществяване на средствата за производство;
- Икономическото развитие се извършва по **план**.

Вижда се, че Сартр е под влиянието на доминиращите идеологеми: 1. Че щом Октомврийската революция се извършва под идейното знаме на марксизма и в нея масово участва руският пролетариат, то тя е „социалистическа“ революция; 2. Че държавната собственост е обществена собственост; 3. Че централизираното определяне на обема и номенклатурата на произвежданата продукция придава „социалистически“ характер на икономическото развитие. Тук Сартр нито е оригинален, нито е интересен. Тези идеологеми са основополагащи както за официалната идеология на КПСС, така и за десните интелектуалци. Много по-интересен е Сартр, когато разглежда сталинизма като **особен** вид „социализъм“. Позовавайки се на разкритите от XX конгрес на КПСС чудовищни престъпления на сталинизма, Сартр задава въпроса: „Но трябва ли тогава да наричаме социализъм това окървавено чудовище, което само разкъсва себе си?“ И отговаря: „Без колебание отговарям: да. Точно такъв е социализмът в неговата примитивна фаза и не може да съществува друг, освен може би във висините на Платон. Така че, или ще трябва да го приемем, или ще трябва да не приемаме никакъв социализъм.“¹¹⁶ На друго място казва: „Социализъм само в една страна“, или стали-

¹¹⁶ Сартр, Жан-Пол, „Призрактът на Сталин“, Изд. „Христо Ботев“, С, 1992 г., стр. 83.

низмът не представлява **отклонение от социализма** (подч. от мен), а това е само обрат, наложен от обстоятелствата."(117)

Кои обстоятелства има предвид Сартр?

Първото обстоятелство, което той има предвид, това е, че за продължителен период от време Съветският съюз е бил единствената „социалистическа“ страна, „...тази страна беше обкръжена и всичко трябваше да се върши въпреки икономическата блокада и под постоянната заплаха от въоръжена агресия." (118) Съветските ръководители са били принудени да изграждат отбранителна конструкция, пораждаща редица нетипични за „социализма“ противоречия. **Външните** обстоятелства при изграждането на „социализма“ „...са наложили непрестанно да се прави сделка с неговите принципи."(119)

Второто обстоятелство, определящо особения характер на сталинския „социализъм“, е неразвитостта на капитализма в Русия по времето на „социалистическата“ революция. Сартр отбелязва високата цена, която е платена в страните от първия ешелон на капитализма, за да се осъществи първоначалното натрупване на капитала. Никой, пише той, не е забравил огромните загуби на човешки живот, усилен труд, нищета, бунтове и репресии. (120) Според него индустриализацията в СССР, въпреки че не е излязла толкова скъпо, все пак и там тя е изисквала **някакво чудовищно усилие**, както и много кръв и пот. Необходимостта от спешна индустриализация, провеждана с „непросветни маси“, в условията на външна заплаха, водят до установяването на практиката на „авторитарното планиране“ в икономиката.(121) Появяват се **две обективни основни противоречия**, които детерминират установяването на авторитарен политически режим, който пък от своя страна води до кръвопролитията, до „обрата, наложен от обстоятелствата“.

Първото противоречие, което разглежда Сартр е че: „дълготрайните интереси на социалистическото строителство винаги бяха противопоставяни на непосредствените интереси на работническата класа... главната грижа на ръководителите беше преди всичко да се създадат такива материални условия, които да позволят решаването на породените от революцията проблеми. Спонтанните реак-

¹¹⁷ Пак там, стр. 80.

¹¹⁸ Пак там, стр. 68.

¹¹⁹ Пак там, стр. 81.

¹²⁰ Пак там, стр. 68.

¹²¹ Пак там.

ции на масите обаче въпреки всичко (под „въпреки всичко“ Сартр очевидно има предвид масираната идеологическа пропаганда, че интересите на работниците и „ръководителите“ при „социализма“ **съвпадат** - бел. моя) запазиха своя отрицателен характер към общите изисквания на икономиката. Ето как в периода на следреволюционното строителство, тъкмо по времето, когато социалистическата държава трябваше да оборудва страната, движението с исканията на масите рискуваше да провали всичко. Работникът можеше да откаже интензивна работа и да поиска увеличение на заплатата, дрехи, обувки и политика на жилищно строителство. С една дума, неговият непосредствен интерес го караше да изисква лека промишленост в едно общество, което щеше да загине, ако не изграде 'ие първо своята тежка промишленост. Универсални в буржоазното общество, неговите искания се превръщаха в частни в следреволюционното общество."(122)

Според Сартр в класическите буржоазни държави работниците са експлоатирани и поради това всякакви техни искания за повишаване на жизненото равнище сами по себе си **са прогресивни**. В съветското общество обаче, тъй като работниците не са експлоатирани (стр. 69), тъй като стратегическите им интереси съвпадат с интересите на ръководството на страната, тяхната борба за защита на икономическите им интереси **няма прогресивен характер**. За Сартр „Планът“ е **необходимост, а непосредствените нужди на работниците са нещо „частно“**. Болшевишкото ръководство, поело мисията да извърши индустриализация и да „построй социализма в една страна“, започва да гледа на човешките потребности „...като фактор от първа величина, само че отрицателен, тъй като забавяше производството."(123) Това основно противоречие в Съветския съюз според Сартр възниква в резултат на вече отбелязаните две особени обстоятелства: а) враждебното външно обкръжение; б) неразвитостта на производителните сили. Противоречието между непосредствените нужди на работника и потребностите на индустриализацията не би възникнало според него, ако социалистическата революция беше победила във високоразвита страна като например Германия или Англия. „В тези развити страни ритъмът и разпределението на капиталовложенията биха придобили съвсем друг вид."(124)

¹²² Пак там, стр. 68, 69.

¹²³ Пак там, стр. 72.

¹²⁴ Пак там, стр. 71.

Освен противоречието: „индустриализация - човешки потребности“, персонифицирано като сблъсък между ръководители и работници, след революцията в СССР според Сартр възниква и едно друго важно противоречие - между **работниците и селяните**. Това е **второто основно противоречие**.

Според Сартр противоречието между работниците и селяните, възниква защото „...работниците не можеха да компенсират недостига на заплатите си освен чрез понижаване и авторитарно стабилизиране на цените на селскостопанските продукти, но в замяна на това селяните искаха понижаване на цените на фабричните продукти.“⁽¹²⁵⁾ Правителството според него, което изразява интересите на работниците, „...се видя принудено да извърши принудителна колективизация в селата, защото окрупняването на земята би донесло както по-високи добиви, така и засилване на контрола.“⁽¹²⁶⁾ Селяните обаче са се съпротивявали. Така че според Сартр „изискванията на социалистическото строителство“ довеждат до истинска класова борба между работниците и селяните, която „почти“ се разраства до гражданска война. „Изселванията и екзекуциите не са били в състояние да я прекратят, така че след 1930 г. съветските ръководители са се видели принудени да упражняват в името на пролетариата една желязна диктатура върху враждебното селячество.“⁽¹²⁷⁾

Сталинизмът според Сартр с характерния за него авторитаризъм и култ към личността е породен от двете основни противоречия - между ръководители и работници и между работници и селяни. Пулсиращата динамика на тези две противоречия налага постоянни корекции на вземаните решения на базата на опита. А „...нуждата от корекции налагаше и пълното единодушие на организаторите, като тъкмо това съгласие пречеше на моментните отклонения да придобият стойност за себе си и да се превърнат в ориентация. Само едно подобно съгласие позволяваше да бъдат отстранени всички неблагоприятни последици... и правеше възможно постоянното подчинение на ръководителите пред обективността.“⁽¹²⁸⁾ Обективните обстоятелства според Сартр пораждаат необходимостта от „нерушимо единство на ръководството“. Пораждат необходимостта „групата на организаторите“ да осигури отвътре чрез себе

¹²⁵ Пак там, стр. 72.

¹²⁶ Пак там.

¹²⁷ Пак там, стр. 73.

¹²⁸ Пак там, стр. 76.

си и за себе си своята собствена сигурност. Така да се каже, самите събития я принудиха да доведе докрай своята интеграция."(129) Две обстоятелства осигуряват според Сартр интегритета на групата на „организаторите". Първото е „диктатурата върху самата себе си". Второто е „култът към личността". Всъщност „диктатурата върху себе си" е елемент на „култа към личността". Според Сартр култът към личността възниква, тъй като „само една личност е в състояние да стане пример, фактор и идеален термин в социалния процес на уеднаквяване... култът към личността е преди всичко култ към социалното единство, съсредоточено в една личност." (130) За да има култ към личността, не е необходимо наличието на личност с изключителни качества. „Всъщност Сталин - пише Сартр - не се проявява като индивид, превъзхождащ другите индивиди, а като напълно подобен на всички, защото той представлява не достойнството на личността, а доведената до краен предел социална интеграция... там, горе, при Сталин бюрократичната общност съществува под формата на висша интеграция, като по този начин се осъществява нейната свързаност. Ето защо всеки член на бюрократичната система не вижда в Сталин възвеличаването на човешката личност, а открива в тази концентрирана общност пълно отрицание на своята собствена личност в полза на единството."(131) В култа към личността според Сартр няма нищо мистично. Той е адресиран към **реалното единство**, каквото всъщност е **унифициращата власт. Органична негова черта е терорът**. Култът към личността йерархизира обществото, създава бюрократичната пирамида. Но „Отрицателната противоположност на йерархизацията е тъкмо този разгърнал се терор, който бюрократията упражнява чрез ръцете на Сталин дори и върху самата себе си и който се изразява в „чистки" и изпращане в лагери."(132)

В резултат на двете разгледани обстоятелства - враждебното външно обкръжение и ниското развитие на производителните сили, „социализмът" в Съветска Русия добива особени, непривлекателни черти. Но това, както вече отбелязах, за Сартр не е довод да бъде отречен неговият „социалистически" характер. **Не така стоят нещата обаче в Унгария и другите страни с „народна демокрация".**

¹ » Пак там.

¹³⁰ Пак там, стр. 77.

¹³¹ Пак там, стр. 79.

¹³² Пак там, стр. 80.

1.3. Възгледите на Сартър за сталинизма в Унгария и другите европейски „социалистически“ страни са непоследователни и **противоречиви**. От една страна, той разглежда унгарския сталинизъм като форма на „социализъм“. Определя ракошизма като „...някакъв опит за изграждането на социализъм, но толкова неуспешен, че беше по-добре изобщо да не е бил провеждан.“⁽¹³³⁾ Многократно говори за началото на социалистическото строителство, започнато от комунистическата партия. Без да е експлицирано, основанийето му да разглежда сталинизма в европейските страни като форма на „социализъм“ е, че: 1. Властта е завзета от комунистическа партия, а според него комунистическите партии по презумция, завладявайки властта, започват да строят социализъм; 2. Извършена е национализация на промишлените предприятия, а това според него означава, че са сложени основите на социализма. От друга страна обаче, Сартър многократно изказва съмнения, що за „социализъм“ е този, който изправя цял един народ срещу себе си, дори се усъмнява, че основите на социализма изобщо са съществували.⁽¹³⁴⁾

Защо според него унгарският сталинизъм не е социализъм?

Защото, получили в резултат на Ялтенската договореност Централна Европа като своя сфера на влияние, съветските ръководители механично прилагат в централноевропейските страни схемата, начина на „строителство на социализма“, приложен преди десетилетия в Съветска Русия. Вместо „изграждането на социализма“ да се провежда в интерес на малките централноевропейски страни, като се вземат предвид „тяхната ситуация, потребности и ресурси, социални структури и вътрешни противоречия“ (стр. 86), съветските ръководители, незабелязвайки очевидните различия между Русия - с нейните огромни природни богатства, и централноевропейските страни, изискват или най-малкото подкрепят националните комунистически партии в предприетата от тях мащабна индустриализация. Сврхиндустриализацията заедно с бързата колективизация на аграрния сектор се правят по сталински образец. На практика отреченият в СССР сталинизъм **възкръсва** в централноевропейските страни - **тогава и там, когато и където нито времето, нито мястото го правят необходим и оправдан**. Всяка една от централноевропейските „социалистически“ страни се изгражда по образца на съветския „социализъм само в една страна“, като на основата на съз-

¹³³ Пак там, стр. 50.

¹³⁴ Пак там, стр. 19.

дадената тежка индустрия всяка страна се стреми да осигури почти пълна автономност на икономиката си. (135) Стремешт към свръхиндустриализация в условия, в които тя е ненужна и невъзможна (136), налагането от съветска страна на напълно илюзорни, несъобразени с реалните условия на производството планове, **водят до свръхнапрежение на народните маси**. От националния доход се правят огромни отчисления, които се инвестират в тежката промишленост. Изгражда се изкуствена икономика, която реалната икономика не може да приеме. (137) Противоречието между **Плана** и непосредствените нужди на работниците добива крайни форми. Народът въстава. „Нуждата подтиква - пише Сартр - масите към въоръжено въстание.“(138) И още: „Зле нахранени, неустроени с жилища, шпионирани и преуморени, работниците въпреки принудителното мълчание усетиха своята тежест и своето истинско значение. Изнурени от затъпяващите ги измислици на пропагандата и полицейската инквизиция, те преоцениха себе си чрез крайната потребност, която другите имаха от тях. Поради това и противоречията на режима само укрепиха тяхната смелост и класовото им чувство. Работниците взеха оръжие в ръце, за да отхвърлят тази тирания, която водеше страната до гибел...“.(139)

На практика във възгледите на Сартр натежава разбирането, че „социализмът“ в Унгария не е никакъв „социализъм“.

Ако обобщим възгледите на Сартр за сталинизма в СССР и в европейските страни, можем да получим неговото разбиране за същността на „социализма“. „Социализъм“ за Сартр е общество, което:

1. Възниква в резултат на завземането на властта от комунистическа партия;

2. Се национализират средствата за производство и:

- Ако е слаборазвито: а) с ускорени темпове се прави индустриализация; б) кооперира се земята;

- Ако е сравнително добре развито: а) промишлеността се развива хармонично, съобразно местните условия; б) „обобществяването“ на земята става постепенно, а не чрез насилствено коопериране;

¹³⁵ Пак там, стр. 86-90.

¹³⁶ Сартр пита: „На кого му хрумна в главата, че потта и кръвта, с която работниците напояват земята, е в състояние да породи въглища и желязо дори и на места, където те просто не съществуват.“; пак там, стр. 88.

¹³⁷ Пак там, стр. 91.

¹³⁸ Пак там, стр. 42.

¹³⁹ Пак там, стр. 44.

3. Това е общество, в което няма експлоатация на работническата класа.

С изключение на тезите от 2. б), всичко останало не е оригинално.

2. Критични бележки

2.1. Относно сталинизма в СССР

Както в началото отбелязах, анализът на сталинизма, който прави Сартр, е сериозен и интересен. В същото време обаче, доколкото е в рамките на парадигмата: „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, той страда от редица противоречия. Към неговите тези могат да се отправят редица забележки и въпроси.

1. Сартр съвсем правилно отбелязва високата цена, която е платена в страните от първия ешелон на капитализма, за да се осъществи първоначалното натрупване на капитала. И веднага внушава, че индустриализацията в СССР, въпреки че не е излязла толкова скъпо (което не е така - бел моя), „...но все пак и там тя е изисквала някакво чудовищно усилие, както и много кръв и пот...“¹⁴⁰ Стои въпросът: Защо за капиталистическите страни Сартр говори за **„първоначално натрупване на капитала“**, а за СССР - за **индустриализация“**. От гледна точка на развитието на материално-техническата база първоначалното натрупване на капитала е индустриализация. Понятието „първоначално натрупване на капитала“ разглежда този процес откъм неговото социално-икономическо съдържание. Използвайки термина „индустриализация“, Сартр избягва въпроса - **е ли индустриализацията процес на първоначално натрупване на капитала?** Ако да, то каква е същността на възникващия в резултат на този процес нов обществен строй? Защото, ако индустриализацията е процес на първоначално натрупване на капитала, то възникват капиталистически, а не „социалистически“ обществени отношения. Сартр внушава, че техническата страна на процеса - индустриализацията, изисква „чудовищно усилие, кръв и пот“, докато добре известно е - и той като отличен познавач на марксизма би трябвало добре да го знае, - че веществената страна на производителните сили, равнището на технологията, оказват влияние върху социалните отношения не директно, а чрез системата на производствените отношения. Съпътстващите индустриализацията „чудовищни усилия, кръв и пот“ са идентични в за-

¹⁴⁰ Пак там, стр. 68.

падноевропейските страни и СССР поради **идентичността на формиращите се производствени отношения** - въпрос, който Сартр абсолютно отбягва. Нещо повече, за него производствените отношения в СССР са принципно различни от тези в капиталистическите страни. В СССР работническата класа според него за разлика от капиталистическите страни не е експлоатирана. И тук възниква вторият въпрос.

2. Сартр многократно подчертава, че в СССР работниците не са експлоатирани. В същото време обаче признава и подробно анализира противоречието между „**плана и непосредствените нужди на работниците**“. Неговите тези са научно непоследователни и вътрешно противоречиви. Две, макар и неексплицирани, са основанията му за защита на тезата, че хем непосредствените нужди на работниците са постоянно жертвани, хем в СССР няма експлоатация. Първото е, че ръководителите, съветската бюрокрация, в дейността си се водят от общия интерес, от „чистото познаване на обективността“ (стр. 72). Ръководителите определят „инвестициите, трудовите норми и жизненото равнище посредством истинското „рационално изчисление“ (стр.72). Те не са експлоататорска класа. „Разбира се, ще бъде абсурдно да претендираме, че тази бюрокрация експлоатира пролетариата и че е класа, тъй като тогава тези думи ще загубят истинския си смисъл“ - пише Сартр.(141) Тази теза - че съветската ръководна прослойка не е класа, обаче виси във въздуха. Тя е голословна теза, неопираща се на никакъв анализ. А както и практиката в последните десетилетия доказва, това е невярна теза. Второто основание е, че национализацията на средствата за производство обобществява производството и поради това стратегическите интереси на работниците съвпадат с интересите на бюрокрацията, че в името на стратегическите си интереси работниците **доброволно** приемат ощетяването на ежедневните си потребности.(142) Тази теза е не-

¹⁴¹ Пак там, стр. 73.

¹⁴² „В периода на следреволюционното строителство, пише Сартр, работническият социализъм почиваше върху една солидна база: обобществяването на средствата за производство. Ясно е, че неговите усилия щяха рано или късно да облагодетелстват работническата класа, а чрез нея и цялото население. Трудът вече не се възприемаше като враждебна сила, а като конкретна връзка между различните социални прослойки. Рационалното разбиране на ситуацията и нейните не-обходимости, желанието да не се компрометира достигнатото, верността към принципите и целта - всичко това налагаше на работника да сведе своите потребности до минимум, както и да приеме умората си за нещо, което касае единствено него, някакъв частен елемент, нещо, което не пречи на неговите социалистически цели, въпреки че по времето на буржоазната експлоатация той виждаше в нея израз на всеобщата умора на своята класа“, Цит.пр.,стр. 70.

вярна по няколко пункта: 1. Одържавяването на средствата за производство изобщо не е обобществяване на производството. С одържавяването на средствата за производство те съвсем не се превръщат в обществена собственост; 2. В какъв смисъл стратегическите интереси на работниците в СССР съвпадат с интересите на ръководната бюрокрация? Може би Сартр има предвид, че увеличаването на производството е в непосредствен интерес за бюрокрацията и в стратегически интерес на работниците? Но в този пределно широк план същото може да се каже за предприемачите и работниците и в класическите капиталистически страни. Тази теза, дори да е вярна (в което аз дълбоко се съмнявам), не показва никаква специфика, никаква разлика в отношенията собственик - наеман работник в „социалистическите“ и „капиталистическите“ страни; 3. В СССР, както вече съм отбелязал, работниците съвсем не **доброволно** се примиряват с „ощетяването на непосредствените си интереси“, фактът, че в СССР почти са липсвали социални вълнения и стачки сред работническите маси, се дължи на множество причини, една от които е мощната идеологическа обработка, на което Сартр сам обръща внимание, а съвсем не на съпадението на стратегическите им интереси с интересите на ръководната бюрокрация и съответно липсата на експлоатация.

3. Абсолютно невярна е тезата, че „колективизацията“ е извършена под натиска на работниците, че чрез „колективизацията“ правителството е защитило интереса на работническата класа. „Колективизацията“ е в интерес единствено на управляващата класа, защото я превръща в собственик на основния производствен ресурс - земята. „Колективизацията“ води до установяване на монопол на управляващата класа не само върху промишленото, но и върху селскостопанското производство. Интересът на работническата класа е точно обратен - запазване на множеството на селскостопанските производители, така че конкуренцията да не позволява скокове на цените на селскостопанските произведения. Противоречието работници - селяни, което Сартр изтъква като второ основно противоречие в СССР, е **измислено**. Реалните противоречия са: управляваща класа - наемни работници и управляваща класа - дребни земеделски стопани. Не работниците, а управляващата класа „авторитарно стабилизира цените“ на селскостопанската продукция (тоест определя задължителни изкупни цени, непокриващи дори производствените разходи). Управляващата класа целенасочено настройва работническата класа срещу селячеството, стремейки се да прикрие своя класов интерес. Гражданската война, която се

води в СССР по време на колективизацията, не е между работниците и селяните, а между управляващата класа, воюваща за заграване на земята, и опитващите да запазят собствеността си дребни земеделски стопани.

4. Сартр съвсем вярно свързва култа към личността и терора вътре в управляващата класа с необходимостта от изграждане на нейното единство и йерархичност. Обяснението обаче на необходимостта от единство и йерархичност в управляващата класа е слабо и неубедително. Трудно е да се разбере защо „нуждата от постоянни корекции на вземаните решения“ налага „пълно единодушие на организаторите“, защо „пълното единодушие“ прави възможно „постоянното подчинение на ръководителите пред обективността“ и т. н. „Пълното единодушие“ ни най-малко не предполага „постоянно подчинение пред обективността“. Напротив, колкото в по-голяма степен е централизирано управлението, толкова вероятността да се отчита многообразието на обстоятелствата и интересите при вземане на управленски решения е по-малка. Необходимостта от динамика в управлението не е специфика на съветската система. С чисто управленски причини е невъзможно да се обясни този тип управленска йерархия. Очевидно е, че за обяснението на култа към личността и терора е необходимо да се види принципно новата роля на управляващата класа в социалната структура – ролята и на собственик на основните средства за производство.

2.2. Относно сталинизма в Унгария и другите европейски страни

Две са критичните ми бележки:

1. Тезата на Сартр за „социализма“ в Унгария и другите европейски страни е непоследователна и логически противоречива. Според него сталинизмът в централноевропейските страни и е „социализъм“, и не е „социализъм“. Тази непоследователност и противоречивост се дължи на априори приетата парадигма за „социалистическия“ характер на Октомврийската революция и на тясно свързаното с нея разбиране, че комунистическите партии, когато завземат властта, **автоматично** започват да „строят социализъм“. Какво имам предвид?

От една страна, Сартр, след като приема, че Октомврийската революция е „социалистическа“ и че сталинизмът в СССР е „социализъм“, е принуден да допусне, че сателитната Унгарска комунистическа партия, намираща се под силното влияние, дори **директно инструктирана** от Москва, не може да прави в Унгария нещо различно

от „строителство на социализъм“. Още повече, че тя индустриализира страната, колективизира селското стопанство и т. н. - основни характеристики според приетата парадигма, на „строителството на социализма“. И затова той на неедно място пише за започнатото „строителство на социализма“. От друга страна обаче, той като честна и със силно развито социално чувство личност, категорично не желае да приеме за справедлив един режим, довел страната си до гражданска война, режим, причинил неимоверни страдания на своя народ. А „социализмът“ за всеки ляв интелектуалец е най-справедливият, най-хуманният строй. Затова за него създаденото от режима на Ракоши общество в Унгария не може да е „социализъм“. И за да излезе от това противоречие, в което го вкарва парадигмата за „социалистическия“ характер на Октомврийската революция, Сартр прибегва към толкова презириания, отхвърлян многократно от него метод на обяснение чрез „грешките“ на ръководните фактори.⁽¹⁴³⁾

2. Във връзка с „грешките“ е втората ми критична бележка. Според Сартр трагедията в Унгария никога нямаше да стане:

а) Ако съветското ръководство беше изградило „истински“, равноправни, „социалистически“ отношения между себе си и Унгарската комунистическа партия, вместо да се отнася към нея като към сателитна организация. Въстаниците виждаха в нея „жесток инструмент на съветското потисничество“, което я компрометираще и противопостави на целия народ (144);

б) Ако вместо да развива с убийствени темпове едрата индустрия, капиталовложенията бяха насочени към леката промишленост, тогава нямаше да се изтискват жизнените сили на работниците и те да бъдат тласнати към въстание (145);

в) Ако по време на въстанието съветското правителство беше признало неутралитета, или някаква друга форма на суверинитет на правителството на Наги (146);

¹⁴³ Дълбокото си презрение към „официалния марксизъм“, отчаянието си от него и по-специално от метода на обяснение чрез „грешките на правителството“, Сартр разглежда на стр. 30-32.

¹⁴⁴ Пак там, стр. 47.

¹⁴⁵ „Масите бяха реалисти и още от началото на стачката се стремяха само към минимума, просто към едно подобряване на своята участ“ (стр. 46), пише Сартр. Ако унгарските комунисти своевременно бяха поставили Наги начело на правителството и той беше взел незабавно мерки за повишаване на жизненото равнище, за стабилизиране на нормите, осигуряването на работнически защитни органи и пр., до въстание нямаше да се стигне и всичко щеше да бъде спасено.(стр. 4)

¹⁴⁶ Пак там, стр. 52, 53.

г) Ако беше обявена пълната несъстоятелност на кооперативите и спонтанната нова подялба на земята, извършена по общо съгласие, беше призната (147);

д) „Ако през 1955 г. бяха оставили на власт Наги или поне го бяха повикали отново в началото на 1956 г., то въстанието можеше да бъде избягнато.“(148)

Да, безспорно, ако не бяха допуснати тези, а и много други „грешки“, отбелязани от Сартр, въстание може би нямаше да има. Но!

1. Причината за тези „грешки“ съвсем не е **„отстъплението от принципите на марксизма“**(149), както счита Сартр, а **естественият, нормален стремеж на новата класа - собственик на националния капитал към свръхпечалби, към типичната за етапа на първоначалното натрупване на капитала зверска експлоатация на народните маси.**

2. Дори и да не бяха допуснати тези „грешки“ и да не се стигнеше до въстание, това променя ли същността на новия обществен строй? Според Сартр излиза, че характерът на строя се определя от това, дали се е стигнало до въстание или не. „Социализъм“ е обществото, в което комунистите не са допуснали „грешки“ и не се е стигнало до въстание. А ако са допуснали „грешки“ и се е стигнало до въстание, то обществото не е „социалистическо“. Този подход е съвършено фалшив, формата, в която народните маси изразяват протеста си срещу свръхексплоатацията, зависи от множество фактори, включително и националните традиции. В България в същия времеви период степента на експлоатация беше не по-малка, отколкото в Унгария. Освен това интересите на българските селяни бяха ощетени в много по-голяма степен от тези на унгарските, защото в България голямата част от земята, която се експроприира, беше предавана в наследство от деди редица поколения и това засягаше

¹⁴⁷ Тази изключително нужна от икономическа и политическа гледна точка стъпка според Сартр щеше да спечели селяните на страната на комунистическото правителство и щеше да ги противопостави на опитите за контрареволуция. Пак там, стр. 59, 60.

¹⁴⁸ Пак там, стр. 20.

149 Степента на използвания терор според Сартр е показателна за това дали управляващата партия се придържа към марксизма или не. „...съветските танкове взривиха марксизма“ (стр. 48), пише той. Според него полските комунисти в подобни условия са се придържали към марксизма, защото не са прибягнали към крайни форми на терор. „И именно тази съдържаност при терора - пише той - както и бавната, но прогресивна еволюция след Познан позволиха на новото полско ръководство да проведе реформата, оставяйки си едновременно с това марксистко и комунистическо.“(стр. 40)

много дълбоки интимни чувства на народната маса. А в Унгария по-голяма част от земята беше едра земеделска собственост и пряко засегнатата от експроприацията част от населението не беше многобройна. Въпреки това в България въстание нямаше, докато в Унгария имаше. Означава ли това, че в България в този период е имало „социализъм“, а в Унгария не е имало? Безспорно не! Характерът на обществото се определя от типа на обществените отношения, на първо място производствените, а не от начина на реакция на народните маси. Производствените отношения в този период бяха еднотипни в България и Унгария.

Вижда се, че стремежът на Сартр, от една страна, да защитава справедливостта, морално да стои на страната на потиснатите народни маси, а от друга - безусловно да приема истинността на идеологемата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, го води до блатото на неразрешими противоречия, до елементарна научна непоследователност и неточност.

11.4. Милован Джилас

Милован Джилас е ярък представител на концепцията за „сбъркания модел“. Ще разгледам неговите възгледи, развити най-напред в книгата му „Новата класа“, а по-късно в книгите „Беседи със Сталин“ и „Несъвършеното общество“.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

Възгледите на Джилас за произхода на „социализма“ са непоследователни и вътрешно противоречиви. От една страна, той вижда причините за победата на „социалистическата“ революция и утвърждаването на новия тип социално устройство в сложния комплекс от икономически, политически, и идеологически фактори. Този правилен в основата си подход, който в началото навежда към разбирането за **естествения** произход на „комунистическия“ тип организация на обществото, в същото време е миниран от поредица разсъждения, водещи до точно обратния извод - че причините за раждането на „комунизма“ са **доктринални**, а не естествени. Това противоречие се среща още в книгата му „Новата класа“, в която по неговите думи той все още прилага марксисткия подход в анализа на „комунизма“. Но особено силно се проявява противоречивост-

та на възгледите му в по-късно написаната книга „Несъвършеното общество“, където според него той вече се е отърсил от влиянието на Марксовия метод.

Ще разгледам последователно тезите на Джилас, водещи до извода за естествения произход на „комунизма“, и след това тезите, водещи до обратния извод - за доктриналния му произход.

- От икономическите причини според Джилас най-важната за утвърждаването на „комунизма“ е тази, че комунистите решават съдбоносната задача, стояща пред обществото - извършват индустриализация на една слаборазвита, изостанала страна. В слаборазвитите страни (и в частност в Русия), местният капитал, а също класата и партиите, които го представляват, са били прекалено слаби, за да индустриализират страната. Неизбежно се извършва революция от пролетариата начело с неговата революционна партия, за да се реши тази неизбежна жизнена необходимост на нацията. (150) Местният капитал не само че е бил твърде слаб, но в по-голямата си част е бил подставено лице, предаващ ремък на политиката на доминиращия в икономиката на страната външен капитал. (151) Изразявайки стремежите на външния капитал да се запази изостаналостта на Русия, той не е бил заинтересован от извършване на промишлена революция. От нея е бил заинтересован пролетариатът, увеличаващ се в резултат на пауперизацията на селячеството. Стоящите начело на пролетариата комунисти за разлика от предишните революционери проявяват максимален реализъм при осъществяването на това, за което имат сили и в което се състои тяхната историческа роля. Те осъществяват промишлената революция, при това по единствено възможния начин: като установяват абсолютна тоталитарна власт. (152) Победата на „комунизма“ е предопределена от това, че именно комунистите се оказват годни да решават назрелите потребности на икономическото развитие.

- Политическите причини за победата на „комунизма“ са в компромисната политика, която са водили буржоазните партии. Някои от тях са стояли изцяло на примиренски позиции, клонели са към съхраняване на съществуващите отношения. Други са се стремили към мирно и равномерно движение напред. Но ситуацията в

¹⁵⁰ Джилас, М. „Новый класс“, в „Лицо тоталитаризма“, \Азд. „Новости“, Москва, 1992 г., стр. 173.

¹⁵¹ Пак там, стр. 177, 178.

¹⁵² Пак там, стр. 194.

Русия е била революционна. Местният капитал не само че е бил слаб и антинационален, но вече е бил настроил в голяма степен срещу себе си руския пролетариат. Партията, която в тази ситуация би могла да реализира назрялата необходимост от революционна трансформация на обществото, би трябвало да води антикапиталистическа във вътрешен аспект и антиимпериалистическа във външен аспект политика. Единствената радикална, антикапиталистическа и антиимпериалистическа партия в Русия по това време е била болшевишката партия. Затова болшевиките - носители на идеята за индустриализация, за радикална смяна на отношенията на собственост, за пълна концентрация на всички материални ресурси, закономерно спечелват властта и за много десетилетия утвърждават своето господство.(153)

- Идеологическите причини за победата и утвърждаването на „комунизма“ Джилас вижда във възможностите на комунистическата идеология да създава силни, всеобхватни илюзии. Според него всяка революция ражда илюзии. Но когато свършат битките, като правило илюзиите се изпаряват, идеалите избледняват. Не така е обаче при комунистическата революция. Родените от нея илюзии продължават още дълго да живеят както у самите комунисти, така и у масите. Насилието, произволът, откритият грабеж, привилегироваността на управниците - всичко това не е в сила да преодолее дори у част от народа, да не говорим за комунистите сляпата вяра в революционните лозунги. Човешката вяра и надежда дълго живеят и след завършване на индустриализацията. Съсредоточавайки абсолютни и възвишени идеали, действие, прекрасно по своя героизъм и титанично по напрежение, комунистическата революция сее най-проникващите, най-устойчивите илюзии. Комунистическата революция не е осъществила нито един от провъзгласените в хода на борбата идеали, но благодарение на тяхната мобилизираща сила тя е извела огромни области от Европа и Азия на пътя на съвременната цивилизация.(154)

Тези тези на Джилас водят до извода за естествения, органичен произход на „комунизма“, за тласъка, който дават на прогреса „комунистическите“ революции.

За съжаление тази вярна гледна точка е вътрешно минирана от редица разсъждения, които водят до противоположния извод за док-

153 Пак там, стр. 176-179.

¹⁵⁴ Пак там, стр. 191.

триналния произход на „комунистическото“ общество. Джилас постоянно сменя мнението си за ролята на идеологическите фактори за победата и утвърждаването на „комунизма“. Един път ги разглежда като елемент от сложния комплекс исторически, икономически, политически и пр. фактори, довели до победата на „комунизма“. **Друг път силно хипертрофира тяхната роля и възникналото общество се разглежда като резултат не на естественото развитие на историческия процес, а като реализация на една утопична доктрина.**

Още в книгата си „Новата класа“ Джилас обвинява комунистите в **социално инженерство**. Според него „комунистическото“ общество е резултат на тяхната религиозна в същността си вяра, че Маркс, подобно на Дарвин - открил законите за развитието на животинския свят, е открил законите за развитието на човешкото общество и съответно, както като се опират на Дарвиновите открития, хората подобряват породата на животните, така и комунистите, въоръжени със знанието за обективните закони на човешкото общество, могат да го моделират съобразно тези закони.(155) Първият порок на тяхната система е в претенцията им, че само те знаят обективните закони на общественото развитие и имат право да управляват обществените процеси. В това според него е зародиша на техния деспотизъм.(156) Излиза според Джилас, че „комунизмът“ не е резултат на естественото развитие на историческия процес, а на дейността на **самозаблудили се хора.**

Вътрешно противоречиви са възгледите на Джилас и когато разглежда взаимодействията между основните социални сфери при „социализма“. В книгата има глава със заглавие - „Идеологическата икономика“. В тази глава, той, от една страна, твърди, че икономическата система на комунизма е възникнала по обективна необходимост и се развива спонтанно (157), но, от друга страна - че производството е подчинено на идеологическите и политическите цели на комунистите^ 158) В **идеологическия** характер на икономиката той вижда причините за неуспехите на „социалистическото“ стопанство. (159)

Още по-силно е хипертрофирана ролята на идеологията в книгата на Джилас „Несъвършеното общество“. В момента на своето

¹⁵⁵ Пак там, стр. 164, 165.

¹⁵⁶ Пак там, стр. 165.

¹⁵⁷ Пак там, стр. 259.

¹⁵⁸ Пак там, стр. 261.

¹⁵⁹ Пак там, стр. 268.

раждане според него комунизмът е бил идея. Но тази идея още в зародиш е съдържала неговата реализирала се по-късно тоталитарна и монополистична природа. (160) Комунистите упражняват насилие над историята „тъпо“ стремейки се към едно измислено общество, предполагайки, че могат да изменят природата на човека.(161) „Комунизмът“ е насилствена реализация на Марксовата **утопия**. (162) Сталинизмът е истински марксизъм, самият Сталин е бил по-оригинален и творчески марксист, отколкото Троцки, Бухарин, Зиновиев и другите негови противници.(163) Опитите на комунистите в сегашно време да се откажат от Лениновото тълкуване на марксизма и от Сталиновите концепции е отказ от Маркс и от марксизма.(164)

Тези тези на Джилас концептуално противоречат на тезите му за естествения произход на „комунизма“. Те противоречат и на многобройни негови изказвания, че комунистите са действали „въпреки Маркс“, че създаденото общество няма нищо общо с Марксовото учение и пр.(165)

2. Критични бележки

2.1. Както вече отбелязах, тезите на Джилас за произхода на „социализма“ са вътрешно противоречиви и непоследователни. Това е основната слабост на неговия теоретичен анализ на „социализма“. Ролята на идеологията в едни случаи се разглежда като **един** от факторите за възникването на новото общество, в други случаи е силно хипертрофирана и тя става **основен** фактор за възникването на „социализма“.

Основна причина за тази вътрешна непоследователност и противоречивост на Джилас е, че той приема априори „социалистическия“ характер на Октомврийската революция, на революциите, извършени в Югославия, Китай, Албания и пр. В определянето същността на тези революции той изхожда от **самосъзнанието** на водачите и на партиите, които са ги извършили. След като победителите смятат, че революцията, която правят, е социалистическа, то значи

¹⁶⁰ Джилас, М. „Несовершенное общество“, в „Лицо тоталитаризма“, Изд. „Новости“, М., 1992 г., стр. 318.

¹⁶¹ Пак там, стр. 374.

¹⁶² Пак там, стр. 405.

¹⁶³ Пак там, стр. 139.

¹⁶⁴ Пак там, стр. 441.

¹⁶⁵ Пак там, стр. 454; 269.

тя е социалистическа. Щом като смятат, че обществото, което възниква, е социалистическо, значи то **действително** е социалистическо. Банално е даже да се припомня, че за същността на една епоха на преход не може да се съди по самосъзнанието на участниците в историческите събития. За нейната същност може да се съди едва след анализ на типа обществени отношения (и най-вече на производствените отношения), които възникват след нейната победа. Освен самосъзнанието, още един фактор кара Джилас да определя характера на тези революции като социалистически. Участниците в революцията са пролетарии, следователно тя е социалистическа. Това разбиране е съвсем формално и невярно. Много автори отбелязват, че във всички революции нисшите класи стават пушечното месо на революцията.⁽¹⁶⁶⁾ Масовият елемент на Великата френска буржоазна революция е френският пролетариат. Но това не дава и най-малко основание тя да се определя като пролетарска. Още по-малко това може да се каже за Октомврийската революция, за революциите в Китай, Югославия и пр., където всъщност **селячеството**, а не **пролетариатът** образува основната маса на революционните войски.

2.2. Другата ми критична бележка е от фактологично естество. Според мен не е вярна тезата на Джилас, че руският национален капитал не е бил заинтересован от извършването на промишлена революция за разлика от руския пролетариат. Националният капитал в Русия, както и навсякъде - независимо от своята слабост и съглашателство, - безспорно се е стремил към индустриализация на страната и към самостоятелност. Промишлената революция в Русия не е била задача на пролетариата, а на **капитала**.

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

По въпроса за същността на първия етап на „социализма“ - сталинизма, тезата на Джилас е ясна и последователна. Според него сталинизмът е втора, естествена фаза в развитието на „социалистическото“ общество. След смъртта на Ленин новата управляваща класа - партийната бюрокрация в лицето на Сталин намира достойния продължител на неговото дело, намира новия вожд, който да я води към нови победи. (167) Отлично схванал същността на ленинизма, превърнал го в свое знаме, Сталин преобразува болшевиш-

¹⁶⁶ Например Троцки, Бердяев и др.

¹⁶⁷ Пак там, стр. 135.

ката партия и я превръща в оръдие за реализация на реалните възможности. (168) Сталин е човекът, който е „построил социализма“ и е заложил фундамента на съветското общество и съветската империя.(169) Сталинизмът не е случаен, а е закономерен резултат в развитието на „комунизма“.

Отговорът на Джилас обаче на втория въпрос - за същността на „социализма“, съвсем не е така ясен и последователен, както на първия. Анализирайки същността на „комунизма“, Джилас най-напред отбелязва, че е имало период, когато той заедно с цялото ръководство на югославската компартия по конюнктурни причини - конфликта им с правителството на СССР, са считали „комунизма“ за специфична форма на **държавен капитализъм** - именно тоталитарен държавен капитализъм. (170) По-късно обаче, когато по времето на Хрущов добрите отношения със съветското ръководство се възстановяват, югославските ръководители отново обявяват СССР за социалистическа страна, а „империалистическия“ съветски опит да се ликвидира независимостта на Югославия за „трагическо“ и „непонятно“ произшествие, предизвикано от „произвола на отделни лица“. (171) Причината югославските ръководители да променят своето становище според Джилас е в това, че комунистите са поначало безпринципни хора, които менят възгледите си в зависимост от практическите си изгоди. (172) Себе си Джилас не счита за безпринципен и конюнктурен. Той е променил възгледите си по следната причина:

От една страна, „комунизмът“ действително носи много от чертите на държавния капитализъм. Например той решава основната задача на капитализма - да извърши индустриализация в слабо развитите страни. Но в същото време той не е истински държавен капитализъм, тъй като държавната машина при „комунизма“ изразява интересите само на една социална група - партийната бюрокрация, която е действителният собственик на средствата за производство. „Комунизмът“ би бил истински държавен капитализъм, ако държавата от името на обществото, а не на една социална група, е собственик на средствата за производство, ако държавата вла-

¹⁶⁸ Пак там, стр. 148,149.

¹⁶⁹ Пак там, стр. 135.

¹⁷⁰ Пак там, стр. 322.

¹⁷¹ Пак там, стр. 322.

¹⁷² Пак там, стр. 322.

дееше средствата за производство в условията на политически плурализъм, така че да уравни и хармонизира интересите на различните обществени сили. Държавен капитализъм е по-скоро държавната собственост в западните страни.⁽¹⁷³⁾ Според Джилас твърдението, че „комунизмът“ е държавен капитализъм, е родено от угризенията на съвестта на тези, които са се разочаровали от комунистическата система и търсейки обяснение за това, се опитват да сравняват нейните болести с капиталистическите.⁽¹⁷⁴⁾ Събрал в себе си немалко елементи на феодализма, капитализма и дори на робовладелството, той има твърде много свои собствени особености и затова е по-точно да се счита **за особена и нова обществена система, самобитна и самостоятелна.**⁽¹⁷⁵⁾ „Комунизмът“ е революционна, преходна фаза от неиндустриално към индустриално общество[^] 176)

2. Критични бележки

2.1. Вижда се, че тезите на Джилас за същността на „комунизма“ са твърде непоследователни и в тях има много вътрешни противоречия:

- Най-напред относно реалния „комунизъм“. Определението на същността на „комунизма“ като революционен преход от неиндустриално към индустриално и постиндустриално общество не е нещо ново. Както ще се види в следващата - 12 глава, това определение е основната теза на теориите за модернизацията. Там ще направя критика на това определение. Тук ще се задоволя да отбележа, че: 1. По същество това определение е избягване на въпроса за същността на „комунизма“, защото остава открит въпросът за същността на индустриалното общество; 2. Не може едно общество едновременно да е „особена и нова обществена система, самобитна и самостоятелна“ и в същото време да е „революционен преход от един към друг тип обществено устройство“, каквито определения едновременно дава на „комунизма“ М. Джилас;

- Ако държавната собственост в „комунистическите“ страни се притежава от партийната бюроакция, както съвсем правилно счита Джилас, то какъв е тогава нейният характер? Джилас мно-

¹⁷³ Пак там, стр. 322, 323.

¹⁷⁴ Пак там, стр. 323.

¹⁷⁵ Пак там, стр. 323.

¹⁷⁶ Пак там, стр. 535.

гократно отбелязва, че тя е колективна собственост. Но това все още не е отговор на въпроса. Съществува **хипотетична** възможност колективната собственост да е обществена, когато производственият цикъл е затворен в рамките на тази социална общност, когато всички членове на „колектива“ имат равни права във владенето, ползването и разпореждането със собствеността и този колектив не е в наемни или някакъв вид рентни отношения с други социални общности или в каквито и да е икономически отношения с други социални субекти. Защото всяка икономическа връзка разграничава **нашата** колективна собственост от чуждата, и в този смисъл **нашата** престава да е обществена, а си е **наша**. Реалната, а не хипотетичната колективна собственост не е обществена, а е частна. Собствеността на едно акционерно дружество е колективна, но е частна, а не обществена собственост. Земята в трудово-кооперативните земеделски кооперации също е колективна, но е частна, а не обществена. Общинската собственост също е колективна, но е частна - на жителите на даденото населено място, а не е обществена. Джилас изобщо не анализира проблема за характера на държавната собственост. Възгледите му за собствеността в „комунистическите“ страни са крайно непоследователни и противоречиви. Той многократно отбелязва, че партийната бюрокрация експлоатира работниците, че тя е в наемни отношения с работническата класа. А в същото време **отрича** частния характер на „колективната“ държавна собственост в „комунистическите“ страни. На едни места той твърди, че новата класа - партийната олигархия, се държи като собственик на средствата за производство и действително се явява техен собственик (177), но в същото време заявява, че тя не е класа на реални индивидуални или колективни собственици. (178) Той хипертрофира противоречието формален и фактически собственик. Собствеността в „комунистическите“ държави според него по форма е обществена, или общонационална, но в същото време с нея се разпорежда и я управлява партийната бюрокрация.(179) И целият проблем за него е формалният собственик да стане и фактически. Според Джилас, ако комунистическата партия допусне политически плурализъм, тогава народът чрез избрани от него представители във властта много по-добре ще управлява създаденото от него национално

¹⁷⁷ Пак там, стр. 354.

¹⁷⁸ Пак там, стр. 535.

¹⁷⁹ Пак там, стр. 482.

богатство, отколкото частния монополист или частния владеец. (180) Тази хипотетична „идеална“ възможност - всеобемеща държавна собственост и политически плурализъм, при който държавата синхронизира интересите на различните социални групи, оставя открит въпроса - какъв е характерът на този тип социално устройство. Според Джилас при политическия плурализъм държавната собственост е обществена, а общественият строй е държавен капитализъм. Това според мен е объркване на понятията и научна непоследователност. Ако формата на собственост е обществена, то значи общественият строй не е капитализъм, а ако е капитализъм, то държавната собственост не е обществена. **Но не може собствеността да е обществена, а типът общество да е капиталистически.**

2.2. Втората ми основна критична бележка е, че Джилас често употребява основни понятия крайно непрецизно.

- Например когато разглежда същността на „комунизма“, Джилас отъждествява собствеността с една от нейните функции - владеенето. Това е недопустимо още повече, че на много други места той показва, че много добре познава функциите на собствеността;

- Ако държавната собственост на Запад е обществена, както излиза според Джилас (тъй като в условията на политически плурализъм според него държавата владее собствеността от името на обществото), то какъв е характерът на труда на работниците в държавните предприятия? Факт е, че работниците в държавните предприятия са не по-малко наемни работници от тези в частните предприятия, и следователно едва ли държавната собственост е обществена.

2.3. Третата ми критична бележка е за начина, по който Джилас определя същността на „комунизма“. Той прилага формалнологическото правило: Ако А отрича Б, то А = -Б. Щом комунистите отстраниха, унищожиха, ликвидираха капиталистите като собственици на националния капитал, то значи те, са антикапиталисти, значи революциите, които те извършват са антикапиталистически и обществото, което възниква в резултат на тези революции, е антикапиталистическо. Но в развитието на човешкото общество прилагането на това формалнологическо правило не е така просто. **В историята има множество случаи, когато пълното отстраняване на една господстваща класа от властта и икономиката ни най-малко не променя типа обществени отношения. Напротив - новата господства-**

ща класа възприема съществуващите обществени отношения и се интегрира в утвърдения начин на производство, за да може на основата на вече съществуващите обществени отношения да владее, да се разпорежда и да ползва националното богатство. Така че отстраняването на националната буржоазия от нейните доминиращи позиции ни най-малко не означава, че комунистическите партии правят антибуржоазна революция, че обществото, което възниква в резултат на тези революции, е „антикапиталистическо”.

Струва ми се, че непоследователността, противоречивостта, двойствеността на възгледите на Джилас както за същността, така и за произхода на „социализма” в голяма степен се определят от неговата лична съдба.

М. Джилас е влизал в ръководното ядро на югославската съпротива срещу фашизма и окупацията. След победата е бил един от четиримата секретари на Югославската комунистическа партия. Дълбоко емоционална личност, живеещ с чувство за историческа мисия, той предлага алтернатива на вече налагащия се в Югославия „съветски” модел на строителство на „социализма”. Същността на алтернативата е - при доминация на държавната собственост „истински” социализъм ще има, когато в политическия живот се допусне съществуването на опозиционни партии. По същество това е вариант на социалдемократическия „модел” на социализъм. За Джилас това е идеалният тип обществено устройство. Неговата алтернатива е отхвърлена. Ръководството на Югославската комунистическа партия „предава революцията” и се утвърждава „сбърканият модел” на „социалистическо строителство”. Вместо да се примири и да се задоволи с някой престижен и доходоносен пост, М. Джилас тръгва на варианта или всичко, или нищо. Хвърлен в затвора, поставен в пълна изолация, той дълбоко изживява „погрешността” на избора от неговите противници път. Оттук тръгва двойствеността на възгледите му. От една страна, величието на революцията, която за него е безусловно „социалистическа”. От друга страна, „лошият” „социализъм”, построен в Югославию, характеризира се с насилие и експлоатация. Югославските комунисти са пропуснали шанса да построят „истински” „социализъм”, защото вместо да тръгнат по пътя, посочен им от Джилас, те, водени от алчността, егоизма, користолюбието си и т. н., налагат един вреден и ненужен модел на обществено развитие. Затова за Джилас историческата оценка на новата класа ще бъде, че „извършвайки революция, тя е направила безпримерен подвиг, но господството и е една от най-позорните страници в историята на човечеството. Хората ще се въз-

хищават от достигнатото под нейното водачество, но и ще изгарят от срам при мисълта за средствата, които тя е използвала. "(181) Илюзията на Джилас, че те са правили социалистическа революция и че индустриализацията е могла да се извърши без насилие и експлоатация, го тласкат към непоследователност - причините за революцията са **обективни**, но причините за възникването на този тип общество, което са построили неговите бивши другари, са **субективни**. Изводът е още по-парадоксален, като се има предвид, че индустриализацията в Югославия се извършва с много по-малко насилие спрямо селячеството, отколкото в Русия. Струва ми се, че дори в България насилието спрямо селячеството е в по-големи размери, отколкото в Югославия. В Югославия е упражнено значително насилие най-вече спрямо просъветската фракция на комунистическата партия. И още нещо. Джилас изобщо пропуска да отбележи, че и при „нормалния“ капитализъм насилието съпътства индустриализацията. То не е присъщо само за индустриализацията на „съветския социализъм“, а е обща характеристика на първоначалното натрупване на капитала.

11.5. Обобщение на теориите за „предадената“ революция

1. Възгледите и на четиримата разгледани автори са в рамките на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Н. Бердяев на няколко места определя „социализма“ като държавен капитализъм, но това е случаен момент в неговата книга и не е в контекста на цялостните му възгледи. Сартр на няколко места определя „социализма“ в Унгария като „неистински социализъм“, но тази оценка е емоционална и също не е в контекста на цялостното му разбиране. За Троцки и Джилас, въпреки че е реализация на „сбъркания модел“, все пак обществото е „социалистическо“. И четиримата автори без капка колебание дефинират Октомврийската революция като „социалистическа“, а държавната собственост като „обществена“, функционирането на „обществената“ собственост като **групова**, когато на власт са техните фракционни противници, се определя като личен „грях“ на върхушката, като „предателство към революцията“. Експлоататорската същност на държавната собственост за тях не е естествен резултат на

¹⁸¹ Пак там, стр. 229.

достигнатата степен на развитие на производителните сили, а на порочния стремеж на върхушката към **лично обогатяване**. Основанието им да определят революцията и типа общество като „социалистически“ е **самосъзнанието** на „професионалните“ революционери, извършили революцията. Революциите са извършени от комунисти, афиширащи се за борци против капитализма, значи те са **„комунистически“**, антибуржоазни революции. Завзелите властта комунисти строят новото общество съобразно своята комунистическа **доктрина**, следователно обществото е „социалистическо“. Комунистите управляват държавната собственост в полза на целия народ, следователно тя не е тяхна груповата собственост, а е обществена собственост.

2. Възгледите за произхода на „социализма“ са противоречиви. От една страна, и четиримата считат, че произходът на „социализма“ е **естествен**. Завоюването на властта от болшевишката партия по времето на Октомврийската революция е **неизбежно и закономерно**. Троцки и Джилас сами са участници в завземането и утвърждаването на властта на комунистическите партии. Бердяев има преки впечатления от „социалистическата“ революция. Те много реалистично преценяват моментите на закономерност и случайност в победата на този тип революции. Дават високи оценки на **прагматизма и политическите качества** на вождовете на комунистическите партии. (182) Показват, че при конкретната обстановка, съотношение на политическите сили и пр. завземането на властта от комунистическите партии е **закономерно и естествено**. От друга страна, те хиперболизират ролята на **субективния фактор** в следващия период - в периода на „строителството на социализма“. Те не разглеждат общественото развитие като **саморазвитие**. Причините за социалните конфликти търсят в **субективните** грешки на управляващата върхушка, а не като резултат от сблъсък на обусловени от достигнатата степен на развитие **обективни** групови и класови интереси. За тях „строителството на социализма“ е действие по план, реализация на комунистическата **доктрина**. **И** съответно в едни случаи реализацията е **добра**, в други случаи - **лоша**. Те приемат за неподлежащ на съмнение факт самосъзнанието на „комунистическите дейци“ и основните пропагандни тези на официалната идеология - „Ние строим новото общество по план, начертан от основоположниците на комунистическата доктрина!“ Докато при анализа на ус-

¹⁸² С изключение на оценката на Троцки за Сталин.

ловията за победа и утвърждаване властта на комунистическите партии има моменти на обективност, на изследване на съотношението на класовите сили, на интересите и пр., то възникването на новия тип обществени и особено производствени отношения е почти изцяло лишено от обективен анализ. Изобщо не се опитват да преминават зад самосъзнанието на „комунистите“ и официалната идеология. Не се стремят да разкрият „новата класа“ като субект на собственически отношения, мястото и в общественото разделение на труда и съответно нейните икономически социалногрупови интереси. И четиримата не виждат, че **икономическите интереси** са основният мотивиращ фактор в цялостната дейност на управляващата класа, включително в политическата и идеологическата и дейност. За тях **идеологическите фактори** са основен мотивиращ фактор в управленската дейност. Те не разглеждат никъде управляващата класа като субект на огромна предприемаческа дейност. Изобщо не виждат огромната роля на **стръвта към печалба** в нейното поведение. За тях мотивиращ фактор на дейността на „комунистите“ са техните идеали, стремежът им да реализират изискванията на комунистическата доктрина. Дори когато разкриват, че второто поколение „комунисти“ всъщност не са никакви „комунисти“, водени в дейността си от „светли идеали“, а носят манталитета на дребния еснаф и буржоа, мотивиран в дейността си от собствения си (предимно икономически) интерес, тези констатации са в **личностно-индивидуален план**, но не и в **социалногрупов план**. На равнище **класа** определят като **идеологическа**, а не **икономическа** мотивировката на управленската дейност.

3. Причините за непоследователността и противоречивостта във възгледите на авторите от концепцията за „предадената революция“ в голяма степен се определя от тяхната лична съдба. Това е характерно за много комунисти, взели непосредствено участие в „социалистическата“ революция.⁽¹⁸³⁾ Обикновено в резултат на междуфракционни борби те губят високите си позиции в управленската йерархия и съответно се **разочароват** от „социализма“.⁽¹⁸⁴⁾ Доколкото за тях „социалистическата“ революция, в която са взе-

¹⁸³ Н. Бердяев не участва пряко в Октомврийската революция, но дълго време е бил под влияние на марксизма и се е чувствал съпричастен към извършващата се антифеодална революция.

¹⁸⁴ В случая изобщо не подценявам **моралните** причини за разочарованието на дисидентите от „социализма“. Но така или иначе, първопричината за разочарованието им все пак е загубената фракционна борба.

ли дейно участие и за която в името на високи идеали са се борили, жертвали, търпели лишения и страдания, подлагали на смъртен риск и т. н., е **самоценност**, то „лошият социализъм“, построен впоследствие под водачеството на техните фракционни врагове, не може да бъде нищо друго, освен „предателство“ към извършената революция.

4. Много съществена стъпка към преодоляване на редица слабости на концепцията за „предадената революция“ е направена от троцкистите Тони Клиф и Макс Шахтман. Те изхождат от основните постулати на теорията за „предадената революция“, но са по-последователни и се освобождават от някои от най-съществените противоречия на концепцията на Троцки. Т. Клиф счита, че предчувствието на Троцки, че сталинското управление ще доведе до „**възобновяване на капитализма**“, се е сбъднало. Предателството на сталинизма довежда до връщане към капитализма, по-точно до установяване на **държавен капитализъм**. Т. Клиф разглежда бюрокрацията като колективен собственик на средствата за производство. Показва нейното привилегировано положение не само в сферата на потреблението (както е при Троцки), но и в **разделението на труда**. Защищава тезата, че бюрокрацията е управляваща класа, а не **прослойка**, както е при Троцки.

Подобни са и възгледите на Чарлз Бетълхайм Маоист. Но той счита, че капитализмът е бил възстановен в СССР в края на 50-те и началото на 60-те години с икономическите реформи на Хрущов.(185)

Въпреки че остават в сферата на теорията за „предадената революция“, тези автори правят решителна крачка към нейното преодоляване.

¹⁸⁵ Виж 1. Szelenw et al, The Socialist Economic System, Smelser and Swedberg, Handbook of Economic Sociology, p. 240-243

12 глава

Другият" модел - теориите за модернизацията

Теориите за модернизацията са относително най-късно появилите се концепции за същността и произхода на обществата с централизиран национален капитал и еднопартийна политическа система. В момента те са с най-голямо влияние в професионалните среди както в западните държави, така и в бившите „социалистически“ страни. Същественото за модернизационните теории е, че разглеждат „социализма“ като „другия“ модел за извършване на **модернизация** на слаборазвитите страни. Обикновено за родово понятие на капитализма и „социализма“ при тях се използват понятията „индустриално“ или „модерно“ общество. Всъщност тези понятия са **евфемизми** на понятието **капиталистическо общество**.

Защо в обществените науки постепенно се наложи използването на евфемизмите „модерно“ и „индустриално“ общество?

След Втората световна война благодарение на голямото си участие в борбата против фашизма **левицата** в западноевропейските страни имаше висок обществен престиж. Левите партии заемаха широко и трайно място в политическото пространство. Интелектуалните кръгове, особено във водещите културни страни като Франция, Италия и др., бяха под влияние на левите идеи. Същевременно успехите на Съветския съюз в индустриализацията на страната, а също в образованието и културата, фактът, че той беше изнесъл основната част от войната срещу хитлеризма и, макар и с огромни жертви, беше излязъл като победител, бяха издигнали неговия международен авторитет. Съветското общество беше във **възход**. Благодарение на това неговата пропаганда имаше успех. Западноевропейската общественост и западноевропейските интелектуалци възприеха **априори** основната теза на съветската пропаганда, че съветското общество **не е капиталистическо общество**. Този тип обществено устройство се възприемаше като реална **алтернатива** на капитализма. За левицата това беше една **добра** алтернатива. За десницата това беше **лоша** алтернатива.

В Съединените щати „социализмът“ също се възприемаше ка-

то **алтернатива на капитализма**. След Втората световна война САЩ и СССР станаха двете основни съперничещи си свръхсили. Съветският съюз се възприемаше от американското обществено мнение като **„Империята на злото“**. Тъй като в американското общество нямаше силна левица, интелектуалните кръгове възприемаха алтернативния характер на „социализма“ най-вече с **отрицателен знак**.

Постепенно обаче се развива процеси, които породиха както в Западна Европа, така и в Съединените щати **съмнения** в алтернативния характер на „комунизма“.

След прословутия доклад на Н. Хрущов пред XX конгрес на КПСС западното обществено мнение беше широко запознато с фактите за насилията в Съветския съюз по време на колективизацията, за концлагерите, за терора над големи слоеве от населението. Впоследствие военното потушаване на въстанието срещу режима в Унгария 1956 г., конфликтът между СССР и Югославия, преследването на инакомислещите и т. н. доведоха до още по-силно разклащане на убеждението за моралната алтернативност на „социализма“. Левицата продължи да счита „социализма“ за алтернатива. Но тя не можеше вече да крепи пред общественото мнение и интелектуалците мита за „справедливото“ ново общество. Възникна противоречие между съществуващата представа, че това е принципно „друго“ общество, и в същото време вече налагащото се убеждение, че **все пак не е чак толкова „друго“**. Представата, че насилието, несправедливостта са патент само на капитализма, но не и на „социализма“ беше окончателно разрушена.

Същото противоречие възникна пред обществеността и интелектуалците и в Съединените щати. Причините за възникването на това противоречие в САЩ обаче са с обратен знак. Тук разочарованието не бе от „социализма“, тъй като той като ценностна система никога не е бил привлекателен нито за общественото мнение, нито за болшинството интелектуалци. Разочарованието беше от **собственото общество**, от неговите ценности, от обществените цели, които стоят в основата на американската ценностна система. В същото време **успехите**, които имаше Съветският съюз в този период - най-вече в космонавтиката, създаваха впечатление, че като **икономическа система** „социализмът“ не е чак толкова „лош“. Така че постепенно в общественото мнение и сред интелектуалците на Съединените щати също възникна противоречие между представата, че „социализмът“ е „друго“ общество, и формиращото се убеждение, че не е чак толкова „друго“ общество.

Именно това противоречие беше решено чрез въвеждането и широкото използване на евфемизма „модерно“ или „индустриално“

общество. Вместо „социализмът“ да се разгледа като вид преход от докапиталистическо към капиталистическо общество, като вид държавен капитализъм, „социализмът“ и капитализмът се подвежда под общ знаменател чрез понятието „модерно“ или „индустриално“ общество. Те са два различни **вида** индустриално общество. По такъв начин се остана в рамките на парадигмата за тяхната принципна разлика, а същевременно се отчита новият нюанс в общественото мнение - че те не са чак толкова различни. Тъй като приликите между „социализма“ и капитализма се търсеха само на **емпирично-констативно**, но не и на **аналитично** равнище (подчертаваше се еднотипността на процесите на индустриализация, на миграция и урбанизация и т. н., но не и еднотипността в системата на производствените отношения), същността на „социализма“ и съответно законите на неговото саморазвитие и преходът към следващата фаза в утвърждаването на капиталистическия начин на производство останаха скрити за изследователите.

Ще разгледам възгледите на трима от най-известните представители на „модернизационните“ теории - Р. Арон, Ж. Бжежински и Р. Дарендорф.

12.1. Раймон Арон

Раймон Арон е автор, който в продължение на няколко десетилетия систематично се занимава със „социализма“. В първата фаза на интелектуалното си развитие той е под силното влияние на марксизма и причислява сам себе си към левията. По-късно преминава на десни позиции, започва многогодишен теоретичен спор с левите интелектуалци, особено със Сартр. Става символ на „ренегатство“ и „боксова круша“ за левията. Творчеството му е много интересно. Силен е в конкретния анализ. Въпреки че причислява сам себе си към десницата и в немалко произведения прави критика на Маркс, в конкретните анализи прилага неговия метод на материалистическо разбиране на историческия процес.⁽¹⁾ Концептуалните му разбирания обаче са вътрешно противоречиви и непоследователни. Ще разгледам неговите възгледи за „социализма“, развити в книгите му „Демокрация и тоталитаризъм“, „Мнимия марксизъм“ и някои статии.

¹ Арон неведнъж подчертава, че авторите, оказали най-силно въздействие за формиране на научните му възгледи, са Маркс и Алексис де Токвил. Виж Р. Арон, Р. „Демокрация и тоталитаризъм“, Изд. „Аргес“, С, 1993 г., стр. 213.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

1.1. Р. Арон е непоследователен и противоречив при определяне на произхода на „социализма“. На практика е невъзможно да се разбере какво е всъщност неговото разбиране за произхода на този тип общество. От една страна, има множество тези, които създават представа, че според него произходът на „социализма“ **не е доктринален**. В тринадесета глава на книгата си „Демокрация и тоталитаризъм“, озаглавена „Конституционни фикции и съветска действителност“, той подчертава противоречието, несъответствието между доктрината и реалността. Според него е необходимо винаги да се съпоставят идеологията и реалността.⁽²⁾ Твърди, че „...това, което болшевиките направиха, добро и лошо, се различава много от идеята, която предварително са имали за онова, което искат или трябва да направят.“⁽³⁾ Според него „...руснаците имат постижения, които обаче нямат нищо общо с първоначалната идея за това, което трябва да бъде социализмът според Маркс... Руснаците откриха един метод за икономическо развитие и индустриализация, който има своите предимства и недостатъци, който може да бъде преценен като по-добър от западната индустриализация, но който няма никаква връзка с предварителната идея на Маркс за социализма.“⁽⁴⁾ Макар и неуниверсален, за някои страни според него този метод на икономическо развитие е необходим, за да се извърши първоначалната индустриализация.⁽⁵⁾

От посочените тези може да се направи изводът, че според Р. Арон, произходът на „социализма“ **не е доктринален, а е естествен**. Това впечатление се допълва и от неговото разбиране за мотивировката на действията на болшевиките. **Според него болшевиките действат, мотивирани не от изискванията на доктрината, а от прагматични съображения.** „Когато Ленин трябваше да избира между буквата на доктрината и действието, което беше подсказано от конюнктурата, не се колебаеше никога, той жертваше доктрината или най-малкото се подчиняваше на изискванията на момента и нами-

² Пак там, стр. 140.

³ Пак там, стр. 148.

⁴ Пак там, стр. 147, 148.

⁵ Пак там, стр. 208.

раше оправдание за действие, което няколко години преди това беше заклеил теоретически."(6)

1.2. В същото време обаче Р. Арон в пълно противоречие с горните тези на много места твърди обратното - че произходът на „социализма" е **доктринален**, а не **естествен**. Например той твърди, че базисните характеристики на съветското общество **са резултат от прилагането на марксистката доктрина**. Изхождайки от основните марксистки положения, болшевиките според него, веднага след революцията установяват обществена собственост и преминават към планирано развитие на икономиката. (7) Одържавяването на икономическите дейности според него е изява на комунистическата доктрина.(8) Същото се отнася и до централизирането на силовите средства и на средствата за убеждение. Болшевишкият режим е **идеологически режим**. Р. Арон задава въпроса, а дали идеологията не е само средство, чрез което Партията или няколко човека, които я управляват, си служат според нуждите, за да поддържат властта си? Отговорът според него е, че идеологията не е нито единствена цел, нито изключително средство; съществува непрекъснато взаимодействие или диалектика; понякога идеологията е използвана като средство за достигане до някаква цел, в други моменти се използват средствата на силата, за да се моделира обществото според идеологията.(9) **Доминиращ фактор е доктрината**. Именно „**доктринерският фанатизъм**" на болшевиките, а не някакви рационални причини е довел до терора на Московските процеси. Според него „...тези патологични форми на деспотизъм не са мислими извън идеологическия бяс."(10)

Вижда се, че в произведението на Арон няма яснота относно какво е неговото разбиране за произхода на „социализма". Има множество тези, които водят до извода за неговия естествен произход. В същото време има не по-малко тези, които водят до обратния извод - че произходът на това общество е доктринален, а не естествен. Причините за това разминаване в тезите, за липсата на последователност и концептуалност се дължат на противоречието, съдържащо се в теорията за „модернизацията". Това е противоречие между приетото разбиране, че този тип обществено устройство

⁶ Пак там, стр. 156.

⁷ Пак там, стр. 144, 145.

⁸ Пак там, стр. 167.

⁹ Пак там, стр. 159.

¹⁰ Пак там, стр. 166.

е принципно различен от традиционния капитализъм, и в същото време налагащото се в общественото мнение и сред интелектуалните среди в този период разбиране, че двата вида общество са **твърде подобни**.

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

Относно първия етап на „социализма“ - сталинизма, Р. Арон е ясен и недвусмислен. Сталинизмът е органична, естествена фаза на „социализма“. Промените на режима след смъртта на Сталин са съществени, но не революционни. Сталин съвсем не е гротескното същество, описано от Хрущов. Именно по времето на Сталин възникват основните черти, характерни за съветския режим: 1) Господство на единствена партия и поддържане на идеологическа ортодоксалност; 2) Централизирано планиране; 3) Съществуване на йерархична бюрокрация. Впоследствие след неговата смърт, въпреки промените тези черти се запазват и режимът остава непроменен в своята структура.(11)

Особеността на сталинизма като етап на „социализма“ според Арон е в това, че в този период властта на едно малцинство - олигархическия режим на болшевишката върхушка, се сменя с властта на един човек - на вожда Сталин. Причините за тази трансформация на политическия режим са не в личността на Сталин, въпреки че и това има значение.(12) Причините са в техниката на организация и действие на комунистическата партия. Когато една партия си дава правото да използва насилието срещу всичките си неприятели в една страна, където отначало тя е малцинство, сама се осъжда на продължително насилие. На теория партията е демократична, но демократическият централизъм се състои в това да се даде власт на щаба. Той има възможност да манипулира изборите, да осигури посочването на избираните. При тази система някой може да отиде до края и вместо олигархия само един човек да стане господар на цялата страна.(13) Възможността обаче се е превърнала в действителност именно защото Сталин с неговите характерологични особе-

¹¹ Арон, Р. „Демокрация и тоталитаризъм“, Изд. „Аргес“, С, 1993 г., стр. 187-190.

¹² Р. Арон постоянно кокетира с марксизма. Позовавайки се на Толиати той пише, че да се обясняват такива важни явления чрез един човек не обяснява нищо и е вид обяснение, което марксистката доктрина поначало не приема. (Пак там, стр. 172)

¹³ Пак там, стр. 172.

ности е стоял начело на властта. Ако не е бил Сталин, според Арон крайните форми на идеологическия бяс, на полицейския терор, на церемонията с признанията не биха се проявили. Много от неговите действия, например чистката 1936 - 1938 г., са били ирационални и безразсъдни. Чистката е дезорганизираща полицията и армията. Много от големите съветски ръководители, между които и маршал Тухачевски, са били екзекутирани. Чистка от такъв мащаб противоречи на върховния интерес на Партията, тъй като тя се нуждае режимът да функционира и армията да бъде силна.(14)

Р. Арон прави аналогия между Сталин и Хитлер. Подобно на сталинската чистка, ирационално е и изстреблението на евреите от Хитлер по време на войната. Според Арон Хитлер, мотивиран единствено от омразата си към евреите, е организиращ тяхното промишлено изстребление, като е пожертвал материални ресурси, които щяха да са му от полза във воденето на войната. Това е решение на един човек, съветван от един или двама други.(15) Тези разсъждения безспорно са повлияни от тезите на Х. Аренд и не са убедителни.

Когато доказва принципната еднотипност на сталинизма с останалите фази на „социализма“, аргументацията на Р. Арон е силна и убедителна. Когато обаче разглежда особеностите на сталинизма, той е слаб и неубедителен. Защо?

1) Защото, въпреки че критикува Хрушчов за хипертрофиране ролята на Сталин във възникването на „култа към личността“, **самият Арон изпада в същия „грех“**. Той отдава прекалено голямо значение на личностните особености на Сталин, а също и на Хитлер. Ако ролята на особеностите на личността на вождовете е толкова голяма, как да си обясним, че във всички страни, в които се установява подобен тип социално устройство - с централизация на националния капитал и еднопартийна политическа система, се преминава през период, подобен на сталинския? Включително и в онези, в които установяването на този тип социално устройство има автохронен характер - Югославия, Албания, Китай и др.! Във всички страни има и „идеологически бяс, и полицейски терор, и церемонии с признания“. Този тип режим е характерен за периода на превръщане на партията от опозиционна в управляваща и на централизация на собствеността. След това, когато тези задачи са решени, нав-

¹⁴ Пак там, стр. 173-174.

¹⁵ Пак там, стр. 174-175.

сякъде режимът неизбежно се смекчава. Значи базисните причини съвсем не са в личността на партийния лидер, а другаде!

2) Много от тезите му са повърхностни и констативни, липсва аналитичност - например тезата му, че в Съветския съюз решенията са се вземали от едно лице и че това е една от най-важните особености на режима. Тази теза е твърде безсъдържателна. Навсякъде, включително и в най-демократичните държави, стратегическите за държавата решения се вземат от едно лице - държавния глава. Въпросът е друг - че това лице взема едно или друго решение в зависимост от баланса и съотношението на силите на различните центрове на власт, в зависимост от социалногруповите и класовите интереси, чиито представител в политиката е той, и пр. В произведенията на Арон обаче, липсва анализ на причините за взетите решения. Той вижда причините в ирационалните настроения, любови и омрази на Сталин и Хитлер. А това съвсем не е така. Убийствата на Тухачевски и другите висши съветски военни например имат съвсем **рационални**, а не **ирационални** мотиви. Същото се отнася и до избиването на евреите от Хитлер. Причината съвсем не е в това, че Хитлер много е мразел евреите и затова си е позволил лукса, жертвайки значителни ресурси на Германия, да задоволи тази своя прищявка. Напротив! Изтласкването на евреите от обществено-политическия живот и в края на краищата тяхното унищожаване, което е само последната фаза на този процес, е свързано с интересите на немските финансови и промишлени среди. Свързано е дори с интересите на дребната буржоазия, защото освен в едрия бизнес, евреите в Германия са имали силно присъствие и в дребния бизнес. Така че причините за Холокоста съвсем не са ирационални, а са съвсем рационални дори бих казал, **грубо материални**. Впрочем надали Арон е прав, че унищожаването на евреите е коствало материални ресурси на Германия. Евреите са били използвани като работна сила в концлагерите, ценностите, които те са носели, са експроприирани от нацистите и е по-вероятно балансът разходи - приходи да е бил положителен, а не отрицателен.(16)

Каква е същността на „социализма“ според Р. Арон?

При определението на „социализма“ Р. Арон използва класи-

¹⁶ Във вече споменатата книга Жан Зиглер детайлно проследява как „златото на мъртвите“ от Аушвиц, Майданек, Бухенвалд и пр. е експроприирано и използвано за финансиране на военната индустрия на Германия по време на войната. Относно „технологията“ на експроприацията и стойността на заграбените ценности виж: Зиглер, Ж. „Швейцарските банки, златото и мъртвите“, Изд. „Албор“, С, 1998 г., стр. 141-157.

чески подход - чрез родова принадлежност и видова отлика. При това за разлика от повечето автори, които смесват „социализма“ като **обществен строй** и като **политически режим**, в определението му Арон прави ясна разлика между тези две неща.

При определението на същността на обществения строй **родовото понятие** за него е „индустриално общество“. Според него главното понятие на нашето време е понятието за индустриалното общество. „Съветските общества и капиталистическите общества са само два вида от един и същи род, две разновидности на един и същи социален тип, прогресивното индустриално общество.“ (17)

Видовата отлика се състои в това, че западното общество се състои от класи или автономни групи, които се различават, противостоят си и си съперничат. Съветското общество съдържа различни групи, но всички са включени в бюрократичната държавна йерархия. Няма, не може да има и не бива да има автономни сили извън държавата.(18)

По-разгърнато, видовете отлики са:

1. Господство на единствената партия и поддържането на идеологическа ортодоксалност, чийто тълкувател е партията и само тя;
2. Централизирано планиране, осъществявано от бюрокрацията;
3. Съществуването на йерархична бюрокрация, която представлява принципа за дискриминация в самото общество.(19)

При определението на същността на **политическия режим родовото понятие** за Р. Арон е тоталитаризъм. За него съветският режим е един от видовете тоталитарни политически режими. (20) Видовете отлики той вижда в особените за съветския режим цели, идеи и замисъл, които са съществено различни от целите, идеите и замисъла на хитлеризма.(21) Според него „...исторически съветският режим е произлязъл от една революционна воля, вдъхновена от хуманистичен идеал. Целта е била да се създаде най-хуманният режим, който някога е познавала историята, първият режим, при който всички хора ще могат да достигнат до човечното, ще изчезнат класите, хомогенността на обществото ще позволи взаимното признаване на гражданите.“(22) Разликата между хитлеризма и съветс-

¹⁷ Арон, Р. „Токвил и Маркс“, сп. „Изток“, №3, 1991 г., стр. 19.

¹⁸ Арон, Р. „Демокрация и тоталитаризъм“, Изд. „Аргес“, С, 1993 г., стр. 190.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там, гл. XV, стр. 165-175.

²¹ Пак там, стр. 170.

²² Пак там, стр. 171.

кия режим е съществена заради идеята, която движи едното и другото. В единия случай е в действие волята да се изгради нов човек, а в другия - чисто демоничната воля за разрушение.(23)

На пръв поглед подходът на Арон при определението на „социализма“ е правилен. Да, подходът е правилен, но реализацията не е. Реализацията страда от съществени недостатъци.

2. Критика на основните тези

Когато Арон започва да прави съдържателния анализ на „социализма“, се оказва, че той няма единна концепция за това общество. Той няма единна система от взаимно свързани тези. Нещо повече! Почти всичките му тези за същностните черти на това общество са взаимноизключващи се. Например той твърди, че при „социализма“ собствеността е обществена. В същото време твърди, че това е експлоататорско общество.(24) Но ако собствеността е обществена, т. е. на всички, то може ли да има експлоатация? При обществена собственост кой кого експлоатира? В противоречие са и тезите му, от една страна, че съветският режим е **прогресиращ**, че той решава задачите на индустриализацията и подобрява условията на живот, а, от друга страна - тезата му, че за разлика от конституционно-плюралистичните режими този режим е несъвършен по същество.(25) Ако е **несъвършен** по същество, то възможно ли е да е **прогресиращ**? Понятията „съвършен“ и „несъвършен“ отразяват съответствието, **адекватността** на режима спрямо степента на социално-икономическо развитие на обществото. На Арон е добре известно, че авторитарните и плюралистичните режими не са сами по-себе си „съвършени“ и „несъвършени“. Самият той отбелязва, че „Всеки вид икономика, всяка фаза от икономическото развитие благоприятства повече или по-малко определен режим.“(26) Трябва да се добави - в различните фази различните режими по различен начин благоприятстват икономиката. Противоречие във възгледите му има и когато, от една страна, твърди, че „социализмът“ не е класово общество, а в същото време - че при него има висша класа, която притежава цялата политическа и икономическа власт, и пр.(27)

Липсата на концептуална яснота и научна последователност

²³ Пак там, стр. 175.

²⁴ Пак там, стр. 180-181.

²⁵ Пак там, стр. 195, 200.

²⁶ Пак там, стр. 209.

²⁷ Пак там, стр. 181.

понякога водят и до пълен **примитивизъм**. Критикувайки официалната идеология на съветската върхушка, че „съветският режим строи комунизма според самите Марксови концепции“, Р. Арон изтъква „...основният факт, който налага **друго тълкуване** (подч. от мен), е фактът, че така наречената пролетарска революция е станала в страна, където пролетариатът е бил малцинство и развитието на капитализма е било в първоначална фаза.“ В какво се състои „другото тълкуване“? Арон счита, че историческата схема на класическия марксизъм, според която историческата еволюция е в посока от феодализма към капитализма и от капитализма към социализма, не е правдоподобна. „От съветския опит - според него - трябва да се извлече поне заключението, че историята може да прескочи фазата на капитализма.“⁽²⁸⁾ По-банална и в същото време **невярна теза** трудно може да се открие. И проблемът не е в това, че тя е една от основните идеологии на сталинизма, тиражирана до края на осемдесетте години във всички учебници по философия, политикономия и научен комунизъм. Проблемът е, че както навсякъде и тук Арон сам си противоречи. Ако болшевиките не „строят“ „социализма“ „по Маркса“, както той казва, значи техният „социализъм“ и Марксовият социализъм нямат нищо общо и следователно историческата схема на Маркс ни най-малко не е опровергана от болшевишката практика.

Друг съществен недостатък в концепцията на Р. Арон е неговият **подход** при анализа на приликите между капитализма и „социализма“. Приликите се търсят само на **емпирично** ниво, само в сферата на **феномените**, но не и в **същността** на двете общества. Р. Арон вижда приликите в осъществените индустриализация, урбанизация, въвеждане на всеобщо средно образование и т. н. Но той не вижда **еднотипността** на наемните отношения между съвкупния капиталист и съвкупния работник, не вижда приликите в използваните форми на експлоатация и в системата на производствените отношения. Поради което не може да разбере **същността** на „социализма“. Не може да разбере вътрешните закони на неговото саморазвитие и самоотричане. Не може да разбере, че като всяка конкретна форма на капитализъм и „социализъм“ (тоест държавният капитализъм) на определен етап ще изчерпи своите възможности и ще премине в следваща фаза на своето саморазвитие. Когато разглежда в XVII глава промените в съветския режим, Р. Арон съвсем не е оптимист относно неговия крах. Той не вижда никакви причини от гледна точ-

²⁸ Пак там, стр. 176.

ка на неговото вътрешно саморазвитие, които биха довели до самоотрицанието му. Той не вижда в системата на производствените отношения никакви граници за икономическия растеж. Единствената хипотеза, която според него може да бъде издигната, за да се прогнозира някъде в бъдещето неговият крах, е стремежът на хората към свобода. Но и това със сериозни уговорки.⁽²⁹⁾ Липсата на задълбочен анализ на същността на производствените отношения, на вътрешните противоречия на централизираната икономика силно снижават прогностичния елемент в теорията на Р. Арон. А причината за липсата на задълбочен анализ е приетата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“.

12.2. Збигнев Бжежински

Възгледите на Бжежински не се отличават с особена оригиналност. Включвам го като автор, дотолкова доколкото: 1. Той е един от безспорните авторитети по проблемите на „социализма“; 2. При него много ясно се откроява вътрешното противоречие на всички модернизационни теории; 3. Книгата му „Големият провал“ (30) беше една от първите преведени „антикомунистически“ книги в България и изигра значителна роля в оформянето на новата идеологическа атмосфера в нашата страна.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

За разлика от Р. Арон Збигнев Бжежински е много по-последователен. За него произходът на „комунизма“ е безспорно доктринален. Той многократно подчертава, че „комунизмът“ е „социален експеримент“. (31) „Комунизмът“ възниква като марксистки експеримент в Русия, като „...реализирането на една по същество западноевропейска доктрина, създадена в читалнята на библиотеката на Британския музей от немски интелектуалец от еврейски произход в условията на неоориенталската деспотична традиция в една донякъде изолирана евроазиатска империя;“⁽³²⁾ Уместно е да се обърне вни-

²⁹ Пак там, стр. 196.

³⁰ Бжежински, 36. „Големият провал“, в. „Народна култура“, С, 1991 г.

³¹ Пак там, стр. 20, 21, 33, 35, 221 и др.

³² Пак там, стр. 21.

мание, как в този съвсем малък пасаж Бжежински успява да направи **множество негативни внушения**: доктрина, създадена в читалня - тоест нещо съвсем откъснато от реалния живот; немски интелектуалец от еврейски произход - има ли някой, който да изпитва симпатия към подобен тип?; неоориенталска деспотична традиция - това е безспорно нещо много лошо; изолирана евроазиатска империя - а това е пък съвсем лошо. Бжежински сполучливо разкрива особените обстоятелства (това, че Русия прави първите си крачки в капиталистическото развитие), които водят до възникване на Лениновата доктрина за „социалистическата“ революция. Съвършено вярно отбелязва, че „За всички, които дълбоко вярват в идеята за демократичен социализъм, такава употреба (че ленинизмът е марксизъм - бел. моя) е равнозначна на богухулство.“(33) В същото време за него дали ленинизмът е следващ, органичен етап на Марксовата доктрина или обратно, е нещо съвсем различно от марксизма, **е без значение**. Поважно е, че ленинската фракция се **самоидентифицира** като марксистка и с това за него тезата, че Ленин реализира „една по същество западноевропейска доктрина ... и т. н.“ е доказана. Тоест, Бжежински си затваря очите пред реалния проблем за ленинизма като **идеология** - безспорно функционална, мощна идеология, но все пак идеология, а не наука. Той си затваря очите и пред друг реален проблем. За него „комунизмът“ (като движение - бел. моя) е пронизан от оптимистична вяра в способностите на разума да създаде една идеална общност. Той е усилие за налагане на тоталитарен рационализъм в обществените отношения. Но прекалената вяра в човешкия разум превръща „комунизма“ в оръдие за политическо потисничество.(34) „Комунизмът“ е „Рожба на нетърпелив идеализъм, който отхвърля несправедливостите на съществуващото обществено устройство, той се стреми към по-добро и по-хуманно общество, но довежда до масово потисничество.“(35) Внушението е, че „**комунизмът**“ е **резултат на заблуда, на погрешно насочена социална активност на иначе прекрасни, но дълбоко сгрешили люде**. Веднъж сбъркали, те налагат насилствено своята измислена, изкуствена схема на социално устройство.

2. Критични бележки

Тъй като вече неведнъж правих критика на подобно разбиране за произхода на „социализма“, тук ще се спра само на последната те-

³³ Пак там, стр. 23.

³⁴ Пак там, стр. 212.

³⁵ Пак там.

за на Бжежински - за „идеализма“ на комунистическите революционери. Че комунистите са се борили за властта, мотивирани от най-възвишени идеали, това е безспорно. Но коя социална революция се извършва без „идеализъм, който отхвърля несправедливостите на съществуващото обществено устройство“? И в същото време има ли социална революция, която се извършва без насилия? Тези въпроси Бжежински изобщо не си поставя. Той обвинява „комунистите“ в „социално инженерство“, като че ли техните действия са „инженерни“, а не обусловени от социалногруповите им интереси. С което впрочем опровергава и себе си, тъй като преди това съвсем уместно свързва успеха на Сталин срещу Троцки с факта, че първият защитава **интересите** на партийната бюрокрация. Така че неговите тези или са повърхносни, избягващи реалните проблеми, или вътрешно противоречиви. Другояче не може и да бъде, когато се изхожда от предпоставената теза за некапиталистическия характер на „комунизма“.

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

1.1. Бжежински подробно се спира на първия етап на „социализма“ - сталинизма. За него сталинизмът е естествен етап на „социализма“. Нещо повече, сталинизмът е всъщност ядрото, истинската същност на „социализма“. След смъртта на Сталин и кратките „прибързани реформи на Хрущов“ режимът на Брежнев отново възстановява сталинизма, който продължава да съществува още четвърт век. „Ето защо сталинизмът фактически е свързан с две трети от съветската комунистическа ера и затова именно той налага своя отпечатък върху историческата роля на комунизма.“(36)

Бжежински се обявява против опитите на западноевропейските комунистически партии, а също и на марксистки ориентираните западноевропейски интелектуалци да тълкуват сталинизма „...като чудовищна грешка в хода на комунистическия експеримент, като заблуда, за която трябва да се съжالياва и която трябва да бъде избягвана“. (37) Той твърде обстойно се опитва да докаже, че Сталин е естествен наследник на Ленин. За него „Корените на катастрофалното Сталиново наследство са в делото на Ленин, в завещаната от него догматична партия и терористична тайна полиция“.(38)

³⁶ Пак там, стр. 37.

³⁷ Пак там, стр. 35.

³⁸ Пак там, стр. 35.

Как в общоцивилизационен план може да се оцени сталинизмът? Бжежински дава кратко определение: "безполезно историческо престъпление".⁽³⁹⁾ Опитите сталинизмът да се разглежда като форма на историческа необходимост, предизвикана от ускореното, политически наложено индустриализиране на едно твърде примитивно общество, според него са **неоснователни и недостоверни**. Най-малко по две причини:

1. Огромните кръвопролития и масовото насилие.
2. Сравнително скромните икономически резултати.

„Очевидно, без преувеличение можем да твърдим - пише Бжежински, - че никога преди в историята не са давани толкова човешки жертви за постигането на сравнително незначителни социални резултати." (40)

А каква е същността на „социализма"?

1.2. Най-напред трябва да отбележа, че Бжежински рядко използва термина „социализъм". Той по-често използва термина „комунизъм". Какво е за него „комунизмът"?

В духа на широкопопулярните възгледи на Х. Аренд и Хайек, Бжежински разглежда „комунизма" като явление, еднотипно с фашизма и нацизма. Той почти дословно повтаря техни тези - например: „фактически комунизмът, фашизмът и нацизмът са твърде сходни политически явления. Те са реакция на травмите, причинени от индустриалната ера: възходът им е свързан с появата на милиони, изтръгнати от своите корени работници от първо поколение, на неправдите на ранния капитализъм и на острото чувство на класова омраза, което всички тези условия подхранват".⁽⁴¹⁾ Или: „Не е пресилено да се каже, че Хитлер е също толкова ленинец, колкото и Сталин нацист."⁽⁴²⁾ Бжежински разглежда причините, коренещи се в особеностите на руската история и руското революционно движение, които спомагат за укрепването на „комунизма" в Русия (впрочем почти дословно по Бердяев, но много по-бедно и схематично). Анализира и причините за доминацията на комунистическата идеология сред левите интелектуалци в развитите страни и сред революционните движения на Третия свят. Тезата му плътно следва изработената от Х. Аренд и Хайек идеологията за „комунизма" като идентично на фашизма явление, като реакционен и ан-

³⁹ Пак там, стр. 35.

⁴⁰ Пак там, стр. 35.

⁴¹ Пак там, стр. 14.

⁴² Пак там, стр. 16.

тихуманен „социален експеримент“. Разликата е в това, че той признава „**модернизационния**“ характер на „комунизма“.

1.3. Признаването на „модернизационния“ характер на „комунизма“ Бжежински прави, опитвайки се да разбере защо в очите на голяма част от съветските граждани ерата на Сталин (която за него е особено представителна за „комунизма“) е време на социален прогрес, на велик исторически скок, защо тази епоха предизвиква истинско чувство на гордост и патриотичност. Опитвайки се да даде отговор на този въпрос, той, макар и с неудоволствие, признава, че широкоразпространените възгледи за сталинското време като епоха на велика социална промяна, на стремително възходящо развитие, на решителен преход от аграрна към индустриална икономика в известен смисъл са верни.⁽⁴³⁾ Бжежински дава редица данни за високите темпове на икономически растеж в периода на индустриализацията, за рязкото нарастване броя на градското население, за скокообразното увеличаване производството на електроенергия, стомана, машини и т. н.

Дали обаче революционните изменения в икономиката и социалната структура, дали „съветският модел на социално-икономическа промяна и модернизация“ може да бъдат оценени положително в общоцивилизационен план. Бжежински отговаря - **категорично не!** Едни от причините, които вече отбелязах във връзка със сталинизма, според него, са: 1. Високата обществена цена; 2. Сравнително скромните икономически резултати. Друга важна причина, която се проявява в постсталинския период, е икономическата безперспективност на централизираното управление. Трета глава на книгата на Бжежински се нарича „Застойният сталинизъм“. В нея Бжежински разглежда как в постсталинския период икономиката на Съветския съюз започва да тъпче на едно място, как икономическата дистанция между СССР и САЩ все повече се увеличава. През 70-те години икономиката на СССР изпада във все по-задълбочаваща се икономическа криза - тя „атрофира“, пише Бжежински. Драматично нараства пропастта между технологичното развитие на СССР и САЩ. (44) Както сред управляващия елит, така и сред масите се пораждат песимизъм и чувство за историческа обреченост. Въпреки че разглежда някои от икономическите причини за кризата на този тип социална система, за Бжежински основните причини за провала на „комунизма“ са в **идеологията**, а не в **икономиката**. „В крайна смет-

⁴³ Пак там, стр. 33.

⁴⁴ Пак там, стр. 39.

ка политиката на марксизма-ленинизма произтича от една в основата си погрешна представа за историята и от една фатално сбъркана концепция за човешката природа. Затова провалът на комунизма е преди всичко **интелектуален** провал (подч. от мен)."(45)

2. Критични бележки

Тезите на Бжежински за същността на „комунизма“ не са свежи и оригинални. Не е нужно да се прави специална критика. Единственото, което ще отбележа, е, че правейки верни констатации по редица въпроси, Бжежински подминава проблема за причините на констатираните факти. Например защо в продължение на десетилетия „комунизмът“ постига значими икономически и социални резултати, които той отбелязва, а след това изпада в застой и криза? Този въпрос е изцяло извън вниманието на Бжежински. А и по принцип има ли вечен, абсолютно оптимален тип социално устройство и кризата на „комунизма“ не е ли нещо съвсем естествено, характерно за всеки тип социално устройство? Всяко общество, след като установи нова, по-прогресивна форма на обществени отношения, преживява период на подем, а по-късно, когато развитието на производителните сили изисква нов тип производствени и социални отношения, то попада в застой, а впоследствие в криза. Тази азбучна за обществените науки истина е напълно чужда за Бжежински. Поради това опитът му да признае „модернизационния“ характер на „комунизма“ всъщност виси във въздуха. Този опит да се признаят фактите е несполучлив, защото е направен в рамките на една изкуствена схема - за некапиталистическия характер на „социализма“ и за неговия „доктринален“ произход.

12.3, Ралф Дарендорф

За разлика от Р. Арон и Зб. Бжежински, които подчертават симпатиите си към „десницата“, Р. Дарендорф е „ляв“ интелектуалец. Той е автор със значителен принос в разработването на социологическата проблематика през призмата на теориите за конфликта. Ралф Дарендорф определя политическите си симпатии към **„конституционния либерализъм, който в сферата на текущата политика защитава радикалната реформа“**.(46) Баща му е бил един

⁴⁵ Пак там, стр. 222.

⁴⁶ Дарендорф, Р. „Размисли върху революцията в Европа“, Център за изследване на демокрацията, С., 1992 г., стр. 66.

от лидерите на германската социалдемократия. Самият Дарендорф подчертава пиетета си към социалдемократията въпреки мнението си, че в момента тя е изчерпана. Възгледите му относно произхода и същността на „социализма“ са в сферата на теориите за „модернизацията“.

А. Естествен или доктринален е произходът на „социализма“?

1. Основни тези

Възгледите на Дарендорф за произхода на „социализма“ са непоследователни и вътрешно противоречиви. От една страна, той разглежда „социализма“ като вариант за **модернизация** на слабо-развитите страни. При това **предпочитан** вариант - вариант, по който тръгва **значителна** част от слабо-развитите страни.(47) Според него „...по една случайност Марксовата теория се оказва приложима за Русия. Всъщност тя се оказва уместна за всички страни, които влизат със закъснение в съвременния свят и са принудени да извършат политическа и икономическа модернизация едновременно и бързо“.(48)

Този възглед създава впечатление, че за Дарендорф произходът на „социализма“ е **естествен и закономерен**. От друга страна обаче, Дарендорф много категорично определя произхода на „социализма“ **като реализацията на една утопия, на една доктрина**. Той пише: „Социализмът е творение на интелектуалците, от Сен Симон до Ласал, от Маркс до Грамши и през стотиците странични пътища на марксизма, които сега вкупом завършват на бунището на историята.“(49) Според него в Европа през последните 100 години интелектуалците са имали изключително силни позиции и съществено са повлияли на социалните процеси. Тяхното влияние се дължи: 1. На това, че те категорично отхвърлят съществуващите условия като „ендемично гнили и негодни за подобряване“; 2. На тяхната представа за възможността да се построи „тотално“ различен свят, в който всички злини на действителността са излекувани; 3. На увереността им, на техния догматизъм.(50)

⁴⁷ Пак там, стр. 43.

⁴⁸ Пак там, стр. 42.

⁴⁹ Пак там, стр. 64.

⁵⁰ Пак там.

Според него тези три елемента във възгледите на европейските интелектуалци образуват не много привлекателна тройца, която естествено води до реализирането на варианти на „социализма“, различни от социалдемократическия тип. Той подчертава, че не изпитва злорадство или надменност към стоящите на комунистически позиции интелектуалци. „В края на краищата - пише той - аз съм израснал в подобен свят и изпитвам приятелско чувство към някои от тези, които успяват да съчетаят социалистическата си увереност с лична почтеност, което противоречи на тяхното верую.“ (51) Но реализацията според него и на най-добронамерените утопии води до трагични резултати. „Социализмът“ за него е именно една реализирана утопия!(52)

2. Критични бележки

Причините за непоследователността и противоречивостта във възгледите на Дарендорф относно произхода на „социализма“ са: а) от методологичен характер; б) от личностен характер.

2.1. Основната причина от методологичен характер за непоследователността и вътрешната противоречивост на възгледите на Р. Дарендорф е теоретичната парадигма, към която той се придържа. Теоретичните възгледи на Дарендорф са в рамките на парадигмата „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. (53) В рамките на тази парадигма, приемайки, от ед-

⁵¹ Пак там.

⁵² Иронията, бих казал зложелателната надменност на Дарендорф към „социалистите“, е много показателна за това, че многото десетилетия, минали от разцеплението на международната социалдемократия, почти нищо не са променили в отношенията между социалдемократи и комунисти. Димо Казасов, един от лидерите на българската социалдемократия, а впоследствие един от основателите на политическия кръг „Звено“, пише, че широките и тесни социалисти в Парламента са общували с представителите на другите парламентарни групи, но никога помежду си. Омразата към комунистите е толкова голяма, че въпреки садизма и жестокостите на Деветоюнския режим, по времето и след Септемврийското въстание, социалдемократите, които са участници в правителството на Ал. Цанков, не само че не изказват никакъв протест срещу репресиите, но излизат от правителството едва когато им се отказва още едно министерско кресло. (15.02.1924 г. - Виж: Казасов, Д. „Искри от бурните години“, Изд. на Отечествения фронт, С, 1987 г. стр. 128- 130).

⁵³ Казвам „на практика“, тъй като в книгата на Дарендорф има и немалко разсъждения в контекста на понятийната дихотомия „отворено - затворено общество“. Това е допълнителна непоследователност и двойственост на неговите възгледи, която мен в случая не ме интересува. Като цяло има достатъчно основания възгледите му да се определят като вариант на теориите за модернизацията.

на страна, „социализма“ като общество, типологично **различно** от капитализма, и, от друга страна, капитализма като естествен, нормален път на развитие на обществото, е невъзможно, колкото и да се признават **„модернизационните“** „постижения“ на „социализма“, да не се стигне до отричане на неговия естествен, органичен произход.

2.2. От личностен характер причините са следните. Бащата на Дарендорф е един от лидерите на германската социалдемократия. Като участник в заговора за убийството на Хитлер (20.07.1944 г.) той е заловен, хвърлен в концлагер и е един от малкото оцелели лидери на германската социалдемократия. Самият Р. Дарендорф, който по време на войната е бил младеж, също е бил хвърлен в концлагер. Семейството на Р. Дарендорф посреща, както той пише, „топло“ руските войски. Германската социалдемократия се е надявала да установи отношения на сътрудничество със завърналите се от СССР комунистически лидери. Много скоро обаче германските комунисти започват да оказват силен натиск върху социалдемократите за сливането на двете партии и практически за обезличаването, претопяването на германската социалдемократия. Бащата на Р. Дарендорф в качеството си на заместник-председател на Централния комитет на източногерманските социалдемократи гласува против насилственото сливане и за да оцелее, бяга в Западна Германия.⁽⁵⁴⁾ За Р. Дарендорф бруталният натиск на германските комунисти за претопяването на германската социалдемократия, изглежда, е последната капка, която е преляла чашата на търпението, и от този момент неговото отношение към „комунизма“ става крайно **негативно**. Неслучайно за Р. Дарендорф **личната почтеност** е несъвместима със **„социалистическата увереност“**. Той загубва възможността да съди обективно социалните процеси в „социалистическите“ страни. Възгледите му стават вътрешно противоречиви. От една страна, той признава факта, че „комунизмът“ става „предпочитан“ път за „модернизация“ на слаборазвитите страни. От друга страна, „предпочитането“ на „комунизма“ за него не е резултат на обективни социално-икономически процеси, не е резултат на налагане на едни или други социалногрупови интереси, а е **„грешка“**, дълбоко порочна нагласа към „утопични“ илюзии на лоши, заблудени хора.

⁵⁴ Дарендорф, Р. „Размисли върху революцията в Европа“, Център за изследване на демокрацията, С, 1992 г., стр. 46.

Б. Каква е същността на „социализма“?

1. Основни тези

1.1. Заедно с авторите, които цитира, Дарендорф прави разлика между тоталитаризма на сталинското управление, свързан с „постоянна революция и терор“, и следващия период - на „брежневизма“, който е авторитарен режим, характерен с експлоатация и потисничество, но не и с масов терор.(55) Тази разлика обаче е видова. Като **тип** общество сталинизмът не е нещо различно от „социализма“.

1.2. Разглеждайки същността на „социализма“, Дарендорф най-напред изтъква социалните предпоставки за възникване на социалистическото движение. Това е тежкото положение на работническата класа при генезиса на капитализма, от една страна, а, от друга, стремежът на просветени представители на буржоазията - „сериозни“ хора, които са мечтаели „несправедливостите“ на частната собственост и на пазара да бъдат поправени чрез „обобществяване“ и „съзнателно планиране“. Той изтъква ролята на К. Маркс за развитието на социалистическото движение. Въпреки че и двете течения - комунистическото и социалдемократическото, тръгват от Марксовото учение, според него първото - комунистическото, е далече от марксизма. „Партиите - пише той - формирани в името на Комунистическия манифест...никога не са били марксистки в точния смисъл на думата“.(56) Те имат в своята идеология немарксистки волунтаристичен елемент.(57) Симпатиите на Дарендорф са към второто течение - социалдемократията, която, макар и неохотно, но все пак искрено приема правилата на отвореното общество.(58) Това течение и партиите, които се формират в неговите рамки, има трайно присъствие в политическия живот на ХХ век. Дори, отбелязва с ирония той, „През 1914 г. либерализмът може вече и да е умрял, но социализмът е жив и здрав в европейските демокрации, а неговите парламентаристи гласуват военни заемки на своите правителства, точно както и пролетариите от всички страни тръгват да воюват един срещу друг, вместо да се съеди-

⁵⁵ Пак там, стр. 17, 18.

⁵⁶ Пак там, стр. 40.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Пак там, стр. 41.

нят под червения флаг.”(59)

Октомврийската революция в Русия през 1917 г. слага началото на нов етап в развитието на първото социалистическо течение - комунизма. Според Дарендорф Марксовата теория за социалистическата революция „при цялото си абстрактно великолепие“ се оказва трудно приложима за страните, където според нея би трябвало да избухне социалистическата революция - в индустриалните страни. Но по една случайност (?) тя се оказва приложима за Русия и за другите слаборазвити страни. „...хегемон става една класа, която няма друга основа освен Партията, но която задейства един бавен и безкрайно неефективен процес на индустриализация... Социализмът от този вид - т. е. комунизмът - е, с други думи, феномен на развиващите се страни. Номенклатурният социализъм ...стана предпочитан метод за провеждане на закъсняла модернизация.”(60)

Оценката на Р. Дарендорф за ефикасността на този метод на модернизация не е висока. Той не прави сравнителен анализ с други слаборазвити страни, тръгнали по традиционния път на модернизация. Основен аргумент за неефикасността на този тип модернизация за него са жестокостите на съветския режим по време на колективизацията в Украйна, на Китайската културна революция и пр. Друг аргумент е, че за разлика от „някои части на западния свят“, където „протестантската етика“ е създавала стимули за спестяване и „оттам за отсрочено задоволяване на потребностите, което е едно от условията за първоначалния успех на индустриализацията“, в „социалистическите“ страни първоначалното натрупване на капитал става, като хората са „...принудени да потребяват по-малко, отколкото произвеждат“. „По този начин принудителният труд става неотменима съставна част от реалния социализъм“, пише Дарендорф.(61)

⁵⁹ Пак там. Трябва да отбележа, че иронията на Дарендорф е съвсем неуместна. Вярно е, че парламентарните групи на социалдемократическите партии в началото на Първата световна война са гласували военните заеми. Това впрочем е едно от основните обвинения на комунистическите партии срещу тях. Но повечето от тях - например най-силната социалдемократическа партия - германската, много скоро осъждат това решение и започват борба против войната. Неуместна е иронията и във втората част на изречението - „точно както и пролетариите тръгват да воюват един срещу друг...“, защото въпреки че етноцентризмът и националните предразсъдъци са присъщи и на работническата класа, тя съвсем не е активният фактор, довел до избухването на Първата световна война. Работническата класа, първо, в продължение на много години е била подложена на манипулация от националната буржоазия и, второ - в условията на война, на тежки, жестоки военновременни закони, възможностите и да се организира и да се противопостави на войната са съвсем хипотетични.

60 Пак там, стр. 42, 43.

⁶¹ Пак там, стр. 44.

2. Критични бележки

Тук трябва да бъдат отбелязани няколко неща:

2.1. Неточната употреба на основни икономически понятия:

а) Във всички страни, във всички епохи, а не само в „някои части на западния свят по време на индустриализацията“ „хората потребяват по-малко, отколкото произвеждат“. **Принаден продукт** се произвежда във всички цивилизации. Типологичната разлика между различните социуми се определя не от това, дали се произвежда или не принадлеен продукт, а как той се употребява от управляващата класа - дали основно за нейното **лично потребление**, както е в докапиталистическите общества, или основно за **производствено потребление**, както е в страните, където се утвърждава капиталистическият начин на производство;

б) Трудът на непосредствения производител е винаги **принудителен**. Но докато в докапиталистическите общества принудата има основно **физически** характер, то при капиталистическите общества има основно **икономически** характер. Дарендорф, говорейки за принудителния характер на труда в „социалистическите“ общества като различен от този в капиталистическите, очевидно има предвид, че при „социализма“ се използват **извъникономически** форми на принуда. Но: 1. Докато в СССР в концлагерите действително масово се е използвала физическа принуда към труд, в много други „социалистически“ страни, например в България, основната форма на принуда в периода на индустриализацията е била **икономическа**, а не **физическа**; 2. Принаденият продукт не само в „социалистически“ страни, но и в „някои части на западния свят“ в периода на индустриализацията се изземва чрез използване на извъникономически форми на принуда. Метрополиите Англия, Франция и т. н. широко използват **извъникономически** форми на експлоатация на колонии-те. А и в самите метрополии твърде често спрямо работническата класа са се прилагали груби форми на принуда.

2.2. Методологически грешки

В своята концепция Р. Дарендорф допуска сериозни противоречия от методологичен характер:

а) Ако първото социалистическо течение - комунизмът, поради своя волунтаризъм не е „марксовско в точния смисъл на думата“, както пише Дарендорф, то в какъв смисъл „...по една случайност (? - подч. от мен) Марксовата теория **се оказва** приложима за Русия“. А и не само за Русия, но и за болшинството от слаборазви-

тите страни. Двете тези взаимно се отричат. Или комунистическите партии не са марксистически и тогава революциите, извършени в Русия и другите слаборазвити страни не са „социалистически" революции, не са извършени според „предписанията" на Марксовата теория. (62) Което е лесно разбираемо, тъй като това, че комунистическите партии афишират себе си като марксистически, съвсем не означава, че в своята политическа дейност те се ръководят от „предписанията" на Марксовата теория. Или ако Марксовата теория действително се е оказала приложима в Русия, то тези партии трябва да се признаят за марксистически. Как обаче да се признаят за марксистически, като според Марксовата теория е невъзможна победа на „социалистически" революции в слаборазвити страни?;

б) Р. Дарендорф, от една страна, твърди, че „социализмът" възниква, тъй като по една „случайност" Марксовата теория се оказва приложима за Русия. А, от друга, че „социализмът" е станал предпочитан метод за провеждане на закъсняла модернизация.(63) Значи възниква по една „случайност", в резултат на реализиране на една доктрина, а в същото време е твърде разпространен, дори предпочитан метод на закъсняла модернизация. Но естествено, органично е това, което е общото, типичното. След като признаваш, че именно „социализмът" е общият, типичният път за модернизация на слаборазвитите страни, то не можеш да отричаш неговия естествен закономерен произход.

2.3. Грешки от фактологичен характер

Не е вярно, че „комунистическият" тип модернизация е неефикасен. Напротив, той е ефикасен както от икономическа гледна точка - темповете на индустриализация на „социалистическите" страни обикновено са по-високи, отколкото темповете на индустриализация при класическият вариант, така също и от социална гледна точка - обезземляването на селяните, разкъсването на връзката на непосредствения производител с неговите средства за производство и превръщането му в наеман работник при „социалистическия" вариант става по-бързо, отколкото при класическия вариант. Не по-малко бързи при „социализма" са и процесите на урбанизация, въвеждането на всеобщо средно образование и т. н. Аргументът на Дарендорф, че модернизацията при „социализма" е съпътс-

⁶² На които обаче може да се прави съвсем „марксистки" анализ.

⁶³ Дарендорф, Р. „Размисли върху революцията в Европа", Център за изследване на демокрацията, С., 1992 г., стр. 42, 43.

твана с жестокости, също от фактологична гледна точка е неверен, тъй като в някои страни, например в СССР, безспорно се е прилагало масово насилие, но в други - например в България, мащабите на насилието в сравнение със страните от първия ешелон на капитализма са били незначителни.

12.4. Обобщение на теориите за „модернизацията“

1. Въпреки че опонират както на теорията, така и на практиката на „комунизма“, възгледите и на тримата автори са в рамките на създадената от Ленин теоретична парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. Те не подлагат на никакво съмнение „антибуржоазния“ характер на революциите от типа на Октомврийската. Разглеждат „социализма“ като вариант за **модернизация** на слаборазвитите страни. Но за тях това е общество, **принципно различно от капитализма**. Въпреки че в отделни моменти отбелязват експлоататорския характер на държавната собственост, за тях е безспорно, че тази собственост е **обществена**, а не частна. Но това води до редица вътрешни противоречия във възгледите им. Като например тезите на Р. Арон, че собствеността при „социализма“ е обществена, и в същото време, че това е експлоататорско общество.

2. Позитивен момент е **еволуцията** - спрямо теориите за „сбъркания“ модел - в оценяването на „технологическите“ постижения на „социализма“. Раймон Арон, Збигнев Бжежински и Ралф Дарендорф за разлика от Хана Аренд и Фридрих фон Хайек подчертават постиженията на „социализма“ в сферата на материалното производство, в здравеопазването, в образованието и пр. Тези постижения обаче се определят като „случаен“, **несъществен** по отношение на общественото устройство на „социализма“ момент. Разглеждат се като резултат на общи и за двата типа общество „модернизационни“ процеси.

3. Във възгледите и на тримата доминира разбирането за **доктриналия** произход на „социализма“. При Р. Арон и Зб. Бжежински има момент на условност, доколкото те разглеждат победата на Октомврийската революция като резултат на стечение на **множество** обстоятелства. Но и те хипертрофират ролята на идеологическия фактор за победата на Октомврийската революция и впоследствие при „строителството на социализма“.

4. Положителен момент е **епизодичната** употреба на понятие-

то „тоталитаризъм“. Родовото понятие на „социализма“ и капитализма и за тримата е индустриално общество и модерно общество. Това е нов, принципно важен положителен момент. Първо, защото „социализмът“ се разглежда като тип обществено устройство, равнопоставено на капитализма, а не, както е при Х. Аренд и ф. Хайек, като един от двата вида (фашизъм и комунизъм) злокобни флукуации на социалното развитие. Второ, защото понятията индустриално или модерно общество са **научни евфемизми**, докато понятието „тоталитаризъм“ не е евфемизъм, а е почти изцяло **идеологическа** категория.

5. Много често във възгледите на тримата **липсва аналитичност** - те често се ограничават до равнището на констатациите. Примитивизират мотивите в действията на политическия елит. Например чистките във военния апарат на руската армия се обясняват с личностните особености на Сталин и не се търсят по-дълбоките причини, свързани с особеностите на системата надстроечни отношения, назовавана „култ към личността“.

6. И тримата автори са **непоследователни и противоречиви**, допускат **фактологически грешки** в стремежа да докажат противоречивите си тези. Особено много са фактологическите грешки при Р. Дарендорф. Основната причина за тази непоследователност и противоречивост е, че разглеждайки „социализма“ като особен, присъщ на слаборазвитите страни начин на модернизация, те от една страна, се опитват да признаят някакъв елемент на „естественост“ в неговото възникване и развитие. И съответно отбелязват „позитивните“, „модернизационни“ процеси, които се извършват при него - индустриализация, създаване на инфраструктура, на мрежите на образованието и здравеопазването и пр. От друга страна обаче, тъй като за тях това общество **не е капиталистическо**, а именно капитализмът е „нормалното“, естествено, спонтанно развило се модерно общество, то „социализмът“ не може да не е възникнал в резултат на някаква изключителна случайност, в резултат не на естествено, закономерно развитие, а на злокобна воля, на целенасочено преследвана цел, на реализацията на една погрешна доктрина. Когато се изхожда от предпоставката, че „социализмът“ не е капитализъм, неизбежно се стига до горното противоречие.

7. Тримата автори повтарят грешния подход на Хайек и Х. Аренд в начина на сравнение на „социалистическите“ и „капиталистическите“ общества. Сравнението е в **синхронен пласт**. Сравняват се страни, намиращи се на различен етап на своето социално-икономическо развитие - „социалистическите“, които току-що са

излезли от пашкула на традиционното общество, и развитите западни демокрации, при които този процес е приключил преди много десетилетия, дори векове. Различията между тези две групи общества се представят като различия не на степента на развитост, а на типа общественото устройство, на „избрания вариант“ на „модернизация“. И тогава авторитаризмът, полицейщината, терорът спрямо народните маси при „социализма“ се изтъкват като резултат на реализирана доктрина, а не като естествени социалнополитически отношения и явления съпътстващи трансформацията на патриархалното общество. (64)

8. Към концепцията за „другия“ модел се придържат интелектуалци с **различна** политическа ориентация. Р. Арон и Зб. Бжежински са автори с „десни“ предпочитания, а Р. Дарендорф е с „леви“ нагласи. Причината е, че въпреки че теорията за „модернизацията“ има „дясна“ оценъчна натовареност, тя е значително **по-малка**, отколкото на останалите теории. Поради което към нея се придържат и автори с „лява“ ориентация. Освен това във възгледите на десните и левите интелектуалци се забелязва с течение на времето еволюция, която води до тяхното сближаване. В края на осемдесетте години възгледите на „десния“ Зб. Бжежински и „левия“ Р. Дарендорф почти не се различават. Сближаването стана, като с течение на времето и левите, и десните интелектуалци **постепенно се отказваха от крайно ценностното си отношение към „социализма“**. Непосредствено след Октомврийската революция и дълго време след нея за левите интелектуалци „социализмът“ в противовест на капитализма беше безусловна **ценност**. След разкритията за жестокостите на сталинизма, направени на XX конгрес на КПСС, абсолютната „ценност“ на „социализма“ започна да се разколебава. След събитията в Унгария - 1956 г., и Чехословакия - 1968 г., „самоценността“ на този тип социално устройство се поставя под силно съмнение от западните леви интелектуалци.

От друга страна, десните интелектуалци също с течение на времето се отказват от **абсолютно негативното си отношение към „социализма“**. През седемдесетте и осемдесетте години постиженията на „социалистическите“ страни в социалната сфера не се отричат. Признават се и позитивните резултати в сферата на икономи-

⁶⁴ Позитивно оценяваните процеси - индустриализация, урбанизация и пр., се обясняват с **родовата принадлежност** - и „социализмът“ е **индустриално общество**. Отрицателно оценяваните явления - авторитаризъм, терор и пр. - с **видова отлика**. Индустриално общество е, но не „социализъм“, а не „капитализъм“.

ката. По такъв начин отказът на левите интелектуалци да гледат на „социализма" като „самоценност" и признанието на десните интелектуалци относно неговите постижения в икономическата и социалната сфера доведоха до сближаване на техните позиции.

Надявам се, че анализа на възгледите на авторитетни учени от концептуалното поле на стогодишната парадигма, показва, че тя вкарва изследователя в множество вътрешни противоречия, изкривявания и фалшификации на историческия процес.

Вярвам, че новата парадигма - „буржоазна революция, държавен капитализъм, групов собствено", която предлагам на общественото внимание, ще помогне за освобождаване от манипулиращата роля на сегашните идеологеми. Убеден съм, че отърсването от омразата и ненависта на биполярното политическо противопоставяне, може да стане чрез осмисляне на двойствената същност на държавния капитализъм. Всеки българин и всяка фамилия имат свои спомени за „онова време". Осмислянето на тези спомени в потока на обективното историческо развитие, в който нашите предци са били един път обект, а друг път субект на социалната промяна, ще ни помогне да се освободим от омразата.

Понятието „основната стратегическа идеологема“

В книгата си използвам понятията „основна стратегическа идеологема“, „тактическа идеологема“, „помощна идеологема“ и др. Какво съдържание влагам в тях? Ще дам кратка класификация на идеологемите, за да бъде ясно в какъв смисъл употребявам тези понятия.

Едната координатна ос на класификацията е **продължителността** на въздействие на идеологемите.

1. Ако управляващият елит или контраелитът активно и ефективно използва една идеологема много продължително време - няколко десетки години, то тази идеологема е стратегическа.

2. Ако времето на използване и въздействие е няколко години, тя е **тактическа**. (1)

3. Ако се използва кратко време във връзка с някой неочаквано възникнал конкретен проблем, изискващ бързо въздействие, то тя е **ситуационна**. (2)

Някои идеологеми могат да съществуват много дълго време в идеологическия арсенал на управляващата класа в, така да се каже, латентно състояние. Но тъй като по една или друга причина те не стигат до масовото съзнание и практически нямат въздействие върху него, тази голяма продължителност не е основание да ги смятаме за стратегически идеологеми. Например идеологемата, чрез която управляващата класа реши проблема с вътрешната си задлъжнялост - идеологемата за „излишните пари“, за „незаработените“ доходи на населението, беше създадена още от началото на 80-те години. Но тя е тактическа, а не стратегическа, защото активирането и за масовото съзнание стана в началото на 90-те години, когато беше използвана в подкрепа на конкретни управленски действия - ценовия шок. (3)

¹ Например идеологемата „Хората с турско етническо самосъзнание в България са от български произход“, която активно беше използвана в периода 1984 - 1989 г.

² Например идеологемата „Заплашена е свободата на словото“, която възникна в края на 1995 г. във връзка с уволнението на седем ръководни кадри от Българското национално радио и имаше продължителност около два месеца.

³ Чрез ценовия шок се обезцениха спестяванията на българското гражданство и се ликвидира вътрешният дълг на управляващата класа. Виж: Постановление №8 на Министерския съвет за „Либерализация на цените и социална защита на населението“ от 29.01.1991 г. - Държавен вестник, № 9, 1991 г.

И нейната продължителност на активно действие беше няколко години.

Другата координатна ос на класификацията е **значимостта** на идеологемите. В зависимост от нея те се делят на **основни и помощни**.

1. **Основни** са идеологемите, които се отнасят до възлови събития в социалния живот. Тяхната значимост в динамиката на социалните процеси е голяма. Те са ядро, скелет на цялата мощна разклонена система от идеологеми на управляващата класа. Те субординират, обвързват останалите идеологеми. Нещо повече! Основните стратегически идеологеми са фундамент не само на системата от идеологеми, но и на идеологиите на управляващата класа. От една основна стратегическа идеологема могат да се разклонят няколко, дори противоположни идеологии. Например идеологиите на БКП и на СДС имат за източник една и съща идеологема - „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“. За тях тя има **характер на парадигма**. Основните идеологеми са **теоретично** обосновани и се опират на повече или по-малко обстойно разработена система от философски, социологически, икономически и други възгледи. Теоретичната обоснованост е едно от най-важните средства, чрез което се изгражда идейната консолидация на управляващата класа. Прямо масовото съзнание основните идеологеми въздействат на **емоционално** равнище. Те се материализират в символно-знакова форма. Знамена - червени или сини, песни, лозунги и пр.

2. **Помощни** са идеологемите, които конкретизират, закрепват, усилват въздействието на основните идеологеми. Обикновено те имат за обект масовото съзнание. Понякога имат теоретична обосновка, но най-често нямат. Това са фрази, лозунги, тези (4), които най-често се отнасят до **единични**, в повечето случаи **съществени** страни от социалния живот. Със своята образност и емоционален заряд те влияят непосредствено върху масовото съзнание. Имат мобилизиращ ефект. Някои от тях са кратковременни, когато се използват в ситуации, изискващи социално действие. Но могат да имат и по-продължителен живот, когато са необходими за създаването на желани от управляващата класа обществено настроение и нагласи.

Според мен, когато се разглежда системата от идеологеми в даден конкретен момент, в нея винаги има една основна стратеги-

⁴ „Стига социалистически експерименти!“ - **лозунг**, „Турците са по-богати от нас, българите, защото законите ги привилегируют“ - **теза**, особено силно разпространена в периода 1984 - 1989 г.

ческа и една основна тактическа идеологема. Трудно е да се допусне съществуването на основна ситуационна идеологема. Въпреки че, разбира се, не е изключено. Например непосредствено преди и след обявяването на война.⁽⁵⁾ По времето на въздействие на една основна стратегическа идеологема могат да се сменят множество основни тактически идеологеми. Например по времето на действие на основната стратегическа идеологема „Социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ се смениха основните тактически идеологеми: „Борба за установяване на народнодемократична власт“, „Коопериране на селското стопанство“, „Култ към личността“, „Строителство на развито социалистическо общество“ и т. н. до „Преход от тоталитаризъм към демокрация“.

Ясно е, че ако се приеме тезата за една основна стратегическа и една основна тактическа идеологема в даден момент, то по правило различни помощни стратегически идеологеми в различни периоди ще играят ролята на основни тактически идеологеми.

Използването на категориите „стратегическа“ и „тактическа“ може да създаде впечатление, че според мен управляващата класа знае истината на социалните процеси, но изхождайки от груповия си интерес, **целенасочено** изработва идеологеми, за да фалшифицира чрез тях събитията и дори да ги представя по огледално обърнат начин. (6) Това не е така. Факт е, че управляващата класа изработва идеологеми, чрез които отлично манипулира общественото съзнание. Но това в по-голяма степен е резултат на **класов инстинкт**, и в по-малка на знание на нещата. Управляващата класа най-често не познава същността на действията, които осъществява, и **вярва** в собствените си идеологеми. И досега повечето възрастни хора, реализирали втората, утвърждаваща капиталистическия начин на производство буржоазна революция в България - Деветосептемврийската, са дълбоко убедени, че те са правили „социалистическа“ революция и са строили „социализъм“, въпреки че изминалите 13 години от началото на прехода категорично опровергават тази идеологема. Класовият инстинкт е нещо велико! Той никога не подвежда. Смяната на социалната позиция, дори на индивиди със силна воля и морал, води до смяна и на техните възгледи. Например българс-

⁵ За да оправдае нападението си над Полша, Хитлер използва ситуационната идеологема, че поляците са нападнали Германия.

⁶ Тъй като със стратегия и тактика се означават **целенасочени** действия на социален субект, който повече или по-малко познава разположението на силите и ресурсите и изработва рационален план за постигането на своите цели.

кият президент Ж. Желев в качеството си на дисидент непосредствено след 10 ноември 1989 г. в едно интервю във в. „Народна армия“ решително се обяви срещу основната стратегическа идеология на управляващата класа, заявявайки, че в България не е имало никакъв социализъм, а сме живели в условията на държавен капитализъм. Не мина и една година, и вече в новия си социален статус - на лидер на управляващата класа, той стана най-яръст защитник на същата тази основна стратегическа идеология. При първото си посещение в САЩ като президент при срещата с представителите на българската емиграция той обяви, че в България 45 години е имало „комунизъм“. Твърдение, което дори Т. Живков не си позволяваше. Тук е уместно да отбележа и какво съдържание влагам в едно от най-често използваните в книгата понятия - държавномонополистичен капитализъм.

Употребявам определението държавномонополистичен капитализъм за означаване на обществения строй на страните с централизирана икономика и еднопартийна политическа система като най-близко до тяхната същност. Същността на този тип общественно устройство е, че чрез него се реализира преход от патриархално към капиталистическо общество. Не всички структури на капиталистическия начин на производство са кристализирали, но основните характеристики - наемен труд, предприемачество и др. - са налице, и затова категорията, която използвам, е „капитализъм“. Определението „държавен“ отразява факта на доминация на държавната собственост. А определението „монополистичен“ го разграничава от другите форми на държавен капитализъм, където в икономиката има също силно присъствие на държавен сектор, но липсва монополизъм.

Често вместо държавномонополистичен, използвам само определението **държавен** капитализъм. Съображението ми е да се олекоти текста, тъй като определението държавномонополистичен е твърде тромаво. Освен това понятието държавномонополистичен капитализъм в общественото съзнание е свързано с негативни наслонения и представи, резултат от десетилетната агитационно-пропагандистка практика преди 10.11.1989 г.

Не си поставям за цел да разкривам и анализирам другите видове държавен капитализъм, включително и изследвания от Ленин (империалистически) държавномонополистичен капитализъм.

Потреблението като индикатор за „социалистическия“ характер на държавната собственост

Както теоретиците на комунизма, така и работилите в апарата на управляващите комунистически партии комунисти се позовават на **личното потребление** в стремежа си да отхвърлят моята теза, че те - номенклатурата на БКП, са били социална група, която е собственик на националния капитал, че са били един съвкупен капиталист, експлоатиращ българската работническа класа. Ще приведа един мой разговор с баща ми - представител на нисшия ешелон на номенклатурата на БКП

Баща ми, в момента 83-годишен, беше „активен борец против фашизма и капитализма“. Не е бил особено „активен“, тъй като, когато партизаните от родното ми село са го извикали да отиде в „гората“, баба ми, която той много обичаше, се вкопчила в него и той от жалост към нея се отказал да стане партизанин. Но все пак достатъчно „активен“, за да го признаят за такъв при второто или третото „признаване“. Изключително честен, почтен и всеотдаен човек. Беше кмет на родното ми село в продължение на две десетилетия. По време на неговото кметуване той и моите съселяни с огромен ентузиазъм преобразиха селото. Аз помня с колко труд и всеотдайност се построиха обществените сгради в центъра на селото, как бяха асфалтирани улиците, направено водоснабдяването и т. н.

От края на седемдесетте години, когато започнах да разработвам проблема за държавната собственост като групова, капиталистическа, експлоататорска собственост, безброй пъти съм водил разговори с баща си. Той по това време вече беше пенсионер. Опитите ми да го убедя, че те, хората от държавния и партиен апарат, са един съвкупен капиталист, който експлоатира работническата класа в България, той отхвърляше **най-категорично**. На моя аргумент, че те присвояват принадлежния продукт, той отговаряше - ние използваме тези средства за благо на всички - строим болници, училища, почивни станции и т. н. А освен това, което за него очевидно беше по-важно, ми казваше: „Какъв експлоататор съм аз, като съм най-бедният в село. За цялото си кметуване какво съм придобил? Построил съм една къща и съм изучил теб и сестра ти.“ В това, ко-

ето казваше и продължава да казва баща ми, има нещо вярно. Действително като материални блага нашето семейство няма нищо повече от една обикновена къща. Разбира се, баща ми не обръща внимание на факта, че неговата заплата в продължение на двайсетина години беше значително по-висока от заплатите на другите хора в селото. Всъщност именно високата му заплата позволяваше на нашето семейство да води сносно съществуване, без да е принудено да полага допълнителен труд за повишаване на доходите си. Болшинството от моите съселяни освен пряката си работа, освен личното си стопанство, ежегодно се занимаваха и с отглеждането на някоя култура, която им носеше допълнителен доход. В началото се гледаше тютюн. После се гледаха корнишони, след това ягоди и т. н. Високите заплати на номенклатурните кадри им позволяваха да не се занимават с дейности, носещи допълнителни доходи. Нещо повече! Те им позволяваха да имат особено групово самосъзнание, особено самочувствие на хора, работещи за „общото благо“, мотивирани в трудовата си дейност от служенето на светли идеали - „щастие то на хората“. Те се отнасяха с пренебрежение към „материалната“ страна на живота. Никога няма да изчезне от съзнанието ми пренебрежението, с което баща ми например говореше за един наш сродник, който беше учител, но си изкарваше допълнителни доходи, като работеше фаянс. Баща ми се възмущаваше, как може Н. П. да работи като майстор, как може да злепоставя учителската професия. Истината е, че учителските заплати бяха ниски и повечето от учителите бяха принудени да изкарват допълнителни доходи основно чрез отглеждане на селскостопански култури. На моите родители не се налагаше да си докарват допълнителни доходи. В същото време обаче веднага трябва да добавя, че живеехме скромно. Дълги години не можех да преодоля неудобството, когато бях в ресторант. Не се чувствах „в своем тарелке“, както казват руснаците. Защото първото поколение комунисти възпитаваха децата си в скромност. Това, което искам да подчертая, е, че за баща ми фактът, че те живееха скромно, фактът, че тяхното потребление не се отличаваше качествено от потреблението на повечето хора, е безусловно доказателство, че те не са били експлоататорска класа. Това, разбира се, не е така.

По-висока степен на потребление имаше висшият ешелон на номенклатурата. Но хората от този ешелон, също възприемат своето потребление като „скромно“ и не по-малко категорично отхвърлят разбирането, че те са били експлоататорска класа.

Ето какъв подход използва Стоян Михайлов в книгата си

„Сталинският тоталитаризъм“, за да отхвърли тезата за номенклатурата като експлоататорска класа.(1)

Според него, за да се отговори на въпроса е ли номенклатурата експлоататорска класа, трябва да се разграничат два аспекта:

а) Какво съвкупно възнаграждение получават членовете на управляващата прослойка, дали то е много или малко в сравнение със сложността и значението на изпълняваните от тях управленски функции;

б) Тъй като експлоатацията се състои в присвояването на принадлежния продукт, дали и каква част от него евентуално се присвоява от управляващата прослойка? (2)

Ст. Михайлов последователно разглежда четири нисши прослойки на номенклатурата - а) платени партийни секретари, председатели на профкомитети, ръководители на производствени предприятия, на търговски заведения и т. н.; б) щатни работници в партийния, профсъюзен, комсомолски и т. н. апарат; в) служителите в окръжните (областните) органи за управление; г) служителите в централните органи за управление. Тъй като според него тяхното възнаграждение е на нивото на обикновените български граждани и нямат специални привилегии, то тази част от управляващата прослойка не е експлоататорска.

Висшите нива на номенклатурата - членовете на Политбюро, секретарите на ЦК на БКП, министрите и зам. министрите, първите секретари на окръжните комитети на БКП и др., ги определя общо на брой около 250 души. Техните заплати са значително по-високи от средните, а освен това те имат и редица привилегии - персонелни коли, специални почивни станции и пр. Според Ст. Михайлов обаче тази прослойка също не е експлоататорска. Защо?

Защото:

а) Съвкупното възнаграждение не осигурява разкошен живот, а нормални за сложността и значението на упражнявания труд условия за работа и поддържане на здравето - това е лично възнаг-

¹ Проф. Стоян Михайлов е личност, която извънредно уважавам. Той е бивш секретар на ЦК на БКП, чл. кореспондент на БАН, учен с изключително голям принос за развитието на социологията в България. Отличава се с почтеност, доброжелателно отношение към хората и нетрадиционно мислене. Той не е конформист и затова е бил отстранен от Тодор Живков от високата си длъжност. Въпреки че с него сме в противоположни теоретични парадигми, искам да подчертая, че книгата му „Сталинският тоталитаризъм“ е едно много сериозно и задълбочено изследване на обществата с централизиран национален капитал и едностранна политическа система.

² Виж: Михайлов, Ст. „Сталинският тоталитаризъм“, Изд. М&М С, 2000 г., стр. 190.

раждане за необходим управленски труд;

б) Принаденият продукт се присвоява от държавата (която го използва за капитални вложения, тоест за благо на всички), а не от висшата прослойка. Членовете ѝ не могат да превърнат доходите си в капитал, не могат да инвестират и натрупват богатство в индивидуални фондове и пр. и да го предават на наследниците си.

Срещу тази аргументация ще възразя по следния начин:

1. „Скромното“ потребление на нисшите етажи на номенклатурата съвсем не означава, че те не са експлоататорска прослойка. Относно този етаж Ст. Михайлов пропуска да отговори на въпроса който сам поставя - тяхното потребление част от необходимия или от принадлежния продукт е? Очевидно е част от **принадения** продукт. И от тази гледна точка те са част от **експлоататорската класа**. Може да се направи аналогия със съсловните общества. Военните дружини на феодалите, рицарите от кралския двор и т. н. имат „скромно“ потребление. Но тяхното потребление е осигурено от **феодалната рента**. **Те безспорно са част от експлоататорската класа.**

2. Аз напълно приемам тезата на Ст. Михайлов, че е „нормално“ висшите етажи на управленския апарат да имат неколккратно по-високо потребление, като компенсация за изчерпващ, отговорен, изискващ висока квалификация труд. Но да се определя характера на отношенията между тях и непосредствения производител от това, че съобразно „високите“ си отговорности те са имали „скромно“ потребление е принципно неправилно. Нима собственикът на голямо предприятие не може да има същата претенция - че той упражнява високоотговорен и изчерпващ управленски труд? Нима не може да разглежда печалбата като „заслужено“ възнаграждение за общественополезния си труд, и да счита, че съобразно значимостта на труда неговото потребление е твърде „скромно“? Ако отговорът е да, то тези претенции означават ли, че той не е експлоататор? Напротив - разбира се, че е **експлоататор!** И в това между другото няма нищо лошо.(3) Експлоататорската същност на висшите етажи на номенклатурата на комунистическата партия е в това, че именно те присвояват принадлежния продукт. Проблемът как използват принадлежния продукт - каква част отива за лично потребление, и каква част

³ Трябва да подчертая, че в разговорите си и с баща ми, и с други познати от бившата номенклатура никога не съм влагал **негативен** смисъл в термина „експлоатация“. Винаги съм отбелязвал **цивилизаторската роля на експлоатацията**. Но в тяхното съзнание „експлоатация“ е термин, натоварен с много силно негативно съдържание.

за производствено потребление, е съвсем друг въпрос.

3. Относно липсата на гаранции за „наследяване“ на общественото положение и съответно потребителския статус най-напред трябва да кажа, че номенклатурата беше разработила достатъчно **неформални** механизми, за да гарантира на потомството си възпроизвеждане на високия статус и потреблението. След това ще отбележа, че и в съсловните общества с доминираща държавна собственост (източните деспотии) служебната аристокрация не предава автоматично високия си статус и потребление на потомците си. Но това ни най-малко не променя факта, че е експлоататорска класа. Същото се отнася и за номенклатурата на комунистическата партия. Начинът по който управляващата класа в обществата с доминираща държавна собственост (съсловни и капиталистически) осигурява на потомците си висок статус и потребление е просто друг въпрос. Степента на осигурено възпроизводство - по-висока или по-ниска - не е отговор на въпроса, е ли тя експлоататорска класа. Дори хипотетично да приемем, че няма никакво възпроизводство на високия статус, служебната аристокрация, респективно комунистическата номенклатура са експлоататорски класи.

Разбирането на Маркс и Енгелс за едрата промишленост като материална предпоставка за самоотричането на капиталистическия начин на производство

Маркс и Енгелс считат, че едрата промишленост, която се развива с бързи темпове при капиталистическия начин на производство, създава условията и възможностите за **самоотричането** на този начин на производство. Едрата машинна индустрия, от една страна, **социализира** производствения процес (всяка стока е резултат не на индивидуалния труд на обособен производител, а на труда на съвкупния работник), а, от друга страна, създава такова **изобилие** от материални блага, което прави излишно класовото делене. „Докато продукцията на целокупния обществен труд - пише Енгелс - едва надминава необходимото за осигуряването на всички, т. е. докато трудът отнема всичкото или почти всичкото време на голямото мнозинство от членовете на обществото, дотогава това общество по необходимост се дели на класи. Наред с това голямо мнозинство, което е заето изключително с производителен труд, се образува и класа, която е освободена от пряк производителен труд и се занимава с общите работи на обществото: ръководство на труда, държавни работи, правосъдие, наука изкуства и т. н.... Но ако разделянето на класи има известно историческо оправдание, то го има за даден период и само за дадени обществени условия... премахването на класите има за своя предпоставка достигането на такава висока степен на производството, при която присвояването на средствата за производство и на продуктите, а с това и на политическото господство, на монопола на образованието и на духовното ръководство от страна на една особена обществена класа става не само излишно, но и пречка за икономическото, политическото и интелектуалното развитие. Тази степен сега е **достигната** (подч. от мен)."(1)

Логиката на Маркс и Енгелс, довела ги до извода, че едрата промишленост създава **възможност** и изисква по **необходимост** установяването на „социалистически“ тип производствени отношения, според мен е следната.

¹ Енгелс, Фр. „Анти-Дюринг“. В: Маркс, К., Фр. Енгелс, Съч., т. 20., стр. 290.

Класовите общества възникват в резултат от превръщането на естественото разделение на труда в социалните общности (разделение по пол и по възраст) в **обществено** разделение на труда, хоризонтално - по отрасли и браншове, и вертикално - разделение между умствения и физическия, между производителния и непроизводителния, между управленския и изпълнителския и т. н. видове труд. Новите форми на разделението на труда стават **възможни**, тъй като развитието на производителните сили в безкласовите общества достига етап, когато се произвежда допълнителен, освен жизнения минимум, продукт, който допълнителен (принаден) продукт може да бъде присвояван под формата на рента - отработъчна, натурална или парична. Новите форми на разделение на труда се превръщат в **необходимост**, тъй като развитието на човешките общности не е възможно по-нататък на основата на естественото разделение на труда. В какъв смисъл е **невъзможно**?

Обмяната на веществата между обществото и природата винаги се реализира чрез две еднакво необходими форми на човешка дейност: първо, непосредствено **практическо** усвояване на природното вещество чрез производствено изразходване на работната сила и, второ, **гносеологическо**, духовно усвояване на природната среда, явяващо се необходим момент както за създаването на опосредстващите технологични звена, така и за организацията на производствения процес. В безкласовите общества (по-точно е да се каже в човешките общности) тези два вида дейности не са **разделени** между различните индивиди. И тъй като човешката цивилизация тогава е атомизирана съвкупност от общности почти без никаква връзка помежду им, то условието за развитие на втория вид дейност - **гносеологическото**, духовното усвояване на природната среда, е **освобождането** на част от общността от първия вид дейност.⁽²⁾ Възникналото по необходимост разделение на труда довежда до възникването на класите и дава мощен тласък на развитието на производителните сили. Но големият **скок** на човешката цивилизация, извършен благодарение на развитието на разделението на труда,

² „Докато сношенията се ограничават с непосредственото съседство, всяко изобретение трябва да се прави поотделно във всяка отделна местност; достатъчни са прости случайности като нашествията на варварските народи или дори обикновени войни, за да се доведе която и да е било страна с развити производителни сили до необходимостта да започва всичко отначало. На първите стъпала на историческото развитие трябвало всекидневно да се изобретява отново и във всяка местност независимо от другите.“ (Маркс, К., Фр. Енгелс, „Немска идеология“, Съч., т. 3, стр. 55.)

има за резултат, че самото то на определен етап **отрича себе си**.

Закрепването на едни социални групи само към практическото усвояване на природното вещество, само към **производителен, физически** труд, за да се създаде възможност други социални групи да се занимават с **духовното** усвояване на природната среда, **изчезва** като обществена необходимост тогава, когато благодарение на едрата промишленост се стига до **универсално** развитие на производителните сили и свързаното с него **световно общуване**. Едрата промишленост: а) превръща постепенно знанието в непосредствена производителна сила; б) интернационализира производството, науката и духовния живот, като с това качествено увеличава възможностите за акумулиране, за запазване на знанието, за разширяване на географията и интензивността на духовното производство⁽³⁾; в) създава изобилие на материални блага, така че при „...общото участие на всички в труда работното време да бъде сведено до незначителни според сегашните понятия размери“⁽⁴⁾, и следователно създава възможност всеки индивид да участва както в непосредственото практическо усвояване на природната среда - в производителния, физическия труд, така и в духовното и усвояване - в непроеизводителния, умствен труд.

Едрата промишленост следователно е материалното условие за преодоляването на разделението на труда. А именно „...разделението на труда прави възможно - нещо повече: действително - духовната и материалната дейност, наслаждението и трудът, производството и потреблението да се падат на различни индивиди; възможността те да не влизат в противоречие помежду си лежи само в премахването на разделението на труда.“⁽⁵⁾ Под премахване на „разделението на труда“ Маркс и Енгелс имат предвид преодоляването на **общественото** разделение на труда, тоест **насилственото** прикрепване на едни социални групи само към производителния, физически труд. С други думи, те имат предвид премахването на **вертикалното** разделение на труда.

Сега от дистанцията на времето можем да направим извода, че Маркс и Енгелс **надценяват** ролята на едрата промишленост като материална предпоставка за самоотричането на капиталистическия начин на производство. Безспорно е противоречието между тяхната

³ Маркс, К., Фр. Енгелс, „Немска идеология“, Съч., т. 3, стр. 55.

⁴ Енгелс, Фр. „Анти-Дюринг“. В: Маркс, К., Фр. Енгелс, Съч., т. 20, стр. 302.

⁵ Маркс, К., Фр. Енгелс, „Немска идеология“, Съч., т. 3, стр. 32.

теоретична парадигма - че самоотричането на капиталистическия начин на производство може да е резултат само на **универсалното** развитие на производителните сили и на **универсалната** стокова връзка, и тезата им, че тогава - в края на XIX век, водещите капиталистически страни - Англия, Франция, САЩ и др., **вече** са на прага на „социалистическите революции“. Тази теза, като се има предвид, че тогава капиталистическият начин на производство е обхващал съвсем **ограничено** поле в световната икономика, е в **пълно противоречие** с базисната им теза за универсалното развитие на производителните сили и стоковата връзка като предпоставка за самоотричането на капиталистическия начин на производство. Има много причини за противоречието между теоретичната парадигма и прогностиката на Маркс и Енгелс. (6) Тук стои въпросът - възможно ли е по принцип едрата промишленост да е материална предпоставка за самоотричането на капиталистическия начин на производство? Доколко в едрото промишлено предприятие е възможна изобщо такава организация на производствения процес, при която да не се упражняват насилие, принуда към труд спрямо непосредствените производители? Тези въпроси разглеждам в пар. 4.4.

⁶ Тези причини съм разгледал в гл. 6, пар. 1

Стимулите за труд и иновационната активност според Маркс при „социализма“

Какъв ще бъде според Маркс и Енгелс принципът на разпределение на богатата при „социалистическото“ общество?

В момента една от основните критики срещу марксизма е, че той е социална теория, приемаща и признаваща принципите на **егалитаризма**, на **уравниловката** в разпределението на трудовите задължения и на материалните блага. При повърхностен поглед действително има основания за подобна критика. Ще се опитам обаче да направя по-сериозна интерпретация на марксовото разбиране за стимулите към труд при „социализма“.

Според Маркс при „социализма“, дотолкова доколкото няма да има изобилие на материални блага, ще продължи да действа буржоазният принцип за разпределение според труда.⁽¹⁾

Но в какво ще е неговата специфика на действие при „социализма“? „След всички приспадания (2) - пише Маркс - отделният производител (3) получава обратно от обществото точно толкова, колкото самият той му дава... Същото количество труд, което е дал на обществото в една форма, той го получава обратно в друга форма. Поради това равното право тук по принцип е все още буржоазно право, макар че принципът и практиката тук вече не си противоречат, докато при стокообмена размяната на еквиваленти съществува само средно, а не при всеки отделен случай. Въпреки този прогрес, това равно право е в едно отношение все още ограничено

¹ Ограничавам се с разглеждане на Марксовите виждания за „социализма“. За „комунизма“ той е писал само най-общи неща, давал е само най-общи негови характеристики като отрицание на капитализма.

² Приспаданията са: 1) необходимото за възстановяване на потребените средства за производство; 2) добавъчна част за разширено възпроизводство; 3) резервен или застрахователен фонд срещу злополуки, природни стихии и пр.; 4) фонд за административни разходи; 5) фонд за образование, здравеопазване и т. н.; 6) фондове за неработоспособни. Съч. т. 19, стр. 19.

³ Кой производител - индивидът или производствената единица? При едрата промишленост индивидът не е самостоятелен производител, а работи в едно или друго промишлено предприятие. Така че отговорът е - индивидът чрез производствената единица. В макромасштаба на стопанската дейност производител е **отделното промишлено предприятие**, отделната производствена единица.

с буржоазни рамки. Правото на производителите е пропорционално на давания от тях труд; равенството се състои в това, че се мери с еднаква мярка - с труда."⁴) И по-нататък Маркс показва защо от гледна точка на социалната справедливост този принцип има недостатъци - защото един работник е женен, а друг не, един има повече деца от друг и пр. По той отбелязва, че това е неизбежно, тъй като: „Правото никога не може да стои по-високо от икономическия строй и от обусловеното от него културно развитие на обществото.“⁵)

Искам по-подробно да се спра на фразата: „...равното право тук по принцип е все още буржоазно право, макар принципът и практиката тук вече не си противоречат, докато при стокообмена размяната на еквиваленти съществува само средно, а не при всеки отделен случай“. Каква е логиката на този извод, какво той означава и как може да се стигне до него?

При развитието на универсалната стокова връзка ще се стигне до етап, когато парите ще загубят **стоковия** си характер, когато ще изчезне необходимостта съизмерването на индивидуалните (на отделната производствена единица) разходи на труд с обществено необходимите да се **опосредства** от една особена стока, от златото като всеобщ еквивалент.⁶) Парите опосредстват стоковата размяна именно поради нейната **ограниченост, неразвитост, бедност**. Създаването на **световен** пазар и **всеобща** размяна ще направи ненужно опосредстването, размяната на промишлените продукти и услугите да става чрез пари. Развитието на кредита и на борсите, чрез които в глобален мащаб се следят пулсацията на капитала и реализацията във всеки пункт на земното кълбо на производителната сила на труда, постепенно ще създаде възможност веднага, във всеки момент и навсякъде да се съизмерват непосредствено индивидуалните разходи на труд с обществено необходимите. В колкото по-голяма степен се преодолява ограничеността на регионалните пазари, в толкова по-голяма степен става възможно **непосредствено** съизмерване на индивидуалните с обществено необходимите разходи на труд. И едва тогава **принципът и практиката** няма да си противоре-

⁴ Съч., т. 19, стр. 21.

⁵ Пак там.

⁶ Загубването на функциите на златото като всеобщ еквивалент и превръщането на банкнотите в талони за трудово участие, в знак на съвкупния обществен продукт, а не на определено количество злато е процес, който вече е безспорен в развитието на световната икономика.

чат. Принципът - **разпределение според труда**, при капитализма се реализира чрез **стоковата размяна**, именно чрез колебанията на цената около стойността. При тези колебания всеки отделен акт на покупко-продажба неизбежно е свързан с **ощетяване** на единия агент. Законът за еквивалентната размяна действа, съществува само **средно**, а не при всеки отделен случай.

При **посткапитализма** разпределението според труда ще се реализира не чрез парично-стоковите отношения. Всяка производствена единица ще съизмерва непосредствено - чрез работното време, индивидуалните си разходи на труд с обществените. Принципът и практиката няма да си противоречат, тъй като при всеки акт на размяна ще се разменят еднакви количества труд в една форма за труд в друга форма. Което означава, че именно при „социализма“ **икономическата принуда към труд** ще действа в най-голяма степен. Именно при „социализма“ пазарът и конкуренцията ще действат с най-голяма сила. Защо?

Защото всяка производствена единица ще се стреми да свежда индивидуалните си разходи на труд под обществените. Всеки трудов колектив ще получава материални блага съобразно обществената цена (в средно работно време), която има неговият продукт. Ако той изразходва пет часа за единица продукция, а обществените разходи са четири часа, то той ще получи за своя труд обратно от обществото материални блага, в които е вложен 4 часа абстрактен човешки труд. Това е най-силният стимул за научно-техническия прогрес.

Ако следваме логиката на Марксовия подход, ще заключим, че стимулите към труд в посткапиталистическото общество ще бъдат **икономически**, а не **извънекономически**, какъвто възглед в момента често се опитват да му припишат.

Акционерната форма на собственост

Акционерната форма на собственост се появява още в ранните фази на капиталистическия начин на производство и с неговото развитие все повече и повече се разраства. Когато едрата промишленост започва да доминира в стопанския живот на дадена страна, то формата на собственост над промишлените предприятия обикновено става **предприемаческата корпорация**. Това е такава форма на акционерен капитал, при която контролният пакет акции се държи от едно лице. Собственикът на контролния пакет акции притежава върховната управленска власт в корпорацията. Той назначава мениджърите, той взема решенията за определяне на дивидентите и съответно за размера и посоката на новите капиталовложения, той упражнява текущия контрол над производствения процес, над външните икономически връзки на корпорацията и пр.

Докато техническата база на производството е все още сравнително проста, капиталистът - собственик на контролния пакет акции, предприемач е основната фигура в стопанския живот на страната. Той е субект на иновационна активност.

Но с усложняването на техническата база на производството и на неговите мащаби нещата се променят. Следенето на най-новите научни и технически постижения, планирането на продукцията, въздействието върху пазара чрез рекламна дейност и пр. надхвърлят възможностите на едно лице. Както много добре е изяснено от Гълбрайт, се стига до момент, когато „...производството, създадено от предприемача, неумолимо след това излиза изпод неговия контрол...; ...Само група от хора, всеки от които има специални познания, е можела в крайна сметка да управлява производството, създадено от предприемача." (1)

С малки изключения според Гълбрайт в САЩ през 40-те и 50-те години властта, ръководството на корпорациите безпрепятствено преминава от предприемача към техноструктурата.(2) Корпорации, в които контролният пакет акции не се държи от едно лице и

¹ Гълбрейт, Дж. „Новое индустриальное общество“, Изд. „Прогрес“, М., 1969 г., стр. 132,133.

² Пак там, стр. 132-136.

в които управленската власт се упражнява от техноструктурата, той нарича развита корпорация.

Особен интерес представлява тезата на Гълбрайт, проследяваща връзката между функционирането на развитата корпорация и социализирането на нейната дейност, тезата, че развитата корпорация добива **обществен** характер.⁽³⁾ Той смята, че един от факторите за социализация на дейността на развитата корпорация е „безшумното отстраняване на акционерите от властта.“⁽⁴⁾

В тезите на Гълбрайт има безспорно верни неща, но и много неверни.

Гълбрайт е прав, че акционерите в развитата корпорация - действително в малка степен - оказват въздействие върху непосредственото управление на корпорацията. По-малко безспорно е другото му твърдение - че те не оказват влияние при избора на управителен съвет. Но най-важното е, че Гълбрайт **подценява** значението на възможността всеки акционер да продаде акциите си, когато прецени, че икономически му е по-изгодно да вложи парите си на друго място. Именно тази възможност - всеки акционер да продава акциите си, е най-важният фактор за **социализация**, тоест, за поставяне под контрол на обществото дейността на корпорацията, дейността на техноструктурата в качеството и на съвкупен, колективен предприемач. Покупко-продажбата на акции е своеобразно гласуване на доверие на различните фирми. Предприемаческата дейност чрез развитието на акционерния капитал попада под денонощния контрол на световния потребител. Във всеки час на денонощието, във всяка секунда ефективността на предприемаческата дейност има цифров израз в индекса на акциите и се следи с неотклонен интерес от притежателите дори и на нищожни спестявания. Развитието на акционерния капитал според мен е най-важният фактор за социализация на предприемаческата дейност. Чрез него се стига до **рационализиране** на предприемаческата дейност, до нейното подчиняване на законите на стопанското развитие.

В ранните фази на развитието на капиталистическия начин на производство капиталистът-предприемач рационализира производствения процес, присвоявайки волята на непосредствения производител и рационализирайки неговия труд. Това е процес на социализация на **производството**, тъй като трудът на всеки непосредствен

³ Пак там, стр. 457-458.

⁴ Пак там, стр. 458.

производител във все по-голяма степен добива обществен характер, индивидуалният труд става частица от труда на съвкупния работник.

Самата предприемаческа дейност като икономическа дейност, обаче има **стихийен** характер. Нейното регулиране и насочване става чрез стихийното действие на закона за стойността. Опитите на националните капитали през първите десетилетия на XX век чрез монополизация и чрез протекционистичната политика на послушната им държавна власт да избягнат, да блокират действието на този закон водят до големи социални катаклизми и две световни войни. И се стига до това, че през втората половина на XX век самият капитал прави всичко възможно, за да действат законите на конкуренцията. Стига се до на пръв поглед парадоксалното положение, че „...борбата срещу монопола и ограничаващите конкуренцията действия сега е политика на самите тези, които държат в ръцете си икономическата власт.“⁽⁵⁾

В развитите капиталистически страни „правилата на играта“, законите, на които трябва да се подчинява предприемаческата дейност, за да не се ошетяват нито интересите на производителите, нито интересите на консуматорите, са вече почти изяснени и в голяма степен се спазват. Националните бариери пред дейността на транс-националните корпорации се рушат все повече. Цялото земно кълбо става поле на предприемаческа дейност, но с това и всяка предприемаческа дейност, включена в орбитата на акционерния капитал, попада под контрола на световния консуматор. Като икономическа дейност предприемаческата дейност се **рационализира и социализира**. Разгръщането на акционерния капитал, обхващането от него на нови зони и нови производства е всъщност процес на социализация на световните средства за производство. Във все по-голяма степен всеки индивид става, от една страна, наеман работник - дори висшите мениджъри са наемни работници на акционерния капитал, а, от друга страна, собственик на средства за производство - като притежател на акции.

Ни най-малко не искам да **идеализирам** този процес. Идеологията за „народния капитализъм“, при който масата от населението притежава акции и получава значителни доходи от дивиденди, вече е практически опровергана. Доходите от дивиденди за масата от населението в развитите капиталистически страни са **незначи-**

⁵ Драганов, Хр. „Монополът на стопанските организации“, Академия за обществени науки и социално управление, С, 1990 г. стр. 56.

телни спрямо работните им заплати. Важно е другото - участвайки с акции, дори и с незначителни суми, чрез правото си на покупко-продажба всеки акционер получава възможността да **влияе** върху функционирането на световния капитал.

Така че в развитите капиталистически страни трудещите се имат две възможности да влияят върху разпределението и използването на новосъздадената стойност, да участват в процеса на социализация на средствата за производство: 1) чрез участие в политиката чрез упражняване правото на гласоподаване; 2) чрез участието в световния стопански живот като притежатели на акции чрез упражняване правото на покупкопродажба. Но това ни най-малко не означава, че средствата за производство са се превърнали в „обществена“ собственост.

Изграждане на ново самосъзнание, субординация и координация в колективния предприемач

Държавната собственост е вид социалногрупова капиталистическа собственост. Както и при класическия капитализъм, вземането на управленски решения и тяхното изпълнение изисква изграждане на йерархичност в колективния собственик. При класическия капитализъм, например при едно акционерно дружество, мястото в управленската структура зависи от броя на притежаваните акции. При държавния капитализъм никой не притежава някакъв **ресурс**, който да гарантира стабилността на мястото му в управленската пирамида. Мястото на всеки в управленската структура зависи от признатото място в партийната йерархия. От **формална** гледна точка мястото в партийната йерархия зависи от партийния престиж, от **авторитета**, който отделният функционер има пред партийната маса. Подчертавам от **формална**, защото смените в партийната йерархия стават на партийните конгреси или на пленуми на централните комитети. От **формална** гледна точка е напълно **възможно** партийният лидер и неговият екип, ако по една или друга причина не водят ефективна стопанска и пр. политика, да загубят престижа си пред партийната маса да бъдат сменени на висшия форум на партията.

Тук можем да открием следното противоречие. По принцип, за да е ефективно управлението, на върха на управленската пирамида трябва да стои най-способният, най-талантливият, най-кадърният от управляващия елит. И е съвсем естествено, че в Съветския съюз след смъртта на Ленин, когато генерален секретар на КПСС е Сталин, периодично едни или други висши партийни функционери (Троцки, Зиновиев, Каменев, Бухарин и др.) имат претенцията, че те са „най-способни, най-талантливи, най-кадърни“. И организират мероприятия по свалянето на партийни форуми на Сталин от поста генерален секретар. От **формална** гледна точка за това те имат пълно право. По това време обаче номенклатурата на комунистическата партия вече се е превърнала в колективен собственик на средствата за производство, който активно се занимава с **предприемаческа** дейност. И Сталин, който е на върха, **вече** притежава контролния пакет акции на това

своеобразно акционерно дружество. Йерархичността в партийния елит вече не е предишната йерархичност (когато партията е опозиционна и се бори за властта и когато партийните членове са „другари“ в борбата). Защото те вече са собственици на националния капитал. И борбата за заемането на „върха“ от друг „най-способен, най-талантлив, най-кадърен“ не е нищо друго освен борба за завоюване на контролния пакет акции от националния капитал. Естествено е, че за този, който вече е на върха, това е възможно най-голямото престъпление. Защото това е борба за **неговата** собственост.

При традиционния капитализъм борбата за власт **между различните партии или вътре в партията, между различните фракции** може да протича в относително цивилизовани форми. Защото борбата за власт **не е борба за собственост!**

Когато обаче националният капитал е централизиран, то тогава борбата за власт се превръща в борба и за собственост. И затова тази борба неизбежно добива характера на кървава саморазправа, защото е борба за **собственост**. Предишните норми на вътрешнопартийни отношения от **формална** гледна точка се запазват. Но те вече са съвсем **неадекватни**. Защото борбата между различните фракции в комунистическата партия за една или друга стратегия на социално-икономическото развитие, вече не могат да водят до смяна на управляващия елит. Ако фракцията, притежаваща властта, претърпи провал, то опониращата фракция не може да поиска нейната смяна, защото това би означавало заграбване на контролния пакет акции. В продължение на цяло десетилетие след Октомврийската революция върхушката на болшевишката партия (така наречената Ленинова гвардия) не е осмислила, че смяната на социалната и роля - от опозиционна партия в съвкупен капиталист, в колективен предприемач, **променя** правилата на изграждане на партийната йерархичност. През двайсетте години различни фракции водени, от Троцки, Зиновиев и Каменев, Бухарин и т. н., се опитват да свалят Сталин от властта, използвайки за претекст грешките и провалите на неговата политика.(1) И претърпяват провал! Защото преобладаващата маса от партийната номенклатура съвсем вярно (макар и интуитивно) схваща същността и необходимостта от промяна на начина на регулиране и синхронизиране на вътрешнопартийните интереси и противоречия. Показателно в това отношение е протичането на XIII

В България се води борба между членовете на бригада „Чавдар“ и останалите партизански отряди, най-вече членове на отряд „Гаврил Генов“ и Трънския партизански отряд.

конгрес на РКП(б) и на XIV конгрес на ВКП(б). На тези конгреси критиката от страна на Троцки (на XIII конгрес) и от страна на Ленинградската фракция начело със Зиновиев (на XIV конгрес) спрямо ЦК, оглавяван от Сталин, се възприема от преобладаващото число делегати **като борба за власт, и то като борба съвършено недопустима**. Например на XIV конгрес многократно в изказванията на делегатите се подчертава, че опозицията няма политическа платформа, и борбата се води за свалянето на Сталин от поста генерален секретар и заграбването на ръководните постове от Ленинградската фракция. При това изрично искам да отбележа, че критиката от страна на Троцки, а по-късно и на Зиновиев е **съвършено уместна** - те вярно усещат тенденции, опасни за развитието на новото общество. Животът потвърди техните опасения.

Но конкретно-историческата истина е на страната на Сталин, а не на тяхна страна, защото Троцки и Зиновиев са прави, ако на нещата се гледа абстрактнотеоретически. В конкретната ситуация именно пътят, избран от болшевишката партия под ръководството на Сталин, позволява на партийната номенклатура да решава успешно задачите на първоначалното натрупване на капитала, да се занимава с активна **предприемаческа дейност**. Борбата на фракциите на Троцки и на Зиновиев за завоюване на контрола над националния капитал е недопустима, защото пречи на спокойното функциониране на капитала и именно като **недопустима** се възприема от партийната номенклатура.

Ще приведа част от изказването на един от делегатите на XIV конгрес - Андреев, защото неговите разсъждения са показателни за настроението на болшинството.

„Аз мисля, че др. Зиновиев и Каменев проявиха тук недостатъчен усет с какво живее партията: партията иска да работи **практически** (подчертано от мен), а не да се занимава с дискусии, а др. Зиновиев и Каменев я дърпат на дискусия. Те малко са се разминали с **деловото** (отново подч. от мен) настроение вътре в партията - това е ясно. Много лошо е това, другари, че дискусиите отнемат от нас много време, много работа и т. н. Тези дискусии, които на партията се наложи да преживее, имат отрицателно значение в този смисъл, че откъсват партията от работата и, а също отрицателно значение, че някои наши вождове **се развенчават** в тези дискусии и да даде Бог, че такива **дискусии** повече у нас да няма, защото **те** носят огромна вреда." (2)

² „XIV съезд Всероссийской коммунистической партии (б) - Стенографский отчет", Государственное издательство, 1926 г., стр. 296.

Ясно е, че персонифицираният в партийната номенклатура национален капитал не може да търпи до безкрайност ситуации, чрез които се пречи на неговото спокойно функциониране и свръхбързо самонарастване. Тъй като използването на **законни** средства за ликвидирание и за изключване в бъдеще на подобни ситуации не е възможно (от партийна и правова гледна точка действията на Троцки, Каменев, Зиновиев, по-късно Бухарин, Томски, Риков и много други не са подсъдни или осъдителни), то се пристъпва към използването на **незаконни** средства. Срещу хората, все още страдащи от илюзии, че те са „другари“, а не съсобственици на капитала и като такива длъжни да се подчиняват на неговите закони, а не на партийната етика, се изправя институцията на НКВД. Органите на НКВД започват широко да използват инквизициите, фалшификациите, фабрикуването на компрометиращи документи. Започва да действа системата за насаждане на страх, система, създаваща лична зависимост нагоре по йерархичната пирамида, система, вкореняваща дълбоко в съзнанието на апаратчиците, че този, който е на върха, е винаги прав и че най-голямото престъпление е нелоялността към висшите органи.

За разправа с преките съперници се използват методи, отличаващи се с неподобна жестокост. Тук, разбира се, стои въпросът, дали използването на подобни методи е закономерност в междупартийните борби (например убийството на Киров в СССР, на Иван Тодоров - Горуня в НРБ и много други). Според мен - да! Вече казах, че вътрешнопартийната борба от гледна точка на закона не е престъпление. Но **фактически**, тъй като тя е борба за контрола над националния капитал, всъщност е най-голямото престъпление. И затова след като срещу противниците не може да се воюва по законен път, остава да се воюва по незаконен. А това вече съдържа възможността всяка една от враждуващите фракции да прибегне до използване на жестокост.(3)

³ След XX конгрес на КПСС методите на вътрешнопартийните борби се променят и в СССР, и в България. Те загубват безкомпромисносвирепия си характер. Например в България в средата на 60-те години сред партийния и военния елит (най-вече сред военния елит) възниква твърде широка организация, ядро на която е командването на партизанския отряд „Гаврил Генов“ (Цоло Кръстев - командир, Горуня - политкомисар, Цвятко Анев - помощник-командир, Иван Велчев - началник-щаб ...), която си поставя за цел по партиен път да свали от власт Тодор Живков и неговото обкръжение. (Генерал-майор от запаса Мичо Ерменов твърди, че той и други генерали като Стоян Куцаров, Любен Динов, Цвятко Анев и др., са смятали, че в създаващата се екстремална ситуация се е изисквало вземането на **нестандартни** решения - доколкото разбирам, да се използват не само партийни, но и военни средства. Виж: „Тази сурова и нежна крепост - човекът, не може да се превземе със сила!“. Сп. „Общество и армия“, X 4, 1990 г., стр. 51.) След разкриването на организацията органите на сигурността убиват само Иван Тодоров - Горуня и

През 1987 г. в СССР се появи една много интересна статия на Гаврил Попов - „От гледната точка на икономиста“ („Наука и живот“, №4, 1987 г.), в която според мен много добре е обяснена същността на системата за репресии. В статията се прави анализ на книгата на Александър Бек „Ново назначение“, по-точно на икономическите и на обществените отношения през сталинския период, отразени изключително вярно чрез специфичните средства на изкуството. Изградената през сталинизма система за вземане, изпълнение и контрол на управленските решения Г. Попов нарича Административна Система. В статията за пръв път репресиите, терорът, концлагерите се разглеждат като следствие, като органична характеристика на установените обществени отношения, а ако искаме да бъдем точни - **на установения обществен строй**. Според Г.Попов: „Александър Бек успява нагледно да демонстрира и още една важна страна в кризата на Административната Система - бих я нарекъл - синдрома на Берия... Без Берия Сталин никога не би могъл да стане Стопанин, а без тях двамата Административната Система не би могла да достигне логическата си завършеност, целенасоченост и практическа ефективност... Страхът е задължителен елемент на всеки повече или по-малко властен механизъм на административно управление... Така излиза, че самата вътрешна логика на Административната Система изисква една подсистема, опираща се на страха, изисква правото на Върха във всеки един момент да може да премахне когото и да било от нискостоящите, без да му бъдат обяснявани причините... Ето защо необходимостта от Берия е заложена в самата същина на Административната Система, а реализацията може да бъде и в относително културна, и във възможно най-варварска форма.

(4)

Чак в края на двайсетте години сред партийния елит се създава нагласа, че различни фракции могат да предлагат различни стр^а-

има съмнение, че самолетната катастрофа, в която загива генерал-полковник Иван Бъчваров, е също тяхно дело (пак там, стр. 52). Останалите лидери на антиживковото движение са осъдени на различни срокове затвор: Цоло Кръстев - 15 години, полковник Иван Велчев - 15 години, генерал Цвятко Анев - 12 години, генерал Ерменов - 10 години, генерал Димов - 8 години, и пр. Начинът, по който Тодор Живков се разправя със своята опозиция, е съществено различен от сталинските методи на пълно физическо унищожение на противниците и техните семейства. Причината е може би, че в средата на 60-те години необходимостта от съобразяване със световното обществено мнение е била доста поголяма или пък Тодор Живков е бил сигурен в стабилността на своето положение и не се е страхувал кой знае колко от противниците си, или може би роля са оказали някои характерологични особености - в сравнение със Сталин Живков безспорно е либерал.

⁴ Попов, Г. „От гледната точка на икономиста“, в. „Народна култура“, 17 юни 1987 г.

тегии, но това в никакъв случай не може да означава промени в номенклатурната йерархия, формирането на това ново самосъзнание и нагласи на болшевишкия елит освен чрез насилие се създава и чрез система от надстроечни отношения, известна под името „култ към личността“.

Култът към личността е система от надстроечни отношения, която чрез средствата на идеологическата работа, изкуството, партийната етика и т. н. внушава на всички равнища на управленската пирамида **възхищение и преданост към „вожда“**. Тоест необходимостта на върха на управленската пирамида да стои „най-способният“, „най-талантливият“, „найкадърният“ се обръща надолу с главата. А именно, че който е на върха на управленската пирамида, е „найспособният“, „най-талантливият“, „най-кадърният“.

Най-новата история красноречиво показва, че ако в страните, в които има държавна форма на собственост, не е установен своевременно достатъчно силен култ към личността, след определен период от време във върхушката започва остра борба, завършваща с взаимно избиване. Така бе в Гренада през 1983 г., в Южен Йемен през 1986 г. и др.

Колкото по-бързо се формира култът към личността, толкова по-рано се създават благоприятни условия за функционирането на националния капитал, толкова по-бързо съвкупния капиталист пристъпва към ефективна предприемаческа дейност.

Приложение № 7

Мащабност на предприемаческата дейност при държавния капитализъм

След възстановителния период, който приключва през 1925 г., болшевишката номенклатура пристъпва към мащабна **предприемаческа** дейност. Започва така наречената „**индустриализация на страната**“. Предприемаческите усилия се насочват към създаване на нови отрасли на тежката индустрия и обновяване и рязък скок в производството на вече съществуващите отрасли. Възникват и с бързи темпове се развиват машиностроенето, автомобилната промишленост, химическата промишленост и т. н. Рязък скок има в добивната промишленост. За около 50 години добивите на нефт, въглища стомана и т. н. надминават с няколко десетки пъти довоенното производство, а на електроенергия - с няколко стотици пъти.

Ще приведа някои данни за ръста на добивната промишленост, тъй като те имат предимството, че са в **натурални** показатели, а не в **стойностни**. В съветската статистика стойностните показатели са силно завишени, донякъде съзнателно, донякъде от специфичните методи на отчет с повторно броене.⁽¹⁾

Години	ел.енергия млн. кВтч	нефт млн. т	въглища млн. т	стомана хил. т
1913	2038	14,7	23,1	4307
1971	800 360	537,3	444,2	120 660
прираст в пъти	382,7	36,6	19,3	28,0

При всичките резерви към съветската статистика тези данни показват една **гигантска по мащабите си предприемаческа дейност**.⁽²⁾

Интересно е да се направят сравнения между темповете на

¹ По въпроса за специфичните методи на съветската статистика и за повторното отчитане има многобройна литература. Много добра е книгата на Дмитрий Валовой - „Икономика в човешкото измерение“, Политиздат, М., 1988 г.

² Данните са от „Народное хозяйство СССР 1922-1972 г.“ Юбилейным статистический ежегодник“, Изд. „Статистика“, М., 1972 г., стр. 158, 162, 165.

развитие на страните с държавен капитализъм и страните с класически капитализъм.

Привеждам таблица №9.11 от международните сравнения за растежа на общата продукция, публикувана в книгата на Я. Корнай „Социалистическата система“. Данните от съветската статистика са преизчислени.⁽³⁾

Средногодишен темп на растеж

	1961-1970	1971-1980	1981-1988
Социалистически страни			
България	5,8	2,8	1,2
Чехословакия	2,9	2,8	1,4
Източна Германия	3,1	2,8	1,8
Унгария	3,4	2,6	1,0
Полша	4,2	3,6	0,8
Румъния	5,2	5,3	-0,1
Съветски съюз	4,9	2,6	2,0
Капиталистически страни			
Австрия	4,7	3,6	1,7
Франция	5,6	3,2	1,9
Гърция	7,6	4,7	1,5
Италия	5,7	3,8	2,2
Япония	10,5	4,6	4,0
Холандия	5,1	2,9	1,3
Португалия	6,4	4,7	2,2
Испания	7,3	3,5	2,6
САЩ	3,8	2,7	3,2
Западна Германия	4,5	2,7	1,7

³ Корнай, Я. „Социалистическата система, Политическа икономия на комунизма“, Изд. „Проф. Марин Дринов“, 0, 1996 г., стр. 196.

На основата на тези данни, Я. Корнай справедливо оценява резултатите от растежа като **съществени**, но не **изключителни**. Страните с държавен капитализъм имат по-високи темпове на растеж от множество страни с класически капитализъм, но и по-ниски от голяма част от тях. (4)

В края на осемдесетте години в България беше издадена една интересна книга от Славчо Сираков, Маргарита Райнова и Тодор Радев - „Международни сравнения на Брутния вътрешен продукт". От публикуваните данни за икономическото развитие на множество страни по няколко метода, те стигат до изводи, подобни на тези на Я. Корнай. Специално за България изводът им е, че „... нашата страна догонва развитите страни, но и бива догонвана от страни с по-ниско равнище на икономическото развитие;"(5) Тоест при държавния капитализъм действа общата за капитализма тенденция - в периода на индустриализация се поддържат високи темпове на растеж, които закономерно спадат, когато индустриализацията приключи.

⁴ Пак там, стр. 195.

⁵ Сираков, С, М. Райнова, Т. Радев, „Международни сравнения на Брутния вътрешен продукт", Изд. на БАН, С, 1989 г., стр. 146.

Лява или дясна партия е БСП?

В момента понятията „ляво“ и „дясно“ в политическото пространство са твърде размити, твърде спорни. Само в най-общ план за „десни“ можем да считаме партиите, които защитават интересите на капитала, а за „леви“ - партиите, които защитават интересите на наемния труд. Освен това обикновено „десни“ са партиите, които защитават статуквото, а „леви“ - партиите, които защитават социалната промяна.

От тази гледна точка каква партия е БСП? „Червеният“ политически елит не спира да повтаря, че те са „лява“ партия. Дали е така?

В чудесната си статия „Какво не се случи в България“ (в „Култура“, 6 юли 1990 г.) Ивайло Дичев пише, че на изборите БСП е заела позицията на дясна и консервативна партия.

Истината е, че БСП отдавна е **дясна партия**.

След 9.09.1944 г., след като завладя властта и **национализира** основните средства за производство, БКП се превърна в партия, защитаваща интересите на едрия централизиран държавномонополистичен капитал. Тоест, превърна се в „дясна“ партия.

И в това само по себе си няма нищо лошо. В това е драмата на всяка лява партия от комунистически тип - че завоювайки властта в слаборазвита страна, тя започва да защитава интересите на едрия държавномонополистичен капитал. Тоест от лява, защитаваща (повече или по-малко) интересите на трудещите се партия неизбежно се превръща в дясна, защитаваща интересите на съвкупния капиталист партия.

Въпросът е в това, след като се разруши тоталитарната политическа система и репресивният апарат вече не може да пречи на свободната обмяна на мнения, дали тази партия отново може да стане партия на работническата класа. Дали от „дясна“ може отново да се превърне в „лява“ партия.

Времето даде отрицателен отговор на този въпрос. Вместо да се променя от дясна в лява партия, за каквата се самоафишира, българската комунистическа, впоследствие социалистическа партия се консервира като дясна партия. През изминалите 13 години тя твър-

до защитава интересите на едрия централизиран държавномонополистичен капитал и стои на консервативни позиции - в максимална степен защитава статуквото.

Интересно е обаче, че Българската социалистическа партия успя да наложи своята политическа терминология. Съюзът на демократичните сили „**повярва**“ на БСП, че тя е лява партия, и в парламента депутатите независимо от политическата си принадлежност, когато говореха за опозиционните СДС и БЗНС, се обръщаха към тях с думите „господата отдясно“, а обръщайки се към управляващата БСП, използваша думите „господата отляво“.

А на практика, следвайки класовия си инстинкт, Българската социалистическа партия зае в парламента точно мястото, което отговаря на нейната същност. Българската социалистическа партия зае **дясната** половина на парламента.

По стара парламентарна традиция управляващите партии заемат в парламентите половината от лявата страна на оратора, който на трибуната е с лице към тях, тоест дясната половина от парламента. Тъй като управляващи обикновено са били партиите, изразяващи интересите на капитала, а на партиите, изразяващи интересите на трудещите се, им се е налагало да бъдат дълго време в лявата половина на парламента, то в политическия речник се утвърждава тази терминология - партиите, изразяващи интересите на наемния труд, са леви партии, а партиите, изразяващи интересите на капитала, са десни партии.

Във Великото народно събрание, избрано със свободни избори през юни 1990 г., двете основни политически сили заеха точно местата, които съответстват на тяхната същност. Българската социалистическа партия зае **дясната** половина на парламента. И това е естествено. Тя е партия, изразяваща интересите на едрия, централизиран държавномонополистичен капитал. В условията на социалната промяна тя стои на консервативни, реакционни позиции, тя защитава запазването на статуквото и на отдавна изчерпалите своята обективна необходимост обществени отношения. Съюзът на демократичните сили зае **лявата** половина на парламента - половината, която преди 9.09.1944 г. винаги се е заемала от Българската комунистическа партия. И това е естествено: В условията на социална промяна Съюзът на демократичните сили стои на либерални, прогресивни позиции, бори се за промяна на статуквото, за установяване на нови, отговарящи на прехода към интензивен тип развитие производствени отношения. Защиатавайки интересите на стопанската номенклатура, той косвено изразява в първата фаза на со-

циалната промяна и интересите на трудещите се.⁽¹⁾ Затова можем да определим СДС като лява група от партии (за периода от края на 1989 г. до края на 1990 г.), която съответно на своята същност заема лявата половина на парламента.

Случайно ли е обаче, че СДС се „подлъга“ от самооценките на БСП и възприе нейния политически речник, нейната политическа терминология?

Не! В края на краищата все пак СДС изразява интересите на основната маса на комунистическата номенклатура. Той възприе нейната теоретична парадигма - за социалистическия характер на Деветосептемврийската революция и за доктриналния произход на нашето общество, така че нищо чудно няма в това, че възприе и нейния политически речник.

Впрочем не само за външна, но и за вътрешна консумация БСП успя да наложи лъжлива, невярна, обърната терминология. Най-дясното, най-реакционното идейно течение в нея се самоназова „Марксистка алтернатива“. А това е течение, което в обясненията на социалната действителност твърдо стои на идеалистически позиции и което си поставя за цел запазването на централизирания едър държавномонополистичен капитал.⁽²⁾ Политическият елит на БСП с присъщата му „наивност“ прие тяхната самооценка и тяхното самоопределение.

¹ Фразата „изразява интересите на работническата класа (или трудещите се)“ го употребявам с изключително голяма доза условност. Синият и червеният елит през 90-те години заедно водеха жестока икономическа война срещу българското гражданство. Но доколкото синият елит се бореше за въвеждане на модерно трудово законодателство, доколкото се стремеше към прогресивни изменения в обществените отношения, в крайна сметка, с цялата условност, той изразяваше интересите и на трудещите се.

² В статията си „Фалшивата брада на дядо Маркс“ Юрий Борисов много добре показва антимарксистическия и ненаучен характер на платсформата на това течение (в. „Дума“, 28.12.1990 г.).

Приложение №9

Възможно ли беше да се обяви фалит?

Стратегията на ценовите шокове както от гледна точка на икономическата ефективност, така и от гледна точка на социалната справедливост е възможно най-лошият вариант на икономическа политика. Но доколко беше възможна алтернативната стратегия - на бързата приватизация? Можеше ли в началото на 90-те години номенклатурата на БКП да обяви фалит?

Непосредствено преди изборите 1990 г. лидерите на БСП и СДС - Ал. Лилев и Ж. Желев, проведоха по телевизията диспут. По време на този диспут Ал. Лилев зададе на Ж. Желев следния „коварен“ въпрос: Основните фондове в България са на стойност около 130 млрд. лева. В населението има спестявания около 20 млрд. лева. Как мислите да проведете приватизация, като няма кой да изкупи основните фондове? Може би ще ги продадете на чуждестранния капитал? (1)

Вярна ли е тезата на Ал. Лилев? Какво беше състоянието на активите и пасивите на номенклатурата на БКП в края на осемдесетте години? Съществуваше ли възможност да се обяви фалит и от активите да се покрият нейните пасиви?

От гледна точка на състоянието на икономиката, този модел беше напълно възможен. Непосредствено след преврата на 10 ноември управляващата класа - номенклатурата на БКП действително притежаваше основни производствени фондове на стойност около 130 милиарда лева. Но това е тяхната **първоначална** стойност. Статистиката не дава възможност да се оцени остатъчната им стойност. Тя в края на осемдесетте години надали беше повече от 100 милиарда лева. (2) Какво е доларовото изражение на тази стой-

¹ Ал. Лилев целеше пропаганден ефект чрез внушението: „Вие от СДС сте предатели - искате чрез приватизацията чужденци да завладеят родината ни!”. Всички българи вече разбрахме, че по-големи бандити от нашите управници няма по-целия свят. Колко ли страшно щеше да е западният капитал - със своят опит, осигурени кредитни линии и пазари, да навлезе масово в страната? Забавно е как лидерите на БСП, впоследствие по време на своето управление постоянно „плачеха“, че западният капитал не иска да инвестира в страната ни. А бързата приватизация щеше автоматично да вкара западният капитал в нашата икономика.

² В книгата си „Какво става“ преди 12 години писах, че остатъчната стойност на основните производствени фондове надали е повече от 80 млрд. лв. Сега съм склонен да коригирам мнението си. Възможно е и да са повече. Въпреки че оставям открит този въпрос, не допускам да са над 100 млрд. лв.

ност? Тогава официалният курс на долара беше около 1 лв. На „черно“ доларът се купуваше за около 8 лв. Очевидно е, че официалният курс на долара е занижен, а неофициалният завишен. При бърза и значима приватизация курсът на долара неминуемо щеше да е по-нисък от 8 лв. Валутния обмен „на черно“ се преследваше от закона и имаше силно превишаване на търсенето над предлагането. **Декриминализирането** на валутния обмен и пускането на значими количества средства за производство на пазара щеше да доведе до **уравновесяване** на търсенето и предлагането и до средни между 1 и 8 лв. стойности на долара. Следователно основните средства за производство на номенклатурата на БКП бяха на стойност малко над 20 млрд. дол.(3) Към тези активи трябва да се прибавят инфраструктурата, хотелската и почивната база по Черноморието и планинските курорти, постъпленията от даване на лицензи и т. н. Като цяло цифрата 30 млрд. дол. постъпления от приватизацията, която все по-често се появява в пресата ми се струва вярна.

Управляващата класа притежаваше освен това и кредитите, инвестирани в чужди държави. Техният обем към юли 1990 г. беше 2 336,7 млн. долара. Но като се има предвид, че повечето от тях са инвестирани в слаборазвити страни (Иран, Ирак, Сирия, Мозамбик, Ангола и пр.), намиращи се също в тежко икономическо положение, очевидно на тези активи не можеше много да се разчита.

Държавният резерв през декември 1989 г. беше около 1 милиард долара, но за около 3 месеца се стопи от правителството на Луканов.(4)

А какви бяха задълженията на номенклатурата на БКП?

1. Към 30 юни 1990 г. външният дълг възлизаше на 10 384,66 милиона долара.

2. Вътрешният дълг (спестяванията на населението) надхвърляше 20 милиарда лева - в доларова изражение между 4 и 5 млрд. дол.

³ Чак през 2000 г. българските икономисти се сетиха да повдигнат въпроса за постъпленията, които би трябвало да постъпят при раздържавяването, и че от тези постъпления е трябвало да се изплати външния дълг. Е. Хърсев счита, че в началото на деветдесетте години дълготрайните активи в България са били 165 млрд. долара. (Хърсев, Е. „Закопахме 165 млрд. долара в калпавата приватизация“, в. „Труд“, 7.08.2000 г.) Тази оценка е силно завишена. Според Е. Кънев стойността на дълготрайните активи е около 30 млрд. дол. (Кънев, Е. „Предприятията ни бяха остарели още преди 10 години“, в. „24 часа“, 7.12.2000 г.) Тя е близка (макар и по-голяма) до изчисленията, които бях направил преди 12 години. В момента е почти общоприето, че стойността на дълготрайните активи е около 30 млрд. дол.

⁴ Виж статията „Отворена е секретната каса с информацията за външния дълг“, в. „Дума“, 23 юли 1990г.

3. Освен външния и вътрешния дълг партийната номенклатура дължеше на селяните рентата от земята за последните 32 години преди 10.11.1980 г.⁽⁵⁾

4. Други задължения, които номенклатурата трябваше да покрие от имуществото си са създаване на фондове за социални и здравни осигуровки, и пенсионен фонд. Тяхната сума трябваше да е около 7 млрд. дол.

5. Номенклатурата трябваше да реституира национализираната собственост и да изплати на собствениците и техните наследници пропуснатите ползи. Заедно с рентата стойността на тези задължения надали е повече от 2 млрд. дол.

Балансът на активите и пасивите показва, че при добро желание беше напълно възможно обявяването на фалит (чрез бърза и всеобхватна приватизация), покриване на вътрешния и външния дълг, изплащане на рентата и създаване на пенсионни и осигурителни фондове и пр.

Но управляващата класа изобщо нямаше намерение да обяви фалит. Чрез ценовия шок 1991 г. тя обезцени своите задължения към българското гражданство и отложи във времето необходимостта от приватизация. През деветдесетте години тя използваше държавните предприятия като помпа за трупане на личните си капитали.

⁵ По въпроса за рентата виж приложение № 10.

Проблемът за рентата

За разлика от Русия, където непосредствено след Октомврийската революция с декрет земята е одържавена, в България това никога не е ставало. Няма никакъв юридически акт за **национализация** на земята. След „социалистическата“ революция в правен смисъл земята остава собственост на селяните. Но чрез образуването на ТКЗС, а след това чрез тяхното уедряване и най-накрая чрез образуването на АПК номенклатурата на БКП става **владелец** на земята. Тя упражнява **фактическата** власт над обработваемите земи. За няколко десетилетия номенклатурата на БКП дотолкова свикна с владеенето на земята, че започна да се изживява като неин собственик. За това, че номенклатурата смята земята за своя собственост, показателни са някои изказвания на 14-ия извънреден конгрес на БКП, проведен непосредствено след 10.11.1989 г.

На конгреса Румен Георгиев предложи земята да се национализира, т. е. юридически да се обяви за собственост на номенклатурата, а освен това широко, масово да се въвежда арендата, включително и с право на унаследяване.⁽¹⁾ По-късно К. Сандов и Б. Янков предложиха земята да бъде продадена на колективи, кооператори и граждани.⁽²⁾

Но как да се продава на кооператива, след като тя е негова, на кооператива, собственост? И от кого да се продава?

Очевидно от тях - от номенклатурата на БКП.

От тази мечта на номенклатурата - да продаде земята на селяните и да си напълни джоба, нищо не стана. В същото време обаче с популисткия си лозунг - „Земята на тези, които я обработват“, Българската социалистическа партия успя да спечели по-голямата част от гласовете на селското население. Защо?

Защото наемните отношения между номенклатурата на БКП като **владелец** на земята, от една страна, и работещите в ТКЗС като наемна работна сила, от друга страна, в голяма степен бяха **деперсонифицирани**. Степента на експлоатация на работниците - ме-

¹ В. „Работническо дело“, 2 февруари 1990г., стр. 2.

² К. Сандов, Б. Янков, „Новата икономическа политика на БКП“, в. „Работническо дело“, 13 февруари 1990 г., стр. 3.

ханизатори, животновъди и пр., в селскостопанското производство у нас не беше по-малка, отколкото при традиционния капитализъм. Чрез данъци, ниски изкупни цени и др. номенклатурата на БКП присвояваше не само рентата и печалбата, но и части от необходимия продукт. Но това не се възприемаше като експлоатация. Тъй като превръщането на масата от селското население в наемни работници, въвеждането на механизация и пр. **рационализира** селскостопанското производство и **повиши** производителността на труда, като заедно с това значително подобри начина на живот и материалното благосъстояние на селяните, то по-голямата част от селското население **не възприемаше трудовите отношения в ТКЗС като експлоататорски отношения**. И когато БСП в предизборната борба започна да плаши селяните, че ако опозицията спечели, те ще станат ратаи и изполичари, мнозинството от селското население гласува за нея - за управляващата партия.

Масовото съзнание на българския народ не може да разбере, че установяването на капиталистически отношения в аграрния сектор е неизбежно. И досега популистският лозунг „Земята на тези, които я обработват“ звучи привлекателно за българина, въпреки че историята на човешката цивилизация показва неизбежността на експроприацията на дребната частна собственост.

Впрочем нашият собствен път също го доказва красноречиво. Защото какво друго, ако не **експроприация** на дребната поземлена собственост, беше образуването на ТКЗС и АПК. Така че аз напълно разбирам номенклатурата на БКП, която разглеждаше земята като своя собственост. Тя действително беше нейна собственост. От юридическа гледна точка номенклатурата беше **владелец** на земята. Но от **фактическа** гледна точка беше собственик на земята. Този въпрос - владелец или собственик на земята беше номенклатурата на БКП, за мен е открит въпрос, фактът, че няма юридически акт на национализация на земята, показва, че тя е владелец, а не собственик. Но в същото време другият факт - че вече 13 години номенклатурата на БКП дори не си и помисля да изплати рентата на селяните за ползването на земята в продължение на 32 години, означава, че тя най-вероятно е била и собственик на земята.⁽³⁾

За съжаление новият политически елит, групиран в СДС, не прояви никаква инициатива по проблема за изплащането на рента-

³ Моята статия „Ще обяви ли номенклатурата фалит?“ в сп. „Отечество“ (бр. 9 от 1990 г.) остана глас в пустиня. Никой друг комунист не подкрепи апела ми да се изплати рентата на селяните за последните 32 години.

та. От образуването на Съюза на демократичните сили в края на 1989 г. до сега те не направиха нищо, за да се изплати рентата на собствениците на земята и техните наследници за 32-те години, когато тя се владееше от номенклатурата на БКП. Това, което направи Съюзът на демократичните сили, беше да окаже натиск и в края на 1990 г. да се внесе във Великото народно събрание законопроект за земята. Този законопроект беше с безброй ограничения и обсъжданията му се проточиха безкрайно време.

Най-сетне през февруари 1991 г. беше приет сравнително добър закон за собствеността и ползването на селскостопанските земи. (4) Но остана да се чака издаването на правилник за неговото прилагане. Пропуснато беше ценно време. Ако опозицията своевременно беше организирала селяните да си искат рентата от земята, номенклатурата на БКП още през есента на 1990 г. можеше да бъде лишена от така важния за нея монопол над земята. Това не би попречило, а напротив - би подпомогнало приемането на закона за земята. По късно започна връщането на земята в „реални граници“. То продължи повече от десет години. В момента земята е раздробена и селскостопанското производство е ниско продуктивно. В приетия закон за приватизацията липсва каквато и да е клауза, чрез която да се отчислява процент от приходите при приватизацията за изплащането на рентата от земята. „Синият“ политически елит, също както и „червеният“ елит ни най-малко не се чувства длъжен да осигури изплащането на рентата. (5) Нищо не направи за изплащане на рентата и спечелилото през 2001 г. властта НДСВ.

⁴ „Закон за собствеността и ползването на земеделските земи“, Изд. къща „Цанко Церковски“, С, 1991 г.

⁵ Няколко пъти при спор относно рентата ми е било изтъквано следното възражение. Няколко години след образуването на ТКЗС-тата на общи събрания на кооператорите са взети решения да не се плаща рента. Това е вярно. Но решенията да не се изплаща рента, се отнасят до въпроса за разпределянето на дохода на ТКЗС вътре между неговите членове. Взетите решения се отнасят за това, че разпределянето ще се осъществява само на основата на вложения труд, като отпада дотогава съществуващият и друг принцип - съобразно внесената земя. Тези решения изобщо не се отнасят до възникналите по-късно нов тип производствени отношения. А именно, че номенклатурата на БКП постепенно започва да упражнява фактическа власт над земята, тоест превръща се постепенно във владеец на земята и като такъв е длъжен да плаща рентата на собствениците на земята.

Национални елити, МВФ и финансовата стабилност на световния икономически ред

Характерна черта на капиталистическия начин на производство е **универсализацията** на производителните сили и на търговията. От началото XX век износът на капитали от развитите към развиващите се страни става възлов момент в универсализацията на производителните сили и размяната. Стабилността на капиталовложенията и кредита в развиващите се страни е жизненоважна за влиятелните международни финансови среди.⁽¹⁾ Първата половина на XX век стабилността на кредита и капиталовложенията се гарантираше от системата на колониализъм. Тоест световния икономически ред се крепеше на политическото господство на елита от метрополията над местните национални елити. Поведението на местните елити се контролираше чрез упражняване на принудителна власт. След Втората световна война, започва бързо разпадане на световната колониална система. Поведението на националните елити от развиващите се страни в голяма степен става **непредсказуемо**. Оказва се, че бившите „борци за свобода“ са ужасно **крадливи**. Те вземаха все нови и нови държавни кредити. Значителна част от тези кредити, обаче просто бяха **присвоявани**. Стабилността на кредита и капиталовложенията в развиващите се страни стана проблематична. Първите няколко десетилетия след Втората световна война проблемът с крадливостта на местните национални елити е решен чрез така наречените „безвъзмездни помощи“. Елитът от развитите страни присвоява чрез данъчната система част от доходите на гражданството и националния бизнес. След това тези парични суми се предоставят на елита от развиващите се страни и засищат техния апетит. Тази система за известно време вършеше работа. Освен собствено си забогатяване, местните национални елити, осъществяваха повече или по-малко успешно модернизация на страните си и съответно възможности за разгръщане на дейността на транснационалните компании на развитите страни. На практика гражданството и националния бизнес на развитите страни плащаше

¹ Под влиятелни международни финансови среди разбирам собствениците на контролния пакет акции на най-големите търговски банки, развиващи дейност в множество страни.

данък „крадливост“, за да могат транснационалните компании да развиват дейността си в развиващите се страни и да извличат гигантски печалби.

През шейсетте години, тази система на международния икономически ред се пропука. Тъй като данък „крадливост“, се плащаше основно от американските данъкоплатци, то те първи възроптаха срещу „безвъзмездните помощи“. През шейсетте години размера на „безвъзмездните помощи“ предоставяни от Американското правителство започна да намалява. Постепенно възникна друга система за гарантиране сигурността на кредита и капиталовложенията. Нейният най-важен институционален фактор стана дейността на Международния валутен фонд.

Международният валутен фонд е създаден на 27 декември 1945 г. в резултат на споразумение на 44 държави, уговорили през юни предходната година на конференция в Бретън-Уудс (САЩ) принципите на новия икономически ред. (2) Първоначалните цели на фонда са превръщане на американския долар и английската лира в международни резерви, поддържане на конвентируемостта им в злато, създаване на фиксирани валутни курсове. МВФ отпуска кредити със значително по-ниски лихвени проценти отколкото на банковия пазар, на своите членове, когато те изпаднат тежка икономическа ситуация - висока инфлация, голям дефицит в платежния баланс и пр. Тъй като в началото членовете на МВФ са основно развити страни, а освен това правото за получаване на кредити зависи от размера на квотата, с която се участва във фонда, до 60-те години практически кредитите се получават от елитите на **развитите** страни. Вноските във фонда се осигуряват от данъци събирани от гражданството и от националния бизнес на развитите страни. Възниква много интересна система за **прехвърляне** на финансов ресурс от гражданството и националния бизнес към политическата класа и влиятелните международни финансови среди. Парите на данъкоплатците гарантират кредитите и капиталовложенията на влиятелните международни финансови среди и задоволяват апетитите на политическата класа. Оказва се че тази система работи много добре. Отпускането на кредити става инструмент, чрез който МВФ влияе на икономическата политика на елита и отстранява от властта прекалено крадливите негови фракции. Парите на данъкоплатците от развитите страни стават изключително интересен ресурс за

² От 1 март 1947 г. МВФ е със статут на специализирана организация на ООН.

влиятелните международни финансови среди. В тях те виждат средство, чрез което ще могат да **гарантират** своите капиталовложения и кредити в развиващите се страни. До този момент влиятелните международни финансови среди са се въздържали от отпускането на кредити на развиващите се страни, поради прекомерната крадливост на местните елити. Опитът обаче на МВФ с парите на данъкоплатците да се гарантират техните кредити срещу крадливостта на елитите в развитите страни, създава нов **оптимизъм** във влиятелните международни финансови среди.

В края на шейсетте и началото на седемдесетте години настъпват качествени изменения в дейността на Международния валутен фонд. МВФ приема все повече членове от развиващите се страни. Първоначалните му цели (американския долар и английската лира резервни валути, фиксирани валутни курсове и т. н.) постепенно отпадат. Основната му цел става отпускане на кредити на елитите от развиващите се страни с цел подпомагане **изплащането** на техните външни дългове.

В тази нова ситуация, влиятелните международни финансови среди започват **решително** да увеличават отпускането на кредити на елитите на развиващите се страни. (3) Местните елити продължават много да крадат. Те присвояват значителна част от отпусканите заеми и ги депозират в Европейски и Американски банки. Тъй като тези пари не заработват в икономиката на страната, възниква проблем с **възвръщаемостта** на кредита. Тук влиза в действие МВФ. Той отпуска кредити на местния елит със значително по-ниска лихва, отколкото лихвите на търговските банки. С получените кредити местния елит изплаща високите лихви на влиятелните международни финансови среди. Успоредно с това МВФ отстранява от властта прекалено крадливите фракции на местните национални елити и създава известна финансова дисциплина. Крайният резултат от функционирането на тази система е, че парите на американските, европейските и т. н. данъкоплатци се присвояват под формата на лихва от влиятелните международни финансови среди и данък „крадливост“ на местните национални елити.

Отличната работа на тази новата система за финансова стабилност въодушеви прекомерно влиятелните международни финан-

³ Големият обем на отпусканите кредити води до това, че за 10 години - от 1970 до 1980 година външната задлъжнялост на латиноамериканските страни нараства 10 пъти. Виж Розенсон, Н., Б. Шнайдер, Латинска Америка, противоречия и надежди, Доклад на Римския клуб, УИ „Стопанство“, С, 1995 г., стр. 19.

сови среди. Те с ентузиазъм започнаха да **увеличават** лихвите на кредитите, отпускани на елитите на развиващите се страни. Големият обем на кредитите, значителното увеличаване на лихвените проценти, съчетани с традиционната крадливост на местните елити, доведоха до **разстройване** на платежните баланси на множество слаборазвити страни. (4) През 1980 г. Мексико **отказва** да плаща лихвите по дълга. Впоследствие и много други слаборазвити страни спират плащанията по външните си дългове. През 1989 г. елитите на слаборазвитите страни от Латинска Америка са изплатили само 40% от лихвите върху дълга. (3,2 млрд. дол. вместо 8,5 млрд. дол.) Но в този период операцията по трансформиране на дълга върви твърде успешно. МВФ, Световната банка и Интерамериканската банка за развитие отпускат значителни кредити на елитите на слаборазвитите страни, с които те изплащат дълга си към търговските банки. През 1982 г. дългът към търговските банки е 60% от общия дълг. През 1990 г. дълговете към търговските банки вече са по-малко от половината от общия дълг. Влиятелните международни финансови среди, получават своите високи проценти, гарантирани от парите на данъкоплатците от развитите страни.

Ниските лихвени проценти на отпуснатите от МВФ заеми, обаче не премахват дълговата криза на слаборазвитите страни. Започва **опрощаване** на дълговете към „обществените“ организации - МВФ, СБ и др. През март 1989 г. се приема планът „Брейди“ за сътрудничество между страните длъжници и страните кредитори. Този план включва програми за частично опрощаване на дълговете, за намаляване на лихвите по тях, за увеличаване на притока на нови средства. На 15 февруари 1990 г. се опрощават 9 млрд. дол. от общо 70 млрд. дол. държавен дълг на Мексико. Впоследствие се опрощават дългове на елитите на Полша, Египет, Хондурас, Никарагуа, България и мн. др. Този „успех“ на крадливите елити на развиващите се страни толкова ги въодушевява, че на сесия на ООН през 1990 г. те предлагат да се опрости **целият дълг** на бедните страни към различни „обществени“ институции.

Тази система на международния икономически ред облагодетелства влиятелните международни финансови среди, контролиращи световната система на търговските банки, също елитите на слаборазвитите страни и транснационалните корпорации, развиващи

В доклада на Римския клуб се отчита, че 1/3 от увеличението на дълга през осемдесетте години се дължи на рязкото покачване на лихвените проценти на Американските банки в периода 1979-1983 г. Цит.произв. стр.19

дейност в слаборазвитите страни. Тя обаче, се крепи на **грабежа** на данъкоплатците и националния бизнес на развитите и развиващи се страни. Може да ми се възрази - защо и на развиващите се страни, нали техните дългове се опрощават? Изчезват, изпаряват се (по точно влизат в джобовете на местните елити) парите на американските и европейските данъкоплатци. От това гражданството на слаборазвитите страни може само да спечели, тъй като вместо да грабят него, местните елити присвояват парите на данъкоплатците от развитите страни. Практиката, обаче показва, че хипотезата - като грабят другия, няма на грабят нас е невярна. Няма граници на апетита на местните елити. През осемдесетте години, въпреки отпуснатите от МВФ заеми с ниски лихви, чрез които се плаща външния дълг към търговските банки, елитите на латиноамериканските страни много успешно са ограбвали собственото си население. В края на осемдесетте години, в тези страни доходите на глава от населението са били с 11% по-ниски от началото на десетилетието.⁽⁵⁾

Впрочем това се вижда и от опита на нашата страна. През 1990 г. правителството на А.Луканов обяви мораториум върху плащанията по външния дълг. Това беше **дълбоко престъпен акт**, тъй като тогава българският политически елит разполагаше с материални активи, с които можеше не само да плати преспокойно външния си дълг, но и да създаде пенсионни и осигурителни фондове, да реституира национализираната собственост и изплати пропуснатите ползи, да изплати рентата на селяните за ползваната в продължение на 32 години земя и т. н. Българското обществено мнение погледна **благосклонно** на бандитизма на българския елит. Общественото мнение си въобразяваше, че нашите юнаци, като крадат от **чуждите банки**, няма да крадат от **нас**. Уви, стана точно обратното. На 29.01.1991 г. коалиционното правителство на Д. Попов с Постановление №8 на Министерския съвет за „Либерализация на цените и социална защита на населението“, нанесе ценови шок срещу спестяванията на българското гражданство. За два месеца цените скочиха около четири пъти. Инфлацията през месец март беше 381,1%, спрямо края на 1990 г. До края на годината по данни на ЦСУ цените скочиха около 6 пъти - 573,7%. Вътрешният дълг на номенклатурата на БКП беше ликвидиран, при това от обявящите се за нейни врагове лидери на СДС и министри в коалиционното правителство - И. Костов, Д. Луджев и И. Пушкарров. По мои груби сметки

⁵ Розенсон, Н., Б. Шнайдер, цит. произв., стр. 47.

българският елит ограби от гражданството спестявания на стойност над 3 млрд. дол.

Забавно е, че влиятелните международни финансови среди **приветстваха** ценовия шок. Те разсъждаваха по същия начин, както българското гражданство. Щом българският елит така **мащабно** ограбва българското гражданство, значи **по-малко** ще краде нас. И действително на първо време нашият елит, получавайки заеми от МВФ и от данъците на българските данъкоплатци, започна плахо и предпазливо да плаща лихвите по кредитите. Но обърнете внимание - плащаше не от материалните си активи, а като увеличаваше данъците на българското гражданство и националния бизнес. Освен това нашият елит продължи да шантажира обединените в Лондонския клуб чуждестранни търговски банки. Нито едно българско правителство до юни 1994 г. не искаше да признае външния дълг, който беше дълг на Външнотърговската банка, като **държавен дълг**. Освен това първата работа на всички финансови министри на всяко ново правителство беше да заявят, че може отново да се наложи **да се спре** изплащането на външния дълг. Този перманентен **шантаж** в края на краищата завоюва „голям“ успех. На 29.06.1994 г. се подписа споразумение с банките от Лондонския клуб. Това споразумение значително облекчи изплащането на лихвите. Нещо повече! Въпреки че е обединение на търговски банки, Лондонския клуб **опрости 1 млрд. дол.** от дълга на българския политически елит. И това е при положение, че в този момент нашият елит все още разполагаше с материални активи обезпечавачи неколккратно изплащането на външния дълг.

Дали този мащабен грабеж на чуждестранните банки подобри положението на българските данъкоплатци? Ни най-малко! И през втората половина на 90-те години данъчното бреме върху българското гражданство и българския бизнес продължи да се увеличава. Ограбването на чуждестранните банки ни най-малко не намали апетита на българския елит. Нещо повече! През втората половина на 90-те години, българският елит започна ускорена приватизация, в резултат на която успя да всмуче материални активи на стойност повече от 20 млрд. дол. Обемът на външния дълг остана почти същия. (6) Но неговата вътрешна структура се промени. Намаля дългът към Лондонския клуб, а се увеличи дългът към „обществените“

⁶ Относно развитието и „управлението“ на външния дълг виж по-подробно Вучева, Хр. „Икономическата политика в периода 1991-2000 г.“, УИ „Стопанство“, О, 2001 г., стр. 91-98.

институции. И ето сега отново се чуват гласове, че е нужно ново опрощаване на външния дълг. Не бих се изненадал ако влиятелните международни финансови среди **подкрепят** опрощаване на дълга към МВФ и СБ. Те затова и създадоха тези организации. Данъкоплатците от развитите страни да поемат високият риск на техните капиталовложения. Впрочем сега, когато материалните активи на нашия елит са на привършване, друг вариант освен опрощаване, струва ми се не е и възможен. В България няма политическа фракция, която да постави на обществен дебат проблема тези около 2000 души политически елит, които всмукаха националното богатство чрез своите разпределителни коалиции, с част от личните си активи да изплатят външния дълг, да формират пенсионни и социалноосигурителни фондове, да изплатят пропуснатите ползи на национализираната собственост и т. н. Струва ми се, че и българското гражданство, и влиятелните международни финансови среди, които проявиха извънредно голяма търпимост към грабливостта на нашия елит, тепърва ще имаме големи проблеми. Икономиката не издържа на бремето на външния дълг. Пенсионната и здравноосигурителната система са постоянно на границата на фалита. Елитът има лошия навик да ограбва ежегодно около 3 млрд. дол. Опасявам се, че ни очаква икономически колапс. Дано да бъркам!

Дилемата „историческа необходимост - морална оценка“

От историческа дистанция периодите на революционно преустройство на обществото се възприемат от всекидневното съзнание като периоди на **насилие**. Всекидневното съзнание възприема твърде лесно картината на политически борби, на въоръжени сблъсквания, на терор и трагедии на хиляди хора, защото тя е ярка и е великолепно обрисувана в произведенията на изкуството, в историческите съчинения, в мемоарите и т. н. Картината на обществената драма е, така да се каже, **сетивновъзприемаема**. Но всекидневното съзнание **не вижда** историческата необходимост, породила тази драма, защото осмислянето на историческата необходимост изисква друг тип мислене - изисква научно, теоретично мислене. Най-многого, до което може да се добере всекидневното съзнание, това е да възприеме (пак чрез изкуството) и предреволюционната епоха също като епоха на насилие. Но тъй като това насилие (спрямо угнетените класи) не е, така да се каже, сгъстено, концентрирано, всеобхватно както в революционната епоха, то се възприема като **поносимо**. Всекидневното съзнание е склонно да се примири с **ежедневното** насилие, хранейки се с илюзии, че **естественният** ход на нещата, естественият **прогрес** ще решава проблемите, предизвикващи неговите морални терзания. И затова моралните му терзания (страданията на угнетените) нямат голяма амплитуда. Но, виж, революцията - това е нещо друго! Революцията е **целенасочено подготвено насилие**, развихрило се поради страстта, омразата и т. н. на безотговорни люде. И затова тяхната дейност, а също и резултатът на тази дейност - революцията, се възприемат от всекидневното съзнание като случайни, като нарушаващи **естественния** ход на нещата.

Но ако всекидневното съзнание преодолее тази първа психическа бариера (а това може да стане, ако то възприема ежедневно насилие на предреволюционната епоха като непоносимо и следователно от двете злини - непоносимото ежедневно насилие или концентрираното революционно насилие, водещо до по-прогресивен обществен строй, предпочете по-малката - втората), то се изправя пред нова психическа бариера. Каква е тя?

При прехода от съсловно към капиталистическо общество революционното преобразуване на обществените отношения преми-

нава през два етапа. През първия етап се сломява съпротивата на реакционните класи, разрушава се изчерпалата своята необходимост обществена система. Победоносните класи реализират новата историческа необходимост. И от историческа дистанция насилието, което те упражняват, се възприема като **морално**, защото всекидневното съзнание при цялата си консервативност признава правото на бунт на онеправданите. А на този етап именно онеправданите класи упражняват насилие над своите угнетители. Вождовете, лидерите на революцията са били високоморални хора и именно като такива те се възприемат от всекидневното съзнание. Вторият етап е свързан със стабилизиране на новите обществени отношения. При него пак се упражнява насилие. Това насилие трябва да осигури господството на пробилите си път до властта класи, които са носители на новите, прогресивни тенденции в общественото развитие. Но този път насилието не е срещу реакционните, паразитните класи, **а е срещу народа!** На вождовете на буржоазните революции много често се налага да играят последователно във времето две роли. Първата роля е тази на герой, на защитник на слабите, борец срещу несправедливостта. Но през втория етап на революцията на същия този борец срещу злото се налага да стане палач на народните маси. И ние виждаме Кромвел, развихрил неимоверната си енергия за организирането и победата на Английската буржоазна революция, виждаме го обаче по-късно и като предводител на войските, разгромили народните движения на левелерите, а още по-късно - и на дигерите. Същите роли играе и Лутер по време на Реформацията в Германия.

На втория етап на революционното преобразуване на обществените отношения историческата необходимост стои пак зад класата хегемон. Но тъй като тази класа вече упражнява насилието не срещу привилегированите, а срещу **онеправданите класи**, то всекидневното съзнание дава **отрицателна** морална оценка на това насилие. И затова то приема историческата необходимост на първата фаза на революцията, но не и тази на втората и фаза, като не може да разбере (защото не се и опитва), че двете фази са неразривно свързани, че историческата необходимост всъщност е една - установяване на капиталистически обществени отношения.

На равнището на всекидневното съзнание втората психическа бариера е непреодолима. Тя е преодолима на равнището на **теоретичното мислене**. Единствено чрез теоретичен анализ може да се разбере, осмисли, обясни историческата необходимост от установяването на капиталистическия начин на производство. Да се

обясни, не означава да се оправдае. И. Клямкин отбелязва, че изследването на историческата необходимост не означава, че има две равностойни истини - едната на този, който върти ръчката на историческата мелница за месо, чрез която се осъществява социалният прогрес, а другата - на този, който е вътре в нея. Истината е на страната на този, който страда. Признаването на истината само на милионите безименни жертви, но не и на техните палачи, е надеждата, че човечеството ще изостави мелницата за месо като оръдие на прогреса. (1)

Но се оказва, че и на равнището на теоретичното мислене има непреодолима бариера. Опонентите на Клямкин поставиха въпроса: „Да се признае историческата необходимост на колективизацията като средство, осигуряващо ресурсите за индустриализацията, означава да се признае, че на социализма са органически присъщи масовият терор, репресиите, унищожаването на милиони невинни хора. А това не може да е вярно!“ (2)

Да, действително! Ако „социализмът“ е това, за което се представя - посткапитализъм, ново, по-висше, по-справедливо общество, не би трябвало неговото утвърждаване да се съпътства с масов терор, репресии и т. н. Но тогава какво да се прави? Да не търсим обяснение на историческите събития в обективните закономерности на общественото развитие? Или да си зададем въпроса - всъщност **Октомврийската революция** „социалистическа“ ли е по своя характер?

Във всеки случай очевидно е, че парадигмата - Октомврийската революция е социалистическа революция, с която се установява обществена собственост и започва изграждането на общество без експлоатация, - **слага бариера на научното дирене.**

¹ Клямкин, И. „Какая улица ведет к храму?“, сп. „Новый мир“ №1, 1987 г., стр. 184 - 195.

² Например Агдас Бурганов пита: „Каква постановка от научния комунизъм обосновава необходимостта от разорение, масов глад, невиджани страдания на селячеството, насилието над него като условие за строителството на социализма?“; „История - мамаша суровая“, сп. „Дружба народов“, №6, 1988 г., стр. 142, 143.

Цитирана литература

1. **Ангелов, Т.** „Проблеми на натрупването в НРБ“, С, 1979 г.
2. **Аренд, Х.** „Тоталитаризмът“, Изд. „Панорама“, 1993 г.
3. **Арон, Р.** „Демокрация и тоталитаризъм“, Изд. „Аргес“, С, 1993 г.
4. **Арон, Р.** „Токвил и Маркс“, сп. „Изток“, №3, 1991 г.
5. **Афанасьев, Ю.** „Перестройка и историческое знание“, в. „Литературная Россия“, 16.06.1988 г.
6. **Бабьоф, Г.** „Плебейски манифест“, „Партиздат“, С, 1973 г.
7. **Бердяев, Н.** „Извори и смисъл на руския комунизъм“, ИК „Хр. Ботев“, С, 1994 г.
8. **Бердяев, Н.** „Философска истина и интелегентска правда“, в. „Жалони - вехи“, ИК „Летописи“, С, 1992 г.
9. **Бернщайн, Ед.** „Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация“, Варна, Изд. на Стефан Георгиев, 1901 г.
10. **Беров, Л.** „Инфлацията у нас“, в. „Работническо дело“, 26.12.1989 г.
11. **Бжежински, Зб.** „Големият провал“, Изд. „Народна култура“, С, 1991 г.
12. **Благоев, Д.** „Принос към историята на социализма в България“, Изд. на БКП, С, 1949 г.
13. **Бовин, А.** „Вожды и массы“, сп. „Новое время“, №19, 1988 г.
14. **Борисов, Ю.** „фалшивата брада на дядо Маркс“, в. „Дума“, 28. 12. 1990 г.
15. **Бунжолов, А.** „История на победените“, си. „Критика и хуманизъм“, №4, 1993 г.
16. **Бурганов, А.** „История - мамаша суровая“, сп. „Дружба народов“, №6, 1988 г.
17. **Буров, А.** „В България на власт винаги са били покерджиите“, в. „168 часа“, 10.07.1990 г.
18. **Бутенко, А.** „Союз умных единомышленников“, сп. „Новое время“, №26, 1988 г.
19. **Бухарин, Н. И.** „Проблеми теории и практики социализма“, Изд. „Политической литературы“, М., 1989 г.
20. **Бъргър, П., Т. Лукман,** „Социалното конструиране на реалността“, ИК „Критика и Хуманизъм“, С, 1996 г.
21. **Валовой, Д.** „Економика в человеческом измерение“, „Политиздат“, 1988 г.
22. **Вебер, М.** „Протестантската етика и духът на капитализма“, Изд. „Хермес - 7“, С, 1993 г.
23. **Виноградов, А. Д.** „США и Филипини“, Изд. „Наука“, М., 1987 г.

24. **Волкогонов, Д.** „Троцкий“, Изд. „Новости“, М., 1992 г.
25. **Восленски, М.** „Номенклатура“, Изд. „Советская Россия“, М., 1991 г.
26. **Войников, И.** „Цената и качествено новият растеж в икономиката“, „Икономика“, №12, 1989 г.
27. **Вучева, Хр.** „Икономическата политика в периода 1991-2000 г.“, УИ „Стопанство“, С, 2001 г.
28. **Гайдар, Е., В. Ярошенко,** „Нулевой цикл - к анализу механизма ведомственной экспансии“, „Коммунист“, №8, 1988 г.
29. **Ганчев, А.** „Доларът приближава 400 лв.“, в. „Пари“, 4.02.1997 г.
30. **Геров, К.** „Модели на ликвидиране на предприятия“, в „Българската икономика: реформи, промени и перспективи“, С, 1996 г.
31. **Гзлбрейт, Дж.** „Новое индустриальное общество“, Изд. „Прогрес“, М., 1969 г.
32. **Горбачов, М. С.** „Октябрь и перестройка: революция продолжается“, „Политиздат“, М, 1987 г.
33. **Грей Ян, Лев Троцкий,** „Сталин“, Изд. „Интер Дайджест“, 1995 г.
34. **Дарендорф, Р.** „Размисли върху революцията в Европа“, Център за изследване на демокрацията, С, 1992 г.
35. **Джилас, М.** „Лицо тоталитаризма“, Изд. „Новости“, М., 1992 г.
36. **Джилас, М.** „Новый класс“, в „Лицо тоталитаризма“, Изд. „Новости“, М., 1992 г.
37. **Джилас, М.** „Несовершенное общество“, в „Лицо тоталитаризма“, Изд. „Новости“, М., 1992 г.
38. **Димитров, Г.** „Настъплението на фашизма и задачите на Комунистическия интернационал в борбата за единство на работническата класа против фашизма. Доклад пред VII световен конгрес на Комунистическия интернационал, 2 август 1935 година“, Избр. пр. т. 1.
39. **Димитров, Д.** „Текучество - работна сила - промишленост социологически аспекти“, Изд. „Наука и изкуство“, С, 1980 г.
40. **Дичев, Й.** „Какво не се случи в България“, в. „Култура“, 6.07.1990 г.
41. **Дончев, Ст.** „Разпадане на българските предприятия и реструктуриране на индустриалната дейност“, в „Променящите се лица на демокрацията, икономическа, индустриална, политическа“, ИфПШ, С, 2000 г.
42. **Драганов, Д.** „Болшевизмът винаги ражда тоталитаризъм“, в. „Дума“, 2.07.1990 г.
43. **Драганов, Д.** „Радикалите в БСП изразяват опасения“, в. „Дума“, 3.07.1990 г.
44. **Драганов, Хр.** „Монополът на стопанските организации“, Академия за обществени науки и социално управление, С, 1990 г.
45. **Думова, Н. М.** „Кадетская партия в период Первой мировой войны и февральской революции“, Изд. „Наука“, М., 1988 г.

46. **Желев, Ж.** „Мястото на националната кръгла маса в най-новата политическа история на България“, в „Кръгла маса“, ИК „Библиотека 48“, С.
47. **Желязкова, М.** „Деформации на трудовия пазар“, в „Променящите се лица на демокрацията, икономическа, индустриална, политическа“, ИФПШ, С.
48. **Живков, Т.** „За нов подход в икономическата политика на Българската комунистическа партия“, в „Икономическата политика на Българската комунистическа партия“, „Партиздат“, С, 1982 г.
49. **Живков, Т.** „За последователно прилагане на ленинските принципи в областта на социалната политика и осигуряване на висока ефективност и строг режим на икономии при използването на трудовете, материалните и валутните ресурси на страната“, Избр. съч., т. 25, С, 1978 г.
50. **Живков, Т.** „Икономическата политика на Българската комунистическа партия“, „Партиздат“, С, 1982 г.
51. **Заславская, Т.** „Догмите са религия, а не наука“, в „Народна култура“, 11.12.1987 г.
52. **Зиглер, Ж.** „Швейцарските банки, златото и мъртвите“, ИК „Албор“, С, 1998 г.
53. **Иванов, П.** „Темповете на растеж на доходите на населението - проблеми и решения“, сп. „Икономика“, №11, 1989 г.
54. **Игнатов, А.** „Психология на комунизма“, Изд. „Арес“, С, 1991 г.
55. **Илюшечкин, В.** „Типы зкономической реализации докапиталистической зксплоататорской собственности“, сп. „Зкономические науки“, №9, 1983 г.
56. **Йорданов, Т.** „Всестранната и повсеместна интензификация - главно направление в развитието на страната“, сп. „Ново време“, №11, 1981 г.
57. **Казасов, Д.** „Искри от бурните години“, Изд. на Отечествения фронт, С, 1987 г.
58. **Кампанела, Т.** „Градът на слънцето“, „Партиздат“, С, 1971 г.
59. **Кауцки, К.** „В защита на марксизма“, Шумен, Изд. на П. Байнова, 1903 г.
60. **Кауцки, К.** „Кооперациите и работническото движение“, Варна, Изд. „Г. Бакалов“, 1901 г.
61. **Кауцки, К.** „Пролетарската революция и нейната програма“, кооп. „Съгласие“, С, 1923 г.
62. **Кацарски, И.** „Големият път през лабиринтите на историята“, Изд. „Наука и изкуство“, С, 1989 г.
63. **Клямкин, И.** „Какая улица ведет к храму?“, сп. „Новьш мир“, №11, 1987 г.
64. **Корнай, Я.** „Социалистическата система Политическа икономия на комунизма“, Изд. „Проф. Марин Дринов“, С, 1996 г.

65. **Костов, Г.** „Смяната на социално-икономическата система“, сп. „Ново време“, №10, 1991 г.
66. **Костов, И.** „Обществената собственост при социализма“, Изд. „Наука и изкуство“, С, 1985 г.
67. **Лацис, О.** „Проблема темпов в социалистическом строительстве“, сп. „Коммунист“, № 18, 1987 г.
68. **Ленин, В. И.** „Главната задача на нашите дни“, Избр. пр., т. 7.
69. **Ленин, В. И.** „Доклад за войната и мира пред VII конгрес на партията, изнесен на 7 март 1918 г.: Избр. пр., т. .
70. **Ленин, В. И.** „Доклад за земята, държан на 26 октомври 1917 г.“, Събр. съч., т. 35.
71. **Ленин, В. И.** „Държавата и революцията“, Избр. пр., т. 7, Изд. на БКП, С, 1948 г.
72. **Ленин, В. И.** „За лозунга за Европейски съединени щати“, Избр. пр., т. 6.
73. **Ленин, В. И.** „Задачите на пролетариата в сегашната революция“, Избр. пр. т. 7.
74. **Ленин, В. И.** „Застрашаващата катастрофа и как да се борим с нея“, Избр. пр., т. 7.
75. **Ленин, В. И.** „Предстоящите задачи на съветската власт“, Избр. пр., т. 7.
76. **Локкарт, Р.** „История изнутри. Мемуары британското агента“, Изд. „Новости“, М, 1991 г.
77. **Лоренц, М., Т. Шварц,** „Фидел, любов моя“, ИК"ЕМАС", 1995 г.
78. **Луканов, А.** „Законът за приватизацията трябва да бъде приемлив за цялото общество“, в. „Дума“, 30.03.1992 г.
79. **Маркс, К.** „Капиталът“, т. I, Съч., т. 23.
80. **Маркс, К.** „Маркс до Павел Василиевич Аненков“, Съч., т. 27.
81. **Маркс, К.** „Осемнадесети Брюмер на Луи Бонапарт“, Съч., т. 8.
82. **Маркс, К., Фр. Енгелс,** „Манифест на комунистическата партия“, Съч., т. 4.
83. **Маркс, К., Фр. Енгелс,** „Немска идеология“, Съч., т. 3.
84. **Мастиков, П.** „Производителност и ефективност на труда“, „Икономическа мисъл“ №4, 1979 г.
85. **Матеев, Е.** „Структура и управление на икономическата система“, Изд. „Наука и изкуство“, С., 1987 г.
86. **Миронов, Ив.** „Ефективност и икономически растеж“, сп. „Ново време“, №2, 1981 г.
87. **Милушев, Н.** „Срещу един гол номер“, в. „Стършел“, 31.07.1987 г.
88. **Милюков, П. Н.** „Воспоминания“, Изд. „Современник“, М., 1990 г.
89. **Минев, Д., П. Кабакчиева,** „Преходът, елити, стратегии“, У И „Св. Кл. Охридски“, С, 1996 г.

90. Михайлов, Ст. „Сталинският тоталитаризъм", Изд. „М8М", С, 2000 г.
91. Можаяев, Б. „Не взирай!", сп. „Огонек", № 26, 1988 г.
92. Моралиев, Н. „Социалната същност на руската революция", сп. „философски преглед", № 1, 1929 г., стр. 86.
93. Мороз, О. „Последний диагноз" в. „Литературная газета", №39 от 28.09.88 г.
94. Найденов, Г. „Какво става", изд. „ВИКОМ-КОС", С, 1991 г.
95. Найденов, Г. „Субективният фактор и обективните възможности на социализма в НРБ", Изд. „Наука и изкуство", С, 1986 г.
96. Найденов, Г. „Ще обяви ли номенклатурата фалит?", сп. „Отечество", №9, 1990 г.
97. Николов, И. „Производство, производствени отношения, превърнатата форма", Институт за социално управление при ЦК на БКП, С, 1984 г.
98. Октай, О. „Костов ще жертва Соколов", в. „24 часа", 7.12.2000 г.
99. Ортега-и-Гасет, Х. „Бунтът на масите", УИ „Св. Кл. Охридски", С, 1993 г.
100. Пачкова, П. „Елитът в светлината на изборите", Изд. „М8М", С, 1996 г.
101. Петров Г. „Връзки и взаимодействия между вътрешните и световните цени", сп. „Икономическа мисъл", №3, 1987 г.
102. Плеханов, Г. В. „Предговор и бележки към книгата на ф. Енгелс „Лудвиг фойербах", Избр. пр., том II.
103. Попов, Г. „От гледната точка на икономиста", в. „Народна култура", 17.06.1987 г.
104. Прайс, У. „Познавам тези диктатори", Изд. „Терзиев и синове", С, 1992 г.
105. Проданов, В. „Глобалните проблеми и съдбата на България", Изд. „Христо Ботев", С, 1999 г.
106. Проданов, В. „Критика на идеологическия разум", в „Метаморфози на властта", Изд. „Перун", С, 1995 г.
107. Рид, Д. „Десет дни, които разтърсиха света", „Партиздат", С, 1987 г.
108. Робинс, Р. „Ленин ме интересуваше невероятно...", в. „Правда", 21.04.1989 г.
109. Розенсон, Н., Б. Шнайдер, „Латинска Америка, противоречия и надежди, Доклад на Римския клуб", УИ „Стопанство", С, 1995 г.
110. Сандов, К., Б. Янков, „Новата икономическа политика на БКП", в. „Работническо дело", 13.02.1990 г.
111. Сартр, Жан-Пол, „Призракът на Сталин", Изд. „Христо Ботев, С, 1992 г.
112. Семков, М. „Европа и фашизмът", Изд. „Народна просвета", С, 1979 г.
113. Селюнин, В. „Истоки", сп. „Новый мир", № 5, 1988 г.

114. **Симеонов, П.** „Социалната активност на личността", сп. „Ново време", № 6, 1987 г.
115. **Стайков, П.** „Собствеността при социализма", УИ „Кл. Охридски", С, 1988 г.
116. **Таджер, В.** „Правото на държавна социалистическа собственост", С, Изд. „Наука и изкуство", 1975 г.
117. **Тейлър, Ф.** „Научното управление", „Профиздат", 1989 г.
118. **Тодоров, К.** „Държавата взе каквото можа от всички нас", в. „Пари", 7.03.1997 г.
119. **Троцкий, Л. Д.** „Преданная революция", Изд. Iskra Research, 1936 г.
120. **Троцкий, Л.** „Дневники и писъма", Изд. „Гуманитарная литература", М.
121. **Фотев, Г.** „Криза на легитимността", УИ „Св. Кл. Охридски", С, 2000 г., стр. 117.
122. **Хаджийски, И.** „Бит и душевност на еснафа и дребния ни собственик", част III. „След Освобождението" (незавършен ръкопис - II), сп. „Социологически проблеми", №4, 1986 г.
123. **Хайек, Ф. А.** „Дорога в рабству", сп. „Вопросы философии", №10, 1990 г.
124. **Хайек, Ф. А.** „Дорога к рабству", сп. „Вопросы философии", №11, 1990 г.
125. **Хайек, Ф. А.** „фаталната самонадеяност - грешките на социализма", Изд. „Отворено общество", С, 1997 г.
126. **Христов, М.** „Готвят ли СДС и БСП инфлационен капан за царя?", в. „Банкеръ", 18.05.2001 г.
127. **Хърсев, Е.** „Закопахме 165 млрд. долара в калпавата приватизация", в. „Труд", 7.08.2000 г.
128. **Шамлиев, Б.** „Заговорът против участието на народа в приватизацията", в. „Дума", 3.04.1992 г.
129. **Шафаревич, И. Р.** „Логика истории?", в. „Московские новости", 12.06.1988 г.
130. **Шеховцов, И.** „Пусть попробует написать что-либо еще против товарища Сталина", в. „Московские новости", 2.10.1988 г.
131. „Большевики, Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 год бывшего Московского Охранного Отделения", Изд. „Политической литературы", М., 1990 г.
132. „XX конгрес на КПСС - доклади, речи, резолюции, директиви, постановления", Изд. на БКП, С, 1956 г.
133. „Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България, подготвен от фондацията на Националната камара на САЩ за Народна Република България", Ръководство и редактиране: Ричард Ран, Роналд Ът, изд. National Chamber Foundation, Октомври 1990 г.

134. „Зволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного." „Главная редакция восточной литературы", М., 1984 г.
135. „Закон за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия", приет от 36 Народно събрание на 23 април 1992 г., чл. 6, Държавен вестник от 8 май, 1992 г., бр. 38.
136. „Закон за собствеността и ползването на земеделските земи", Изд. къща „Цанко Церковски", С, 1991 г.
137. „История на Българската комунистическа партия", „Партиздат", С, 1984 г.
138. „История на Комунистическата партия на Съветския съюз", „Партиздат", С, 1978 г.
139. „Индия и Китай: две цивилизации - две модели развития", сп. „Мировая экономика и международные отношения", №6, 1988 г.
140. „КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленум ЦК", т. 9, Москва, Изд. „Политической литературы", 1986 г.
141. „Народное хозяйство СССР 1922-1972 г. Юбилейный статистический ежегодник", Изд. „Статистика", М., 1972 г.
142. „Нова история", част I, Изд. „Наука и изкуство", С. 1977 г.
143. „Отворена е секретната каса с информацията за външния дълг", в. „Дума", 23.07.1990 г.
144. „Политическа икономия" изд. „Наука и изкуство", С, 1989 г.
145. Постановление №8 на Министерския съвет за „Либерализация на цените и социална защита на населението" от 29.01.1991 г. - Държавен вестник, № 9, 1991 г.
146. „Правилник за стопанската дейност", С, 1987 г.
147. „Предизборна програма на Съюза на демократичните сили - ЗА ВЪЗРАЖДАНЕ НА БЪЛГАРИЯ", октомври 1991 г., стр. 2.
148. „Развивающиеся страны в современных международных экономических отношениях", Изд. Московского университета, М., 1986 г.
149. „Социалистическая ориентация освободившихся стран", Изд. „Мысль", М., 1982 г.
150. „Статистически годишник на Българското царство", 1909 г.
151. „Тази сурова и нежна крепост - човекът, не може да се превземе със сила!". Сп. „Общество и армия", № 4, 1990 г.
152. „Черната книга на комунизма", Изд. „Прозорец", С.
153. „XIV съезд Всероссийской коммунистической партии (б) - Стенографский отчет", Государственное издательство, 1926 г.
154. Szelenw et al, The Socialist Economic System, Smelser and Swedberg, Handbook of Economic Sociology.

100-ГОДИШНАТА ПАРАДИГМА

Фототипно издание

проф. д.с.н. Георги Ненев Найденов

Дадено за печат на 20.07.2015 г.
ПК 30,5; формат 16/70/100; тираж 100
ISBN 978-954-644-774-6

Цена 15.90 лв.

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС